

8/2135

11. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

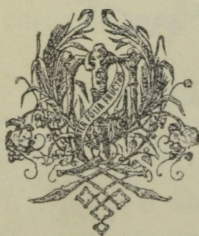
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZÖTVENEDIK KÖTET.

(424. 425. 426. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1912

M. KR. ALKALMAZOTT
TANÁRI KÖNYVTÁRA,
KÖNYVTÁRSZÁM

PA1901/959

Dr. Levenár Károly
2197/1924. g.

TARTALOM.

CCCCXXVII. SZÁM.

	Lap
A NEMZETI ERŐ VILÁGTÖRTÉNELMI HATÁSA. (Történetpolitikai vázlat.) (I.) — Nagy Miklóstól	1
LANSON IRODALOMTÖRTÉNETI MÓDSZERTANA. Szigetvári Ivántól	26
A TÖRÖK-MAGYAR BAJVIADALOK. (III.) — Takáts Sándortól	34
LENAU ÉS FONTANE. — Gragger Róberttől	80
ÉLET ÉS ÁBRÁND. (VII.) — Regény. — B. Kemény Zsigmond kéziratából közli — Papp Ferencz	109
KÖLTEMÉNYEK: <i>Szellem-óra.</i> — <i>Romok.</i> — <i>Az élet sorja</i> (Tennyson). — <i>Szerelmem és halál</i> (Tennyson.) — Hegedüs Istvántól	124
SZEMLE: 1. <i>Az új egyetemek függő kérdései.</i> — Medveczky Frigyesztől. 2. <i>A nemzeti színház vigjátéksorozata.</i> — Alexander Bernáttól	128
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Két kötet novella.</i> (Lovik Károly: <i>Okosok és bolondok.</i> — Árkosi Ferenczi Kálmán: <i>A pülfalvi szélmolvár.</i>) — r. r.-től. 2. <i>Magyar könyv Rostandról.</i> — (Haraszti Gyula: <i>Edmond Rostand</i>). — Rózsa Dezsőtől	145

CCCCXXVIII. SZÁM.

A SZEGÉNY EMBERRŐL. (I.) Eseri Lajostól	161
AZ 1911. ÉVI MUNKASZÜNTETÉSEK ÉS AZOK EREDMÉNYEI. — Heller Farkastól	189
A NEMZETI ERŐ VILÁGTÖRTÉNELMI HATÁSA. (Történetpolitikai vázlat.) (II.) — Nagy Miklóstól	221
GARAY JÁNOS. — Császár Elemértől	252
ÉLET ÉS ÁBRÁND. (VIII.) — Regény. — B. Kemény Zsigmond kéziratából közli — Papp Ferencz	261

KÖLTEMÉNYEK : <i>Az öreg csónak. — Levelek. — Gróf Zichy Gézától</i>	277
SEBASTIAN VAN STORCK. — Walter Pater után, angolból, — Reichard Piroskától	280
A GONOSZ MOSTOHA MESÉJE. — Elek Oszkártól	300
SZEMLE : <i>Két eltűnt és újra előkerült Corvin-codeaxról. — Berzeviczy Alberttől</i>	307
ÉRTESETŐ : 1. <i>A magyar irodalom története német nyelven. — (Geschichte der ungarischen Literatur. Von dr. L. Katona und dr. Fr. Szinnyei). — y. t.-től.</i>	
2. <i>Az irodalmi oktatásról — (J. Bezar: De la methode litteraire). — a.-tól</i>	312

CCCCXXIX. SZAM.

DEMETRIUS. — Heinrich Gusztávtól	321
A SZEGÉNY EMBERRŐL. (II.) — Ecséri Lajostól	337
AZ IDEGENEK BEÖZÖNLÉSE S A NEMZETISÉGI KÉRDÉS SCHWEIZBAN. — Buday Lászlótól	373
WHISTLER. — Végh Gyulától	391
A NEMZETI ERŐ VILÁGTÖRTÉNELMI HATÁSA. (Történetpolitikai vázlat.) (III.) — Nagy Miklóstól	409
GRÓF TELEKI JÓZSEF ÉS ROUSSEAU. — Ráczi Lajostól	430
ÉLET ÉS ÁBRÁND. (IX.) — Regény. — B. Kemény Zsigmond kéziratából közli — Papp Ferenc	444
KÖLTEMÉNYEK. — Goethéből : <i>Tavon. — Czigánydal. — Szélcsend.</i> — Vargha Gyulától	462
SZEMLE : <i>Pompeji-melléki római villa.</i> — Láng Margittól	465
ÉRTESETŐ : 1. <i>Két emlékkönyv. — (Békefi emlékkönyv. — Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről.) — Kéki Lajostól.</i>	
2. <i>A romanticismus. — (S. Van Tieghem : Le mouvement romantique). — a.-tól</i>	471

A NEMZETI ERŐ VILÁGTÖRTÉNELMI HATÁSA.

Történet-politikai vázlat.

Első közlemény.

I. A középkori viláállami kísérlet.

A francia forradalom új korszakot nyit az emberiség történetében. Közel kétezer év munkásságának eredményei, eszményei és hagyományai omlanak össze a mindent meg-rázó viharban. De a romokból új élet sarjad, új erők, új eszmék támadnak, melyek lassanként átalakítják az egész világot.

Azon eszmék közül, melyeket részint a forradalom, részint a napoleoni háborúk, részint pedig a mindezek nyomában keletkezett visszahatás felszínre vetett és meg-érlelt, következményeiben és hatásában egyik sem oly nagy-fontosságú, mint a nemzeti eszme.

Nagy tévedés volna ugyan azt hinni, mintha a faji, a nemzeti tudat és erő azelőtt ismeretlen valami lett volna. Mint megvetés és kicsinylés a másnyelvűekkel, a barbá-rokkal szemben, mint gyűlölet az erősebb, az elnyomó faj ellenében, jóformán egykorú érzés az emberrel és kifelé mint a legnyersebb uralom- és zsákmányvagy jelentkezik.

A gyengébb törzs, faj az erősebbek rabszolgája lesz. E viszonyban ugyan hiába keresünk nemesebb indulatokat, de azért kétségtelen, hogy a rabszolgaság is haladás azzal az állapottal szemben, midőn a hadifoglyok még leöltek. De haladás abban a tekintetben is, hogy a rabszolgaság nem pusztan physikai, hanem gazdasági alárendeltséget is jelent, a mi az uralkodó faj művelődéséhez is alapot nyújt. Ha nem használja fel ezt az előnyt, mint a médek igáját lerázó perzsák példája is bizonyítja, nagyon könnyen

az elnyomott faj kerekedik felül. Végül haladás abban az irányban is, hogy a győző faj a reális, prózai világban az idealitás első fokát jelenti, amennyiben a legyőzött faj hódítójában felsőbb lényt lát, a mint erre Hegel, *Die Phaenomenologie des Geistes* című művében rámutat. Ide céloz Rousseau is, ki a rabszolgaságot ép a szabadság szempontjából tartja szükséges rossznak, mondván: «Il y a telles positions malheureuses où l'on ne peut conserver sa liberté qu' aux dépens de celle autrui, et où le citoyen ne peut être parfaitement libre que l'esclave ne soit extrêmement esclave. Telle était la position de Sparte. Pour vous, peuples modernes, vous n'avez point d'esclaves, mais vous l'êtes; vous payez leur liberté de la vôtre. Vous avez beau vanter cette préférence, j'y trouve plus de lâcheté que d'humanité». (*Contrat social*. III. könyv, 15. fejezet.)

A nemzetinek ilyen étape-jai nyilván a pogányság korában lehetségesek, midőn még nincs emberiség, csak perzsa, görög, római; midőn az emberiség gondolata még alig dereng a stoikusoknál. A római birodalomban éri el a pogányság s a nemzetinek akkori exclusiv typusa nagyságának és dicsőségének tetőpontját, hogy helyet adjon az emberi és nemzeti azon új alakulatának, melyek Krisztus hatása alatt keletkeztek.

A keresztyén vallás lesz az uralkodó érzés, mely mérsékli, sőt részben meg is szünteti a fajok küzdelmét. «Mert nincsen különbség vagy zsidó, vagy görög között, mert mindeneknek ugyanazon egy Úrok, a ki gazdag mindenekhez, a kik ötet segítségül hívják» — írja Pál apostol a rómaiakhoz (X. R. 12 vers); vagy ezzel egy értelemben írja a galataiakhoz is: «Nincsen sem zsidó, sem görög . . . között válogatás. Mert ti mindnyájan egy vagytok a Jézus Krisztusban» (III. R. 28 vers). Ugyanezt a gondolatot olvashatjuk az *Apostolok Cselekedeteiben* is: «Akkor Péter megnyitván az ő száját, monda: bizonynal látom, hogy az Isten nem személyválogató: Hanem minden nemzetségben kedves néki akárcicsoda, a ki ötet féli és igazságot cselekszik» (X. R. 34, 35 versek). Végül mindezekhez hozzáteszi a nagy apostol: «Egy test és egy lélek vagytok» . . . mivel hogy «Egy az

Úr, egy a Hit, egy a Keresztség» (Pál levele az efézusiakhoz IV. rész 4, 5 versek).

A szeretet vallásának e nemes eszméi faj-, nyelv-, vagyon-, kor- és nemre való tekintet nélkül gondolati és érzelmi közösségbe olvasztják össze a hívők millióit s a pogány világnak az emberiséget nem ismerő, csak értékes nemzeteket és barbárokat mutató korszakát egy időre az emberiség egységének szép alma váltja föl. Az emberiségnek a hit által egybetartott ezen egysége azonban csak addig nyugszik szilárd alapokon, a míg az egyház a világi életbe belé nem sodortatik s az államokkal szoros kapcsolatba nem kerül. Már a IV. században észrevette szent Ágoston a nyelvi különbségből származható bajokat, de jól látta azt is, hogy az egyház egységének nem ez az egyetlen veszedelme az emberi sajátságok közül, mondván: «Propter solam linguarum diversitatem nihil prodest ad consociandos homines, tanta similitudo naturae, ita ut libentius homo sit cum cane suo, quam cum homine alieno. — Opera data est, ut imperiosa civitas non solum jugum, verum etiam linguam suam domitis gentibus per pacem societatis imponeret. Sed hoc quam multis et quam gravibus bellis, quanta strage hominum, quanta effusione humani sanguinis comparatum est; quibus transactis non est tamen eorumdem malorum finita miseria.»*

Nyugaton ugyan, hol a latin nyelv egyúttal civilizatiót is jelent a barbár törzsekre nézve, ez a kérdés nem okoz gondot. De keleten, hol a görög nyelv mögött szervezett állami élet és nagymultú, magasfokú műveltség állottak, az egyház latin nyelve, vagyis az, a mi másutt az egyház egyik erőssége, a gyöngeségnek lesz kútforrása. Természetesen addig, a míg a görög császár karja Rómába is elér, úgy, hogy a VII. század közepétől a VIII. század második évtizedéig szinte egymásután csupa görög, vagy szír származású pápa kerül szent Péter örökébe, magának a császárnak is érdekében áll az egyház egysége, élén a római

* Idézve: B. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. Bécs, 1851. I. k. 408 l.

főpappal, mint Byzánc vallási expositurájával. Mihelyt azonban III. István (kinek közvetlen elődje, szent Zakariás volt az utolsó ily görög eredetű pápa), a VIII. század derekán szerencsés választással, a Rómától elég távol fekvő frank birodalom királyának, Kis Pipinnek segítségével függetleníti székét a görög (és egyúttal a mind veszedelmesebbé váló longobárd) befolyástól, lazulni kezd a kelet és nyugat közötti egység. Keleten ugyanis már az V. századtól államvallás léven a keresztyénség, a konstantinápolyi püspök is egyre alárendeltebb viszonyba kerül a császárhoz, vagy Geffcken szavaival élve, alig több, mint a császár hivatalnoka, teremtménye.*

És így a politikai ellentétet nyomon kell követnie az egyháznak is. Minél szorosabban simul a pápaság a frank birodalomhoz, annál nagyobb lesz ez az ellentét, míg végre 1054-ben, miután Konstantinápoly főpapja, Caerularius Mihály, egy évvel előbb bezáratta a székvárosában levő lati szertartású templomokat és kolostorokat, megtörténik a végleges szakadás. A görög és római szellem közötti különbség időleges körülmények által élesztve volt tehát oka az egyház első differenciálódásának.

A nyugati egyház fejlődésére legelhatározóbb befolyással a nyugat-római birodalom bukása volt. Nem lévén ugyanis mire támaszkodnia, mint a keleti egyháznak, önmagából kellett kifejlesztenie azokat az intézményeket és eszközöket, melyeket a byzáncezi állam a keleti egyháznak készen nyújtott. Ennek következtében szervezetében bizonyos fokig maga az egyház, illetve a pápaság is államszerűvé, még pedig theokratikus államfélévé vált.

Nagy előnyt jelentett ez az egyházra nézve, mert így önálló, független helyzetet foglalhatott el a népekkel, majd a világi államokkal szemben, főleg mióta a barbár törzsek is sorban fölvtették a keresztyén hitet. Ez a körülmény emelte az egyházat az államok fölé és tette a pápaságot a nyugati keresztyénség fejévé, a mi annál könnyebben ment végbe, mert a császárság megszűntével a római püspök, il-

* Geffcken: *Staat und Kirche*. Berlin, 1875. 108 l.

letve a pápa volt az, kire a megsemmisült birodalomnak és az örök városnak minden díze és megszentelt hagyománya örökségül szállott (l. Bryce J.: *A római szent birodalom*. Fordította: Balogh Ármin. 105 l.). Az egyház mint az egyetemes emberinek szervezete áll a világban.

Ellenben a nemzeti erő még fejletlenül dolgozik a népek vándorlásakor. E barbár népek meg tudták ugyan dönteni a különben is roskadozó birodalmat, de alacsony fokú műveltségük és kezdetleges törzsszervezetük mellett arra már képtelenek voltak, hogy a romokon saját erejükből új és szilárd államokat alkossanak. Így történt, hogy a keresztséggel együtt bejutottak ők is az ősi latin civilisatio és a római egyház bűvös körébe. Semmi sem mutatja ezt jobban, mint az a körülmény, hogy a nyugati keresztyénség nagyjából azon országok népei között vert gyökeret, melyek valamikor a nyugat-római császárság részeit tették, minek legjellemzőbb bizonyítéka, hogy a római és keresztyén az egész középkoron át azonos fogalmakként szerepelnek. (l. Bryce i. m. 97 l.) Ezt a helyzetet fejezi ki a *Konstantin-féle* hamis adománylevél is a VIII—IX. századból. E szerint a nagy császár a pápának adományozta Itáliát, valamint a nyugati országoknak birtokát is, sőt hogy a külsőségek se hiányozzanak, felruházza az adománylevél a pápákat a hatalomnak mindama jelvényeivel (a lateráni palotában való lakás, diadém, nyakláncz, bibor köntös viselése, császári kormánypálca stb. — l. *Corpus Juris Canonici Dist.* XCVI. CC. 13, 14. — idézve részben Bryce i. m. 106. l.), melyek valaha a római császárt megillettek. A legsajátságosabb a dologban pedig az, hogy a kortársak és a késői nemzedékek mindezt magától értetődőnek tartották és századokon keresztül hittek igazságában.

De természetes, hogy mindezek ellenére a pápaság lényegében egészen más alakulat volt, mint az Augustus császársága. Ez utóbbi fizikai hatalmi szervezeten nyugodott, a pápaság ellenben a hit erején és a hívek lelki egységén, s oszlopai nem a hatóságok és légiók, hanem a papság és a szerzetrendek voltak. Két út állott így az egyetemes emberi célok képviselőjének, az egyháznak rendelkezésére,

vagy összhangot keres az állammal és elfogadja annak támogatását a maga védelmére és céljainak külső megvalósítására, vagy pedig mellőzve az állam segítségét, az állam mellett, sőt ellene is, maga is önálló világi hatalomként szervezkedik. Meg is próbálta az egyház mindkettőt.

Míg a pápaság annyira gyöngye volt, hogy meg a longobardokkal sem vehette fel a küzdelmet, az akkoriban leghatalmasabb katolikus néphez, a frankokhoz fordult segítségért, kik ki is mentették szorult helyzetéből, sőt sikerrel állottak a mohammedán arabok hódító útjába is, kiknek ez időből való bagdadi és kordovai kalifaságai a theokratikus és katonai államformáknak voltak sajátos vegyületei. A pápa nem is maradt hálátlan a frankokhoz. Legnagyobb uralkodójukat, Nagy Károlyt, római császárrá koronázta és ezzel világi fejévé avatta a nyugati kereszténységnek.

Nagy Károly császársága minden ízében magán viseli a kor nemzetietlen, egyetemes szellemének bélyegét, mely vallási forrásból fakadt.

Közben az egyház is nagy változáson ment keresztül. A belső reformok és erőskezdő, nagyszabású pápák fölemeltek a pápaságot a védelmezettnek, az alárendeltnek helyzetéből és elkövetkezett az az idő, midőn az egyház a világ fölötti erkölcsi és szellemi uralom mellé a külső uralom megszerzését tűzhette ki célul. Ez az ú. n. papocaesarismus, szemben a Nagy Károly caesaropapismusával. És mikor VI. Henrik halála véget vet a császárság világhatalmi törekvéseinek, III. Inczével a XIII. század első évtől kezdve a világ fölötti uralom a pápaság kezébe kerül.

Ez az idő ekként úgy a császárság, mint a pápaság oldaláról egészében nézve a nemzetnélküliségnek kora.

A keresztény népek erkölcsi felfogása ez időben még az emberinek magasabb képzele nélkül szűkölködik s emberies tartalmát — egyes értékes részletek mellett — nagyrészt a keresztény tanoktól nyeri.

A hosszú idő, mely a római birodalom bukása óta letelt, lassanként megérleli a népekben és államaikban a keresztényen hit gyümölcseit, s ezek merő hatalmi szervezet-

ből az illető népek sajátos szellemének, s az erkölcsi életnek gondozóivá válnak. Csak századok múlva kezd kialakulni magasabb szellemi kultúrájuk is, a mit túlzottan mond Novicow (*La politique internationale*. 1886) a nemzetek ismertető jegyének.

1200 körül fölfedezik Aristoteles *Politiká*-ját, melynek hatása csakhamar érezhetővé lesz az egyházi túlsúly gyöngülésében. A XIII. század tisztultabb felfogásában az államról, akár Aquinói Tamást, akár Dantét tekintjük, Aristotelesnek is van része. Aquinói Tamás (*De regimine principum*) tanítása a nemzeti erő kialakulása szempontjából annyiban is fontos, hogy már a külön népek, külön államok álláspontját foglalja el, bárha megtaláljuk nála a középkornak uralkodó eszméjét a világállam szükségességéről, mely mint az egész keresztyénséget felölelő közület, szerinte «corpus mysticum», szintén csak a pápa alatt állhat.

Aristoteles nyomdokait követi Dante is, bárha erősen befolyásolva Aquinói Szent Tamás által. Az olasz nemzeti-ségnek ez a lelki megalapítója már élesebben elválasztja az államot és egyházat egymástól (*De monarchia*) s nagyobb jelentőséget tulajdonít az államnak, mint Tamás, de az egyház fölényét elismeri. A nemzeti állam iránt azonban még nincs érzéke. Ideálja a világállam, a világesászárság (l. Kelsen: *Staatslehre des Dante Alighieri*. 1905. 97 és k. 121. és k. lapok).

De ezen nem is csodálkozhatunk. Ha végignézzünk az egykorú hűbéri Európán, magasabb, egyetemesebb eszme valóban csak a keresztyén vallásban jut kifejezésre, melynek fejét a ghibellin-párti Dante természetesen csak a császárban tudja elképzelni. A nemzetek akkori állapota, midőn a hűbéruraknak apró helyi érdekei, egymás közti czivódásai és a nemzeti eszme egyetlen képviselője: a király elleni féltékenykedése darabokra szakították a nemzeti létet, bizony nem sok vonzerőt gyakorolhatott a Dante nagy, átfogó lelkére.

Az a közszellem, a politikai szabadság iránti eleven érzék, mely nálunk 1222-ben az arany bullában nyilvánul, vagy Angliában pár évvel előbb a magna charta-ban

(melyet méltán nevez Macaulay az angol nemzet története kezdetének), másutt még csirájában is alig volt meg. Ez utóbbi államokban, melyekben a közszellem hiányzott, vagy nagyon gyöngye volt még, előbb a hűbériség békóit kellett a fejedelmeknek széttörniök, hogy erős kézzel megvetessék a nemzeti élet alapjait, mint azt pl. II. Fülöp, szent Lajos avagy IV. (Szép) Fülöp francia királyok tették. Hogy az ilyen szabású nemzeti uralkodók lesznek a jövőnek legfontosabb tényezői, azt Dante, ki saját hazájában a pápa mellett csak a császárt látta, még nem sejtette.

Pedig a világoralom napja már leáldozóban volt s VIII. Bonifác meggondolatlan, a korral nem számoló föllépése még siettette a katasztrófát. 1302-ben adta ki híres *Unam sanctam* bulláját, mely szerint a pápai hatalomnak minden ember alá van vetve épen üdvözülhetése végett, nemkülönben a fejedelmek is, a kik — mint egykor Aquinói Tamás is hirdette — csak az egyház akarata szerint uralkodhatnak és trónjuktól is megfoszthatók. E bulla első sorban IV. (Szép) Fülöp francia királynak szólt, ki az I. Edward angol király ellen folytatott háborújában nemzetére támaszkodva (az *Élats généraux* 1302 április 10-iki függetlenségi nyilatkozata), visszautasította a pápai beavatkozást.

A koczka el volt vetve. A küzdelem elől most már egyik fél sem térhetett ki. Egy év mulva, 1303-ban, VIII. Bonifác fogoly lett saját palotájában. Az új pápa, V. Kelemen (volt bordeauxi püspök) már Avignonba teszi át székhelyét.

Még szomorúbb volt a sorsa a középkor másik vezető hatalmának: a császárságnak. A pápasággal folytatott százados küzdelme kimerítette erejét, a nemzetek lassú ébredése pedig megtámadta gyökerét, létjogosultságát is. A császárságnak alapja ugyanis — mint Bryce találóan mondja (i. m. 325 l.) — «lényegében az emberiség egységének az érzete volt», mint a régi római uralom folytatása, mely a régi nemzeti különbségeket megszünteti s a keresztyénység hozzájárulásával «új és ugyancsak egyetemes nemzetet teremtett».

Ezzel szemben az új fejlődés már nem a közös vallás összefűző irányát, hanem a faji különbségek elkülönítő, differentiáló befolyását követte. A német-római császárság tehát ép úgy lejárt magát, miként a vallási alapon fölépült másik két világbirodalom: a keleti egyház híveit felölölő bizánczi császárság és a mohammedanizmus állami szervezete, a kordovai kalifátus is.

II. A renaissance s a nemzeti államok kialakulása. Machiavelli és Zrinyi.

A pápaság és császárság túlsúlyának megszűntével mindenfelé szervezkedni kezdenek a monarchiák. Mindenütt a király az, kinek személye körül a nemzeti államok kifejeződése végbemegy. Ekkor függetleníti magát IV. (Szép) Fülöp alatt (1285—1314) a pápaságtól Franciaország; III. Edwárd alatt (1327—1377) Anglia. Ez időben szilárdul meg továbbá IV. Péter alatt (1336—1387) Aragonia; XI. Alfonz alatt (1312—1350) Castilia, mely két államból valamivel több, mint száz év múlva megalakul az újkor leghatalmasabb birodalma: Spanyolország; Dénes és IV. Alfonz alatt (1279—1325 és 1325—1357) Portugália; I. Ulászló és Nagy Kázmér alatt (1320—1333 és 1333—1370) Lengyelország; IV. Waldemár alatt (1350—1375) Dánia és végül Róbert Károly és Nagy Lajos alatt (1308—1342 és 1342—1382) Kelet-Európának első hatalma lesz Magyarország. Szóval mire véget ért 1377-ben az úgynevezett «második babyloni fogság», megváltozott egész Európa képe.

Csak két nagyobb terület nem vehette ki részét a fejlődési hatalom megszilárdulásával járó nemzeti államalakulásból. Az egyik az olasz föld, hol a császár és még inkább a pápa mellett — a mint azt már Machiavelli is panaszkodva említi (*Discorsi* I. k. XII. fej.) — nem fejlődhetett ki az egész országra kiterjedő monarchia, a másik pedig Németország, a hol ugyancsak a pápaság akadályozta meg, hogy a császári hatalom örökletessé váljék és így kiinduló pontja legyen a nemzeti monarchiára irányuló törekvéseknek. Így jut választás útján a német-római biro-

dalom trónjára IV. Károly, ki valójában inkább cseh király, mint német császár és kinek arany bullája az alkotmányos élet helyett csak a tartományok önálló fejlődésének és fejedelmeik absolutismusának szolgáltatott alapot, így nyeri el a császári méltóságot Zsigmond is, ki meg első sorban magyar király volt.

De az olasz és német népnek ilyenén zilált politikai helyzete, kapcsolatban szellemükkel, műveltségükkel, lehetővé tette, hogy hazájuk bölcsője legyen két nagyszabású és messze kiható jelentőségű eseménynek: a renaissance-nak és a reformationnak. «A renaissance-nak több erélyt és változatosságot kölcsönzött Olaszország elevensége és szétágazása. A reformatio azért terjedt el Németországban, mivel e rendetlenségben nem akadt erős tekintély, ki azt visszaszorítsa, mint Franciaországban, vagy elfojtsa, mint Spanyolországban» — írja Lavissee Ernő (*Európai politikai történetének átnézete*, ford. Angyal Dávid 84 l.) E zilált politikai helyzetüknek volt továbbá következménye az is, hogy a Balkán államokat nem tekintve, ép az olasz és német nemzeti állam szervezkedett legutoljára.

A renaissance s a reformatio fontos szerepet töltenek be a nemzeti eszme történetében. Mindkettő az egyház belső és külső gyöngeségéből kapott erőre és így a másik oldalon szükségképen a fejedelmi hatalom öregbitésére vezetett, a mi a nemzeti élet kezdetleges állapotában rendkívül nagyjelentőségű körülmény volt.

A renaissance más szempontból is jelentőségteljes, mert nemcsak az ókor jogi, irodalmi, tudományos és művészi alkotásait tette újra az emberiség közkinceseivé, hanem egyúttal felszínre hozta a nem mindig erkölcsös görög-római életbölcséletet is, annak jeléül, hogy a hit már nem volt képes teljesen elfoglalni az emberi lelket. Nem azért, mintha Krisztus tanításának örök igazságai csődöt mondtak volna, hanem azért, mert az ember földi létének javítására is gondol és mert az egyház, túllépve hatáskörét, világi hatalommá lett. A földi lét nem siralom völgye többé. Megvannak annak is maga örömei.

Új szükségérzet támad: a földi lét követelményeinek

megfelelően szabályozni az emberi életet, melyhez a klasszikus Róma története és a római jog kész mintákkal szolgálnak. Míg az emberiség sorsát az egyház tartotta kezében, az egyénre nézve az Istentől való függőség hangsúlyozásával a földiektől való teljes függetlenséget hirdette, — lévén az állam «magnum latrocinium». Most a szabadság is új tartalmat nyer, mert az egyén nemcsak független akar lenni, hanem uralomra is törekszik, a földi lét nehézségein is diadalmaskodni akar, a mihez egyedüli út az állami, a nemzeti élet. Így lesz életszükséglete a népnek a monarchia. De mivel a vallásos érzés gyöngülésével meggyöngül, illetve megszűnik az az erő is, mely addig az egyház fejének vezérlete alatt a keresztyén világot egybeolvasztotta, föléled a szunnyadó faji érzés. A földi lét körében a szabadság s a nemzeti különélet vágyából — e két erőből ered a nemzeti állam, mely egyelőre a fejedelmekben és a fejedelmek által kapja meg külső szervezetét.

A renaissance bölcsőjében, az olasz földön sarjadt ki a modern világban az első nemzeti nyelv és irodalom, ott született meg az első nemzeti jog is, de mivel hiányzott a nemzeti uralkodó, az ország állandó szintere volt a helyi kisebb hatalmak czivódásainak és médiuma a spanyolok és francziák terjeszkedési vágyainak is.

Machiavelli (1469—1527) látja legjobban a helyzet nyomorúságát. *Fejedelmé*-nek XXVI. fejezete, mely e jellemző címet viseli: «Itália felszabadítása a barbár rab-ságból»,* örökbecsű adat a nemzeti eszme történetéhez.

« . . . Most van a legalkalmasabb idő arra — írja — s a körülmények is arra ösztönöznek, hogy bölcs és kiváló férfiak új fejedelemségeket alapítsanak, melyeknek, ha valaha, úgy most kedvez a legnagyobb fokban minden. És hogyha, mint említettem, szükség volt, hogy Mózes erényeit lássuk, Izrael egyiptomi fogságára; hogy megismerjük Cyrus nagy lelkét, a méd igába hajtott perzsák pusztulására, és Athén végromlására, hogy lássuk Theseus kiválóságait, ép úgy most is szükséges volt, hogy megismerhessük Itália szellemi

* «Esortazione a liberare la Italia dai barbari».

nagyságát, annak jelenlegi hanyatlása. . . . És noha most az emberi nyomorúságok legmélyebb fokán állunk, mégis remélni merjük, hogy Isten rendelni fog valakit, ki ebből minket kiszabadítson, mert mintegy tetszhalottként várjuk azt, a ki sebeinkre írt fog szerezni, a ki egyesíti Lombardiát, fejedelmi családot alapít és hatalmassá teszi Toscanát, hogy örködjék azután is felette, egész az idők végezetéig».

«Mindnyájan kérjük Istent, hogy küldje el a szabadítót, a ki felmentsen a barbár rabiga alól . . .»

« . . . Itáliában mindent keresztül lehet vinni. Nagy erő szunnyad itt a tagokban, csak akadjon méltó fej, a mely kormányozza őket . . . Fenségednek (Medici Lőrincz) mindenek előtt, szilárd alapképen önálló hadsereget kell felállítania, mert ennél nem lehet elképzelni sem hűségesebb, vitézebb és jobb katonaságot . . . Ilyen hadsereget kell szervezni, hogy olasz fegyverek verjék vissza a külföldi támadásokat . . .»

«Nem szabad elmulasztani Fenségednek a jelenlegi alkalmat, hogy végre Itália üdvözölhesse felszabadítóját. Kimondhatatlan ujongással fogadná minden tartomány, mely már szenvedett az idegenek alatt. Micsoda bosszúvágy ragadná meg a lelkeket? . . . Akadna-e egész Itáliában csak egy ember is, a ki ne követné őt?» stb.*

Egy Mózesre, egy Cyrusra vagy Theseusra van tehát szerinte szükség, hogy Itália a «barbár (spanyol, francia) rabiga» alól megszabadulhasson. Valójában azonban olyan monarchiára gondol, a minők akkoriban pl. Spanyol- vagy Franciaország voltak (l. *Discorsi* I. k. XII. fej.) s a melyeknek külpolitikája Európa népeinek sorsára is irányítólag hatott. Nem csodálkozhatunk azon, hogy valamint a távolból közeledő utas csak a hegy csúcsát látja először, ő is mikor szülőföldjéről, az apró zsarnokok classikus hazájából irigy sóvárgással tekint hatalmas szomszédai felé, csak a fejedelmet és hadseregét veszi észre. Mert e korban és még századokon át csakugyan a fejedelem az, a kiben a nemzeti

* Machiavelli Miklós: *A fejedelem*. Olaszból fordította Orbán Dezső. (Olesó könyvtár.) 131. és k. lapok.

állam megtestesül. Méltan kér tehát szabadítóul egy erőskezű fejedelmet az Istentől, ő, a ki egyébként a vallásban csak egy eszközt látja a fejedelmi hatalomnak. (l. «A fejedelmi hűségről» szóló XVIII. fejezetet.)

Lényegében két elemet foglal magában a Machiavelli kívánsága. Az első az idegen uralomtól való szabadulás vágya, a második pedig sóvárgás a nemzeti lét után. Amaz nagyjából ugyanaz az érzés, mely Mithridates első fölkelése idején 80.000 rómainak került életébe, vagy a mely a «szicíliai vecsernye» név alatt ismeretes tömeges franczia-gyilkolásnak lett szülőokává. Általában ez az érzés jelentkezett és jelentkezik mindenkor, valahányszor valamely idegen faj uralma nyomasztóbbá és terhesebbé válik, semhogy az ily népi állapotot az alárendeltségben rejlő esetleges előnyök elviselhetővé tennék és ettől függetlenül is, ha a népben az együvé tartozás és a vele járó külső hatalom tudata erősebb, semhogy erről lemondani és nemzeti létének, szabadságának korlátozásába beletörődni képes volna. Utóbbira saját történelmünk a Habsburgok alatt nyújt számtalan példát.

A másik elem sokkal magasabb czélt szolgál és az előbbinek negatív irányával szemben positiv tartalma is van. A jelentősége az, hogy (Machiavelli szerint) az olasz nép már elérte azt a fejlődési fokot, melyből egy erős uralkodóval az élén, mint egységes nemzet jelenhetik meg a világ színpadán.

Ha ebben tévedett is Machiavelli, azt az érdemet nem lehet elvitatni tőle, hogy a nemzeti fejedelemben és hadseregben megjelölte a politikailag széttagolt olasz nép egyesülésének, nemzette alakulásának útját. Fényesen igazolta őt saját hazájának történelme és az egész újkor is, melyben valóban erőskezű fejedelmek és jól szervezett nemzeti hadseregek döntötték el az országok és népek sorsát. Ez a két tényező emelte hazánkat is Nagy Lajos és Mátyás alatt nagyhatalommá és ugyancsak e két tényezőnek köszönhetette annak idején Török-, Spanyol- és Franciaország, a Habsburgok birodalma, Svéd-, Orosz- és Poroszország föllendülését; és viszont a gyöngye fejedelmi hatalom s a mi ezzel együtt jár, a züllött honvédelmi viszonyok, juttatták hazánkat Mohácshoz.

Machiavelliről szólván, önkéntelenül eszünkbe jutnak Shakespearenek e szavai «A rossz, mit ember tesz, túléli őt, a jó gyakorta sirba száll vele». * A Machiavellismus még ma is úgy szerepel, mint a politikai erkölcstelenség gyűjtőneve. Pedig ő csak abban hibázott — mint azt kitűnő életrajzírója és a kérdés legalaposabb ismerője: Villari Pasquale megállapítja (*Nic. Macchiavelli e i suoi tempi* etc. Firenze, 1877. III. köt. befejező összefoglalás) — hogy egvedül hazája felszabadítását tartván szem előtt, nem tesz különbséget e szent cél és a politikában akkor divatos erkölcstelen eszközök között. Ezért nem értették meg őt hosszú időn át s a kik azt hitték, hogy megértették, azok értették igazában félre (l. a Machiavellismus irodalmát Villari i. m. II. kötetében). Ezek ugyanis csak az eszközöket vették észre, melyekre korunk nemesebb fölfogása époly elszörnyedéssel tekint vissza, mint a rég letűnt századok kinzó, vallató szerszámaira.

A cél azonban, melyet ez eszközök is szolgálni hivatvák: egy szétdarabolt népnek nemzetté egyesítése, oly nagy és eszményi földadat, melynél magasztosabbat alig ismer az emberiség. Ez által válik Machiavelli a nemzeti ügy első apostolává, kinek munkáiból eszméket és lelkesedést merít négy emberöltő mulva nemzetünk nyomorúságos helyzetében a mi Zrinyink és majd három század után a Napoleontól porba sujtott német fajnak egyik legkiválóbb képviselője: Fichte is. Valóban nem alap nélkül vésték Machiavelli síremlékére a firenzei Santa Croce templomban e magasztaló szavakat: Tanto nomini nullum par elogium.

Zrinyi Miklós, XVII. századbéli szomorú történelmünknek egyik legdicsebb alakja, a kiváló költő és hadvezér úgyszólván az első, a ki fölismeri Machiavelli igazi értékét.

Súlyos válság nehezedett akkor nemzeti létünkre. Egyfelől a török, másfelől a német fenyegették teljes pusztulással. Sőt a magyar nemzeti királyságnak surrogatuma és utolsó menedéke: az erdélyi fejedelemség is a hanyatlás lejtőjére

* Julius Caesar III. felv. 4. jel. Vörösmarty fordítása szerint.

jutott már. Sorsunk vigasztalanságát senki sem érzi át oly mélyen, mint Zrinyi. Így fordul Machiavellihez, kinek műveiben megtalálja a példát és útmutatást, hogyan lehet veszendő nemzetének jövőjét biztosítani.

A Zrinyi és Machiavelli közötti viszonyra alaposan rávilágít Körösi Sándor *Zrinyi és Machiavelli* című gondos tanulmányban (megjelent az *Irodalomtört. közlemények* XII. évfolyamában), melyben Machiavelli hatását a vonatkozó részek párhuzamos idézésével is bemutatja. * Ez a hatás épúgy szembeötlő a tárgyak megválasztásában (l. Körösi i. m. XIV. fejezetét), mint a gondolatmenetben, a tárgy feldolgozásában, a mit különben könnyen érthetővé tesz a két ország állapotának hasonlatossága és a két szerző céljának azonossága.

Mint Machiavelli, Zrinyi is lángoló szavakat intéz honfitársaikhoz, hogy figyelmeztesse őket a német (*Siralmas panasz*) és a török részéről (*A török áfium ellen való orvosság*) fenyegető veszedelmekre. Ez utóbbiban írja többek közt e megrázó sorokat: «Látok egy rettenetes sárkánt, mely méreggel, dühösséggel teli, kapóul és ölében viseli a magyar koronát; én . . . kinek semmi professiom a mesterséges szólásra nincsen, felkiáltok mindazonáltal, ha kiáltásommal elijeszthetném ezt a dühös sárkánt, kiáltván: Ne bántsd a magyart. Szegény magyar nemzet, annyira jutott-e ügyed, hogy senki ne is kiáltson fel utolsó veszedelmeden? . . . Imé kiáltok, ime üvöltök: hallj meg engem, élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz! . . .» **

Zrinyi is az idegen uralom ellen száll sikra s az erőknek egy ember, a nemzeti király kezében való egyesítésétől és nemzeti hadsereg szervezésétől várja az eredményt. A tanítvány azonban több tekintetben meghaladja a mestert. Nemcsak erkölcsi felfogása tisztultabb, emelkedettebb, hanem

* Legújabbán Pethő Sándor foglalkozott e kérdéssel a *Budapesti Szemle* 1910. júliusi füzetében *Zrinyi és Machiavelli* cím alatt. Ugyanő idézi e kérdésnek újabb irodalmát is.

** *Gr. Zrinyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkái.* Sajtó alá rendezte R. Horváth Jenő. *A török áfium ellen való orvosság* 79—80.l.

hangoztatja a nemzet politikai egységének első feltételéül azt is, a mit Machiavelli még nem ismert: a nemzet érzelmi egységének szükségét.

« . . . A köztünk való ellenkezéseket, idegenségeket hamarsággal eltávoztatván tülünk, az igaz atyafíui egymás szeretetünkre, segítségünkre és tökéletes egyességre, békeségre lépjünk» — írja a *Siralmas panaszban* (304. l.) s a nemzeti hadsereg is csak akkor juthat szerinte célhoz, ha egy szívvel-lélekkel támogatja az egész nemzetet.

« . . . Mert noha az mi magunk népét az mint mostan vagyon, jól leábrázoltam . . . ha kérded: kit kívánok s micsoda nemzetet akarok oltalmomra, azt mondom: a magyart kívánom. Miért? azért, mert ez legalkalmasabb, legerősebb, leggyorsabb és ha akarja, legvitézesebb nemzetség . . . Csak jobbitsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére és méltóságára militarem disciplinam». Továbbá «Harmadik részben azt mondom, hogy ezt», — t. i. az országnak a töröktől való megszabadítását — «senki egyes úr vagy generális végben nem viheti; kicsoda tehát: az egész ország! s az egész nemzetünknek unanímis consensussa kelletik erre». (*A török áfium ellen való orvosság* 95., 96. és 112. l.)

Mennyire meghaladja korát Zrínyi e nyilatkozataiban, leginkább abból állapíthatjuk meg, ha tekintetbe vesszük, hogy akkoriban az uralkodó akarata volt a nemzet akarata is. Zrínyi szerint ellenben hiábavaló «egyes úr», pl. akár a király, minden igyekezete, ha nem áll mögötte a nemzeti közakarat.

Machiavelli és Zrínyi forró sóvárgása az önálló nemzeti lét után mindennél jobban bizonyítja a nemzeti erőszerveződő hatalmát. Valóban közszüksége már ekkor az előrehaladottabb népeknek a nemzeti állapot. Ez biztosítja egyedül nemcsak fennmaradásukat, de legdrágább javaikat, sajátos céljaikat is. E nélkül kesz prédái a tőlük idegen nemzeti eszmékben rejlő terjeszkedési törekvéseknek, avagy egyes hatalmasok önző uralkodási vágyának.

Az emberiségnek nemzetek szerinti csoportosulása és szervezkedése háttérbe szorítja világi téren a vallás, illetve

az egyház hatalmát. Míg addig ezek szabályozták az emberi életnek nemcsak belső rendjét, hanem a külsőt is, most ezt lassankint a világi hatalom, a nemzeti állam teszi.

Az állam azonban, nemzeti iránya ellenére is, még jórészt patrimonialis. Ehhez képest ez a világi, nemzeti jog minden jogot, mint magán házi hatalmat, a fejedelemnek juttat. Vagy kiveszi belőle részét az a rend is, melyből a fejedelem kiemelkedett, vagyis a nemesség és vele együtt a még mindig nagybefolyású papság, itt-ott a városi polgárság is. A rendek, mint birtokosok, mint vagyonosok alkotják a nemzetet, ezek vannak csak belül a jog és — a hol arról is beszélhetünk — az alkotmány sánczain. A kik a sánczokon kívül esnek, a parasztok és jobbágyok, azoknak már nem marad egyéb, mint a kötelesség. Az új alakulás rájuk nehezedik teljes súlyával. A nemzeti élet tehát elég szűk körre szorítkozik, de a városi polgárság gyarapodása és jelentőségének emelkedése a nemesi és papi renddel szemben már jelzi a további fejlődés útját.

III. A reformatio s a nemzeti alakulás.

A renaissance után a reformatio adott újabb lendületet a nemzeti erő állami kialakulásának. A reformatio ugyanis az istentisztelet nyelvén mindenütt a nép anyanyelvét tette és így a nyelvek különbségét — melyet azelőtt áthidalta a közös vallás és egyház latin nyelve — most a vallások különbségével is tetézte, szóval élesebben választotta el az egyes fajokat egymástól (pl. nálunk lutheránus hit = német vallás, calvinismus = magyar vallás). Azonkívül — mint azt már futólag említettük — kedvezően hatott a fejedelmi hatalom megszilárdulására is.

A «cuius regio, eius religio» elve, a melynek alkalmazása a protestáns államok nagy részében (kivévelt azok tettek, melyekben az általános papság elvét valló, demokratikus jellegű calvinista irány volt az uralkodó) az egyházi és világi főhatalom egybeolvadására vezetett, épügy előmozdította a fejedelmi hatalom abszolutizmusát, mint a katolikus államokban az a körülmény, hogy a germán

rületről jórészt kiszorult katholicismus ép ez államok mindenható uraiban találta fel legbuzgóbb harczosait, kiket támogatni természetes kötelessége volt. Ettől kezdve a vallás úgy szerepel, mint a fejedelmi hatalom további kiterjesztésének, teljes korlátlanságának legcélravezetőbb eszköze. Ezért törekszik minden uralkodó arra, hogy alattvalói az ő hitét vallják és ennek eléréséhez jó minden eszköz, mely némi reménnyel kecsegtet. Ez okból támadnak e kor vallásos küzdelmei, hol országonként, egy-egy nemzet kebelében, hol pedig mint népek harczai.

És mire lezajlik a harminczéves háború, nagyjából tisztázódik a helyzet és egyes kivételeket nem tekintve, országonként egy az akol, egy a pásztor. A fejedelmi hatalomnak most már mi sem áll útjában és ha XIV. Lajos nem mondta is, de nyugodtan mondhatta volna souverain kortársaival együtt a neki tulajdonított szárnyas igét: «l'état c'est moi», mert a valósághoz kepest alig van benne túlzás. Ez az újkori absolutismus virágzásának ideje. A fejedelem az állam. Övé a hatalom és a dicsőség, az alattvalóké a rajongó odaadás és hódolat.

Csalódnánk azonban, ha a fejedelmeknek ama törekvéseiben, hogy összes alattvalóik az ő hitüket kövessék, kizárólag absolutistikus tendenciákat keresnénk. Csalódnánk főleg azért, mert ebből nem tudnók megmagyarázni a népeknek azt a vallásos fanatizmusát, melylyel a kor vallásháborúit végigküzdötték. A fejedelmi parancsszó bizonyára nem lett volna elég pl. a francia protestánsok kiirtására. A dolog lényegét megtalálhatjuk abban, hogy a reformatio a nemzeti eszme szempontjából nem más, mint a germán fajoknak vallás szerinti elkülönülése a latin népektől. És így a spanyol inquisitio vagy XIV. Lajosnak hugenottaüldözése sem annyira az egyetemes katholicismus érdekében folyik — hisz XIV. Lajos protestáns szövetségeseikkel harczol a katolikus Habsburgok ellen — mint inkább egy-egy nemzetnek küzdelme — a spanyolé a zsidók és mórok, a francziáé a német irányában — a nemzeti vallásért. Ugyanezt mondhatjuk a protestáns többségű államoknak a katolikusokat elnyomó politikájáról, melynek csak egyik

különös esete az erdélyi fejedelmeknek az oláhok reformálására irányuló kísérlete.

Van tehát már nemzeti államterület, nemzeti dynastia, nemzeti vallás és fejlődőben, sőt az erőtől duzzadó államokban a virágzás magas fokán a nemzeti nyelv és művészet. Az angol Shakespeare, a spanyol Cervantes, Lope de Vega és Calderon, a portugál Camoens az illető nemzetek állami létének betetőzői, mint a francziáé Corneille, Racine és Molière. kiknek nyelve és műveltsége, mint a leghatalmasabb nemzeti államnak, a francziának szellemi megnyilatkozása, ekkor válik nemzetközivé. De ezért a nemzeti élet még korántsem teljes. Az uralkodó mellett sok államban egyedül az előkelőbb nemesség és a magasabbrangú papság a nemzet állami létének részese. A polgárnak, ha nagy vagyonhoz jut, előbb nemességet kell szereznie, hogy a nemzet állami életének tényezőjévé váljék; a paraszt és jobbágy elől meg szinte egészen el van zárva az érvényesülés lehetősége. Amott néhány százezer, emitt a milliók.

A nemzeti államok kialakulása ilyenformán még csupán a külső keretekre nézve nyert befejezést. Ez azonban csak egyik fele a nagy feladatnak. A másik fele talán még nehezebb az elsónél: nemzetivé tenni a népet és népiessé a nemzetet és fölemelni arra az állapotra, hogy maga kormányozhassa önmagát. A nemzeti eszme tehát most már mint befelé ható erő jelentkezik s új küzdelem veszi kezdetét, melyben a nemzeti életnek régi tényezői mellett és ellenében új tényezők is szállanak sikra.

De mivel, mint a természetben, a nemzeti erő fejlődésében sincs ugrás, a küzdelem vallási háttérrel indul meg. A harminczéves háború után mindössze két országa maradt Európának, melyekben a fejedelmeknek nem volt elég ereje ahhoz, hogy más felekezetű alattvalóit is a maga hitére kényszerítse es ezáltal megteremtse az egységes nemzeti vallást és teljessé tegye a fejedelmi absolutismust. Az egyik ország Anglia volt, a másik pedig hazánk. A kísérletek ugyan sem itt, sem ott nem hiányoztak, de a mi másutt sikerült, e két országban nem válhatott oly könnyen valóra; mert az alkotmányosságnak nagy multja és

az ezzel együtt kifejlődött erős szabadságszeretetet lehetővé tette, hogy az elnyomott vallások követői ügyüket összekössék az alkotmány ügyével, a mint ezt Angliára vonatkozólag Taine is hangsúlyozza.

Mindkét helyt a calvinista felekezet játszotta a vezérszerepet (vagy a mint Angliában neveztek: a puritánok és presbyteriánok), mely demokratikus elveinél fogva legalkalmasabb is volt arra, hogy a vallásszabadsággal együtt az alkotmányosságot is megőrizze a püspöki egyházra, illetve nálunk a katholicismusra támaszkodó, de egyaránt korlátlanságra törekvő fejedelemmel szemben. Minél nagyobb volt e felekezetek elnyomása, annál inkább nőtt elkeseredésük s fokozódott ellenállásuk ereje és annál valószínűbb lett, hogy ha vallásuk szabadságát kiküzdik, nem fognak itt megállani, hanem vallásos meggyőződésüket, demokratikus szellemüket a politikai térre is átvive, addig nem nyugosznak, míg a vallásszabadságnak legbiztosabb alapját: a politikai szabadságot is ki nem vívják. Ott Skótország volt az ellenállás főfészke, nálunk meg Erdély.

Szerencsétlenségére, I. Karolynak nem állottak háta mögött a continens fejedelmei s így a küzdelem ellenedült el.

Sokkal kedvezőbb volt a Habsburgok helyzete hazánkban, egyrészt mert uralmuk súlypontja országunkon kívül esett, másrészt pedig azért, mert majd egy századon keresztül tőlük várták a legjobb hazafiak a török kiűzést (pl. Bocskay is). A következő XVII. századot azonban már a nemzet és királya közötti vallás- és alkotmányharczok töltik be. A bécsi, nikolsburgi és linzi békekötések világosan mutatják, hogy egyik fél sem elég erős a másiknak teljes legyőzésére. De az akarat nem hiányzott. Az ónodi detronisatio 1707-ben lényegileg ugyanaz, a mi hat évtizeddel előbb az I. Károly lefejezése volt. Viszont a szatmári béke az absolutistikus uralkodó végleges diadala és a kor, melyet bevezet, az elnemzetietlenedés kora.

Míg tehát mi idegen nemzeti eszme rabjaivá lettünk, addig Angliában, a szigetországban, az uralkodó nem támaszkodhatván külső segélyre, kénytelen volt megalkudni

nemzetével. Úgyszólván megtalálták egymást. Királynak és a rendiség nyügeiből lassan, óvatosan kibontakozó nemzetnek az a harmoniája, mely e helyzetből kifejlődött, tette Angliát az első, valóban nemzeti állammá és népét a világ első nemzetévé.

IV. A XVII. és XVIII. századi felvilágosodás, mint a nemzeti erő fokozója.

Másutt még hiányoztak ehhez a feltételek. Mert csak erős felekezeti kisebbség vívhatta ki a vallási (és egyúttal a politikai) egyenjogúságot és türelmet, hozhatta egyensúlyba az erőket, a mint ez Erdélyben, a négy vallás és három nemzet hazájában is történt már 1571-ben.

Angliában azonban a hosszú harc, mely egyik fél győzelmével sem végződhetett, fáradságot és közömbösséget is idézett elő. Felekezeti türelem és vallási közöny jellemzik az angol deistákat és az Angliából kiinduló felvilágosodási irányt, melynek sugara csakhamar átderengenek a continensre is.

Ez irány megalapítója, Locke (1632—1704) az első, ki a türelemről írt leveleiben (*Letters on Toleration*) sikra száll a lelkiismeret szabadsága, a vallási türelem mellett, úgy, a mint azt Carolina gyarmatnak általa készített alkotmányában gyakorlatilag is keresztülviszi. Lándzsát tör továbbá az államnak a vallásos meggyőződésre is kiterjeszkedő, korlátlan souverainitása ellen.

Lockenak és a deistáknak tanításai Franciaországban találnak legkorábban visszhangra Montesquieu, Voltaire és Genfnek nagy szülőtte, Rousseau, valamint az encyclopædisták műveiben. De míg Montesquieut aristokrata származása megőrizte a túlzásoktól, addig Voltairenél és az encyclopædistáknál a vallási türelem már vallástalanságba, a vallás kigúnyolásába csap át. Rousseau pedig a polgárosult állapottal szemben, mely szerinte a nyomorúság, a bellum omnium contra omnes állapota, már a természeti állapotban találja fel a békét és boldogságot, sőt annyira megy az egyéniség istenítésében, hogy végezetül ép ennek nevé-

ben kívánja az egyéni szabadság megszorítását, classikusar bizonyítván be ezzel híres mondásának «les deux excès se touchent» (*Contrat social*, III. kötet, XV. fejezet) — igazságát.

Az Angliából áthozott mag it tehát egészen más gyümölcsöket termett, mint hazájában. A keresztyénség kinyilatkoztatott vallásával szemben hirdetik az ész vallását, az Isten kegyelméből való királyokkal szemben a népfelség elvét s a nemesség és papság kiváltságaival szemben az emberrel veleszületett szabadságnak és egyenlőségnek eszméit és a fölvilágosodás általánossá tétele érdekében hirdetik az idegen, a holt latin nyelv helyett a nép nyelvén való beszédet és írást.

A fölvilágosodás vallásellenes iránya jól összeegyezik a nemzeti erőnek világi, nem természetfölötti lényegével. Így lesz a fölvilágosodás egyrészt a nemzeti erő fejlesztője.

Hatása szinte bámulatos. A francia nyelvnek nagy elterjedettsége folytán olvasó közönségükké válik egész Európa művelt társadalma. Uralkodóknak (II. Frigyes porosz, III. Gusztáv svéd, III. Károly spanyol király, II. Katalin orosz czárnő, részben Mária Terézia és mindenekfölött II. József császár) és államférfiaknak a multak hagyományjaival szakító, nemes szellemű intézkedései, melyekkel országaik és népeik anyagi és erkölcsi jólétének, műveltségének előmozdítására törekszenek (vallási türelem, jobbágyok helyzetének javítása, közoktatás emelése, büntetőjogi reformok stb.), nemkülönben XIV. Kelemen pápának a jezsuitarendet — az egyetemes catholicismus legcombattansabb katonáit — feloszlató rendelkezése, mutatják leghívebben a felvilágosodási irány győzelmes előnyomulását.

A felvilágosult absolutismusnak e rendszabályai új tartalmat öntenek a régi, részben patrimonialis jellegű államszervezetekbe is. De a helyzeten ez már csak ideig-óráig segíthetett: az elkorhadt alap és keretek nem bírták meg az új eszmék súlyát.

A felvilágosodástól áthatott egyént másrészt sajátserűen érinti az annyira sürgetett átalakulásnak nehézkes folya-

mata. Úgy látszik előtte, hogy a haza és a nemzet, úgy, a mint azok az uralkodóban, a rendekben és a főbb állami intézményekben megtestesültek, nemcsak gátjai az emberiség boldogságának, — melyről elmélkedik a dijoni akadémiaától megkoszorúzott Benkő Sámuelünk is egyik hosszabb értekezésében* — hanem egyenesen lehetetlenné teszik azt. Nem kutatja a bajok forrását és gyógyításuk módját, nem számol a lehetőségek korlátaival, hanem belemerül a világpolgárság ábrándjába.**

«A hazaszeretetről fogalmam sincs, legfőlebb heroikus gyöngeségnek tartom s örülök rajta, hogy nincs meg benne» — írja Lessing (idézte Bryce i. m. 388. l.) s a XVIII. század összes kiváló bölcselei: Leibniz (*Essai de Theodicée*), Turgot (*Discours sur l'histoire universelle*), Condorcet (*Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*), Herder (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*), Kant (*Idee zu einer allg. Geschichte*), úgyszintén kezdetben Fichte is az emberiség eszméjének hatása alatt állanak, bárha elismerik, hogy az emberiség egysége csak a népek szövetsége alapján valósulhat meg (l. Concha: *Politika* I. 61. l.), úgy a mint azt napjainkban a socialista és antimilitarista Hervé is képzei (*L'internationalisme*. Paris, 1910. 5. l.).

Minél jobban elmerült a felvilágosodási irány a világpolgárság utopiájába, a mely azonban epúgy magán viselte a francia szellem akkori túlsúlyának bélyegét, mint a rinascimento kora az olaszét, annál jobban eltávozik a való élettől. És míg az emberszerető bölcselek szövögetik világpolgáriás álmaikat, föltámad és meghozza a nagy átalaku-

* *Tentamen philopatris in monarchiis et crist. pro movendae philosophicum*. 1787. L. részletesen: Concha, *A 90-es évek reform-eszméi*. 50. l.

** Ez iránynak hatását jellemzően mutatja a neveléstudományban ez időben föllépett ú. n. philantropinismus. A philantropinisták nevelése egyrészt socialis, másrészt túlnyomóan kosmopolitikus jellegű. . . A philantropok szerint a nemzeti érzés nem ősi érzése az embernek, a legősibb érzések az egyetemesen emberi érzések. (Fináczy Ernő egyetemi előadásai.)

lást a fejedelmektől és irodalomtól egyaránt lekicsinyelt, megtagadott és eltemetett nemzeti eszme.

A patrimonialis államforma valóban lejártá már magát. A mi századokkal előbb lebetővé tette a nemzeti államok megszilárdulását, az most már nem felelt meg többé a változott viszonyok követelményeinek. Elfajult az is, a mi jónak bizonyult egykor, hogy siettesse a régi szervezet összeomlását. Az uralkodó által képviselt nemzeti érdek lassankint merőben dynastikus érdeké zsugorodott össze. Ez az érdek vált a külső és a belső politikának vezérelvévé, mint azt a családi és örökösödési háborúk is tanúsítják, a melyeknek végeredményeképen a legkülönbözőbb népek kerülnek egyazon uralkodó jogara alá. Ez össze nem illő elemeket természetesen csak a közös elnyomás és legfőlebb a «divide et impera» politikája tarthatja együtt. Ennek a kornak betetőzése Lengyelország felosztása, melyről méltán mondja Lavisse: «A forradalom előtt az európai politikának utolsó nagy ténye egy nyugodtan megfontolt s hidegen végrehajtott gyilkosság volt» (i. m. 127. l.).

A király és nemzete közötti viszony is megromlott. A nemességet elidegenítették az uralkodótól a jobbagyság sorsán tett könnyítések, a papságot a vallási türelem a kisebbségben levő felekezetekkel szemben. Viszont a polgárságot, a parasztságot és jobbagyságot az emelkedő adók és a hadsereg létszámának folytonos szaporítása (l. Montesquieu napjainkra is találó megjegyzését erről: *Esprit des lois* XIII. könyv, XVII. fej.) következtében a katonaaállítás terhei nyomták szerfölött súlyosan. A vallás kiegyenlítő hatása is régen megszűnt már s helyébe a felvilágosodási irány lépett, melynek kiinduló pontja az egyén és vezérelve az egyenlőség. Még a nemzeti nyelv összetartó erejére is kedvezőtlenül hat vissza a francia nyelvnek (nálunk még a latin és német nyelvnek) sűrű használata főleg az udvarok és a műveltebb rendek körében.

Ilyen körülmények között csak két tényezőre támaszkodhatott a monarcha: a hadseregére és a hivatalnoki karra. De a katonáskodás és a hivatalviselés többé nem a nemesség «nobile officium»-a; és így nemcsak a fényes udvar-

tartás emészt fel nagy összegeket, hanem azok a szolgálátok is, melyeket egykor a nemesség ingyenesen töltött be. Az életviszonyok tehát egyre kedvezőtlenebbül alakulnak a polgárságra és jobbagyságra nézve, ugyanakkor, midőn a kiváltságos rendek jóformán minden tehertől mentesek. Egyik oldalról a kötelezettség jogok nélkül, másik oldalról a jogok minden kötelezettség nélkül. Már pedig, mint a természetben érvényesül a nehézkedés törvénye, épúgy kell érvényesülnie az állami életben is a jogok és kötelességek arányának. Mihelyt ez az arány megbomlik, előbbutóbb okvetlenül zavarok támadnak, melyekben a rövidebbet természetszerűleg mindig az húzza, a kinek több a veszteni valója. A helyzet bonyodalmait még fokozza a kiváltságos rendeknek az a féltékenysége, melylyel régi kiváltságaikat megőrizni igyekeznek (pl. az 1741 : VIII. t.-czikk «ne onus publicum fundo quoquo modo inhæreat»), nem látván be, hogy ezeknek kora lejárt már, mióta az állami élet súlypontja nem rajtok nyugszik.

NAGY MIKLÓS.

LANSON IRODALOMTÖRTÉNETI MÓDSZERTANA.

Az irodalomtörténet elméletével nem sokat foglalkoznak nálunk, pedig tanulmányainknak ez olyan kiegészítő része, a melynek elhanyagolása csak kárral történhetik. A ki a magyar irodalomról akar írni, sokat tanulhat olyanoktól is, a kik semmit sem tudnak irodalmunkról. Módszert, elméletet lehet tőlük tanulni. Kétségtelen, hogy ez se mondható nálunk egészen műveletlen területnek, van irodalma magyar nyelven is.* Annyi azonban nincs és nem is lehet, hogy figyelmen kívül hagyhassuk azt, a mi másutt történik. Ha azután még azt is meggondoljuk, hogy a XIX. század folyamán, főkép második felében, épen a francziák gyakoroltak legerősebb hatást e téren, egygyel több okunk van fölhívni a figyelmet a párisi egyetem tanárának munkájára.

Lanson neve nálunk sem ismeretlen már, ha talán nem ismerik is annyira, mint mondjuk New-Yorkban, a hol meghívás folytán az 1911—12-iki félévet töltötte, előadván a Columbia-egyetemen a francia irodalom történetét. Bizonyos, hogy francia irodalomtörténetének 120.000 példányából — ennyi jelent meg eddig belőle — elég szépen jutott el hozzánk is.

Jelen munkája egy terjedelmesebb könyv része gyanánt jelent meg, a mely két kötetben tárgyalja a tudományok módszeret; az *Irodalomtörténet*-et második kötetében talál-

* Önálló munkák: Beöthy Zsolt egyetemi előadásai (lithogr.); Dézsi Lajostól: (A módszer története) Szigetvári Ivántól: (Az újabb francia elméletek), Haraszi Gyula, Riedl Frigyes, Alexander Bernát némely értekezései; Bodnár Zsigmond irodalomtörténetének előszava; János Béla *Az aesthetika története* több helyén stb.

juk.* Ezt a terjedelmes értekezést ismertetem a következőkben egyfolytában, megszakítás nélkül, végére hagyván bíráló megjegyzéseimet.

Az irodalomtörténet a művelődés-történetnek egy része, azonban módszer tekintetében némileg különbözik a történelemtől. A feudális uralom, vagy az austerlitz-i csata elmult, de Corneille *Cid*-je ugyanaz, a mi 1636-ban. Mi is dolgozunk ugyan történelmi documentumokkal, de ezek csak valódi tárgyunk, az irodalmi mű megvilágítására szolgálnak. Irodalmi mű az, a mi 1. nagy tömegnek szól mulatság vagy értelmi cultura czéljából, 2. művészi hatású a formában. A nyomtatványok iszonyú tömegéből tehát az tartozik mihozzánk, a mi formája által képzeleti, érzelmi, æsthetikai hatást kelt. Ebben különbözik a történelemtől, ezért más az irodalomtörténet, mint egy kis segédtudománya a történetnek. Tanulmányunk tengelye tehát a remekmű, de nemcsak az, a mit ma annak tartanak, hanem minden, a mit valamikor annak vettek. Bele kell pedig helyezni a remekművet egy sorozatba, a mint a szerzőt se lehet magában elkülönítve tárgyalni. A legeredetibb író is nagy részben az előbbi generatiók és a korabeli áramlatok eredménye, háromnegyed részben idegen elemekből alakul. Hogy őt magát megtaláljuk, le kell hántani róla az idegen elemet, viszont azonban úgy is fel kell mutatni, mint egy milieu következményét és egy csoport képviselőjét.

Mind a kettő nagy nehézséggel jár, a művel szemben pedig az a nehézség, hogy érezzük, a mikor azt hisszük, hogy tudunk. Mert az irodalmi mű erős subjectiv hatást hoz létre; a módszer feladata felfogásunkat e subjectiv elemtől megtisztítani. De nem teljesen, mert különben oda jutunk, hogy saját benyomásunk helyett a másét adjuk, pedig a miénk csak olyan jogosult, mint akár a Brunetière-é, vagy Taine-é.

Emellett azonban tudni kell minden tudhatót és iparkodni történelmileg érezni, vagyis Bossuet vagy Voltaire-rel szemben úgy érezni, mint kortársai. Ilyen módon két izlésre

* *De la méthode dans les Sciences. Deuxième Série. Paris 1911.*

van szükségünk; egyik a személyes, a mibe bele játszik érzelmünk, erkölcsünk, hitünk stb.; ezzel választjuk könyveinket, festményeinket. A másik a történelmi izlés, a mely tanulmányainkban szolgál bennünket.

A természettudományoknak a XIX. században való bámulatos haladás okozta, hogy módszerüket akarták alkalmazni az irodalomtörténetre is és épen a legkiválóbbak mámorosodtak meg a nagy fölfedezésektől, t. i. Taine és Brunetiére. Csalódtak. Egyik tudományt nem lehet a másik kaptájjára húzni; a haladás épen függetlenségüket kívánja. Az irodalomtörténetben alkalmazott tudományos kifejezés esetleg homályosít a helyett, hogy megvilágítana. Brunetiére tétele: Az egyházi ékesszólás a XIX. században lyrai költészeté alakult át, — a tények által nincs igazolva. (Brunetiére nevét itt én tettem ki, szerzőnk elhallgatja.) Helyesebb azt mondani: A XIX. században a lyrai költészet az érzelmekből merített, a miket a XVII. és XVIII. században csak az egyházi szónoklat fejezett ki. Ez utóbbi ugyan kevésbé hangzatos, de világosabb és igazabb. Tudományosabb tehát azok eljárása, a kik nem akarnak utánozni más tudományokat, hanem világosan látni saját területükön. Igazi mestereink így Sainte-Beuve és Gaston Paris. A természettudománytól csak a szellemet vegyük át: az érdek nélküli tudásvágyat, szigorú becsületességet, kitartó türelmet, meg nem szünő kritikát stb.

Első dolgunk ismerni az irodalmi mű szövegét. Az erre vonatkozó eljárás következő pontokba foglalható: 1. Hiteles-e a szöveg? 2. Tiszta és teljes-e, rontás és csonkítás nélkül? 3. A szöveg datuma, még pedig nemcsak a megjelenés, hanem a kidolgozás és egyes részek datuma is. 4. Hogyan változott az editio princeps (ez a kifejezés van a francia szövegben) óta az utolsó kiadásig, a melyet a szerző maga végzett? 5. Hogy változott a szöveg az első kidolgozástól az editio princepsig, ha t. i. vannak hozzá kéziratok. 6. Megállapítani a szöveg betűszerinti értelmét a nyelvtörténet útján. 7. Megállapítani a szöveg irodalmi értelmét: a nyelv egyéni használata, a szerző erkölcsi, társadalmi, bölcsész, vallási felfogása, a mely megértését elősegíti. 8. Hogy keletkezett

a munka? Temperamentum, körülmények. Ezt megmondja az életrajz. Milyen anyagból? A forrásokat tág értelemben kell venni, tehát nemcsak nyilvánvaló utánczást kell kimutatni, hanem egyéb élő-szóbeli vagy olvasmányi hatást is a legvégsőkig. 9. Milyen volt a munka sikere és hatása? A kettő nem jár mindig együtt. Irodalmi és társadalmi hatás. A kiadások száma. A nyilvános és magán könyvtárak catalogusa megmondja valamennyire, milyen osztályokba jutott a könyv. A sajtó, levelezések, naplók, a könyvbe írt megjegyzések tanuskodnak a hatásról.

Íme a főbb műveletek, a melyek által megismerünk egy irodalmi művet, lehetőleg, de sohase teljesen. Aztán áttérünk az író más munkáira és mások munkáira. Ezután csoportosítjuk a műveket tartalmi és formai rokonságuk szerint; így áll elő a műfajok története, az értelmi, erkölcsi irányok és az izlés korszakainak története.

E hármastörténetben bőséges helyet kell juttatni az alsóbb rendű, elfelejtett munkáknak; ezek készítik elő és magyarázzák a remekműveket. A lángész is századának gyermeke, de túl is haladja azt, a középszerűek ellenben mindig a közönség színvonalán állnak.

Vége az irodalom a társadalom kifejezése, de ez csak apró detail-munkával határozható meg. A francia forradalmat az irodalom egy teljes századig készítette elő azáltal, hogy végtelenül sok csatornán beszívárgott végtelenül sok egyén lelkébe.

A módszer feladata, a mint már mondtuk, elválasztani a subjectiv benyomást az objectiv ismerettől. Ámde e munkában folyton ki vagyunk téve a tévedésnek. Felsorolok néhányat a főbektől.

1. Ha tudásunk nem teljes, nem ismerjük eléggé elődeink munkáját s az eredményeket, a melyekre jutottak. Itt a bibliographia segít, a mely szót némely szép szellemek nem tudnak borzalom nélkül kimondani és a mi valóban száraz és izetlen ismeret, ha czélnek tekintjük, de eszöknek szükséges és hatalmas.

2. Szellemi restségből vétkezünk, ha nem vizsgáljuk elég kritikával elődeink munkáját, érveit, conclusióit.

3. Okoskodás által is vétkezhetünk a történeti tudományokban, mert az adatok jóformán sohasem elég egyszerűek, elég szabatosak pontos itéletre.

4. Túlozzuk a megfigyelt tények fontosságát. Például azt találjuk, hogy X. hasonlít Y-hoz és azt mondjuk: X. másolja vagy utánozza Y-t. A romanticismus angol és német eredetét tanulmányozzuk és mellőzzük a francia traditiókat.

5. A segédeszközök használatában is tévedhetünk, például az egyiktől olyat követelünk, a mit a másik adhat. Az, hogy Rousseau lelenczházba adta 5 gyermekét, nem határozza meg *Emile* erkölcsi értékét; ezt nem az életrajz állapítja meg, hanem hogy hogyan hat az olvasóra a könyv. Abban is tévedünk, ha a szélső, végletes tényt vesszük jellemzőnek, pl. a remekművet *Phèdre* képviseli a francia tragédiát, de még inkább Racine-t. A közép, az átlag az igazi képviselő, csak hogy ez rendszeren nem egyetlen irányban halad, hanem ellentétesen. Hogyan lehet tehát ebből következtetni? Eredeti módszert alkalmazott Mornet a természet-érzékről írt munkájában.* Két párhuzamos sorozatba állította az ellentétes tényeket; a növekvő jelenti az új irányt, a fogyó a múlt hatalmát.

6. Kevés módszer ad teljes bizonyosságot, de a megközelítő bizonyosságot sem kell lenézni. Pedig erre megvan a hajlam, bár az is igaz, hogy haladás tapasztalható. Sainte-Beuve mindig bizalmatlan szelleme, ha nem is általános még, legalább nem is kivétel már.

* * *

Ime az irodalomtörténet módszere. Lehet, hogy elijesztő, mert ha ennyire követelők vagyunk, melyik emberi élet elegendő a francia irodalom tanulmányára? Egyik sem elegendő teljes ismerésére. Meg kell osztani a munkát, ez ma az egyetlen észszerű és termékeny eljárás. De ennek is megvannak a veszélyei és van egy kor, a midőn ez nem szükséges és nem is kívánatos. Az egyetemi tanulókat be

* Mornet: *Le sentiment de la nature au XVIIIe siècle.*

kell avatni és gyakorolni minden módszerbe és műveletbe. Tanuljanak életrajzot írni, dátumokat keresni, kiadásokat összehasonlítani, egy remekmű kézirati fogalmazványaiból hasznot húzni, megtalálni egy forrást, valamely hatást meghatározni, egy irány eredetét tisztázni, egy vegyült forma elemeit szétválasztani. Kiséreljék meg erejüket a synthesisben és népszerűsítésben. Hol tanulják meg mindezt, ha nem az egyetemen?

Sőt kívánatos volna, hogy később is a népszerűsítő író foglalkozzék tudományos problémával is, viszont az igazi tudós nyerne vele, ha néha nagy közönséghez beszélne.

Mindazok, a kik egy század óta tudományos szilárd-ságot akartak adni az irodalmi eszmének, bármennyire csalódtak és tévedtek is, nem dolgoztak hiába. Sem Sainte-Beuve, Taine és Brunetière, sem annyi monographia vagy doctori értekezés szerzői nem pazarolták el idejüket. Ez utóbbiakról azt lehet mondani, hogy sehol sincs ahhoz fogható gyűjteményük tudomány és irodalmi forma tekintetében, mint a párisi egyetemen. A haladás kétségtelen; a nagy írók és nagy munkák ismerete szabatosabb, sőt némi tekintetben megállapodott. Ezáltal a vita szűkebb körre szorúl és önámítás nélkül előre láthatni az időt, a mikor már csak arról vitatkoznak, hogy a munka jó-e vagy rossz. De erről, azt hiszem, mindig vitatkoznak.

* * *

Ez rövidre vonva Lanson módszertana. Rövidre kellett fognom, de a lényeges benne van. A mit róla mondani akai ok, az voltaképen csak egy gondolatra szorítkozik. Ugyanis nekem úgy látszik, hogy itt valamennyire forradalmi tettel állunk szemben, a mit így lehetne nevezni: Taine és Brunetière detronizálása. Ezt a szándékot látom én egyrészt az ilyen nyilatkozatokban: a természettudományok segítségül hívása tévedés volt és csalódásra vezetett; tudományunk igazi mesterei Sainte-Beuve és Gaston Paris. De talán még inkább nyilvánul abban, a mint elméletükkel foglalkozik. Mindjárt bevezetésül megjegyzi, hogy a módszer, a melyet ki fog fejteni, nem saját találmánya,

használták már sokan, a kik közt Brunetière-t is emliteném, úgymond, ha sokszor el nem hagyta volna a történeti és kritikai módszer útját e különben nagy mester, ki ha némelyekre veszélyes is, sokakra jótevő hatású. Taineről itt szerzőnk teljesen hallgat. Alább az elődök munkáját (Taine-nél a *moment*) és a milieu hatását megemlíti, egészen röviden és a nélkül, hogy a szerzőt megnevezné. Brunetière-nek egy tételét czáfolja, de az ő nevét is elhallgatja. Hogy mit alkottak, mi az, a mi a nevükhöz fűződik a történelemben, azt innen meg nem tudjuk, pedig, a mint látjuk, Taine elméletének egy részét átveszi. E ponton az én útam minden esetre elválik a Lanson-étől. Az elmélet alkalmazásában Taine-re nézve megegyezünk, utunk ugyanazon pontra érkezett meg, én is azt a két elemet tartom fontosnak s a többit (*race, faculté maîtresse*) mellőzhetőnek. Ellenben, hogy Brunetière már olyan rövid úton elintézhető lenne, ahhoz legalább is szó fér. Lehet, hogy tanaiban van túlzás, hiszen melyik újító ment ettől? Úgy gondolom azonban, hogy már csak az evolutio nagy fontosságának hangoztatásáért is megérdemli hálánkat. És azt is gondolom, hogy merésznek tartott tanai (pl. a műfajok élete, halála) nincsenek még eléggé kipróbálva. Ki tudja, nem fogja-e őt a jövő ebben vagy abban igazolni?

Mindezek után nem mondhatok egyebet, mint hogy hitem szerint ma még inkább csak hallgatással mellőzni, mint valóban detronizálni lehet a két elméletalkotó francziát.

Hogy mi vezette szerzőnket kifejtett álláspontjára, arra nem tudok felelni. Elfogultságra ne gondoljunk, hiszen a mi a *libre penseur* Lansont a katolikus Brunetière-től elválasztja, az Taine-nel összeköti. Nem tudok mást mondani, mint hogy bántja őt a természettudományokkal keresett kapcsolat; úgy érzi, hogy ez által az ő tudományszakát lealázták, megfosztották függetlenségétől, anélkül, hogy használtak volna neki. Ezért fordul haragja két nagy előde ellen.

Ezzel elmondtam kifogásaimat. Egyéb csalódás vagy meglepetés nem ért, a munkát méltónak vallom érdemes

szerzőjéhez. Vannak olyan tételei, a melyeket eddig a francziáknál talán ő fejtett ki legrészletesebben (a szöveg kritikája, az irodalmi mű sikere és hatása, miben tévedhet ítéletünk, egyetemi tanulók kiképzése). Mint olvasmány kellemes, stylus és szerkezet jó.

Mindent összevéve, Lanson értekezése kiváló hasznos munka, de a tárgy iránt érdeklődő szakember jól teszi, ha mást is olvas mellette.

SZIGETVÁRI IVÁN.

A TÖRÖK-MAGYAR BAJVIADALOK.

Harmadik és utolsó közlemény.*

IV. A bajviadalok.

A bajrahívás még nem jelentette magát a bajviadalt. Az igazi nehézség és a költség csak a kihívás után következett. A vitézeknek ugyanis még jó egynéhány akadékot kellett eligazítaniok, míg egymással szembe kerülhettek. A fáradságukat azonban ilyenkor nem igen röstelték; hiszen egyik sem kívánt a másik előtt szégyenben maradnia; egyik sem akarta, hogy a viadal elmaradása miatt másoknak a nyelvére essék. Tehát mindegyik törte magát, irt, járt-kelt, költekezett, hogy minél előbb megláthassa az ellenfele orcáját, s minél előbb összemérhesse véle a szablyáját. A végbeli szokás azt kívánta, hogy a vitéz szíve ne legyen ingó nád, hanem kemény aczél, s ha valamiképen kötést tett, ahhoz tartsa magát, még ha halált kell is szenvednie!

Azonban vastagon meg volt hagyva mindenfelé, hogy a kapitányok ne engedjék meg a viadalokat, mert ezekből támad minden háborúság. Többször megesett tehát, hogy a vitézeknek a legnagyobb igyekezetük mellett sem sikerült a bajt megvívniok. Senkinek oly súlyosan nem esett ez, mint a viadalt váró vitézeknek. Még — a mint mondani szokták — a fehér kenyérnek az íze is megbomolt ilyenkor a szájukban! S nem törődtek vele, hogy háborúra megyen a dolog, hanem búsultokban bolondabbnál bolondabbat miveltek.

Ha valamelyik vitézünk bajt irt a törökre, vagy föl-

* Az előbbi két közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 425. és 426. számában.

vette a töröktől küldött kihívást, először is azon vesződött, hogy a viadalra szóló engedélyt megkapja. Ez bizony sok költségbe és sok fáradságba került. Fönt Bécsben egy mákszemérőbe sem vették a végbeli szokástörvényt, s vonakodtak az engedély megadásától. Ilyenkor mondogatták aztán a vitézeink: nehezen vagyon dolgunk, mert német kéz vagyon benne! De azért meg nem nyugodtak, hanem eladván csekelyke marhájukat, fölővezték magukat a hosszú bécsi útra, hogy magától a királytól szerezzék meg az engedélyt.*

Rák háton járt az eféle dolog. A király ugyanis csak akkor adott engedelmet a viadalra, ha a vitézi becsület kérdése forgott koczkan. A míg tehát a generálisok és a főtisztek meg nem bizonyították az udvar előtt, hogy a bajviadal meg nem engedése esetén az illető vitéznek a becsületén esik folt s így a végházakban tovább nem szolgálhat: addig az udvar váltig vonakodott az engedély megadásától. A kihívott vitéznek tehát el kellett szenvednie, hogy mások csúfja és játékja legyen.

De ha végre meg volt az engedelem, a boldog tulajdonos is kereshette a becsületét. S bizony nem igen kellett őt nógatni, hogy török ellenfelét észre hozza. Ezen is túlesvén, azon fáradozott, hogy a vitézhez illő szert és tisztes ruhát szerezzen. Ha kicsiny volt az erszénye — s ez volt a rendes állapot — a fejét kölcsönre kellett adnia. A csatába, a lesre, a száguldásra rongyos ruhában, ütött-kopott fegyverrel is elmehetett bárki.** De a bajviadalra, a vitézi tisztesség e legszebb ünnepére csak ünnepi ruhában, jó lóval és szép fegyverrel indulhatott. Ez már olyan végbeli szokás volt, hogy sem magyar, sem török nem vonhatta ki magát alóla. Az egykorú leírások szerint a bajviadatok alkalmával a török és a magyar urak s vitézek csillogtak, ragyogtak s a lakodalmon sem jelentek meg nagyobb pom-

* Így tett például a Tinóditól megénekelte Kapitány György. Ő is eladta mindenét, hogy az ellenfelével megvívhasson.

** A horvát lovasokról írják 1572-ben: «keszkenőt kötnek által fejükön, az övükben egy furkót vonnak, vállukra egy dárdát vetnek bocskort kötnek föl és úgy ügetnek.» (O. L. Nádasly levélt.)

pával, mint a kopjatöréseken és a bajviadalokon. Dobó-Ferencz főkapitányról tudjuk például, hogy a korponai bajviadalon (1581) vagyont érő, vontarany ruhában jelent meg.

Meglévén a kellő szer, a bajvivóknak hitlevélről kellett gondoskodniok. A hitlevelek egyikét azon végháznak a kapitánya állította ki, a melynél a viadalnak végbe kellett menni. A másik hitlevelet az ellenfél állította ki. A két hitlevélbe pontosan bejegyezték, milyen s mennyi vitéz kísérheti a bajvivót a viadal helyére. Ezenkívül mind a két fél emberségére és vitézi tisztességére fogadta a hitlevélben, hogy a bajvivót kísérő csapatokat tisztességgel fogadja s a viadal után békével tovább bocsátja.*

A hitlevelek kicserélése után a viadalra készülő vitézeknek még tovább is irogatniok, vesződniök s költekezniök kellett. A szép kíséret összeállítása és megszerzése ugyanis nem kicsiny dolog volt. A vitézeket dagadó hiúságuk arra ösztökölte, hogy minél jobb nevű, minél fényesebb szerű daliákból állítsák össze a kíséretüket. Ez ugyanis egyrészt a maguk tekintélyét is növelte, másrészt meg a török előtt is becsülést szerzett.

Sok huzavonára adott okot a viadal helyének a megállapítása. Mindegyik fél lesvetéstől, cseltől tartott; mind-egyiknek óvakodnia kellett a nagyon is távol fekvő hely elfogadásától. Ezért a török vitézek azon fáradtak, hogy a viadal török végház közelében essék meg, a magyarok meg a maguk lakta földön óhajták a találkát. Ezen a kérdésen néha aztán úgy összevesztek, hogy a bajviadalból semmi sem lett. Akárhány párbaj azért maradt el, mert a felek a hely dolgában megegyezni nem tudtak.

A viadal idejének az eldöntése már könnyebben ment. A végbeli szokás szerint ugyanis minden harc, minden viadal a zöldbe borult mezőkön, a rózsa kivirágzása után kezdődött. A török és a magyar vitézek a kikelet ébredésével kezdtek mozgolódni. A mint a fű kizöldült, a lovakat

* Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1579 nov. 23. A tatai kapitány hitlevele a török bajvivók részére.

a mezőre bocsáták, hogy ott félhúsrá kapjanak. A füvelés a rózsza kivirágzásáig tartott. A békességnek az ideje volt ez, melyet mindenki ügyes-bajos dolgainak elintézésével, fegyverinek tisztogatásával töltött. Ha kiknek nem akadt egyéb dolguk, a kópjatörésben és a szablyaforogatásban gyakorolták magukat. Ezenkívül a füvelő lovakkal is bajlódniok kellett. Ugyanis ilyenkor gyakorolták, üzték, ugratták a lovaikat, hogy a közeledő viadalokban helyt állhassanak.

A füvelés egybe esvén a gyönyörű tavasszal: a természet ébredésével, a végbeliek egyik legkedvesebb, legjobbban várt időtöltésük volt. A vitézi élet örökhírű költője, a ki oly pompásan adta vissza a végekben uralkodó hangulatot, gyönyörű versben énekel meg a füvelést, írván:

Áldott szép pünkösdnek gyönyörű ideje,
Mindent egészséggel látogató ege,
Te nyitod rózsákat meg illatozásra,
Néma fülemüle torkát hangos kiáltásra.

Neked virágoznak bokrok, szép violák,
Folyó vizek, kutak csak neked tisztulnak.
Az jó hamar lovak is csak tebenned vigadnak.

Mert fáradság után fejeket, tagjokat
Szép, harmatos füvel hizlalod azokat,
Új erővel építvén üzéshez inokat.

Ki szép fűvön lévén, bánik jó lovával,
Ki vígan lakozik vitéz barátjával,
S ki pedig fegyverrel tisztogat esiszárral.

A vitézek és a lovak pihenését, vagyis a füvelést a patkoltatás követte. A félhúsrá kapott paripákat ilyenkor a patkoltató helyekre hajták, s azontúl már fűre nem igen bocsáthatták őket, mert megkezdődött a török és a magyar vitézek portyázása. A patkoltatás mindég a harcz kezdetét jelentette. A rózsza kivirágzásának az idejével esett az egybe. A rózsza időszaka volt ez, mikor itt is, ott is készülgettek a bajviadalokra, s a távol sik mezőt szerteszét nyargalták s kémlelték.

Bár a bajviadalok és a kópjatörések, valamint a gyűrű-ökleletek legtöbbször a virágos mezőn estek meg, akadtak

türelmetlen vitézeink, dagadó gögtől tüzelt ifjaink, a kik nem győzték megvárni, míg a mező zöldbe borúl s harmat ragyog a fűvön. Ezek aztán nem törődtek a hideggel, a szokatlan idővel, hanem télvíz idején is megvívta az ellenfeleikkel. Megegett az is, hogy a befagyott folyók és tavak jegén vívtak halálos bajt. Az ilyen bajviadal azonban kivétel számba ment.

Mivel a hitlevelek csak a kiállítók végházbeli népét kötötték meg, a bajviadalra menő csapatokat más végházak vitézei gyakran megtámadták. Ezeket nem kötötte semmi hitlevél, s a vonuló török csapattól nem igen kérdezték, mi járatban volnának, hanem egyszerűen rátámadtak. Az is gyakran megegett, hogy a két fél kísérő hada valami ok miatt — ilyen ezer és ezer akadt — összeveszett s egymást éktelen szitkokkal illetván, fegyverrel döntöttek el, kinek szolgál a szerencse? Bajviadal helyett tehát egész kis csatát vívtak. Az is gyakran megegett, hogy az egyik fél — nem törődván az előzetes megegyezéssel — nagyobb számú haddal jelent meg, mint a másik. Ez utóbb gyanút fogván, a fölös nép elbocsátását követelte. Szóra szó, szidalomra szidalom következvén, a két sereg végre is hajba kapott s fegyverrel rontott egymásra. Ilyen eset történt például Bakabányán. Az 1590. évben ugyanis Pálffy Miklós kerületi generális megírta Forbát budai basának, hogy néhány bakabányai vitéznek engedélyt adott a bajviadalra Pálffy a hitlevelet is elküldvén, Forbát basa is készséggel megengedte a bajviadalt s a bevett szokás szerint ő is hitlevelet küldött a bakabányai kapitánynak. A hitlevél szerint a török bajvivókat csak száz lovagnak lett volna szabad Bakabányára kísérnie. Azonban — a mint Forbát basa írja — «útközben hol itt, hol amott csatlakoztak hozzájuk, kik azféle dolgot még nem láttak. Némelyek csudálni mentek, némelyek pedig akarván magokat próbálni, egy fát (kopját) akartak törni; jól lehet, mi az bajviadalra sem adtunk volna szabadságot, dehogy láttuk Pálffy Miklós és Sibrik Gáspár hitlevelöket és kívánságokat, adtunk szabadságot reá».*

* Cs. és k. áll. Turcica. 1590 május.

A mieink közül megjelentek a viadal helyén: Nagy Ferencz viczegenerális, Thurzó György (a későbbi nádor), Pogrányi Benedek korponai főkapitány, Révay András, Duló György, Borbély János stb.

A mikor a magyarok látták, hogy a törökök hitlevélben kikötött számon jóval felül vannak, eseltől tartva, követelték a fölös szám elbocsátását. Mivel megegyezni sehogy sem tudtak, a török had összeszedte a sátorfáját s nagy méltatlankodással eltisztult a bakai mezőről. Ezt látván a magyar lovasok, utánuk vetették magukat s csatára kényszerítették a törököket. Pogrányi Benedek és más tisztek kivont karddal verték vissza a maguk lovasait. Az ujbári huszárokat azonban az ördög sem bírta visszatartani. Rárohantak az Istenre és az emberségre hivatkozó törökökre, s mintegy hatvanat levágtak közülök. Az elesettek között volt Saban és Kurt aga is, a kiket még a mieink is nagyra tartottak.

Ebből a viadalból kis hijja, hogy háború nem lett. A bécsi udvar kénytelen volt a főbb tetteseket: Nagy Ferenczet, Nyirő Györgyöt és Ornnákóczy Pétert tömlöczbe hányatni és elitéltetni, hogy a török haragját leszállítsa:

Ha a két fél egyenlő számú haddal jelent meg a viadal színhelyén, azonnal igazlátókat választottak. Ezek olyan párbajsegéd-félék voltak, a kik mint tapasztalt vívók a viadalt vezették. Aztán még kezeseket (túszokat) is választottak, s miután ezeket kicserélték, megállapították a bajviadal föltételeit, a használandó fegyvereket stb. Mivel a párviadalnak sokféle módja dívott, az igazlátóknak elég dolguk akadt, míg idővesztegető pántolódással minden kérdést tisztázniok sikerült. Hiszen volt viadal, melyben még a lónak a megsebesítését is megengedték! De akadt olyan is, a melyben az ember nemesebb részeit még érinteni sem volt szabad.

Igazlátókul és kezesekül mindkét fél részéről a legismertebb és legtapasztaltabb vitézeket választották. Rendjén való dolog volt ez; mert hiszen a végbeli szokástörvényt, aztán a bajviadalok csinyját-binját igazán csak ezek tudták.

Ha valaki vívás közben — akarattal vagy akaratlanul — a viadal föltételei ellen vétett, az igazlátók menten közbeleptek, a küzdő feleket szétválasztották s a viadalt megszüntették. Ilyen esetben a sértett fél ugyancsak méltatlankodott! Volt is fullánkja a szavának! A viadalt folytatnia még sem lehetett. Most tehát előről kellett a dolgot kezdenie. Azaz, hogy az ellenfelére újra bajt irt. Deli Kazya például 1554-ben a jeles babócsai kapitánnyal: Bosnyák Mártonnal bajt vívott. Mivel az utóbbi Deli Kazya uramon «csalárdsággal» sebet ütött, az igazlátók a viadalt megszüntették. Deli Kazya azonban nem hagyta a maga igazát. Újra bajt irt Bosnyák Mártonra. S mikor fülébe jutott, hogy Bosnyák uram előbb Ula Aly fiával akar megvívni, magának követelte az elsőséget. «Senki én ellenem (előttem) — írja Deli Kazya — tevéled meg nem öklel innét Geresgálból, míg énvelem el nem végezted dolgodat. Ím Sziget alatt több vitézeknek is leszen ökleletik; légy kész hozzá, ha tisztességedet kívánod, mert ha velem nem akarsz megöklelni, úgy szólitlak meg, mind sok jámbor vitézek előtt, hogy nem hogy Babolcsába, de még egyebütt is tisztességedre meg nem eszed kenyeredet. Választ várok hamar-sággal és Isten tartson békességgel.»¹

Az 1589. évben a nagyhirű és példátlanul vakmerő bakabányai kapitány: Kálnai és Tegzesborfeői Bory Mihály² bajra hívta Ibrahim palánki zászlós agát, a bányavidék egyik leghirhedtebb és legkegyetlenebb pusztítóját. Ez fölvevén a bajt, a kitüzött helyen szép kísérettel megjelent. Az igazlátók azonban hamar észrevették, hogy Ibrahim vad és harapós lóvon ül s e miatt Bory Mihály a lovát kedvére nem igazgathatta. Ezért a törököktől azt kívánták, hogy Ibrahim más lóra üljön. Mivel az utóbbi erre nem mutatott hajlandóságot, az igazlátók a bajviadalt megszüntették.³

¹ Szalay: *Négyszáz magyar level*, 125 lap.

² Szamosközy műveinek kiadói és fordítói nem jól olvasták a nevét s Bory-nek, Boeri-nek meg Sori-nak írják. Pedig nagyon is ismert név volt Bory uram neve a XVI. század végén.

³ Ibrahim agát később, portyázás közben a mieink elfogták. A végházak és a bányavárosok azt követelték, hogy a kegyetlen

Szamosközy is megemlékezvén erről a bajviadalról, azt írja, hogy Bory Mihály a lova nyakát hegyes szögekkel kivert bőrvédővel fődte be, hogy Ibrahim lóvának a harapásától megvédje. Ez természetesen csak mendemonda. Szamosközy nem tudja, hogy a bajviadal meg sem történt.

Bár a bajviadalok módját és föltételeit az igazlátók állapították meg, azért mégis mindég a felek kívánsága volt a döntő. A milyen volt a kihívó levél hangja, olyan volt a viadal is. Ha a kihívó magaeledeztében mocskos levéllel sértegette az ellenfelét, akkor mindég halálra szóló viadalt vívtak. Ha csak egymás tudását akarták kisértgetni, akkor egy szál kópja törésével is megelégedtek. Ezt a hadijátékot azért nevezték kópjatörésnek, mert a felek nem holmi nehéz bajvivó kópjával küzdöttek, hanem közönséges fenyűfa nyelű kópjakkal, melyek a támadás alkalmával elhajoltak és széttörtek. Az ilyen kópjatörés alkalmával a felek súlyosabb sebet nem igen kaptak. Ezért nevezték játéknak az ilyen kópjatörést. Rendesen az ifjak mulatsága volt ez. Tudjuk, hogy a végházakban és a kastélyokban a gyermekvitézek szemét a kópja hegyén élesítették!» Már inas vagy apród korukban úgy megtanították őket a kópja kezelésére, hogy némelyikük már gyermekkorában összemérhette kópjáját a törökkel. Sóbrik Györgyről például írva hagyták, hogy már inas (apród) korában kópját tört és bajt vitt a török vitézekkel s le is győzte őket.* A végbeli kapitányok az ilyesmit természetesen jó szemmel nézték s az emberiséget mutató inast vagy apródot hamarosan lovas ifjúvá léptették elő. A 16—18 éves lovasifjak már nemcsak a kópjatörésekben, hanem a csatákban is résztvehetek. Anyyira fölbuzdultak ők az öregebb vitézek példáján, hogy maguk könyörögtek a kapitányoknak, bocsássák ki őket a törökre, hadd próbáljanak szerencsét. Szarka Pál uram például 1571-ben a nádorispánnak írja, hogy az ifjak az ő

Ibrahimot titokban ölessék meg. Pálffy Miklós kerületi generális erről hallani sem akart. S hogy Ibrahimot megmentse, 300 tallért ígért érte.

* Körtmenny ltr. Missiles, *Giczy János levele Geszty Ferenczhez*, 1578. Várad.

dolgukat előbb akarván vinni, portyára óhajtanak kimenni, hogy szerencsét kísérle nének. Tudós emberük is van, a ki őket hordozná. Csak nádorispán engedelmét várják.*

Pogrányi Benedek is azon könyörgött 1589-ben Pálffy Miklós főkapitánynak, engedné meg az ifjaknak a kópjátörést. «Könyörgök nagyságodnak, — írja — hogy a kópjátörést engedje meg nekik és adjon szabadságot nekem arra, hogy kétszáz lovas törököt — mert ugyan nem akarnék többet — hivathassak, a többi ifjak is törjenek fát egymással; ne állítsák azt a pogányok, hogy orczájukat előttük elrejtjük; mivelhogy ők a dolognak indítói. Ha ők sokaságukban és hatalmasságukban bíznak, mi a mi Istenünkben bízunk!»

Az apródok (inasok) s általában a gyermekvitézek tehát szintén résztvettek a hadi játékokban. A törökkel való kópjátörések alkalmával azonban az a bevett szokás járta, hogy a gyermekvitézeknek egyszeri támadásnál többet nem engedtek. Azaz, hogy az összecsapást meg nem ismételhették.**

Gondolhatjuk az anyák aggodalmát, mikor féltett kincsük, gyermekük először került a török vitézek kópjája elé. S képzelhetjük, minő öröm s büszkeség járta át a szívéket, mikor gyermekük sértetlenül s győzelemtől kipirulva tért vissza.

A vitézi szokástörvény a serdülő ifjak kópjátörését annyira megkivánta, hogy anélkül előre nem mehettek. Hiszen csak az ilyen vitézi próbákon mutathatták meg, hogy a töröktől semmi félelmök sincsen, s hogy rátermettek a vitézi életre. Innét van, hogy még megmátkásodniok is csak akkor engedték őket, ha már megízlelték a török kópjának a hegyét.

A meglett vitézek a bajviadalok alkalmával már nem elégedtek meg egyszeri támadással, s nem is hajlékony, puhafa-nyelű kópját használtak, hanem nehéz és erős bajvivó kópjával rontottak egymásra. Nagy gyakorlottság,

* O. L. *Nádasdy lev.* 1561 aug. 3. Dömölk.

** Szamosközy: *Tört. Maradv.* I. k. 238—239. l.

ügyesség, jó szem s aczélizom kellett az ilyen viadalhoz. Ugyanis lóháton, vágatva indultak egymásra; s nem csak az ellenfél kópjájának kikerülésére kellett ügyelniök, hanem arra is, hogy az ellenfélt ott találja a kópja, a hol legveszedelmesebb sebet üthet. A gyakorlott bajvivó az ellenfelének a mellét vagy a fejét vette célba, s rendszeren át is fúrta a pánczélrt vagy a sisakot kópjájával, a nélkül hogy ő maga a nyeregből kibillent. Ha a kópjavas nem verte át a pánczélrt, s megakadt, akkor a felek rendszeren lovastól együtt felborultak. A támadást néha ötször-hatszor is megismételték. Az egyik végre is olyan sebet kapott, hogy a lóról lefordult. Bár a győztes most fejét vehette volna ellenfelének, ezt nem tette; mert az eféle viadal nem halálra szólott. Különben is a bevett szokás szerint a legyőzött fél ilyen esetben meghódolt s a győztesnek kezét nyújtá.* A sebesültet aztán az övéi elvitték a viadal helyéről.

A győztest a bevett szokás szerint mind a két fél megtapsolta s megéljenezte. Az övéi pedig dicséretekkel az egekig emelgették, s a végházakban ünnepélyesen fogadták.

Ha a viadal halálra szólott, akkor a földolog a nyeregből való kivetés volt. Ha ez sikerült, a győztes reá rohant az elbukottra s karddal a fejét vette. Ezt a fejet azután, valamint a legyőzöttnek lovát s fegyverét győzelmi jelül magával vitte.

Mondanunk sem kell, hogy az eféle kópjatörések mindég pánczélban és sisakban estek meg.

Közönséges dolog volt a karddal, lóháton való viadal. Ilyenkor azonban ritkán öltöttek pánczélrt. Néha kópjával kezdték, s karddal vagy hegyes törrel folytatták a viadalt.

A gyalogosok természetesen gyalog vívtak meg az ellenfelükkel. Ilyen esetben a két fél övig mezitelenre vetkőzött s úgy vívott.

Ritkán ugyan, de mégis előfordult, hogy a felek ijjal

* U. o. Szamosközy fordítói szerint a legyőzött füvet nyújtott a győztesnek. Ez helytelen fordítás, mert a herbam præbere, herbam porrigere meghódolást jelent. Fület nem is mindég nyújthatott volna; mert hisz porondon s jégen is vívtak ilyen bajviadalt.

lőttek egymásra. Szinnyey Sándor, Nádasdy Ferencznek (a Feketebégnek) kapitánya például nyíllövessel terítette le az egyik béget a veszprémi mezőn rendezett bajviadalban.*

Mivel a bajviadatok sok nehézséggel jártak és sok költségbe kerültek, a XVI. században a legtöbb végbeli kapitányunk — nem törődven a tilalommal — a vitézeket titokban vívatták meg. Azaz hogy Bécsben nem koldultak engedelemért, hanem egyszerűen hitlevelet adtak a törököknek, hogy bántás nélkül jöhetnek a megjelölt mezőre. S megérkezvén ezek, a viadalt szép csöndben kiszolgáltatták. Ilyen alkalommal néha 8—10 bajviadal és kópjatörés is megesett.

Ez természetesen olcsó multság volt. A szegényebb vitézeknek azonban csak az ilyen viadalban lehetett részük. A főtisztek és a nevesebb hadnagyok azonban így titokban nem igen vívhattak meg az ellenfeleikkel. Az ő vitézi nevük, állásuk és tekintélyük megkivánta, hogy a végbeli világ hírével, barátjaik jelenlétében, két szép sereg előtt essék meg a bajviadaljuk.

De azért a költség kiméltése szempontjából még a főbb tiszteket is olykor egyszerre vívatták meg.

Minden valamire való bajviadal után a két kísérő sereg lakomát csapott s mulatott. Az ilyen mulatozás volt a legjobb alkalom a vitézek megismerésére. Az egykorú levelek szerint ugyanis megcsodálták kiválóbb lovagjainkat és szorgosan kérdezősködtek a nevük és a lakásuk felől. Egyik a másiknak a fegyvereit magasztalta, majd meg a paripáját csodálta. S ha szétváltak, egyik a másiknak jó hírét s nevét vitte tovább. Innét van, hogy a török végbeliek a kiválóbb magyar vitézeket névszerint ismerték. Így értjük meg, mint ismerhették a mieink a főbb török vitézek lovainak még a nevét is.

Az igazi vitéz szemében tehát az eféle viadal multság és gyönyörűség számba ment. Nem csoda tehát, hogy mind a mieink, mind a törökök közül boldog boldogtalan jelen

* Gabelmann: *Monomachia*. «solo arcu begum armatum interemit».

kivánt lenni a bajviadalon. Hiszen ennél szebb vitézi mulatság, izgatóbb játék sehol sem kínálkozott. Lehet e az igazi vitézre nagyobb gyönyörűség, mint látni két jó vitéz mesteri küzdelmét, kohó parázsaként villogó szemét, a reszkető inú s verejtékes paripák ficzkádozását? Minden szem rájuk mered, mindenki lélekzetét visszafojtva lesi a szablyák villanását, vagy a kópják recsegését. S mindenkit elragad az öröm, ha győzni látja a maga véréét. Nem csoda hát, hogy minden ilyen viadal ezernyi vágyat kelt, s ezernyi szívbe vet üszköt. Van-e erő, mely ezt eloltja?

Írott emlékeink örökké hirdetni fogják, hogy a magyar vitézek a személyes viadaloiban rendesen nagy emberséget művelének. Bár a törökök is kitünő lovasok, jó kópjasok s derék vívók voltak, azért a személyes viadaloiban a mieinkkel még sem bírtak. A hol az egyéni kiválóság döntötte el a győzelmet, ott a pálmát majd mindég a mieink vitték el. A halálos bajviadalokról reánk maradt tudósítások világosan hirdetik, hogy ötven eset közül a törököknek a legjobb esetben csak egyszer sikerült a legyűrt magyar vitéz fejét magukkal vinniök. A többi esetben azonban a mieink vitték el a borostyánt, s így — ha véresen is — de majd mindég győztesen szálltak vissza megaggodt palánkjaikba, a hol ágyúk dörgése, trombiták harsogása s a nép örömrivalgása fogadta őket. Aztán nagy vígan lakoztak, s az énekesek ajkán, a hegedűsök lantján csengett a magyar dal a nemzeti tisztesség megoltalmazóiról.

A végházak és a kastélyok népének mennyi próbán kellett forognia, mennyit kellett magát gyakorolnia, hogy a személyes viadaloiban ilyen fényesen megállja a gátat, kiki elgondolhatja. Hiszen jól tudjuk, hogy a törökök szívében is bátorság lakott; tudjuk, hogy serények voltak, mint a sólymok s gyorsak, mint a villámok. S mégis hányszor kellett pironkodniok legyőzött s földön fetregő daliáik miatt?

A török-magyar bajviadatok egykorúak a török-magyar hadakozással. A XVI. század előtt azonban az ország gyepei és végei javarészt a Balkán félszigeten lévén, a viadatok ott estek meg. Ott a régi magyar dicsőség e termékeny mezein

folytak a vitézi játékok, ott mérték össze fegyvereiket a legjobb vitézek, igazlani óhajtván, hogy nem avult meg még a magyar szellem. Mindennapi jelenség volt ott a török és a magyar vitézek bajviadala. Följegyezni az ilyest érdemesnek sem tartották. De a régi magyar czímeres levelekben szereplő török fejek, levágott karok stb. mint valami rég elhagyott temető porladó sírkövei — mégis hirdetik, hogy a vitézi tisztesség védőit, az önfeláldozó bajnokokat becsülni tudták.

Igen sok bajviadal esett meg a lándorfejevári Vracsa nevű mezőn. Ez a sik terület volt a szendrői törökök és a lándorfejevári magyarok szokásos találkozó helye. S ha két csapat találkozott itten, viadal nélkül egyik sem távozott. Az 1514. évben a végszendrői szpáhik nagyhíru feje: Ali tánczoltatta a lovát a vracasai mezőn. Legjobb vitézei is vele voltak. E hírre a magyarok is kiszálltak a várból, s harcra hívták a törököket. Ali erre szózatot bocsátott a magyarokhoz: ne zsákmányért — úgymond — hanem dicsőségért küzdjünk. Ha van köztetek vitéz, ki velem a bajt fölveszi, álljon elő s víjjunk meg egymással.

E szóra a magyar csapatból kiugratott Dósa György, s késznek jelenté magát a viadalra. Először — a bevett szokás szerint — kópjával rontottak egymásnak. A kópjátörés után meg karddal kísérelték meg egymást. A küzdelem közepett Dósa György oly erővel sújtott Ali felé, hogy pánczélos karját egy csapással kettészelte. Ali ájultan bukott le a lováról s Dósa hamarosan fejét vette neki. Pompás paripáját s fegyvereit Dósa magával vitte.

Mindez a dandárban álló török és magyar lovagesapat színe előtt történt. A viadal után mindkét sereg békével hazaszállott, Dósa hírét hordozván mindenfelé.*

Ha az egykorú krónikásoknak hitelt adhatunk, Dósa Györgynek még több ilyen bajviadala is volt a lándorfejevári mezőn. S nem ő volt az egyedüli magyar, a ki az ilyen viadalban kedvét lelte. Káldy Miklós, «a vén lándor-

* E bajviadalt Szerémi, Verancsics, Brutus, Tubero, Istvánffy stb. különféleképpen írják le.

fejérvári vitéz» például egyik kései levelében maga írja, hogy a mikor még Lándorfejérvár magyar kézben volt, névszerint ismerte a végszendrői s egyéb végbeli török vitézeket. Ezekkel együtt gyakran rendeztek személyes bajviadalokat a lándorfejérvári Vracsa nevű mezőn. Itt vette ő fejét a zonoki vajdának, Amhát kapucsi basának, Amhát agának stb.¹

A XVI. század első évtizedében — a mikor bajviadalok még tiltva nem voltak — több tisztünk a törökökkel vívott párbajával alapította meg hírnevét. Ismeretes például, minő nagy port vert föl Krusith Péter zengi várkapitánynak Klissza vára alatt vívott bajviadala, melyben ellenfelét megölte volt.² Maga a bán ajánlotta Krusithot ez alkalmmal a királynak kitüntetésre, megírván róla, hogy jeles példát mutatott a vitézeknek!

A mikor Kesás Pált 1546-ban a dunántuli főkapitányságra ajánlották, Salm generális a többi között azért kardoskodott mellette, mert Sziget alatt bajt vívott az egyik előkelő török vitézzel s legyőzte őt.³

Ebben az időben tehát még érdemül tudták be a vitézeknek a bajviadalokat. Tehát mintegy nógatták, ösztökölték őket arra, hogy a jelesebb török lovagokkal szerencsét próbáljanak. S mivelhogy az egyéni és a nemzeti hiúság is erre ösztökélte a mieinket, lassan-lassan mindennapi jelenséggé lesz a bajviadal. Még a kardosabb főpapjaink is igyekeztek megmutatni, hogy nem lett kővé bennök a magyar lélek; s ha alkalmuk kínálkozott, bizony ők sem vonták meg magukat a párviadaltól. Albert⁴ prépostról írja például Bornemissza Pál uram, hogy Enyingi Török Bálintot 1538-ban párviadalra hívta ki a pozsonyi mezőre. Mivel pedig Török

¹ Szalay: *Négyszáz magyar levél.* 159. lag.

² Köz. pénz. ltr. Hung. 14334. fak. Batthyány Ferencz bán jelentése: «Petrus Krasith interemit in duello turcam» 1528. Keresztelő szent János napján.

³ U. o. Familienakten, 17811. fasc. Salm Miklós őfelségéhez, 1546.

⁴ Pereghi Albert aranysarkantújs vitéz volt ez, a kit a saját korában optimus bellator-nak mondtak.

Bálint nem jelent meg, a haragra lobbant Albert úr Mehemet-bég ellen fordult.¹

Szamosközy megemlékezvén a régi török-magyar bajviadalokról, azt írja, hogy Pekry Lajos, Sarmasághy Miklós és Gyulaffy László voltak a leghíresebb magyar bajvivók. Szamosközy ezt bizonyára mint közhírt hallotta. Valami igazság azonban lehet benne; mert hiszen Pekry Lajos 1537-ig mint a legvakmerőbb s a legharcziasabb huszár-főtiszt volt ismeretes, a ki Szlavoniában éveken át küzdött a törökkel. Személyes viadalairól azonban semmi adatot sem sikerült találnunk.² Sarmasághy Miklóssal is így vagyunk. Gyulaffy László bajviadalairól azonban már irott emlékeink is vannak. Ő csakugyan a legelső bajvivóink közé tartozott, a ki — míg a törökkel barátságot nem kötött — egyetlen jónevű vitézöknek sem hagyott békét. Mint harczon forgott jó vitéz, a bajviadalokban találá legfőbb örömét. Még a leghatalmasabb budai basát: a vitéz Musztafát is kihívta bajviadalra. S mikor ez nem hajlott a hívó szavára, mocskos vitézi levéllel akarta őt viadalra erőltetni.

Jeles bajvivó hírében állott a tragikus végű Álya Mátyás is. Fiatalabb korában a horvát-szlavon végekben gyakran mérte össze a kardját a nevesebb törökökkel. Nem is mert mindenki vele szembeszállani. Az 1542. évben a mieinktől sokszor emlegetett Deli Alyt hívta ki viadalra. Miután a hely és az idő dolgában megegyeztek, Álya Mátyás szép kíséző haddal megjelent a viadal helyén. Deli Aly azonban nem mutatta magát. Úgy látszik, megbánta a dolgot s elrejté magát.³

A dunántuli végbeliek egyik legismertebb s legjobb nevű vitéze volt Magyar Bálint uram. Azok közé tartozott,

¹ Körmendi ltr. Missiles, Bornemisza levele 1538 márcz. 20-án. (*Albertus præpositus, miles szuratus et optimus bellator Valentinem Therek ad singulare certamen Posonium vocavit, ille non venit» etc.).

² Mesebeszéd az, a mit Szamosközy ír róla, hogy t. i. Ferdinánd megölette őt. (I. köt. 238—239. lap.)

³ Köz. pénz. ltr. Hung. 1542. Mekchey István jelentése Ungnad Jánoshoz.

a kiket a törökök is nagyra tartottak és becsültek. Még mint pécsi vitéz országos nevet szerzett magának a híres Musztafa bégnek bajviadalban való legyőzésével. Aztán a nádorispán hadainak lett a főkapitányává. Mint ilyen számtalan viadalban küzdött és sok bajt vívott. Ibráliom béggel például a nádorispán tilalma ellenére is bajt vívott. † Le is győzte őt, de mivel a viadal titokban történt, semmiféle tudósítás sem maradt ránk a párbaj lefolyásáról. A mint Gyulaffy László, úgy Magyar Bálint is vénkorára a török barátságra adta magát. Addig küzdött ellenük, míg jól megismervén őket végre barátjukká lett. Nem ritka jelenség ez a végbeli világban!

A XVI. század egyik ünnepe volt Zolthay István. Egervárában és Szendrőben véghezvitt vitézi dolgai eléggé ismeretesek. Az egykorú levelek és a krónikások egyértelműen kitűnő bajvivónak mondják őt. Bármint tiltották is a bajviadalokat, — ha a vitézi tisztessége forgott kockán — szó nélkül ment ki. A vitézi név volt ugyanis a legfőbb kincse. Ő maga írja 1564-ben Zaynak: «Tudja nagyságod, hogy az Zolthay nemzetbe nincsen nagyobb énnálamnál; mert az kik voltak, meghaltanak. Még eddig szégyent nem vallott az én nemzetem!» **

Az 1550. év augusztus havában esett meg Kapitány György viadala Hubiár agával. Ez a Kapitány György Losonczy Istvánnak hollóköi kapitánya volt. Mint ilyen, egyik török rabon hajba kapott Hubiár agával s mocskos vitézi levélben bajt írt reá. Hubiár fölvette a kihívást. Losonczy azonban nem adott Kapitánynak szabadságot a viadalra. Erre Kapitány György bújában otthagyta Losonczy szolgálatát, Báthory György urammal kötött szegődséget s Salm Miklós generálishoz ment, hogy tőle eszközölje ki a

* 1555-ben. Az erre vonatkozó levelek az Orsz. ltr. Nádasdy iratok között vannak. Zichy István írja például 1555 febr. havában, hogy a török igen szorgalmazza Bálint uramat. Legjobb lesz Babocsa alatt megvinni, hol az ember a családságtól inkább óvhatja magát. Bálint uram nagy nyomorúságnak tartja, ha meg nem vihat.

** 1564 márcz. 3. Bathrócei Zolthay István Zay Ferenczhez. (Hadi ltr.)

viadalra szóló engedelmet. Itt is hiába fáradozott. Erre utolsó költségével Bécsbe ment s magának a királynak könyörgött, adna néki szabadságot a viadalra. Sok huza-vona után végre megkapta az engedelmet. Erre kellő kísérettel megjelent a bujági mezőn, a viadal színhelyén. A bajviadal országszerte nagy érdeklődést keltett. Maga Losonczy István is szép haddal jelent meg Bujákon. Eljött Bebek György, Balassi János, aztán Zay Ferencz is a maga válogatott lovaghadával. A törökök is fényes szerrel s jó készüléttel jöttek. A híres Amhát aga, továbbá a legjelesebb török bajvivó: Dsáffer aga, aztán Csirkin aga négyszáz pompás lovaggal jött a bajviadalra. Dandárba állván a két szép sereg, kicserélik a kezeseket s megválaszták az igazlátókat. Magyar részről a hős Zolthay István és Jánossy Pál voltak az igazlátók, vagyis a bajviadal vezetői.

Hubiár és Kapitány György lóháton, kópjával rontottak egymásnak. A kópják teljesen elhajoltak, s Kapitány György kópjája megsérté Hubiár lovát; Hubiár kópjája meg Kapitány kemény fején tört ketté. Mivel el volt végezve, hogy a lovat sérteni nem szabad, a törökök nagy lármát csaptak s a viadalt megállították. A magyar igazlátók azonban megmagyarázták, hogy Hubiár lovának a megsértése véletlenből történt. Ezen a törökök is megnyugodtak. A viadal tehát tovább folyt. Most hegyes törrel támadtak egymásra. Kapitány a kezén sebet kapván, a markát elönté a vér, s a hegyes tör kiesett a kezéből. Másik hegyes törrel folytatta a vívást. De csakhamar ez is kiesett sebes kezéből. Most a buzogányával kezdé Hubiárt döngetni, s olyat ütött rajta, hogy az leszédült, de egyúttal a buzogány is elrepült Kapitány kezéből. Most handsárral folytatták a viadalt. Kapitánynak már az arczát is elboritá a vér, a kezéről is erősen csurgott. Az igazlátók tehát megállították a viadalt, s Kapitány Györgyöt hirdették ki győztesnek.*

A kezesek elbocsátása után a két sereg aztán hazafelé indult, hogy otthonn nagy vígan lakozzék. A viadalon sok

* Az előzetes megegyezés szerint a viadal nem halálra szólt, ezért nem vehette Kapitány Hubiárnak fejét.

derék vitéz vett példát és sokan itt tudták meg azoknak a daliáknak a neveit, a kikkel a bajt majdan fölvehetik.*

Az 1554. év nyomán a temesi és a lippai törökök vagy negyven gyulai és váradi vitézünkre írtak bajt. Mivel ezek az adott viszonyok miatt nem mehettek ki azonnal, kötődő levelekkel erőttették őket a viadalra, s azzal fenyegetőztek, hogy, ha ki nem jönnek, mocskos ajándékot küldenek nekik. Erre Faberdinus Mátyás váradi püspök megengedte a bajviadalt. Ennek helyéül a két fél — közös megegyezéssel — a pankotai mezőt választotta. A kitüzött időben úgy a mieink, mint a törökök fényes haddal jelentek meg. A magyarok a megyék nemességével együtt lehettek vagy ezerkétszáz lóval. A törökök a gyalogságon kívül négyszáz lovon való jó vitézzel jöttek. Miután a kezeseket (túszokat) kicsereelték, s az igazlátókat megválasztották, a viadalhoz fogtak. Elsőnek Székely Balázs hadnagy állott ki, a kivel Kunovics Mehemet aga vette föl a halálra szóló viadalt. Az izgató küzdelem jó sokáig tartott. Hab verte ki a lovakat, veríték a vívókat. Az életeért és a vitézi neveért küzdött mind a két fél, tehát minden emberit megpróbált. Székely Balázs már három sebből vérzett, s az övéit mély aggodalom fogta el. Ekkor erejének utolsó megfeszítésével kiveté a nyeregből Mehemet agát. Aztán mint a héja a lik fiára, úgy csapott le a földön fetregő Mehemetre, hogy a fejét vegye neki. E pillanatban szokatlan jelenség történt. A törökök sorából kiugrott Rechap aga, a legyőzött Mehemetnek édes testvére s ráborulván fivérére, vad fájdalommal kérte Székely Balázst, kegyelmezzen meg a testvérének. Székely Balázs a tolakodó felé sújtott kardjával, s annak fején sebet ütött. Az igazlátók is odarohantak, s Rechap agát a bajviadalba való avatkozása miatt jól elverték. Székely Balázs azonban még sem élt a jogával, s nem fejezte le Mehemet agát. Úgy látszik, hogy hajolt a könyörgő szóra s kegyelmet adott Mehemetnek, a kit aztán a boldog Rechap aga magával czipelt.**

* Lásd erre Szamosközyt (1. k. 66. l.) és Tinódi: *Kapitány György bajviadalja*.

** Ez a Kunovics Mehemet még később is gyakran szerepelt, még pedig mint a magyarságnak jóakaró barátja. A kegyelmet tehát később nagyon is viszonzotta.

Most a többi kihívott magyar vitézre került a sor. De hiába álltak ki, a törököknek Mehemet aga legyőzése után elment a kedvük a további viadaltól. Erre Zaberminus püspök megizente a bégeknek, hogy a török vitézek a viadal elől kitérnek, bajrahívó leveleket írni többé ne merjenek; mert magyarok az eféle leveleiket lábukkal tiporják a sárba.* Ez a felszólítás kárbaveszett. Egyetlen török vitéz sem mert kiállani s a magyarok szidalmi és gúnyolódásai között hazaszállottanak.

A török túsok — írja Zaberminus püspök — csodáltak hadainkat s bámulva szemlélgették harcra kész vitézeinket.**

Bár ez időben a végbelieket már erős tilalommal tiltották a bajviadaloktól, azért egy nap sem mult el az eféle lovagi játék nélkül. A végbeli vitézek levelei másról sem igen szólnak, mint a bajviadalokról; elméjükben egyebet sem forgattak, mint a törekkal való küzdelmet. A félsz nem igen háborgatta őket, s ha valaki mégis hajlott a tiltó rendelet szavára, hát engedélyt kért a viadalra. Amíg a nádorispáni székben Nádasdy Tamás ült, a főember szolgáltnak nem kellett attól tartaniok, hogy a viadalra szóló engedélyt megtagadják nekik.

Bizonyára Nádasdy Tamás közbenjárásának köszönhetjük, hogy Zrinyi Miklós bán is engedelmet kapott a bajviadalra. A szigetvári hős — mint tudjuk — Mehemet bosnya basát hívta ki viadalra. A basa a nagynevű hősnek bajtíró levelét jó néven fogadta s a viadalt fölvette. Természetes dolog ez; hiszen Mehemet basa csak a maga híret növelte azzal, hogy Zrinyinek kész volt kiállania.

Ezenközben Zrinyi Miklós azon vesződött, hogy a viadalra szóló engedélyt megkapja. Ez bizony nehezen ment. Nem is csoda, hiszen Bécsben jól tudták, hogy ha már

* «Vocaverunt in certamen singuli ex nostris alios, cum quibus agere habebant; nunciabam et ego, quod si different certamen: amplius nunquam a militibus illorum confiniorum scribantur literae, nam conculcarentur pedibus» etc. (Orsz. ltr. Nádasdy lev. Zaberminus püspök levele, 1554. szept.

** U. o.

maga a bán is bajviadalra adja a fejét, akkor egész sereg vitéz indul majd az ő példáján. Ezért az udvar sokáig vonakodott az engedelem megadásától.

Ez a huzavona nagyon megbátorította Mehemet basát. Szentül hitte, hogy Zrinyi megbánta a dolgát s nem jön ki a viadalra. A végbeli szokás szerint tehát kötődző levelekkel kezdé Zrinyit csiklandozni. Egyik belső embere, Mehemet aga még Keglevits Pétert is megkereste a levelével. Sem a király, sem Zrinyi — írja Mehemet — nem állják a szavukat. Zrinyi uram nagy hegyre tamadt kevés profonttal s most láthatatlan akar lenni. Ám ha ki nem jó a bajviadalra, tudja meg, hogy az e földön való vitézek nem a Zrinyi, hanem a Possedárszky nemzetség fiának fogják őt tartani.

Eközben Zrinyi megkapta a viadalra szóló engedelmet. E hirre Mehemet basának a hetyke hangja azonnal elállott. Úgy tetszett, hogy a kedve nagyon is elment a bajviadaltól. Legalább erre mutatott az a körülmény, hogy a portán jelentést tett Zrinyi kihívásáról s a bajviadalt frigy-törésnek minősítette. A porta panaszára aztán a király visszavonta a Zrinyinek adott engedelmet s megtiltotta a viadalt.* Most azonban a bán is megkötötte magát s a vitézi tisztesség nevében követelte az engedelem megadását.

Sok vesződés után végre ez is sikerült. A király azonban keményen meghagyta neki, hogy a bajviadalra ötszáz lovagnál többet ne vigyen, máskülönben fejét és vagyonát veti kockára. Zrinyi cselből tartván, kevesellte az ötszáz embert. Erre a jóindulatú Nádasdy Tamás a saját rokonának: Nádasdy Kristófnak a szép hadát is mellé adá. Az 1554. év augusztus 20 án indult meg Zrinyi a szentgyörgyvári mezőre, vagyis a bajviadal kitűzött helyére.

Mi szép volna tudnunk, kik és minő szerrel kísérték a szigetvári hőst tisztessége e napján! Mi tanulságos lenne ismernünk a pompás török sereg fővitézeit, szerét és viselkedését! Sajnos, nincs, a ki e kérdésekre feleletet adjon.

* 1554 aug. 9-én.

Pedig bizonyos, hogy Zrinyit az egész ország figyelme és aggodalma kísérte a viadal helyére! Az is szent igaz, hogy Bécsben csak oly szorongva várták a viadalról szóló hírt, mint a fényes portán. S még sem akadt, a ki kimerítő jelentést irt volna a viadal lefolyásáról. Maga Zrinyi nem azon emberek közé tartozott, a ki a saját dolgával dicselkedett volna. Ökigyelme egyszerűen megbízta Zichy István uramat, mondja el odafönt, mint esett meg a bajviadal. Ő maga pedig hadával együtt békével hazaszállott.

Sok és érdekes bajviadal esett meg Szigetvárott, a magyar dicsőség e jelentős székhelyén, hol annyi hősünk gázolt véren át a sírhoz. Az egykorú levelek gyakran ejtenek szót a bajviadalokról, de csak kevés vitézünknek a nevét emelik ki a feledékenység éjéből. Akkor úgy is tudta minden jóra való vitéz, ki micsodás emberséget mivelt, tehát nem volt szükség a kardok hősi játékát tollra venniök. Hogy később a hír fiai szűk hajlékba szorulnak, s hogy a szárnyas röptű idő elfeledteti őket, arra senki sem gondolhatott akkor. Pedig így történt.

Az 1555. évben Horváth Vitus szigetvári főlegény egy napon két törökkel vívott súlyos bajt, s a két sereg színe előtt mind a kettőt legyőzte. Úgy látszik, hogy az ellenfeleinek a fejét Bécsbe vitte s ő felségének is bemutatta. A király ugyanis Horváth Vitusnak hét rőf sája posztót s húsz forintnyi útravalót adatott.¹ Eszerint Horváth Vitus a viadalokat tiltó rendelet áthágása miatt nem büntetésben, hanem királyi jutalomban részesült.

Ugyanezen (1555.) évben más végházaink körül bajra bajt vívtak. Koshóczy Vitál jelenti például a nádorispánnak: «Vasárnap kedig itt Babolcsán leszen bajviadal. Egnéhányan az uraim meg akarnak vívni».² Therjék Tamás ugyancsak a nádorispánnak jelenti, hogy Selpy István bajviadalára kellett elmennie.³ Ugyanekkor a komáromi és a győri mezőn is készülődtek a bajviadalokhoz. A győri azonban

¹ Nemzeti Múzeum: *Szigeti számadások*.

² O. L. Nádasdy lev., 1555.

³ U. o. 1555. aug. 13.

elmaradt, mert a budai basa a kihívó kópjakat más vitézeknek küldette el.¹

A nagyhirű Bosnyák Márton kapitánynak ugyanez évben két törökkel is meg kellett vívnia. Engedelemért ő maga folyamodott a nádorispánhoz. Viszonzásul éltig való szolgálatát ajánlja neki. «Hadd vívjak meg véle — írja Bosnyák uram — mert míg vége nem leszen ennek, addig holt-elevennek tartom magam mind az töröktől s mind az keresztyén szolgáló uraimtól.»²

Zichy István, a nádor főkapitánya is melegen írt Bosnyák Márton érdekében. Jámbor és vitézlő ember ő — írja a nádornak — s így meg kell adni néki az engedelmet. Svastyth is most vívott meg az ellenségével Szigeten, a babolcsaiaknak is most leszen viadatok. Ezekkel együtt Bosnyák is elvégezheti a dolgát.³

A következő évben esvén meg Sziget megszállása, a bevett szokás szerint az ostrom idején is több párbajt vívtak. Így például Horváth Márton személyes bajviadalban kivétvén török ellenfelét a nyeregből, fejét vette s azt győzelmi jelül a várba bevitte.³

A nagyhirű Farkasits Gergelyt, a ki Losonczyval végigküzdötte a temesvári ostromot, s a ki, miután a törökök fogságából kiszabadult, Szigetvárott kapitánykodott, az 1557. évben a híres Kazun basa hívta viadalra. Farkasits annyira megörült a kihívásnak, hogy a bajírás vétele után azonnal lóra ült, s Kazun basát keresni indult. Ezzel egyidőben a nádorispánnak is írt a szokásos engedély megadása ügyében. «Ha ki nem mennék a bajra — írja — ő felsége kenyerét meg nem érdemelném, s ha a basa nem jönne ki, át-

¹ U. o. Korlatovich Jeromos kapitány levele, 1555 szept. 3. Győr.

² Szalay: *Négyszáz magyar levél*, 177. lap.

³ *Orsz. Ltr.* Nád level. 1555 ápril. 3.: «Ím látja kegyelmed, mit irnak az törökök. Azon könyörög (Bosnyák), hogy kegyelmed engednéje meg, hogy az babolcsaiakkal lenne együtt az ő dolga is, ha az babolcsaiak megvínak». (Zichy István Nádasdy Tamáshoz.)

⁴ Cs. és kir. áll. ltr. *Narratio obsidionis arcis Sigetiens.* 1556 aug. 23.

kozott legyen a kenyere. Én a halálra elkészültem, s ha meghalok, van itt elég sok jó vitéz, a ki a helyemet majd tisztességgel betölti».¹

Verancsics egri püspök, a kor szellemétől üzve, szintén a bajviadalok kedvelőihez szegődött. A jó egri vitézeket nemcsak hogy nem tiltotta a viadaloktól, de olykor egyenest maga vezette őket a mezőre. Az 1558. év tavaszán például az egyik hatvani török bajra híván Verancsics lovagjainak egyikét, a püspök megengedte a bajviadalt («coactus militibus assentis»). Ma — írja a püspök Miksának — pompás szerrel, ezer lovon való vitézzel és gyaloggal egész napon át vártunk a végbemenendő bajviadal helyén a törökökre. De hiába. Sem nem jöttek, sem nem izentek. S mivel közben fölséged szigorú rendelettel tiltá meg a viadalt, én is kihirdettem vitézeimnek, hogy királyi engedelem nélkül nem szabad bajt vívniok.²

Verancsics tehát — a mint látjuk — csak akkor tiltá meg a viadalt, mikor látta, hogy a török úgy sem jött el a kitűzött helyre.

Valamivel később, mikor az udvar a bajviadalokat még keményebben tiltotta, Verancsics püspök levélben kérte Miksa cseh királyt, engedné meg, hogy Szatkay Ferencz, a kit egy szolnoki török vitéz hívott bajviadalra, az ellenfelével megvívhasson. Miksa király erre meghagyta a püspöknek, hogy Szatkay Ferenczet tiltsa el a viadaltól.³

Megnyugodott e ebben Szatkay, nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy a vitézek ilyen esetben titokban vívtak meg az ellenfelükkel.

Ugyancsak 1562-ben Magyar Bálint — a ki jó maga is híres bajvívó volt — szintén azon fáradozott, hogy Tör-

¹ Orsz. lev. Nádasdy lev., Farkasits a nádorispánhoz, 1557.

² *Verancsics munkái*, 7. köt. 1558 márcz. 14-én, Egerből kelt levele Miksához: «pulcherrimo sane apparatu tam equitum quam peditum ad mille ferme oratorum numero, per integrum ferme diem in futuri duelli loco turcas exspectorunt, sed frustra, quia nec venire, nec significare quicquam».

³ U. o. 8. köt. 1562 július 2. «quare eidem Francisco Szatkay interdicat, ne se cum hoc vel alio turca intromittat» etc.

pendy részére a bajviadalra szóló engedélyt megszerezze. «Azféle szegény emberek öklelése miatt — írja ez ügyben — könnyű volna megmaradnunk! Hiszem, hogy ha az császár hada mind olyan volna, mint ü, többet tartana az föld is».¹

Semmi nyoma annak, hogy Törpendy a viadalra szóló engedélyt megkapta. De — a mint tudjuk — azért ő még is kiment a viadalra.

Ebben az időben történt, hogy az egri huszárok nyolczvan szolnoki lovast szétverték. Az elfogottak között volt Zarhán aga is, a kit abban az időben a legveszettebb bajvívónak tartottak.² Ez a Zarhán aga — írja Mágóchy György — a nyáron is megjelent Eger vára előtt, s bajrahívó kópjáját a kapuba vágta.

Az 1564. évben Gersei Petheő János főkapitány írja Oláh Miklósnak, hogy Boldogasszony napján leszen az ő fő és utolsó dolga: bajvívása az ő ellenségével. Erre az alkalomra meghívja ismerőseit és jó barátait, hogy ilyen tisztessége idején mellette legyenek. «Mostan leszen — írja — mind életem, mind halálom».³

A bajviadalok még az 1566. évben kiütött háború alkalmával sem szüneteltek. Szamosközy írja, hogy míg János Zsigmond Szulejman belgrádi táborában időzött, Csukás Péter egy trák eredetű török vitézzel bajt vívott s azt keserves küzdelem után legyőzte. A győztes Csukást úgy a török, mint a magyar vitézek nagy lármával és tapsolással ünnepelték. A király pedig nemességet és birtokot adott néki.

Ugyanez évben esett meg a nagyhirű főkapitánynak: Pogrányi Benedeknek a bajviadala. Ő kigyelme a többször megénekelt s jeles Mahmut béget hívta ki halálos viadalra. Sikerült is néki Mahmutot a nyeregből kivetnie. Mire aztán fejét vette néki.⁴

¹ Orsz. ltr. *Nádasdy iratok, Magyar Bálint levelei*, 1562.

² Cs. és kir. áll. ltr. Hung. 1564 márc. 9. Eger, *Mágóchy jelentése*.

³ Orsz. ltr. *Missiles*, 1564 január 20. Komárom.

⁴ U. o. *Liber Regius*, 1608 márc. 8. Pogrányinak később is több halálos viadala volt Korponán és Győrött a török vitézekkel. Amikor 1608-ban főnemessé lett, a diplomájába is bevették ezeket.

Az egykorú levelekből s krónikásaink munkáiból tudjuk, hogy Szigetvár és Gyula megszállása alkalmával alig mulik el hét bajviadal nélkül. A mieink a várból ki-kijönnek, kópját törnek s bajt vínak a törökökkel. Aztán megint visszaszállnak a várba, magukkal vivén a török fejeket.

Szigetvár és Gyula eleste után megkezdődtek a békealkudozások. Úgy látszik, hogy a bécsi udvar igen fontosnak tartotta a bajviadalok betiltását, mert a követeknek határozott utasításul adta, hogy a súlyos víszálykodást, zavart és mozgalmat okozó bajrahívások és bajviadalok a békesség ideje alatt tiltassanak meg. S a ki valakit személyes viadalra ingerel, azt a másik fél följelentésére a legkeményebben kell megbüntetni.¹

Az alkudozó felek aztán csakugyan kimondották, hogy a bajrahívás és a bajviadal tilos és kemény büntetésre méltó cselekedet. S a kik e tilalmat áthágják, azokat mint frigy-törököt és békerontókat büntetik.

Bár mind a budai basa, mind a király kihirdette a bajviadalokat tiltó végzést, a vitézek ügyet sem vetettek arra. Ha a portyázást a halálbüntetéssel sem lehetett megakadályozni, akkor a vitézek gyönyörűségének: a bajviadalnak holmi tiltó végzessel még kevésbbé vethettek gátat. S csakugyan azt látjuk, hogy a végbeliek kényük-kedvük szerint járogattak ezután is az ellenség várai alá, hogy ott kópját törjenek s bajt víjjanak. Az igazat írta tehát Musztafa budai basa, mikor 1568 szeptember hó 5-én jelenté Bécsbe, hogy a bajviadal ugyan tiltott dolog, de azért tömérdek sok esik meg a végházak körül. A tihanyiak és a lévaiak is csak az imént jöttek Sámbock alá, hogy ott a török vitézekkel kópját törjenek.²

E jelentésre meg a bécsi király követei felelék, hogy az esztergomi törökök szakadatlanul bajviadalra erőltetik a komáromiakat, mondván, hogy nekik a basa megengedte.³

¹ Cs. és kir. áll. ltr. Turcica, 1567 június 25. Veráncsics, De Wyss és Teuffenbach utasítása, a *Prohibitio duellorum* című pont.

² U. o. Turcica, 1568 szept. 5. Buda. («sed talia quam plurima accidunt in finibus hic existentibus».)

³ U. o. «Strigonienses incessanter provocant Comaromienses ad duellum».

És így ment ez mindenütt. Hiszen még a leghatalmasabb budai basát: Musztafát is bajra hívták a mieink. S ha a fővitézek túltették magokat a tiltó rendeleten, akkor azok, a kiknek semmi veszteni valójuk nem volt, még kevesebbet adtak rá. Tehát vígan folytak a bajviadalok. A végbeli életnek olyan mindennapi jelenségei voltak ezek, hogy még pennára venni sem tartották érdemesnek. Nem csoda tehát, hogy a legtöbbjét örök homály fedi.

Számos vitézünk akadt, a ki a párviadalokban ez időtájt nemcsak ismert, de egyenesen nagy nevet szerzett magának. Ilyen volt például a törökverő s nagyerejű Túry Györgyünk, a magyar végbeli világnak e ragyogó csillaga. Valamennyi egykorú krónikás és levél megírja, hogy a bajviadalokban ökegyelmét legyőzhetetlennek tartották. Sajnos, magukról a bajviadalokról nem igen ejtenek szót. Pedig Túry Györgynek már lévai kapitány korában a bajviadal volt legfőbb gyönyörűség. Hogy is szól az éneke?

Zöldítsétek egek hamar az erdőket:
Hogy próbálhassuk már nyugodt fegyverünket

Deli Kortván béget kezünkbe kerítsük,
Délczeg Mehemetet lováról ökleljük stb.

Istvánffy Miklós írja Túry Györgyről, hogy a híre még Ázsiába is elszállott. Az 1565. évben Koralikos nevű, hatalmas erejű török vitéz csak azért jött hozzánk Mesopotániából, hogy a nagy Túryt megismerje s vele a fegyverét összemérje. Ez a kívánsága azonban nem teljesült. Csatáközben ugyanis bajviadalra hívta Thallóczi Bánffy Bálintot, a legjobb könnyűháti lovasok egyikét. Bánffy a kihívást elfogadta, s miután a két sereg fölállott, a kópjás párbajozók oly erővel rontottak egymásnak, hogy mindketten lovastul fölborultak. Bánffy Bálint előbb kapván lábra, a nagyerejű Koralikost megsebezte és szolgájával lefejeztette. A szegény Koralikosnak tehát a sors nem engedte, hogy a nagy Túry Györgyöt megkísérelje.

Sok bajt vívott Túry Györgyünk palotai kapitánysága idején. Neve és híre ekkor már olyan volt a török földön,

hogy a legkitünőbb török vitézek egyenest azért gyakorol-
gatták magukat a kópjatorésben és a szablyaforgatásban,
hogy egykoron a csodált Túry Györggyel bajt vívhassanak.
Dicsőség és megtiszteltetés volt ez minden török vitézre,
még ha a Szent Mihály lován hozták is őt vissza.

Élt ez időben Hatvan várában bizonyos Dsáffer vajda
nevű, nyughatatlan vérű török vitéz. Ismerte őt az egész
magyar föld, hisz nála vesztebb bajvivó, vakmerőbb por-
tyázó alig akadt. Még Mágócsy Gáspár is azt írja e kitünő
vitézről, hogy a basák és bégek szemefénye ő, a ki az egi
vitézeknek sok keserű órát szerzett már. A derék Bánya
Jánost, a vitéz Nádasdy Farkast ő ejtette rabbá; az ő kóp-
jája veté ki a nyeregből a legnehezebb vitézeinket, az ő
kardja volt készen mindég a viadalra.

Az ilyen ember természetesen égett a vágytól, hogy a
félve emlegetett palotai kapitánynyal: Túry Györggyel is
összemérhesse a fegyverét. A bajviadal csakugyan meg-
történt.* Melyik volt a győztes, nem tudjuk. Csak annyi
bizonyos, hogy Túry Györggyről még később is azt hirdették,
hogy a bajviadalban senki őt meg nem győzte.

Túry György Palota megszállása idején is több bajt
vívott. Mint a XVI. század vitézei általában, ő sem lakott
szívesen kövárban, ő is a mezőn akart szenvedni, a hol
minden igaz lovas szabadnak érzi magát s kényére-kedvére
száguldozhat. Legjobb vitézeivel együtt tehát ő is ki-kijött
Palota várából, hogy a megszállókkal felvegye a harcztot.
Zrinyi Miklósunk ezekről teljesen ugyanazt énekli, a mit
az egykorú levelek is mondanak:

Szégyenli az Túry, hogy vagyon küfalban
Sánczolva, akarna lenni táborában,
Mint erős oroszlán nem késik barlangban,
Mikor fekvé találják vadászok abban.

Kiugrik haraggal, sok erős dárdát ront,
Vadász halomban mar, erős hálókat bont,
Valamerre fordul, piros vért sokat ont,
Igy Túry cselekszik, töröktől bántódott.

* Cs. és kir. áll. ltr. Hung. 1566. Mágócsy jelenti: «Erat in
arce Hatvan. Quidam insignis et inquietus miles Turca, nomine
Dsaffer wayda, qui cum Georgio Túry singutare certamen commisis» etc.

Túry György — a mint tudjuk — palotai győzelme után az időközben királyi végházzá lett Kanizsán szolgált tovább mint főkapitány. Kanizsa vára kissé távolkán feküdvén Bécestől, nem kellett attól tartania, hogy minden dolga hamar a király fülébe jut. Ezért öki gyelme — a bécsi udvar tudta nélkül — nyakra-főre üzte és üzette a bajviadalokat és a kópjátöréseket. A Nádasdy és a Batthyány-család levelezése több ily bajviadalról ejt szót, de még több volt az olyan, a miről senki sem hagyott ránk emlékezést.

Az 1568. évben a kanizsai fővitézek közül Csoknay Balázs hívta viadalra Deli Ferhátot. Úgy látszik, hogy Csoknay uram alaposan elbánt az ellenfelével, mert a haragos törökök később lest vetettek Balázs úrnak s elfogván őt, méregdrágán adták vissza a szabadságát. Ugyanez évben Kerthy Gergely nevű kanizsai vitézre egy jó török írt bajt. Egy másik török magának Túry Györgynek küldött tollat azzal az izenettel, hogy a ki a magyar gyalogosok közül vele vívni akar, vegye föl. És Bissey Péter vette föl a tolla'.*

Néha bizony megesezt, hogy Kanizsán még akkor is járta a bajviadal, mikor a mezőket már hóharmat borította. Az 1570. évben például november hó utolsó napján írja Istvánffy Miklós: «Az terekek az elmúlt pénteken itt Kanizsan voltak, bajt vittak és kópját törtek. Mindazonáltal gyakran rabolnak, mikor módját ejthetik.»**

A mint Kanizsán, úgy a többi végházban és kastélyban is nagy kedvvel üzték a bajviadalokat. S bár ezek legtöbbje titokban ment végbe — azaz hogy a végbeliek hallgatnak róluk — azért az egykorú levelek elegendő olyan esetet is említenek, a mikor a bajviadal mindenki tudtával esett meg.

Az 1572. évben Nádasdynak Stenisnyák nevű kastélyából jelentik, hogy egy aga (kapitány) Fekete Lukács

* Orsz. ltr. *Nádasdy lev.*, *Csányi Ákos levele*, 1568.

** Körmendi ltr. *Missiles*, *Istvánffy levele Batthyány Boldizsárhoz*, 1570. nov. 30.

porkolábnak bajt írt. Fekete uram fő csatázó legény lévén, a bajt fölvette. Erre Giczzy János kapitány a bánhoz ment hitlevélért, hogy a török a hagyott helyre bizvást eljöheszen. «Az Fekete Lukács bajviadalja mikor leszen — írja Giczzy — akkor innéd többeknek is leszen nagyságod szolgálái közül».¹

Ez időben a felsőmagyarországi fővitézek között páratlan nevet szerzett magának Sydy János kállói huszárkapitány. Még a hősök hőse: Prépostváry Bálint is hasonlíthatatlan emberségű csatavezetőnek írja őt.² Számtalan bajt vitt a török vitézekkel, s mindég győztesen tért haza. Az 1575. évben a böszörményi csatában, a hol egyszerre öt törökkel vívott meg, lelte halálát. Böven megsíratva temették el.

Sibrik György, a ki Báthory István lengyel király csatáiban sok dicséretes emberséget mivelt, már inas korában (gyermekvitéz korában) kópját tört a törökkel. «Somoskőbe — írják róla — kópjája miatt jó török halt meg. Annak egy atyafia bajt vön vele, azzal is ugyan inas korába megvi ugyanott Somoskőnél. Ott is megnyerte az viadalt».³

Eger egyik legfényesebb csillagának mondják az egykorúak Balázsdeák István kapitányt. Gyermekségében kezdé meg a törökkel a személyes viadalokat s még aggkorában is lelkesedéssel üzte azokat. Tömérdek vitézi tett fűződik a nevéhez; rengeteg kalandnak és viadalnak volt az osztályosa. Alig van XVI. századi vitézünk, a kiről annyi magasztalást hagytak volna írva, mint róla.⁴ A szikszói fényes

¹ Orsz. Itr. *Nádasdy lev.*, 1572 aug. 3. Stenisnyák.

² Cs. és kir. áll. Itr. Turcica, 1575 január 13. Prépostváry jelentése: «Capitaneus Kaloiensis Joannes Sydy incomparabilis virtutis belli ductor» etc.

³ Körmendi Itr. Missiles, Giczzy János levele Geszty Ferenc veszprémi kapitányhoz, 1578. Várad.

⁴ Az 1588. évben az egri káptalan írja róla a királynak: «Vir-cum omnium virtutum splendore ornatissimus, tum scientia rei militaris, virtute, autoritate ita clarissimus, ut paucos in istis calamitosis partibus ipsi conferendos indicio et testimnio omnium, qui in hac palæstra versantur audiamus. Habet et alias dotes, quae vulgo

győzelem jobbjára az ő nevéhez fűződik. A törökök legnagyobb ellenségüket látván benne, mindent elkövettek, hogy kézrekerítsék őt. Sikerült is neki lest vetniök. Elfogtatván, Stambulba vitték, a hol sokáig sinlődött a rab-ság kenyerén.

Fáncsy György bozóki kapitány szintén jónevű vitéz volt ez időben. Még a német Gabelmann is hősnak mondja őt.¹ Mester volt a bajviadatok vezetésében. Az 1581. évi korponai tömeges bajviadalt is ő intézte. Otthon, a bozóki mezőn is sok bajviadalt rendezhetett, mert hiszen 1574-ben maga jelenti a királynak, hogy a legtöbb lovagjának nincsen lova, mert a törökök a bajviadatokban megölték azokat.²

Fáncsy Györgynek testvéréről: Jánosról maga a budai basa írja Miksa királynak, hogy Deli Memy nevű jámbor vitézlő személlyel megöklelt volt.³

Az 1575. évben Zay Péter írja a feleségének: «Zólyom várát immár megnyargalták az törökök és az kapu előtt egy kópját hagytak. Az ki felveszi, hát megöklel véle».⁴

Illésházy István írja 1577-ben Batthyány Boldizsárnak, hogy a székesfehérvári bég bajviadalra hívta ki Pálffy Tamás uramat, Palota várának vitéz főkapitányát. A viadal a szokásos módon, két sereg jetenlétében esett meg. Lóháton rontottak egymásnak. Ám a bég kópjája nem találta Pálffyt, «de Tamás uram — írja Illésházy — találta. Az pajzsán, páncéron, ki az fegyverderék felől volt, mind általment» (t. i. a kópja).⁵

A palotai és a fehérvári vitézek között az eféle via-

existimantur pulcherrimæ, ut laborem in negotiis, fortitudinem in periculis, industriam in agendo, celeritatem in conficiendo, consilium in providentia.» etc. (Köz. pénz. ltr. Hung. 1588.)

¹ «Mœnia Posauæ: quae fido Phancius heros milite tutatur» (*Monomachia*).

² Köz. p. ltr. Hung. 14365. f. 1574 április: «sunt præterea plurinis, quorum equos in singulari certamine turcae occiderunt».

³ Cs. és kir. áll. ltr. Turcica, 1576 május 21. Buda.

⁴ Zay-ugróczy ltr. Missiles: Zay Péter Soós Kalárához, 1575 szept. 24.

⁵ Körmcndi ltr. Missiles, 1577 okt. 20.

dal napirenden lévén, nem kell csodálkoznunk azon, hogy 1579. évben az új fehérvári bég megint bajviadalra hívta a palotai főkapitányt. Azonban Ernő főherceg ezúttal megtiltotta a viadalt s írt a budai basának is. Vejsz basa e levélre azt felelte, hogy a béget ő is eltiltotta a viadaltól.¹

Ugyanez évben esett meg az ifjú Tahy István bajviadala a vinodoli mezőn. Az egyik kapicsi basával vívott meg, a kinek a nevét azonban nem említi.²

Tapolesányi János, a XVI. század egyik legvakmerőbb vitéze, a kinek vitézi dolgairól egész könyvet írhatnánk, gyakran rendezett a bozóki mezőn társas bajviadalt. Talán kényszerűségből tette ezt, mert a török vitézek folyton irogattak reája. Az 1579. évben is azt jelenti Forgách Simonnak: «Ezt akarom megírnom, hogy mireánk az törökök írton írnak, hogy az kópjatörésre reahínájok őket . . . Ugyan nappal az sorompóban törték ketten az kópját és egy falkája az ajtónál vetett lest».³

Az 1579. évben a bécsi udvar panaszsképen írta a portára, hogy a budai basa Musztafa agának engedélyt adott az egri vitézek kihívására. Ez a török — mondja a hivatalos jelentés — Hatvanban és Berényben gyakorolta magát a kópjatörésben és már több magyar vitézre írt bajt.⁴

Ugyanekkor maga a budai basa írja a hírhedt Szaszovár (Sasvár) bégről, hogy a vitézeivel bajviadalra indult. Hol és kikkel vívtak meg, arról hallgat a basa.⁵

Bár a bajviadatok igazában véres küzdelmek voltak, azon kor vitézei mulatságnak és játéknak nézték. S bár a két fél veszett küzdelmet folytatott egymással, a viadatok azért mégis közelebb hozták a magyart a törökhöz. Az ilyen alkalommal ugyanis a vitézek megismerkedtek egymással; együtt ittak és mulattak. S a mi az egyik félre kellemes volt, azt a másik is jónak találta. Olykor már a kihívó

¹ Cs. és kir. áll. ltr. Turc. 1579 nov. 12. Buda.

² Steierorsz. tart. ltr. 566. Fasc. 1577 szept. 4. Tahy Gábor jelentése.

³ Cs. és kir. áll. ltr. Hung. Bozók, 1579 aug. 1.

⁴ U. o. *Gravamina*, 1579.

⁵ U. o. Vejsz basa levele, Buda, 1579 szept. 27.

levelekben is egyenest a multság czéljából kívánják a bajviadalt. Az 1579. évben például a magyarok a hatvani bég egyik jeles daliáját: Szolnoki Baba Hazánt bajviadalra hívták. A viadal dolgában magának a bégnek is írtak s arra kérték őt, engedje meg azt, «az jó szomszédság kedvéért lakozzunk, együnk, igyunk s az vitézök is egymással mulassanak.»*

Ugyanez időben történt, hogy a fehérvári bég határszegzeni ment egy puszta helyre. A palotai magyarok is kijövéen, mikor a törököket meglátták, így kiáltottak feléjük: «Hogyha immár ennyire jöttetek, törjünk egy-egy fát (kópját), mi is az régi szokás szerint egy keveset mulatnánk.»

A törökök természetesen örömmel vették a kihívást, s így a tömeges bajviadal mindjárt meg is esett.

Ezt a dolgot a budai basa azzal menté, hogy a magyarok voltak a kihívók. S ha a törökök föl nem veszik a viadalt, a magyarok rút hírt s nevet adnak reájok. A magyar vitézek azok, — írja a basa — a kik vesztég semmiképen nem ülhetnek. Ím a kállaiak, a cserepiek s az egriek a minap is három vitézlő személyt halálra való viadalra hittanak. A kihívottak Eger alatt meg is jelentek, de a kíséző csapatok összevesztek s a bajviadal helyett csatát vívtak. A tatai kapitánynak is ma hozzák a levelét, a mit a sámboki törököknek írt a bajviadal dolgában. Ebben a tatai kapitány kijelenti, hogy sámbokiak bátran jöhetnek Tata alá. Idegen ember ott nem leszen, s az ő (t. i. a törökök) idejövetelét ő el nem árulja, s titokban szolgáltatja ki a viadalt. Érti, hogy a vívni óhajtó vitézek között Deli Haszon egy ingben és nadrágban akar megvívni. Helyes. Van itt Tatán is magyar, a ki kész arra, s ha csak mezítelenül kell is, szívesen megvív vele.**

Mondanunk sem kell, hogy a budai basáknak afféle védekezése nem volt egyéb, mint a cigány lován való szántás. Ökigyelmök szép czégért kötöttek ki, hogy azalatt hamis bort mérjenek. Hiszen a magyar kapitányok levelei

* U. o. 1579 okt. 3. Buda, *Vejsz basa levele*.

** U. o. 1579 nov. 27. Buda, *A basa levelének melléklete*.

és jelentései napról-napra arról énekelnek, kikre irtak bajt a törökök, kiket hívtak kópjatörésre. Eszerint bizonyos, hogy ebben a dologban a jó törökök csak olyan ludasok voltak, mint a mieink.

Ezen közben a bécsi udvar egyik tiltó rendeletet a másik után bocsátotta ki a bajviadalok ellen. A végbeli vitézek alig győzték a sok rendeletet a fülük mögé bocsátani. Nem lettek attól okosabbak! Hiszen szemmel kellett látniok, hogy ha veszteg ülnek, az is baj, ha kijárnak s harcolnak megest baj s ha kényszerűségből bajt vívnak, még meg is büntetik őket.

Az 1581. évben az udvar a tatai főkapitányt szorongatta a bajviadalok dolgában; mert hogy a tatai fűvön nagyon is gyakorta rendeztek csoportos bajviadalt. A tatai kapitány azonban nem ijedt meg a dörgő bécsi hangtól, hanem nagy bölcsen ilyen választ adott: A bajviadalok és a kópjajörések kényszerűségből történnek. A törökök ugyanis egész éven át az éj sötétekor kópjákat, buzogányokat, bal-tákat, csákányokat, tollakat s más efféléket hoznak ide, a miket az ide való vitézeknek föl kell venniök; mert ha föl nem veszik s visszaküldik, vagy más végházakba továbbítják, ez mondhatatlan szégyenükre és gyalázatukra válnék s régi jó vitézi nevük, becsületük s dicsőségük menne veszendőbe. Én — írja a tatai kapitány — minden igyekezettel rajta vagyok, hogy a bajviadalokat megakadályozzam, de ez merő lehetetlenség. Hiszen maga a budai basa is a bajviadalok barátja, s a minap két levelet is küldött nékem ilyen ügyben. Aztán alig hogy itt a legutóbbi viadalok megestek, az esztergomi törökök éjjelidőkoron már megint fegyvereket és tollakat csempészték ide. Ime felküldöm a bajra hívó levelüket is, a mit a marasztott fegyverre kötöttek.*

Okos és józan magyarázata ez a viadalok kényszerűségének. Világosan megérthetjük a tatai kapitány leveléből, hogy a bajviadalok a török-magyar végbeli életnek s a vég-

* U. o. Rosenberg Kristóf György tatai főkapitány jelentése németül) 1581. — A törökök itt jelzett kihívó levele 1581 június 3-án kelt.

házak szellemének természetes következményei, a miket erőszakkal megszüntetni nem lehet. Az udvar tagjai és a bécsi kormányzések azonban nem érthették meg az efféle fejtegetést, mert nem ismerték s nem értették a végházakban uralkodó szellemet, az egymással vetélkedő vitézek lelki hangulatát, dagadó hiúságát és dicsőség után való vágyakozását. Nem tudták, hogy a végbeli élet olyan kötelező szokástörvényt teremtett, mely alól egyetlen vitéz sem vonhatta ki magát a tisztessége elvesztése nélkül. Hiszen jól tudjuk, hogy a törökök azt a vitézt, a ki gyávának mutatta magát s a ki orczáját elrejté az ellenfele elől, téhenre ültették s az utczák szennyével dobálva üzték őt ki. S mit tettek a mieink az ilyen katonával? Az asszonyokkal és a gyermekekkel verették ki a végházból, hogy soha többé vitézi keuyeret ne ehessék! Már most ki az, a ki ilyen két fél között bekességre tudja vinni a dolgot? A bécsi udvar megpróbálta, de bizony semmire sem ment vele. Abból indult ki, hogy ha a nálunk élő német katonak nem vívnek bajt a törökökkel, miért kell a magyaroknak örökké viaskodniok? Miért ne lehetne őket is megcsendesíteni? Az efféle okoskodás alkalmával megfélekeztek arról, hogy a német zsoldosokat és az országoltalmazó végbelieket nem lehet egy pórázra fogni. Egészen más lakott az egyiknek, mint a másiknak szívében; egészen más cél vezette az egyiket, mint a másikat. Aztán a végbeli szokástörvény csak a magyarokat kötötte meg; a németeket ellenben nem. S ez a szokástörvény erősebb hatással volt a vitézeinkre minden bécsi rendeletnél. Ez utóbbi legjobb esetben is csak olyant tartott vissza a viadaltól, a ki az ellenfelével szembekeülni úgy sem mert, s hogy a szégyentől meneküljön, a tiltó rendelet mögé bujt.

De azért az udvar és a hadakozó tanács meg nem fáradt a bajviadalok ellen való küzdésben. Évről évre hangozobra verette a tiltó rendeleteket, s minden kapitány és kerületi vezér utasításába bévette a bajviadalokra vonatkozó tilalmat.* S bár jól tudta, hogy az efféle tilalomra a

* Például említünk csak egyet. A palotai főkapitány utasítása így szól erről a dologról: «Duella et hastiludia, quæ in prorogata

török mit sem ad, még a frigylevelekbe is beiratta. S mivel-hogy a bajviadalt frigyötörésnek vette, évről-évre egyebet nem tett, mint panaszleveleket bocsátott Budára.

Ernö főherczeg például 1582-ben is, alighogy a rózsabimbója fakadásnak indult, már amiatt panaszkodott, hogy Kaposvári Mehemet aga nem férvén a bőrében, rút szidalommal illette a veszprémi viczekapitányt s bajviadalra erőltette. Annak fölötté három simontornyai török három veszprémi vitézt hívott ki viadalra.¹

Igen ám, — feleli e panaszra a budai basa — csak hogy a magyarok előbb róka farkat küldöttek a törököknek. S ilyen undokságot melyik vitéz szenvedhetne el bosszútétel nélkül?

Ez időtájt történhetett Balogh Lőrincz kapitánynak nagy feltűnést keltő bajviadala «Gutschuff Nassuf» basával. A viadal halálra szólott volt, s Balogh Lőrincz uramé lett a diadal. Hol és mily körülmények között folyt le a viadal, nem tudjuk.²

Nagy port vert föl Bodróczy Bodor János uramnak a bajviadala. Ez a derék vitéz a rettegett Szkandert (a pozsegai szandsák béget) hívta ki halálos viadalra. A küzdelem két nagy és fényes hadsereg előtt, a varasdi mezőn folyt le. A magyar seregben jelen voltak azon kor legnagyobb vitézei: Nádasdy Ferencz (a fekete bég), Zrinyi György bán, Batthyány Boldizsár stb. Bodor János a magyar sereg ki-mondhatatlan örömeire kiveté a nyeregből Szkander béget, s a bevett szokás szerint fejét vette neki.³

Bár a XVI. század hetvenes és nyolczvanas évei a bajviadatok igazi virágszakasza, részletes tudósítás, vagy bővebb

salutaris pociis articulis expresse prohibita sunt, omnibus modis præcavebit, nec ed quovis tempore sine expresso mandato ac licentia nostra per milites sibi subjectos fieri permittet.» (Köz. pénz. ltr. Hung. 14372. fasc. 1588 febr. 25.) — Ugyanígy szólnak a többi katonai utasítások is.

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, Ali basa levele, 1582 juni 2. Buda.

² Közp. p. ltr. *Familienacten*, 17789. fasc. Ernő főherczeg 1584 unius 25-én említi a bajviadalt, mint előbb történt dolgot.

³ U. o. 17791. fasc. *Armales pro Johanne Bodor*.

leírás nem igen maradt ránk egyetlen bajviadalról sem. Még jó, ha a végbeliek levelei magát a tényt megemlítik. Pedig mi szép volna tudnunk, mint esett meg egyik-másik hírneves vitézünk halálra szóló bajviadala. Mi tanulságos lenne ismernünk, kik kísérték őt a tisztessége e napjain, mint határozták meg a viadal föltételeit, minő fegyverekkel küzdöttek stb. Minderről hallgatnak a krónikások, s mit sem szólnak az egykorú leveleink.

Az 1581. évben esett meg például a bányavidéki végházak ünnepelt vitézének, Horváth (Barbarits) Györgynek bajviadala a szécsényi szandsák béggel. A török is, a magyar is nagyszámú és fényes haddal jelent meg a bajviadalon, a mely a hős Forgách Simon engedelmével esett meg. A győztes Horváth György kapitány lett. Ennyi az egész, a mit a fényes viadalról tudunk. S így vagyunk a többivel is. Ilyen körülmények között valóságos szerencsét jelent nekünk, hogy a derék német mester, Gabelmann részt vett az egyik csoportos bajviadalon s leírta azt.* Az ő munkájából aztán tiszta képet alkothatunk magunknak arról, miként estek meg nálunk az efféle bajviadalok.

Dobó Ferencz és az esztergomi szandsák bég 1581-ben megegyeztek, hogy a korponai mezőn bajviadalokat rendeznek. Dobó Ferencz az ország hadnagya (bányavidéki generális) lévén, értett a bajviadalok dolgához. Hiszen Bozók mellett jó maga is bajt vívott az esztergomi béggel. Vitéz és bátor ember volt, a ki bár ritka példájú hívőnek mutatta magát, szívvel-lélekkel csüggött a végbeliek harczain. A török vitézek és a magyar végbeliek levelei mindég nagy dicsérrel szólnak róla; mert minden ízében végbeli vitéz volt, a ki nem sokat bánta, ha rettenetes nagy dörgő levelet küldenek is reá a királytól, ő azért kiszolgáltatta a viadalt. Mert úgy illett, hogy a vitéz — ha megbántják — gyöpre vesse a tánczot s ellensége vérével torolja meg a sértést.

A virágot kihozó szép május elején gyültek össze a magyar vitézek Korponán. A bányavidéki végházak színevirága megjelent ott. Dobó Ferenczczel együtt mindenki

* Gabelmann: *Monomachia*. (Igen ritka könyv.)

kitett magáért s legszebb ruháját, legjobb fegyverét ölté fel. Fülöp és Jakab napján a fényes magyar had — megeresztett zászlókkal, trombitaharsogás és dobverés közt — megindult Korponáról. A nők zokogva sírnak s kezüket tördelve kiáltják férjüknek: «Miért sietteted halálodat, miért hagyod itt szegény gyermekeidet!»! Még a vár bástyáira is fölmennek s onnét siránkozva kiáltoznak a távozók felé. A lovagokat azonban meg nem indítja a nők zokogása, sem a gyermekliliumok siránkozása. A vitézi tisztesség az élet legfőbb kincse, s ők ezt kívánják gyarapítani. Tehát szívben való örömmel mennek a viadal helyére, hogy ott fejüket szerencsére vessék.

Dobó Ferencz pompás hada a kijelölt mezőre érvén, a kibocsátott kém csakhamar jelenté, hogy a török sereg dandárban áll s várakozik. Erre Dobó is seregbe állítá a vitézeit s imára nyitván ajakát, Isten áldását kérte azokra, a kik most a hazájuk becsületeért sikra szállanak. Erre tüzes beszéddel fordult az övéihez, s úgy fölébreszté benők a vitézi vágyat, hogy még a sánta is kész volt a tánczra. Mindenik vitéz mozgolódott, mindenik fonta az inát s hitte, hogy a másikat leveri a lábáról.

Most szózatot vált a két fél egymással. Itt a viadal ideje, tehát kieserélik a tüzokat. Harsognak a trombiták, recsegnek a dobok s a megeresztett zászlók néma jeleket adnak. Az igazlátók s a viadal vezetői ide-oda száguldnak. Lárma, kiabálás, lónyerítés mindenfelé. Az egyik száguldó török vitéz lovával együtt felborul s mind két keze darabokra törik. Üvöltve veszik őt körül. Rossz előjel, kiáltják a babonások.

Fánecy kapitány harsogó szava hangzik. Magyar részről ő intézi a viadalt. Az első magyar vitézt hívja a harmatos füre, hogy a törökök kiszemelte vitézzel próbát tegyen. A két pánczélos lovas meredt kópjával száguldva egymásnak. A magyar vitézi kópjája a töröknek testébe hatolt; kiömlő vére a lováról csurog a földre. Majd a földre borul s haldokolva kezét nyujtja magyar ellenfelének, mondván: vitéz ember vagy. Tarczycorponai lovas hadnagy következett most. A törökök gúnyos kiáltásokkal fogadták őt.

mert bőbeszédűségét nem szenvedhették. A gunyolódo ajkak azonban egyszerre elnémultak. Tarczy a rostélyon és a sisakon keresztül az ellenfele agyába fúrta a kópjáját. A török leesett a lováról s kegyelemért kiáltott. Nem használt neki a kegyelem sem; hamarosan kilehelte a lelkét.

Fáncsy most övig meztelenre vetkőzött magyart bocsátott egy ugyancsak félig meztelen török vitézre. A diadal a magyaré lett. Megölte az ellenfelét. Erre tíz válogatott magyar lovas egyszerre vívott halálos bajt tíz kiváló török vitézzel. Mind a tíz magyar legyűrte az ellenfelét. Hogy a küzdő tér szabad maradjon, három magyar és három török elcipeli a holttesteket. Erre egy Ferencz nevű törpe magyar egy óriási lovast hitt ki viadalra. A török gyermeknek csúfolta őt s nem akarta fölvenni a viadalt. A kis Ferencz erre így szólott hozzá: vitézek vagyunk mindketten, tehát meg kell vívnunk. Erre megkezdték a viadalt. A piczinynek csúfolt Ferencz mindjárt az első támadásra tőből levágta a nagy török jobbkarját, úgy hogy az eszméletlenül bukott le a lováról. A kis Ferencz erre rálép az óriás nyakára s fejét veszi.

A törököknek aztán elment a kedvük a további viadaltól. Nem is csoda, hiszen ideáig tizenhat halott török vitézt cipeltek el a mezőről, a magyar pedig csak egyetlenegy halt meg. Erre Dobó Ferencz szózatot bocsátott a törökökhöz, hogy a további küzdelemre ösztökélje őket. Férfiak — kiáltá — a félsz kerget benneteket, s futni akartok onnét, a höl helyt kellene állanotok? Bátor szívvél társalkodik a szerencse, ne bánjátok, a mi eddig történt, hanem mutassátok meg, hogy helyén vagyon a szívetek.

A törökök azonban látván, hogy elugrották a szerencséjüket, megcsöndesedtek. Senki sem akadt immár köztük, a ki a fejét szerencsére vetette volna. Ezért a főbb embereik azon incselkedtek, mi okot vethessenek a mieinkhez a viadal megszűntetése ügyében. Valahogy ez is sikerült nekik. Aztán a két sereg megbekélt s a vitézek ősi szokás szerint tort csaptak s nagy vígan lakoztak a viadal helyén. Majd szép békével haza indultak, a hol ágyúlövésekkel, puskaropogással s trombitaszóval fogadták őket. Immár most az

asszonyok aggódó szíve is megcsöndesedett. Hiszen csak egyetlenegynek, az özvegyen maradt özvegynek volt mit siratnia! Ennek a fájdalmát is csillapította a részvét és a kegyelet, a mivel a vitézek férje fejetlen holttestét kísérték.

A viadalok alkalmával ugyanis az a szokás járta, hogy az elesett vitéznek még nagyobb tisztességet adtak, mint az élőknek. A viadalban legyőzöttek fejetlen testét ugyanis — bármi fáradságba került legyen is — hazavitték, hogy pogány temetőben ne pihenjen. Otthon azután a főnépek és a papok a holttest elé mentek s processióval vitték a várba. A vár kapuján a főkapitány és a kiserete lebocsátott zászlóval fogadá, s miután az elhunyt vitéznek koporsót rótatott és szépen megírt temető-zászlót csináltatott, az egyházban a híres vitézek közé temessék. Bár hadas idöket éltek, s kevés gond, kevés pénz maradt a híres vitézek sírjának ápolására. mégis azt látjuk, hogy a XVI. század lovagjai s katonái szentnek tartották a nagy vitézek sírjait s nem sajnálták gondozásuktól a fáradságot. Hitték, hogy a magyarság a hősök dicső tetteiről sohasem feledkezik meg, s emléküket kegyelettel őrizi. Megemlíthetjük például, hogy a nagy Tury Györgynek a kanizsai mezőn lévő síremlékét (Tumulus Georgii Tury) még egy századdal későbbben is ápolgatták s jókarban tartották. S nem a rokonok, nem a kései leszármazottak tették azt, hanem a szegény végbeliek.

A végbeli életnek az is érdekes szokása volt, hogy leghíresebb bajvivóink és a legnagyobb nevű vitézeink halála után a főlovaikat az uralkodók vagy a gazdag főurak magukhoz váltották az örökösöktől. Ugyanígy tettek a megholtak fegyvereivel és pánczéljával is. Ezeket aztán örök emlékül a kincses tárházukban helyeztették el. A hős Horváth Márkó például még meg sem halt, a nádorispán máris intézkedett, hogy a főlovait fölküldjék.* A nagy Túry György halálakor az udvar azonnal elvitette a boldogultnak fegyvereit és pánczélát. Ezek még most is láthatók a bécsi múzeumban.

* Orsz. ltr. Nádasdy lev. Zárhándy levele a nádorispánhoz 1561. aug. 16. és 17. Szigetvárról.

A jeles bajvivó: Palonai Magyar Bálint alig hogy behunyta a szemét, Nádasdy Ferencz már is intézkedett, hogy főlovait s fegyvereit fölküldjék.*

Mivel a bécsi udvar a diplomatai tárgyalás és a levelezés útján nem sokra ment a bajviadalok megszüntetése dolgában, s mivel a fegyvervonásról szóló törvény s a tiltó rendelet sem hozta meg a kívánt eredményt, kísérletet tett a párbajozók megbüntetésével is. Bizony kissé fura dolog, hogy azokat a vitézeket büntetik, a kik a vitézi névért s a magyar becsületért kockára vetik az életüket! De mégis megtették, így akarván a végbelieket kissé megrettenteni. Az 1582. év őszen például Ernő főherczeg Istvánffy István és Berenhidai Huszár Péter kapitányokat, vagyis még a törököktől is tisztelt és félt bajvivókat Bécsbe idézte s a legutóbbi bajviadaluk miatt ott elzáratta. Gondolhatjuk a két fővitéz méltatlankodását! Meg is mondták illetékes helyen, hogy őket a török kényszerítette a viadalra, rút szitkokkal illetvén őket, «nem lehetett egyéb benne, meg kellett vele vününk! Mind az őfelsége, mind az magunk tisztességét oltalmaztuk!» Életünket tettük kockára — írják — s tömlöcz lett a jutalmunk. «Bátor őfelsége minálunknál gazdagabb embereket tartott volna meg; mert nekünk sem ezüstünk, sem aranyunk. A mi kevés volt, azt elköltöttük az katonákkal». **

Akadtt néhány kiváló magyar főtiszt, a kik fölvilágosították a bécsi udvart, hogy a nevezett kapitányok megbüntetése minő zürzavart támasztana a végházakban. Erre aztán csakugyan szabadon bocsátották őket. S mintha semmi sem történt volna, a két kapitány gondtalanul üzte-füzte tovább is a bajviadalok dolgát. Huszár Péter például, a ki a bebörtönözése évében vívott bajviadalt Ferhát agával, az 1585. évben Koppányi Halult hitta viadalra. S mivel az effélével később sem hagyott föl, a bécsi udvar 1589-ben kénytelen

* U. o. Párnás János jelentés 1573. május 12. Lövőről.

** Körmendi ltr. Miesiles, 1582. szept. 11. «Istvánffy István és Huszár Péter szegény rabok levele a bécsi tömlöczből Batthyány Boldizsárhoz.

volt a budai basának megigérni, hogy Huszár Pétert újra megbünteti. A mikor a hosszú háború kiűtött, Huszár Péter kényére-kedvére vívhatott a törökökkel. Nem is fáradt meg az effelében. Az új palotai béget például épp akkor ölte meg személyes viadalban, mikor az új állomása elfoglalására indult.

Az 1585. esztendőben (április 10-én) Ernő főherceg már megint panaszszal kopogtatott a budai basa ajtaján. Ekkor is a nagyon elhatalmasodott bajviadalok betiltását követelte. A török végbeliek — írja — a palotaiakat, veszprémieket, pápaiakat, tataiakat és a győriekeket folyton bajviadalra hívják, s ha nem jönnek ki, szégyennel és gyalázzal illetik.*

E panaszra a felelet természetesen az volt, hogy a török vítézek hiába ülnek veszteg, a magyar végbeliek nem hagyják őket békességben, hanem folyton viadalra ingerlik és erőltetik.

Mind Ernő főhercegnek, mind a budai basának igaza volt. Az egyik fél csak úgy kereste az alkalmat a viadalra, mint a másik. Azaz hogy a bajviadal dolgában a magyar csak azt tette, a mit a török. A bünt tehát nem lehetett csak az egyik félre vetni; mert hiszen a másik épp oly hibás volt.

Ez évben esett meg Olasz Gergely komáromi naszádos vajdának a bajviadala. Török ellenfelével a komáromi mezőn gyalog vívott meg. Maga Olasz Gergely jelenti, hogy ellenfelét a földre terítette és megsemmisítette.** Ez a viadal két sereg jelenlétében, Pálffy Miklós kerületi vezér engedelmével történt meg.

Csегley Ferencz, a kinek Csikvári Deli Haszánnal való viadaláról már megemlékeztünk, 1586-ben a fehérvári béggel vívott bajt. Hol történt e párbaj, nem tudjuk, de Hardegg gróf levele szerint maga a budai basa is jelen óhajtott

* Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1585. ápril. 10.

** E bajviadal dolgában Túry Márton komáromi vicze-főkapitány levelezett 1585-ben Sahin és Iszkender agákkal. A viadal idejét Pálffy Miklós szabta meg. A feljövő török seregnek is ő adta a hitlevelet. A viadal eredményéről lásd Olasz Gergely jelentését Köz. p. ltr. Hung. 14392. f. 1588.

lenni e bajviadalon, s azt kívánta, hogy a győri generális is ott legyen mind egész hadával. A bajviadal tehát fényes seregek előtt s nagy érdeklődés mellett folyhatott le.¹

Bár az efélékből világosan látni lehetett, hogy a míg a kor szelleme meg nem változik, a bajviadalokat megakadályozni nem lehet, azért a bécsi udvar nem unta meg panaszos írásait. Egyiket a másik után bocsátá Budára. Ernő főherczeg az 1587 deczember hó 28-án is türelmetlenül követelte a bajviadalok betiltását és a Túry Farkas meg Iszkender aga közt készülöben lévő párhaj megakadályozását.²

A válasz erre természetesen megint csak a sok felől színező szép szó volt. Erős tilalommal megtiltottuk a vitézeinket — írja a budai basa — az aféle viadaloktól. Azonban fölséged is tartsa pórázon a magyarokat; mert öknak okot minden ellenkezésre.

Hogy milyen lehetett a budai basa kiadta erős tilalom, az legjobban megtetszik a törökök kihívó leveleiből. Eger alatt például éppen ez időtájt nagy kópjatörés és csoportos bajviadal volt a török és a magyar vitézek között. A kihívók a törökök voltak, de a győzelmet a mieink vitték el. A drégelypalánki törökök meg 1589-ben Pogrányi Benedek vitézeit hívták bajviadalra. Pogrányi azon alapon kérte e viadal megengedését, hogy Eger alatt is hasonló történt és még sem ment háborúra a dolog.³

Így állván a dolog a többi végházban is, a bécsi udvar igyekezete a bajviadalok megszüntetése dolgában semmi eredménynyel sem járt. Maguk a tiltó rendeletek is csak írott malasztok maradtak mindvégig. Nem is lehetett ez másképen. Hiszen a bajviadalban győztes vitézt nemcsak a végházak népe, hanem maguk a generálisok ünnepelték. Pedig hát az ő tisztjük lett volna a viadalok megakadályozása. De többet mondunk. Maguk a királyok nemesi diplo-

¹ Hardegg gróf levele Pálffy Miklóshoz a bajviadal dolgában 1586. szept. 3. (Jedlicska: Adatok Pálffy korához 271. l.)

² Cs. és k. áll. ltr. Turcica, Ernő főherczeg levele a budai basához 1587. decz. 28.

³ Jedlicska: Adatok Pálffy Miklós korához, 389. lap. 1589. okt. 9.

mákat s egyéb kitüntetést adnak azoknak a vitézeknek, a kik török ellenfelüket a bajviadalban megölték. * Tehát a tilalom áthágóját nem büntetéssel, hanem jutalommal illették. Azaz a bajviadaloknál is csak az a szokás járta, a mi a portyázásoknál. Ha a mieink győztek, Bécsben megdicsérték s megjutalmazták őket. Ha ellenben a töröknek kedvezett a szerencse, akkor megbüntették őket.

A mit a tiltó rendeletekkel és a diplomatiái tárgyalásokkal kivinni nem lehetett, azt idővel maguk a viszonyok szép csöndesen meghozták. A nagy fizetlenség, a végházakra nehezedő hihetetlen nyomorúság, aztán a politikai és a vallási üldözés lassan-lassan elnyomta a vitézek lelkesedését. A hol kenyér nincs, ott a lelkesedés is elül. A vitéz szellem helyébe pedig az elkeseredés kerül. Aztán kezdődik a bomlás mindenfelé. Balassa Bálintunk még megélte e bomlást s fájó szívvel énekelte: megalcsódott a magyar vér!

Ha ritkábban is, de azért imitt-amott mégis járja a bajviadal. De már inkább csak a módosabb vitézek engedhetik meg maguknak ezt a költséges vitézi mulatságot. A rongyos, éhező s gyakran a koldusnál is szegényebb vitézeknek még a maguk táplálására sem volt elegendő költségük, nemhogy a viadalra telt volna.

Az 1591. év nyarán Szinán basa még panaszra is emeli a szavát a meg nem szünő bajhívások miatt. A magyar végbeliek — írja a bécsi udvarnak — éjjel a török várak alá száguldanak s a kihívás jeléül kópjákat vágnak a várak kapujába. Ha fölséged — írja a basa — ezeket meg nem bünteti, mi is szabadságot adunk az efélékre.**

Ez időtájt eshetett meg a vitéz Horváth Györgynek a bajviadala a tatai mezőn. E derék tisztnek a lábát Drégelynél golyó járta át. Megsántult. Későbbi viadalaiban is súlyos sebeket kapott, úgy hogy épkézláb embernek senki sem tartotta őt. A lovat azonban azért mégis jól megülte. Tatán

* A Liber regius-ok és a *Familienakten* című gyűjtemény a Köz. pénz. ltr.-ban erre nézve számos példával szolgál.

** Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1591. 29. Buda, különösen Szilády János és Tompay István palotai vitézek megbüntetését követeli a kópjamarasztás miatt.

halálos viadalt viván, a török vitéz kópjája a vállát szag-gatta szét. De Horváth mégis a nyeregben maradt s utolsó erőfeszítéssel földre veté s megöle az ellenfelét.¹

A budai basák levelei még 1592-ben is ejtenek néhány szót a bajviadalokról. Tehát még ekkor sem szüntek meg teljesen. Ez évben még a bécsi udvar is szóba hozta azokat. Mire Mehemet budai basa azt felelte, hogy a végbeli szokás szerint mindenik vitéz jobbnak véli magát a másiknál s fitogtatni akarja a fegyverforgatásban való ügyességét. Ezért a török és a magyar vitézek nagyon is hamar hajbakapnak egymással. Az összeveszésnek pedig bajviadal a vége!²

Ez időtájt eshetett meg Lapispataki Segnyei Miklósnak a szabadkai vajdával vívott bajviadala, melyet Bocskay fejedelem később czimeres levélbe festetett. A bajviadalt a régi mód szerint lóháton, kópjával vívták. Mind a magyar, mind a török szép lovas sereggel állt a bajvivók oldalán. Az első rohamnál a szabadkai vajdának a kópjája Segnyei lovának a fejét furta át. Segnyei kópjája meg a szabadkai vajda mellébe hatott s megölte őt. Bocskay fejedelem később maga írja le a bajviadalt, megemlítvén azt is, hogy a szabadkai vajda nagyhirű török vitéz volt, de ez utolsó kópja-ütközése halált hozott reá.³

Az 1592. év tavaszán nemes Horváth Miklós kanizsai huszárkapitány esdekelve kérte Mátyás főherceget, engedné meg neki, hogy Koppányi Kurt agával bajt víjjon. A nevezett török ugyanis már két ízben mocskos vitézi levélben erőlteti őt a bajviadalra. A vitézi tisztessége követeli, hogy a bajt fölvegye s a törökkel megvíjjon.

Mátyás főherczeg kereken eltiltotta Horváth Miklóst a bajviadaltól. Aztán írt a budai basának, hogy ő is tiltsa meg Kurt agának az eféle tilalmas hadi játékot.⁴

¹ Köz. pénz. ltr. Hung. 14438. fasc. Horváth György maga mondja ezt el 1610. évi folyamodásában.

² Cs. és k. áll. ltr. Turc. Mehemet levele Ernő főherczeghez 1592. d. n.

³ Lásd Segnyei új czimeres levelét, Károlyi család oklevélt. 4. köt. 51. lap.

⁴ Cs. és kir. áll. ltr. Turcica, Mátyás főherczeg 1592 márcz. 4. a budai basához.

Megtörtént-e a viadal, nem tudjuk. A végbeli szokás szerint azonban meg kellett történnie, mert a mocskos vitézi levél küldését megtorlás nélkül sohasem hagyták.

Az 1593. évben kiütvén a hosszú török háború, a magyarságra mondhatatlan súlyos teher szállott. Pusztulásra pusztulás, csapásra csapás következett. Népünk hiába vitte a harczba lelkesedését, hasztalanul küzdött és áldozott, elismerés helyett a «contemptus Germanorum», a gyűlölet és a bizalmatlanság lett a bére. S mikor a háború véget ért, az elpusztult országban a düledező végházak megfogyott s elszegényedett őrségei szorongva lesték, mire viradnak, mit hoz nekik a jövő? Fizetetlenségen és nyomorúságon kívül bizony nem hozott nekik egyebet. A régi végbeli életnek örökre vége volt. A letűnt század minden lelkesedése és lovagias szelleme eltűnt. A bomlás útjára tért minden, s az idők változása az erkölcsöket is megváltoztatta. A végekben új szellem, új erkölcs kap lábra. A vitézek már nem a tisztességért s a lovagi névért küzdenek, hanem a zsákmányért! Kenyér kellett a katonáknak, tehát a személyes viadatok helyett tömeg-harczokat vívnak. A megélhetés- és a nyereségvágy hajtja őket a harczra, nem a vitézi szellem, s nem az országoltalmazás. Már nem volt szükség a bajviadatok tiltására, már nem kellett emiatt a vitézeket büntetni. Maguktól megszűntek azok. S úgy elfeledték leg-híresebb bajvívóinkat, hogy szó sem esett többé róluk.

Egyik másik régi vitézünk, a ki még gyönyörködött a XVI. század bajviadalaiban, s a kit az elfenült kor még nem ejtett meg, fájó szívvel, nehéz kedvvel szemlélte az idők és az emberek ilyenén változását, de a vitézi élet hanyatlását föltartóztatni ők sem bírták. A haldoklóba lelket adni nem lehetett. Kollonits Szigfrid, a bányavidéki hős főkapitány volt az utolsók egyike, a ki a régi végbeli szellem, a régi vitézi lelkesedés pislogó mécsét új lángra igyekezett lobbantani. A sors különös játéka, hogy a kihült magyar szív és magyar lelkesedés föltámasztására idegen föld szü-löttje vállalkozik. Kollonits pörbe szállott az idővel, s mintha a leáldozó napot akarta volna föltartani, a régi lelkesedéssel és a régi módi szerint üzte-füzte a törökökkel

a harczot. Gyakran váltott levelet a kiválóbb törökökkel, s mint játszi ember s jó katona a szablyáját sem röstelte velük összemérnie. Ő a szegénység oltalmazójának tartotta magát, s jaj volt annak a töröknek, a ki a szegény jobbágyokban tett kárt. Kollonits ugyanis addig el nem nyugodott, míg az ilyenek a bosszút meg nem állotta. Az 1613. évben a jobbágyok fosztogatása miatt bajra hívta a hatalmas esztergomi szandsákbéget, Kara Alyt. A régi módi szerint készült bajrahívó levelében megírta a töröknek, hogy ő a mező kivirágzásakor óhajtja a bajviadalt. De mivel a kihíváskor az idő még jó télire járt, Kollonits megbánta, hogy oly hosszú határt tűzött ki a viadalra. Ezért második levelet is bocsátott Kara Aly béghez, tudomására hozván, hogy ő előbb is szívesen megív vele. «Én — írja — mindenkor készen vagyok, mint az szép leány az tánczhoz! . . . Ezek után vagy gyűsz, vagy nem, vitéz jóbarátom, szakálladban igyekezzünk köpni!»!

Rég letűnt kornak késői visszhangja e levél. Nagyon hasonlít a téli napsugárhoz. Fénylik s ragyog ez, de nem melegíti föl az embereket. Kollonits szózatja is hidegen hagyta a vitézi világot. A megfásodott sziveket lánggra lobbanítani ő sem bírta. Aludt már a régi lovagias szellem; pihentek a vitézi kor lovagai. Semmiféle kürtszó föl nem ébreszthette őket többé. A lant, mely egykor dicsőségüket hangoztatta, szétszakított húrral a földön hevert.

TAKÁTS SÁNDOR.

LENAU ÉS FONTANE.

A halhatatlanság azon formái közül, melyeket a költő az utókortól kivivhat magának, Lenau részére a szeretet jutott. A német irodalomtörténetnek még megirandó, bennünket különösen érdeklő fejezete Lenau hatásának kimutatása. Az egyéni és világfájdalom skeptikusan lemondó költőjének Észak-Németországban különösen sok rajongója van. Szeretik mély érzéstől rezgő dalait, halk zokogását, kétségbeesett feljajdulásait. A nád csendes susogása a tó partján, a hol halovány rózsáit fonja a hold, a csárdában cigány mellett mulató legény enygelése a leánynyal, a napperzselt puszta betyárral tovavágtató ló dobogása s többi romantikus hangulatai, sokszor inkább kigondolt, mint átértett képei továbbrezgenek, különösen a sentimentalis hajlamú lelkekben. A mint személyesen meggyőződhetünk róla, szívhez szóló dallamos szava úgy tudja könnyekre fakasztani ma is némely olvasóját, a hogyan életében meg tudta rázni hallgatóit hegedűjátékával.

A mint szerették zokogását, bűját, úgy kedvelték meg hangulatainak színhelyét, költészetének s romantikus alakjainak hátterét, a pusztát. A mint rajongtak a költőért, úgy eszményítették hazáját is, azt a földet, melyet ő szeretett s annyi szeretettel énekelt meg. Utána értették meg a német festők és költők saját hazájuk hidegebb pusztájának költészetét, így lett a német regény nagy mestere Fontane is ifjú korában Lenau rajongó követőjévé s maradt még félszázaddal utóbb, virágkorában nagy tisztelője.

I.

Csodálatos írói pálya a Theodor Fontaneé. «A német realistikus regény classikusa» ötvenkilenc éves korában adta

ki első regényét és hetvenéves lett, a mikor azon könyveit írta, a melyek halhatatlanná tették. Találó paradoxonnal fogadta *Unwiederbringlich* című regényét Fritz Mauthner: Der junge, erst 72 jährige Fontane hat einen Roman geschrieben.

Akkor kezdett nagy író lenni, a mikor az iskola-könyvekbe felvett költeményei fölé már az volt jegyezve, hogy szerzőjük régen meghalt.

Fontane egyike azon réfugiés-knek, a kik hazájukból menekülve annyi frisseséget hoztak magukkal Németországba. A swinemündei gyógyszerész 1819-ben Neuruppinban született fia örökölte atyjának nyugtalan gascognei véréét. A német anya nevelése önmérsékletre való szoktatással nyugalmat vitt életébe, a nélkül azonban, hogy filisterré tehetné volna az örökös vándort. Gyengéd gúnynyal írta le hatvan év múlva a finom humorú öreg úr gyermekkorát.* A kis Theodor nem igen különbözött a társaitól, talán csak annyiban, hogy haja göndörödött valamivel hosszabb fürtökbe s hogy talán valamivel több ablakot tört be labdájával. Atyja nem szolgálhatott épen mintaképpül gyermekeinek. Kitünő elbeszélő, adomázó, de mulató, könnyelmű ember volt, a ki nem egy botrányt okozott s tömérdek pénzt költött el. Így csak javára vált a fiúnak, mikor Berlinbe küldték a gymnasiumba. Ennek a korszaknak képét önéletrajzi művének második része** tartalmazza. Mire Magdeburgban, Lipszében, Drezdában a gyógyszerészi gyakorlatot megszerezte s arra került volna a sor, hogy harmincz éves korában végre maga vegye át a gyógyszer-tárat, az atyjának könnyű életmódja folytán idegen kézre került. Erre Fontane mindinkább az írói pályára adta magát. Tagja lett a híressé vált berlini irodalmi társulatnak, a «Tunnel über der Spree»-nek, a hol a Lafontaine írói nevet nyerte s mihamar a legkiválóbb tehetségnek nyilvánult. 1852-ben a porosz ministerium megbízásából feleségével s gyermekével Angliába költözött, a hol már 1848-ben járt,

* *Meine Kinderjahre* című könyvében (1893).

** *Von Zwanzig bis Dreissig* (1898).

hogy az angol viszonyokat tanulmányozza s az ujságok számára jelentéseket írjon. Innen került Skótországba, a hol Percy gyűjteményét megismervén, balladákat gyűjtött és a hol az ország történelmi s irodalmi multja benne is kifejlesztette már előbb megnyilvánult tehetségét a ballada iránt. Ez a hatás egész életére szolt. Angolországi művei¹ mutatják, mennyire megragadta szellemét az angol élet, művészet s a természeti szépségek. Az ott látott tájak leírásaiból kitünik, hogy az angol költők hatása alatt természetérzéke is fejlődött s mikor 1860-ban visszatér Berlinbe, megkezdi vándorlásait Brandenburg síkságain. Ezeknek a kóborlásoknak eredménye lett az a csodálatos sorozat,² a mely oly jellemző leírása a keleti porosz tájnak, mint Annette von Droste-Hülshoff pusztai képei a westfáliai, mint Lenau dalai a magyar pusztának. Általa fedezték fel a berliniek, hogy az ő szegényes, terméketlen vidéküknek is megvan a maga romantikája és szépsége

Miután a francia hadifogságból, a hová mint harci tudósító került, kiszabadult, visszatért Berlinbe. Itt ujságírással kereste meg kenyerét. Leírta fogságát³ és két ellentétes irányú lapnál, a conservatív *Neue Preussische Zeitung*-nál, majd a liberális *Vossische Zeitung*-nál dolgozott. 1889-ig folytatta színikritikáit,⁴ melyekben még Gerhardt Hauptmann-t üdvözölhette a színpadon. 1878-ban jelent meg első regénye,⁵ a mikor már csaknem egész emberi életet bevándorolt. Hatvan esztendeig gyűjtötte eleven és szeretetteljes megfigyelőképességgel korának s környezetének sajátosságait és e documents humains élénken megmaradtak szellemének részeként.

Gazdag világ- és emberismeretét regényeiben gyümöl-

¹ *Ein Sommer in London 1854, Briefe über Londoner Theater, Kunst und Presse 1860, Jenseits des Tweed 1860.*

² *Wanderungen durch die Mark Brandenburg* négy kötet, 1862—82. és *Fünf Schlösser* 1882.

³ *Kriegsgefangen* (1871).

⁴ *Causerien über Theater.* Herausgegeben von Paul Schlenther. Berlin, 1905. F. Fontane u. Co.

⁵ *Vor dem Sturm.* Négy kötet. Berlin. W. Hertz.

csöztette. Sem költeményeit, sem remek balladáit, sem kritikáit nem tartotta sokra. A *Wanderungen* sem sorozta igazi művei közé. «Ich lasse mir auch über die *Wanderungen* gern Freundliches sagen, aber mich ein für allemal auf sie annageln zu wollen, das verdriesst mich», írja Rodenberg hízelgő bírálatáról,* pedig akkor még csak két regénye jelent meg s ezek is alig hatottak a közönség körében, nem lévén vérbeli remekei a kölcsönkönyvtáraknak. Első regénye *Vor dem Sturm* még szerkezet nélküli, szétszórt munka, a mely anekdotákkal s epizódokkal túl van terhelve. A csekély siker azonban nem riasztotta vissza a galambösz költőt s ettől kezdve egymásután írta meg az azóta nevéhez nőtt regényeket. Majd történelmi forrásokból, krónikákból, mint *Grete Minde*, *Ellernklipp*, majd a nagyváros életéből vette tárgyait. Legjellemzőbb regénye, *Irrungen—Wirrungen* 1887-ben jelent meg. Sikamlós tárgyával — a berlini társadalom javának érintkezése a félvilággal s ebből fejlődő, fájoan kicsengő szerelmi történet — a közel hetvenéves költőnek könnyed, elegáns párbeszédeit s a kényes pontok felett való finom discretióját a legjobban mutatja be.

Fontane sajátossága a látszólag jelentéktelen dolgok iránti szeretet. Az élet igazi költői voltát e kicsinységekben látja és festi. Igazi balladaköltő: csekélységeket, jelentéktelen beszélgetéseket a minium festőjének aprólékosságával ad elő, míg a lényegbe vágó eseményeket, melyeken az egész cselekmény megfordul, alig sejteti. Ötszáz oldalas *Stechlin* című regényének egész tartalma az, hogy az ifjú Stechlin elveszi Armgard comtesset, de a regény folyamán épen e kettő alig beszél egymással: Stechlin Armgard nénjének udvarol s Fontane az egész viszonyt csak Armgard e váratlanul jövő szavaival fedi föl: «Majdnem azt hinném, hogy el vagyok jegyezve». Pedig alig váltottak szót, még kevésbbé pillantást. Ellenben az ebédek s a beszélgetésekről részletes jelentést kap az olvasó. Így van a várt

* *Theodor Fontane: Briefe an seine Familie*. II. kötet 25. l. Berlin, F. Fontane, 1905.

eseményekkel is: az előkészületekről, pl. esküvőhöz vagy temetéshez, teljes részletességgel értesülünk, de magát az eseményt alig egy odavetett szóból tudjuk meg, vagy épen csak sejtjük, hogy végbement. Ez a balladaköltő technikája, az elhallgatás művészete.

Fontane realista s mint ilyen, mintegy környezetükből építi fel alakjait, a városból életét befejezni birtokára tért junkert, a ki ott a világtól némileg elmaradva, gyengéd satyrával szól önmagáról, a berlini társadalom legjavát, az arisztokrátiát, a gazdag kereskedőt, az alsóbb köröket, az okos, jellemes varróleányt. Realista, de tegyük meg itt is a különbséget, nem naturalista. Az életet olyannak festi, a milyennek látja, de csak a szép oldalait mutatja meg. Nem vezet soha betegszobába s nem szagoltat olvasójával orvosság- és karbolszagot. Ha megölnek valakit, mint *Ellernklippben* a Heiderer a fiát és a vadorzót, nem látunk vért; a holttestet zöld lombokkal fedik be, vagy a mocsár takarja el. Megtudjuk, hogy valami rút dolog történt, de nem látjuk, megmondja, hogy undok helyen járt, de nem vezet oda, értesít, hogy bűnös cselekedet ment végbe, de nem visz kémkedni a házasságtörő asszony hálósobájához. Ilyenek emberei is. Mindent megértének, nem kicsinyesek, nem akadémikusok. A legrosszabbakban is van szeretetreméltóság s még a legjobbakknak is vannak megbocsátani való vonásaik. Semmi sem tökéletes és semmi sem rossz, elégedjünk meg azzal, a mink van, találjuk bele magunkat és örüljünk neki. Ez Fontane morálja. Csak azt ne higyjük, hogy ez a morál feltolja magát. A Fontaneben küzködő realizmus és egyéniség határozott symbolismussá általánosodik, a melyet, mint ez irány kezdeteit, érdemes megfigyelni nála.

Fontane sohasem célzatos, nem akarja a társadalmat megjavítani s nem állít fel ideálokat. Nem is tragikus természet. Sehol pathos, sehol ünnepélyesség, csak valami középút az életöröm s a közöny között. Nem nagy szenvedélyeket rajzol, csak mélyen a szívben elrejtett érzelmeket s nem megrázó sorscsapásokat, legfeljebb sebzett lelkek halk elsorvadását vagy néma önkivégzését. S mindezekből

előhangzik az olvasó felé Fontane skeptikus életbölcselete: ne vegyük az életet nagyon tragikusan, nem érdemli meg. Mit vesztett vele az, a ki elvesztette, mint Woldemar vagy Petőfy gróf, míg ime az erősek, Botho, Lene, Stine, a legnagyobb fájdalmat is túlélik. És bár úgy érzi az olvasó, hogy ezek egész életükben viselni fogják a szívükön ejtett seb forradását, tudja, hogy az élet egyéb bújá-baja végre elfeledteti a legnagyobb fájdalmakat is.

Fontane költői egyéniségét, a mint találóan mondja róla Ettliger,* az első pillantásra negatív vonás jellemzi: a lyrai és a drámai elem hiánya. S valóban költeményeinek tekintélyes kötetében néhány szerény szerelmi dalt és természeti képet leszámítva, semmi lyra; egyéb irataiban pedig elbeszél, adomázik, elemez, bonczol, de mindig a leíró, az epikus, a történetíró tárgyilagosságával. Pedig a lyrai költészetet rendkívül szerette s különösen Lenau költészetéért rajongott. Talán mert annyira ellentétes volt az ő természetével, talán mert belőle magából hiányzott az a közvetlenség. Valóban alig lehet két ellentétesebb költői egyéniséget egymás mellé állítani. Olyan különös a Fontane rajongása Lenau iránt, mint a hatalmas erejű férfit a gyenge, törekeny, mint az életerős, vidám, pirospozsgás a beteg, a sápadt iránt.

A mint az ilyen odaadó szeretet hirtelen szokott fellobbanni, Fontane is egy napon, sőt egy órában fakadt rajongó lelkesedésre Lenau költészete iránt. Mint valami társaságbeli urat, úgy mutatták be neki Lenaut, a kiről már sokat hallott és beszélt ugyan, de a kit még nem ismert.

II.

1840-ben Fontane barátja, Fritz Esselbach közvetítésével tagja lett a Lenau-társaságnak. Ez a kis irodalmi diák-társaság, a mely csupa ifjú költőből alakult, Hermann Maron nevű hallgató lakásán találkozott szombati estéken.

* Theodor Fontane, *Ein Essai von Josef Ettliger*, Berlin. Bard Marquardt & Co. (Die Literatur. Band XVIII.)

Ennek a társaságnak tehetséges tagja, Julius Faucher, egy napon magához kérte Fontanet teára.

— Szép öntől, kedves Fontane, mondotta, hogy eljött. Azért kérettem, hogy megismertessem önt egy költővel.

A szemem járásán is észrevehette, hogy e bevezetés után újabb látogatást várok.

— Nem, — nevetett ő, — nem így értem. Az a költő, a kivel önt meg akarom ismertetni, már itt fekszik az asztalon és senki más, mint a mi védőnk, Lenau. Ön nem ismeri; ezt a legutóbbi szombatön őszintén megvallotta nekem. De a többiek, a kik mindnyájan Lenau-rajongóknak tartják magukat, tulajdonképen épp oly kevésbé ismerik. Maron ismeri a Nádi dalokat s ezzel körülbelül egész ismerete ki van merítve.

— A *Schilflieder*-t!

— Igen. És én örülök, hogy ön még nem ismeri őket; mert én ezáltal ahhoz az örömhöz jutok, hogy felolvashatom önnek azokat.

Erre belekezdett. Én el voltam ragadtatva, a mi látható örömet okozott neki.

— Igen, barátom — vette fel ismét a szót, — ezt a mi Maronunk nem éri utól, noha majdnem azt képzelem. De ezek a *Nádi dalok* még semmi; hallgasson csak tovább.

S most az első részből olvasott, csak mintegy harmincz lapot, a melyek azonban a legjobbat tartalmazzák, a mit Lenau irt: *Nach Süden, Dein Bild, Das Mondlicht, Nächtlliche Wanderung, Bitte, Das Posthorn*.

Hatásuk rám lebilincselő volt. Három nap mulva birtam a költeményeket. Az akkor szerzett példány elkisért az életen keresztül s még ma is belőle olvasok. Többször is tenném ezt, mint teszem, ha az említett darabokat könyv nélkül nem tudnám. Kedvenceim maradtak máig. A legtöbbjén valami fájdalmasan renommistikus van; de mindmáig gyönyörűeknek találom őket. *

* Th. Fontane: *Von Zwanzig bis Dreissig* I. Abteilung 265. l. (Gesammelte Werke von Theodor Fontane. Zweite Serie, Band II. Berlin F. Fontane u. Co. 1909.)

Így ír a hetvenéves költő a húsz évesről, az agg Fontane az ifjúról. Lenau előtte általában az eredetiség és a kifejezett egyéniség mintaképe. Kritikáiban gyakran hozta fel például. Schack grófról, a müncheni költői kör, a «Krokodilok» egyik középszerű tagjáról pl. így ír: «Nichts hat Originalität und bestimmte Dichterphysiognomie. Vergleich damit Lenau, den man auf 500 Schritt erkennt».¹ Színházi kritikáiban is szereti emlegetni. Hebbel Herodesének lágy dallamait pl. Lenau érzelmességéhez hasonlítva állítja szembe a darab borzalmas elemeivel, hogy ugrásszerűségét kimutassa.² Idéz Lenau beszélgetéseiből, pl. Barkany Mária színésznő jellemzésénél.³ De nem kritikáiban van Fontane ereje, s Lenau hatása is költői műveiben szembetűnő. Költeményeiben, leírásaiban s regényeiben tűnik ki, mennyire hatott Fontane józan szellemére Lenau egyénisége.

Költői pályáját Fontane 1840 körül kezdte meg a korszerű politikai költeményekkel, melyeket a magyar Beck Károly és az épp oly végletes Herwegh hatása alatt írt. Mihelyt azonban megismerkedik Lenau költészetével, ennek sphaerájába kerül. Igazi lyrai dalt csak keveset írt. Költeményeinek zöme balladákból áll s ezek a német irodalom legszebb balladáit. De kevésszámú lyrai dalaiban feltűnik, hogy az ő életvidám egyéniségébe, melynek jelszava már akkor is a *memento vivere*, valamely szomorú lélek jajongása hatolt. Nem feledjük ugyan, hogy még a legjózanabb embert is elfogja ifjúkorában a sentimentalismus és hogy az ifjúkori sóvárgás még Fontane teljesen pathos nélküli lelkét is megragadta. Nem is teszünk fel más hatást, mint saját kedélyének hullámozását, mikor egy hozzá sehogy sem illő hasonlattal az életünk napvilágát megtámadó télről szól, vagy a mikor szerencsétlen nádszálhoz hasonlítja magát, mert gondolatai, elvei oly ingatagok. Az ilyen magahasonlítások minden ifjú szívben fel-felbukkannak. De a mikor

¹ *Th. Fontanes Briefe an seine Familie*. II. Band, 45. l. 1883, június 25.

² *Th. Fontane: Kritische Causerien über Theater*. Herausgegeben von Paul Schlenther Berlin. F. Fontane 1909, 153. l.

³ U. o. 380. l.

azt látjuk, hogy a vidám ifjú a természet szomorú tájait keresi fel, ennek jelenségeit emberekhez s emberi helyzetekhez hasonlítja, a mikor kint ül, hallgatja a patak zúgását s forró könnyek árja tör elő szeméből, akkor a nélkül is, hogy ismernők rajongását a *Nádi dalok* költője iránt ráismer-nénk Lenau prosopopeiájára.

E versszak:

Die Wolken zieh'n wie Trauergäste
Den Mond still abwärts zu geleiten
Der Wind durchfegt die starren Äste
Und sucht ein Blatt aus bessren Zeiten.

vagy:

Ein Bach läuft hastig mir zur Seite
Es bangt ihn vor des Eises Ketten
Drum stürzt er fort und sucht das Weite
Als könnt' ihm Flucht das Leben retten. (*Herbstmorgen.*)

olyan megszemélyesítése a természetnek, a mely Fontane egyéniségével teljesen ellenkezik s a milyent soha többé nem is találunk nála. Más versében egyenesen utánozza a lenau prosopopeiával párhuzamos melancholiát. Egyikben még Lenau kedvelt versformáját is használja, úgy hogy egészen Lenau-san hangzik e versszak:

Alles still, es tanzt den Reigen
Mondenstrahl in Wald und Flur
Und darüber thront das Schweigen
Und der Winterhimmel nur.

s még inkább:

Alles still! Die Dorfes-Hütten
Sind wie Gräber anzusehn
Die, von Schnee bedeckt, in mitten
Eines weiten Friedhofs stehn.

a következő pedig teljesen Lenau stylusában való befejezés:

Alles still! nichts hör' ich klopfen
Als mein Herze durch die Nacht
Heisse Thränen niedertropfen
Auf die kalte Winterpracht.

Ilyen romantikus hangulatok csak közvetlenül Lenau megismerésének hatása alatt keletkezhettek és Fontane

később maga is mosolygott rajtuk. Pedig e hatás egyéb költeményeiben is nyilvánul s belőlük a Heineénél is erősebben cseng ki Lenau hangja.

Azon felolvasás óta Fontane valóban nem feledte Lenau költészetét, hatását egész életében érezte s örült neki.* Hogy Lenau természetérzéke mennyire hatott a Fontaneére, mutatják leírásai, különösen a brandenburgi síkságéi s hogy a költő e hatásnak tudatában is volt, igazolják az idézetek, melyeket leírásai fölé tett s a melyek közt gyakran találjuk Lenau sorait.

E leírások a *Wanderungen durch die Mark Brandenburg* négy kötete. Itt az öreg úr mesélő hajlamának minden kényszer nélkül enged, anekdotákat, történelmi emlékeket mond el s alkalmilag mütörténeti cicerone szerepére is vállalkozik. Meleg localpatriotismus szól e kötetekből, melyeknek fejezetei fölé mottóként idézeteket tűzött kedves költőiből: különösen Schiller, Uhland és Droste szerepelnek a történelmi jellegű elbeszélések előtt. A mikor azonban a brandenburgi tartomány fáradhatatlan vándora valóságos homoksivatagokban gázolt, a hol könyveiben természetleírást nyújt, a síkságot festi és hangulatot akar kelteni ott a legkedvesebbhez fordul s Lenaut idézi. Ezeknek a mottóknak a leírások fölé való helyezésével mintegy ki akarta segíteni lyrismusának hiányát. Természetérzéke eleven ugyan, de zárkózott egyénisége nem engedte, hogy valaki belsejébe tekintsen s ezért hangulatkeltés céljából más eszközökhöz nyúl, mint Lenau. Ez beteg lelkének megfelelő visszhangot talál a kietlen pusztán, a szabadság képét látja a betyár, a csikós féktelen vágatásában, vagy a szomorú hangulatának

* Ebben az időben tanulmányt is írt Lenauról, de ez úgylátszik elveszett. Barátja, Lepel írja neki 1851 május 24-én: „Schäme mich nicht um Übersendung Deines *Lenau manuscrites* zu bitten. Ich will Dir nichts daraus stehlen, sondern es nur zur schnellen Förderung an meiner Arbeit benutzen und mich Deiner Anregung hingeben.“ *Vierzig Jahre. Bernhard v. Lepel an Theodor Fontane. Briefe von 1843—1883.* Herausgegeben von Eva A. von Arnim. Berlin, 1910. 172. l. A Lenauról folytatott eszmeeseré-t olv. még u. o. 73. és 171. l.

megfelelő halotti mozdulatlanságot keresi, hogy csak a nád zizegését hallja. Fontanenek az elbeszélőnek a pusztán járva, a természetet csodálva eszébe jutnak az ott született történetek. Lenau prosopopeiájával megeleveníti a természetet, úgy hogy az szinte emberi kifejezést ölt, Fontane vándorlásaiban maga alkalmazkodik a vidék sajátosságaihoz s igyekszik azokat megérteni. Lenau souverain egója határozza meg a természeti képet, Fontanenél az én eltűnik, a tárgy emelkedik ki s az ő kedves humoros egyénisége csak mint néző kap szerény helyet. A tájkép történelmi emlékekkel kapcsolódik nála s a természet költői felfogása az emberek és szokások megfigyelésével párosul.

Fontane is, mint Lenau vagy Droste, az angol költőtől vett mintát a síkság költői voltának megértéséhez. A skót pusztaság mocsarai, tavai s rideg sziklái az ő szemét is megragadták, de azért, mert Lenau tette rájuk figyelmessé. Nem ismerte ugyan a napsugárban ragyogó, izzó délibaboz magyar pusztát, de Lenau költeményeiben megcsodálta s megszerette. Az ő költészetének síksága a mocsaras, párás, nyirkos levegőjű pusztá, a mely őszi hangulatot kelt, mint Corot képeinek ezüstös, sűrke fátyollal borított fűzfái a mezőn. Lenau szerettette vagy talán láttatta is meg vele a pusztá szépségeit, szülőföldjének, a märkische Heidenek varázsát s így Lenaunak köszönheti a német irodalom, hogy Fontane számára «Németország kép nélküli részének» képeit (bilderlose Teile Deutschlands) felfedezte.

Mikor természeti szépségekben szegény szülőföldjének legszebb vidékét, a festői régi Molchow falut s a Zermützel tavat írja le a Totenberggel, Lenau hangulatos sorai csengenek fülébe:

Abgeschieden, rings geschlossen

Wenig kümmerliche Föhren

Trübe, flüsternde Genossen

Die hier keinen Vogel hören. (*Wanderungen* I, 334. l.)

Órá gondol, a mikor a wustrai mocsár mellett elterülő temető halmai szemébe tűnnek (*Wanderungen* I, 353. l.) s a nagy síkság a magyar pusztát vagy az amerikai síkságokat juttatja eszébe, a melyeken Lenau álmodozott, vagy

lóra kapva maga is végigszáguldott. De a brandenburgi síkság kietlen. Ott aztán puszta ám igazán a puszta s mikor Fontane a vigasztalan kossenblatti pusztaságon vándorol, a hol nincs tenyérnyi zöld hely nagy határ mezőben, a hol azt hiszi, hogy megolvashatná a fűszálakat, Lenau szomorú sorai járnak eszében:

Aber führt der Weg den Wandrer
An den Ort, den ich besinge,
Kann er nicht dem Bangen wehren
Dass es ihm das Herz durchdringe.

(Wanderungen II.)

A teltowi vidéken ugyanez a sivárság. «Es ist ein ausgesprochenes Heideland . . . Immer dieselben wohlbekanntesten Elemente: See und Sand, Kiefer und Kussel . . . dann und wann ein Ährenfeld, dünn und kümmerlich, ein blosser Versuch, eine Anfrage bei der Natur.»* S ezen szomorú vidék hangulatának kifejezésére a magyar alföld születtének sorait teszi leírása fölé:

Winde hauchen hier so leise
Rätselstimmen tiefer Trauer.

(Wanderungen IV. 261. l.)

Mocsaras, nádas lapály leírásánál is ajkán vannak a *Náli dalok*, fülébe csengenek az amerikai őserdők leírásai s a haveli mocsár láttára Lenaut idézi:

Es schien das Abendrot
Auf die sumpfgewordene Urwald-Stätte
Wo ungestört das Leben mit dem Tod
Jahrtausendlang gekämpft am die Wette.

(Wanderungen III. köt.)

Mikor pedig forró júliusi délután nehéz felhők gyülekeznek, majd zápor és tűz hull az égből s az utána következő reggelen a nap mintegy megfürödve, még fényesebben

* Ezt a kifejezést is Lenautól vette. «In Ungarn — írja Lenau — ist der ganze Landbau eine bescheidene Anfrage an die Natur, eine ganz und gar nicht heftige Einladung, dass sie kommen möge mit ihren köstlichen Gaben.» Lenau levele Schurzhoz 1832 júl. 22.

ragyog, a paretzi temető halmainál, (mint temető mellett többször) ismét a tragikus végű költő szomorú sorai jutnak eszébe :

Wo nun Gras und Staude leben
 Hat in froher Kraft geblüht
 Ist zur Asche bald verglüht
 Manches reiche Erdenleben.

Die der Tod hinweggenommen
 Die hier einst so glücklich war
 Der geschiednen Seelen Schar
 Nachtigall, du hörst sie kommen.

(*Wanderungen* III.)

Nem csak a puszta természetének, hanem lakóinak jellemzésére is szívesen idézi kedvelt költőjét s mikor a briselangi erdő mellett elterülő virágos réten megismerkedik a derék öreg erdőmesterrel, a ki mint valami hadvezér szól a napoleoni hadjáratokról és intézi az erdő, meg a ménés sorsát, Lenau szavaival jellemzi :

Lesen konnt ich in seinen festen zügen
 Seinen lang und treu bewahrten Entschluss
 Auch mit keinem Fingerdrucke lügen
 Sicher und wohl ward mir bei seinem Gruss.

(*Wanderungen*, Berlin u. Stuttgart. Cotta. 1907. III. 117.)

Regényeiben is ott van a természeti háttér. A társadalmi regényekben utazások, kirándulások széles leírásában. Fontane sajátos tehetsége, a fájdalmas sejtetés ilyenkor jut a legművészibb módon érvényre. A mikor pl. az *Irrungen—Wirrungen* című regényben Botho báró kedvesével, az okos, mélyen érző Lene-vel boldogan élvezi a wilmersdorfi sikságon, majd a következő alkalommal a folyó partján a boldogságot s a mikor Lene az asszony találó sejtelmével érzi, ki is mondja, hogy alighanem utoljára voltak boldogok: ilyenkor a táj szomorú hangulata összecseng a lelkek csendes fájdalmával, mintha Lenau panaszos hangját hallanók. Vagy a mikor harzvidéki novellájában, az *Ellernklipp*-ben, melyet a sors bosszújának egy népies elbeszélése, valóságos ballada-motivum után mélyített el Fontane finom lélektani művészettel, a puszták s

erdők öre, a gazdag «Heidereiter», Baltzer Bocholt fogadott leányához való szerelmében a szikláról lelöki fiát, hogy vetélytársa ne lehessen: a lápos pusztaságon olyan kép tárul fel a kelő telihold sárga fényében, a mely megremegteti a hatalmas erejű, félelmet nem ismerő csószt. *Cécile*-ben a Harz vidéke, a csodálatos remekmű *Effi Briest*-ben a pomeráni kis tengeri fürdő nemcsak háttére a regénynek, hanem lényege is.

Az északnémet pusztá a maga sajátosságaival Fontane legtöbb regényének milieuje. Leírásánál a magyar-német költő dalai hangzottak fülébe s a magyar pusztá romantikus képe tűnt fel képzeletében. S ha egyik legszebb regényében az ifjú Stechlin százados némi kicsinyléssel írja le hazáját, a brandenburgi sikságot, önkéntelenül is arra a másikra, arra a melegebbre, a délibábos rónaságra gondolunk. S Lenau járt Fontane eszében, mikor ugyane regényében az ifjú Stechlin leendő menyasszonya, Armgard oly szeretettel írja le a pusztát: «Es soll alles so romantisch sein und melancholisch, Sand und Sumpf und im Wasser ein paar Binsen, oder eine Birke, dran das Laub zittert.»

Megállapíthatjuk, hogy a hol az egészséges Fontane-nál Storm novelláira emlékeztető pusztaság, mocsaras, nádas szomorú vidék leírása van, a hol ezzel kapcsolatban az ő erős természete melancholikus, lyrai hangulatot akar adni, ott Lenau hatása tűnik fel, az ő bánatos lelkének árnya suban el a fontanei életvidám verőfényen.

III.

Van azonban Lenaunak más nyoma is Fontane írói működésében. Ráterelte a francia-poroszl vérű költő figyelmét hazánkra s megszerettette vele. Fontane nem járt Magyarországon, nem ismerte, de Lenau iránti rajongásból megkedvelte s igaz örömet okozott neki, a mikor Kertbeny már 1851-ben neki ajánlotta Arany *Toldijának* és *Murány ostromának* németre fordított példányát.* Egyelőre ugyan

* *Erzählende Dichtungen von Johann Arany*. Aus dem ungarischen übersetzt durch Kertbeny. Leipzig, Elbert, 1851. Aranynak

nem olvasta el,* de később megint kezébe vette s magyar tárgyú regényében már Toldy nevű kertész szerepel. Lenau neve járt eszében, amikor az *Irrungen—Wirrungen* hősnőjét Lene Nimptsch-nek nevezte el s ő rá gondolva szerepeltet berlini regényeiben is magyar alakot. A *Stechlin* Czakó nevű századosáról ugyan nem mondja, hogy magyar, de a barátja Szilágy hadnagy. Ez a művészetek iránti lelkesedéstől elhagyta dragonyos gárdaezredét és festészetre adta magát. Mivel pedig genreképeivel nem ment sokra, a novellairáshoz fordult s ki is adott egy kötetnyit a *Bellis peremis* szerény címén. Száztíz, bírálóinak szóló példányt küldött szét eredmény nélkül: a kritika alig méltatta néhány szóra.

E szeretetreméltó mellékalakokon kívül írt Fontane Lenau iránti hódolatának jeleül egy teljesen magyar tárgyú regényt is, *Graf Petőfy* címen. Nem csak a czime magyar, mint Otto Erich Hartleben *Die Serényi* című elbeszéléseé, hanem a helyszín és a szereplők is. A feltűnő címre talán Gustav Moser szembeszökő című vígjátéka, a *Précieuses ridicules*re emlékeztető cselekvényű *Graf Racozi* ösztönözte.

A *Graf Petőfy* 1882. és 83. között jött létre. Akkor fejezte be Fontane *Schah von Wuthenow* című elbeszélését, akkor készítette el az *Irrungen—Wirrungen* című regényét és *Chr. F. Scherenberg* című tanulmányának vázlatát. «Vom Oktober an will ich meine Zeit zwischen *Graf Petőfy* und meinem Scherenberg-Aufsatz teilen,** írja augusztusban s közben elkezd olvasni Zolát, a ki ekkor hat először reá.

Graf Petőfy nem célzatos regény, mint más magyar

és a székely népballadának Fontanera tett hatásáról v. ö. cikkemet *Ungarische Einflüsse auf Theodor Fontane*. (Ungarische Rundschau, I. 220.)

* *Briefe Theodor Fontanes*. Zweite Sammlung. Herausgegeben von Otto Pniower und Paul Schlenther. Berlin, F. Fontane u. Co. 1910. I. köt. 34. l.

** Theodor Fontanes *Briefe an seine Familie*. Zweiter Band. Berlin, 1905. F. Fontane u. Co. 19. l.

tárgyú német regények, a mint hogy ezt Fontanenál, a ki a l'art pour l'art híve, nem is lehet feltenni. Nem is typust akar bemutatni. Fontane itt is szenvedélytelen tárgyla-gossággal jellemeket rajzol s a tapasztalt, nagy kort ért férfiú hidegvérével problémát tárgyal. A házasság proble-máját, a melyet Fontane mint igen kedvelt kérdését már annyiféle helyzetbe beállított volt. A *Graf Petőfy* tétele az ész tervezte és nem a szív diktálta házasság: az a kérdés, lehetséges-e a házasság fiatal nő és öreg férfi között, ké-pes-e a nő saját akaratából a házasságban lemondani a szerelemről. Már Fontane első modern tárgyú regényének, *L'adulterínak* is ez volt a tárgya. A pénzember, Van der Straaten megérti, hogy ifjú feleségét nem tarthatja vissza a házasságtöréstől, sőt Tintoretto L'adulterájának megvásár-lásával előre jelzi s remegve várja ennek bekövetkezését; látja, hogy az ifjú nőnek joga van a szerelemre, csupán a nyilvános botrányt akarja elkerülni. Az asszony azonban becsületesen akar eljárni. Elhagyja férjét, el gyermekét is (mint Ibsen kevéssel azelőtt megjelent *Norvíja*) s követi az ifjút, Rubent. A társadalom bosszút áll törvényének nyílt megsértéséért, de az ifjú pár derekasságával újra kivívja a közbecsülést. Ezt a *Tristan-Isolde-Marke* motívumot, mely különösen érdekelte Fontanet, tárgyalja még *Cécile* és *Effi Briest* című regényeiben. Valamennyiben az ifjú asszony pártján van az öreg úr: ellenállhatatlan kedvességgel ru-házza föl s csaknem ártatlannak tünteti fel a szerelmes párt.

A *Graf Petőfy*ben is ez a problema a cselekvény. «A Graben aristokratikus mellékutczáinak egyikében állott a Petőfy grófok Jenő herceg-korabeli palotája kettős tető-zetével, előre ugró két szárnyával.» Fontane ezt a Jókai izű kuriát két jelzővel jellemzi: régimódi és elhanyagolt. «Ha sötét napon a vaskerítés mellett elment az ember s a rozsdás rudak közt betekintett a kavicscsal beszórt udvarba, úgy tetszett, mintha ott már régen kihalt volna minden.» A házban a két utolsó Petőfy, Ádám gróf és nővére Judit, Gundolskirchen osztrák gróf özvegye lakott külön-külön háztartásban; csak a fogadótermeket használták együtt. E termekben nagyon különböző társaság gyült egybe, a

szerint, a mint Ádám gróf, vagy a grófné fogadónapja volt. A két testvér protegálásban lelte kedvét. A gróf mæcenászkodása a művészetnek, különösen a színművészetnek szolt, a grófnéé az egyháznak. Ily módon a bécsi társadalom élitejének két nagyon különböző eleme jelent meg e termekben. Egon gróffal, Ádám gróf unokaöcscsével belépünk a palotába, melynek főkapujánál óriás termetű fekete oláh áll. A tágas előcsarnokban András, az ifjú groom vezet a gróf saját elfogadó termébe. Ennek falait ünnepelt színésznők képei fedik. A gróf téli estélyének rendezésével van elfoglalva, már felöltözött az ünnepélyhez «gestiefert und gespornt.» Éppen a híres soubrette, Franziska Franz meghívásáról van szó, a kit a színház akadályoz az eljövételben. Az estélyek legkedvesebb jelensége ez a Franz Francziska, a Burgszínbáz művésznője, a ki osztrákos neve ellenére északnémet származású. Csakhamar kedves vendége lesz a grófnőnek is, a kit a bájos, szellemes nő egészen meghódít.

«Ó ha ön magyar volna» mondja Ádám gróf. «Ez a legnagyobb bók», szakítja félbe a grófnő, «a melyet önnek a Petőfyek házában mondani lehet, mert bátyám ezzel félig-meddig méltónak tartja önt arra, hogy magyar legyen, különben nem panaszkodnék azon, hogy ön nem az. Nem is sejti, milyen megtiszteltetés az, ön, a ki nem ismer egyebet Magyarországból, mint huszáraink atilláját.»

Fontane, a ki mint a magyarság jellemző vonását emeli ki nemzeti önérzetét, Francziskával ez alkalomból elmondhatja, mit tudott egy művelt északnémet ember Magyarországról a nyolczvanas években. S ebből kitűnik, hogy a legtöbb alkalommal és a legvonzóbb színben Lenau ismerete és kedvelése tüntette fel hazánkat. Együttal itt is előtűnik Fontane rajongó szeretete Lenau iránt, a mely végig cseng az egész regényen. Ime Francziska beszámolója:

— Magyarországról való ismereteimnek két fokát különböztetem meg — kezdi Francziska — egy romantikusát és egy lyrait. Ez persze nem helyes megkülönböztetés, mert a romantika lehet lyrai és a lyra lehet romantikus; mindazáltal kérem, tessék ezt elfogadni. Tehát a romantikus.

Még kis gyermek koromban a nagy vásár bódéi éppen ajtónk előtt állottak: cukrosbódék, mézeskalácsosok, közbe népénekesek és kintornások. Mindenütt, a hol ilyen kintornás állott, egy tarkán festett vászon volt felállítva, melyen valami történet volt, legtöbbször tizenkét mezőbe festve. Az első képen a világ rendszerint polgárias békében volt és egy ifjú asszony hajolt a bölcsőben fekvő gyermekére. Az egyik középső képen a kellő drámai fokozás után egy fekete, szakállas ember lép a sötét erdőből a véletlenül arra menő fiatal anya útjába, míg a tizenkettedik és utolsó képen mindig egy állvány volt felállítva, rajta alacsony szék és ugyane széken ült azon erdei szakállas ember, de ezúttal bekötött szemmel, mögötte pedig a vörös palástos a kardjával.* És ha a hozzá énekelt dalra kíváncsian és félve figyeltem, mindig azt hallottam, hogy ez a szép Magyarhonban, Székesfehérvár és Debreczen között történt, és mondhatom, hogy mai napig sem ismerek várost, vagy nevet, a mely annyi ijedséget, félelmet és borzongást okozott volna, mint e kettő.»

«Enyje ezt igazán sajnálom» szolt a gróf. «Ilyenformán a mi régi várunk, Árpa vára kénytelen lesz lemondani arról, hogy önt falai közt láthassa, mert Székesfehérvár a hozzánk legközelebb eső nagyobb város.»

«Ó én már túl vagyok a félelmen. És Magyarország maga segített rajta túlsegíteni.»

«A második korszak segítségével?»

«Igen, a grófné ő kegyelmessége eltalálta; a második korszak segítségével. Egy pensióban voltam. De akkor, már csaknem felnőtt korban, pályámra készültem. Időről-időre szavaló-gyakorlataink voltak, és ilyen alkalommal történt, hogy egyik társnőm Lenaut adta elő.»

«Ah Niembsch-et!»

«Már ismertem volt Lenaut. Általában nagyon szeretik őt Északnémetországban, és a «tavat, a mozdulatlant», melybe a hold az ő «halvány rózsáit szövi», minden tizenhárom éves leány ismeri; kis szíve ujjong, ha az «édes rád gondolásról» szóló híres hely jön, de leginkább, mikor a végén

* Fontane jellemző balladai előadásmódjának egy példája.

megtudja, hogy az édes rád gondolás egy «csendes esti ima» volt . . .»¹

«Igen, ismertem őt. De éppen azt a költeményét, melyet az nap szavaltak, nem ismertem, és a mikor vége volt, annyira el voltam ragadtatva, hogy társnőmhöz rohantam, megöleltem és összecsókoltam, a mi egy utólagos rendreutasítással járt.»

«S mi volt a vers címe?»

«Már nem tudom biztosan, de úgy emlékszem «Délre!» volt a címe. És talán felismernék, ha a tartalmát egészen röviden vázolnám.»

«Kérjük.»

«Zivatar leírása vezeti be. A villámoktól izzó felhők Magyarország felé vonulnak. A költő maga követi a felhők útját és dél felé vivő útjokat ezzel a vágyódó sóhajtással kíséri:

«Ja nach Süden steht mein Herz!»²

«És aztán?»

«És aztán a felhők sötét hátterén délibáb módjára feltűnik előtte egy hazai kép: erdei völgy és egy malmot hajtó patak, és a patak partján saját vágyódását viszonzozza, epedve várja, és a szelet, a hullámokat kérdezi felőle a leány. De a szél, de a hullámok tovább vonulnak, megtagadják a feleletet s a dal maga e csodálatos versszakkal végződik:

Dunkler wird der Tag und trüber³
Lauter wird der Lüfte Streit, —
Hörbar rauscht die Zeit vorüber
An des Mädchens Einsamkeit.»

«Beh szép volt» szolt az öreg gróf, «és én ezennel nyilvánosan bevádolom magamat, hogy nem ismertem. Lenau házunknak barátja volt és nevezetesen édesanyám enfant gâtéja, a ki ha róla volt szó, mindig teljesen lemondott

¹ A *Nádi dalok* híres utolsója, «Auf dem Teich, dem regungslosen . . .» kezdetű.

² A realista Fontane következetesen hibásan idézteti alakjait; helyesen: «Dort nach Süden will mein Herz.»

³ Pontosan: «Lauter wogt der Bach und trüber.»

Albion-chauvinismusáról, melylyel máskülönben erősebben s Lady Wilfortnál kétségkívül jogosabban is övezve volt, és nem fáradt el mindenkit biztosítani arról, hogy az egész britanniai lyrát odaadná Lenau egyetlen költeményeért.* Igen Fessler, (a jelenlevő pap) ez volt a régi Bécs, melyre gyakran igaz örömmel gondolok vissza. Akkor sok mindent bocsátottak meg, a mi manapság megbocsáthatatlannak látszik, például a jó Istennel hadilábon állni. A mi jó Lenauunk is értett ehhez, de nem au fond gondolta, és az istentagadó Rodomontadok** nem tekintve, mégis csak mindenütt elő-előkisértett nála az egyházas vonás.» . . .

A színésznő mind jobb és szorosabb viszonyba lép a gróffal s grófnéval. Ezek szívesen látják, mert művelt, okos és szerény. Egy kirándulás alkalmával Francziska, a helyzetében érzékenyen büszke nő a grófné társaságában lévén, nem akarja a vásári csepürágokat megtekinteni, mindig attól félve, hogy önkénytelenül is összehasonlíthatnák az ő pályáját a vásári komédiásokéval. Ez érzelemnek indoklására felhossa például a Bauernfeld által elmesélt Lenau-anekdotát. Lenaut megszokott vendéglőjében egy hölgy költeményekkel árasztotta el. Ezek nagyon gyarlók voltak, Lenaunak fölötte kínos volt ez, mert nem bírt szabadulni attól a gondolattól, hogy e gyarló versezetek szerzője neki tulajdonképen költőtársa, kollegája, inkább elmaradt tehát a vendéglőből.

A Graf Petőfy első fele Bécsben, második, fontosabbik fele Magyarországon *Árpa* várában, a nagy *Árpató part-*

* A Lenau-rajongó Fontane alighanem tudomást szerzett arról az angol kritikáról, a mely a sokat olvasott *Foreign Monthly Review* 1839-iki szeptemberi számában jelent meg névtelenül Lenauról. E szerint «A költőknek egész serege boldognak mondhatná magát, ha Lenau költeményeinek csak leggyengébbikét is megírta volna.» Olv. E. Castle, *Lenau und die Familie Löwenthal*. II, 558. l. Nevezetes még a *British and foreign Review* ítélete, melyet az *Allg. Zeitung* melléklete idéz (1840 júl. 13. 195 sz. 1545—6. l.). Ez is fölötte magasztalja azt a dicsőséges (glorious) kis könyvet, melynél remekebbet nehéz lenne találni. (T. i. Lenau költeményeinek kis kötetét.)

** Rodomontade = nagyozolás, Rodomonte, Ariosto *Orlando furioso*-jának egyik pogány alakjáról.

ján (Arpasee) történik.* Petőfy gróf t. i. nőül vette a színésznőt s éppen a nászútról, Olaszországból érkezik vissza birtokára. Az Arpató déli sarkán van Nagy Vásár, innen naponkint háromszor visz gőzhajó Szegényháza városkához, a tó északi sarkához, a mely Árpa vára alatt fekszik s innen Nagy-Förösre.

A tó gyönyörű környéke ugyan nem mulja felül a Gardatóét, honnan a nászutasok közvetlenül jönnek, de Francziska mégis mohón szívja magába a táj képét. A gróf magyarázza a környéket: «szemben van Szent Görgey,** ez pedig a lejtőn a két szélmalommal Mihályfalva. Itt az a zszindelytetős torony Iványfalva. Ugy-e milyen szépen hangzik a neve, pedig ha megmagyarázom milyen prózai: Hansdorf a jelentése».

Árpa váráról hatalmasan áttekinthető a tó. Az út akár a palló. A kukoriczás kétoldalt embernél magasabb, közbe görögdinnyeföldek terjeszkednek, melyeket a várhegyről lerohanó patak öntöz. Az utat lombfüzérékkel díszítették fel; a póznakon a Petőfyek színei lobognak s a falvak népe ünneplő ruhában kendőlobogtatással várja urát és úrnőjét.

Ezek boldogan érkeznek meg. De különös! A különben oly természetes Petőfy gróf itt, házában czeremóniakat szeret: «Aldott legyen ki és bemeneteled» mondja az ajtónál nagy komolysággal nevének. Szobájában a protestáns Francziskát először az íróasztala fölött lógó Máriakép és olvasó érinti kellemetlenül. Eleinte sokat emlegeti, de a gróf nem hajlandó eltávolítani, mert úgymond, ha nem hisz is sokat, bajában mindig az egekhez fordul. «Ha köszvény bánt, vagy csak kis zsibbadás is, felnézek Szent István képéhez az íróasztalom fölé és így szólok: Most rajta Istók, tégy valamit egy jó magyarért és becsületes keresztényért».

* Nyilván a Balaton lebegett Fontane szemei előtt, mert említi, hogy közel fekszik Székesfehérvárhoz, hogy belátathatlan felületű és gőzhajók járnak. A hirtelen támadó viharokról is ráismerünk Balatonunkra, noha a leírás nem hű; képzelet és leírások nyomán készült.

** Balaton Szt. György?

Az asztalnál Cságy Kálmán, a gróf első kamarása szolgál fel Andrással, a groomal.

Lefekvéskor Francziska protestáns papeány létére is remegve gondol a kísértetekre, melyekről hazájában sokat hallott, de csak vihar rázza az erkély vasrácsát.

Reggelre kelve a várból belátható tóban gyönyörködik. Jobbról hegyek, balról szőlőkkel benőtt dombok szegélyezik; a legmagasabb a várhegy.

A szobában régi, de jó állapotban levő bútorok; a rokokopamplag teknőczhéjjal és nagy aranykarikákkal diszítve. Fölötte diófából könyvespolcz; ezen legfölül meisseni és kínai porcellán és mozgófejű pagodok, alatta német, francia és különösen angol könyvek. Ugyan mit olvashattak itt — kérdezi magában Francziska — s kíváncsian vesz kezébe néhány kötetet. *Werther keservei* és Kempis Tamás könyve békésen álltak egymás mellett. Aztán a *Canterbury Tales* képes díszkiadása és végre Rousseau több kötete töltötte be a polczot. Semmi sem mutatott határozott irodalmi ízlésre, csak a XVIII. század második felében divatos érdeklődésre az irodalom iránt.

Az öreg kertész, Toldy, András atyja, a kinek azonban rajta kívül még 11 gyermeke van, politizáló öreg. Jelszava: «Minél több magyart s minél több szabadságot». Honvédszászlós volt 48-ban és büszkén mutogatja fején a forradást. Gyűlöl mindent, a mi császári. Derék, becsületes; kitünő elbeszélő és jól tud hegedülni. Nemcsak az üvegház tartozik hatáskörébe, hanem a képcsarnok is és kitünően ismeri a Petőfyek minden őst.

A kastély körül sok cigány ódalog, kovácsok, patkányfogó-árusok, a kik a vár alatti viskókban laknak, mind nyulánk magas alak, hosszú fekete hajjal és barna arczbőrrel. Kedélyesek, mindig nevetnek, de rosszabbak a szarkák-nál és erősen összetartanak vajdájuk, Hanka főnöksége alatt.

A vár parkja a hegy legnagyobb részét beborítja, öt terraszerá osztva, lépcsőkkel és szerpentinúttal van összekötve. A virágos réten csacsogó patakok fölött, fehér nyirfahidak lengenek s üde pázsitzönyvegek terülnek mindenfelé.

A kastély nevezetessége a képtár. Egyik legszebb terme

az angol terem, melyet Howard Arabella, Ádám gróf anyja hozott magával örökség gyanánt. Az ősök képeinek terme után csataképek következnek melyek török csatákat illusztrálnak hatalmas méretekben: többek közt Zrinyi kirohanása, majd Aspern és Marengo. Az utolsón nagy fegyverrakások, gúlába rakott puskák, rajtuk festői tarkaságban csákok, kardok, töltenytáskák lógnak. Az előtérben néhány elfogott vezér fájdalmasan szegzi tekintetét a földre, míg a katonák arcán düh és kétségbeesés váltakoznak. A kereten e fölírás: «Világos 1849 augusztus 13». Ez a legszebb a csataképek közt. Az öreg Toldy nem tudva németül, gestusokkal magyarázza Francziskának: Ezek a zöldek az oroszok, ezek mi vagyunk. A szürkeszakállas Kiss tábornok. Meghalt. Piffpaff s mutatja, hogy agyonlőtték. Ez Nagy Sándor generális. Meghalt s a puska helyett az akasztás gestusát mutatja. Ez Leiningen generális --- meghalt, Aulich generális, meghalt. Itt Rüdiger generális, de orosz. És itt az áruló kutya. Öreg szemei ragyogtak és Francziska számára érthetetlen magyar szóáradat tódult ajkairól; csak azt vette ki, hogy Batthyányról és az aradi vértanukról volt szó.

A különös házaspár egyébként csendes életet élt Árpa várában.

Reggelinél Francziska elmondta álmait és saját kívánsága szerint bevezette magát Petőfyvel a magyar politikába és történelembe. Napközben kiki a magáé volt s csak estére a hat órai dinernél kerültek ismét össze. Sétakocsikázás, zene, a színházi ujságok megbeszélése és a kastély népének táncmulatsága, melyen Hanka a cigányvajda, vagy az öreg Toldy hegedültek s a melyen a grófné is megtanulta Andrással, az inassal a csárdást, vidították fel az egyhangú napokat. Az Árpa várába jövő társaság a környékbeli notabilitásokból állott. Szabó ezredes, a környék rossznyelvű fecsegője, Dávaviány, régi módi divatfi, a kinek legfőbb gondja a keztyűje, és Perczel gróf, a derék bon garçon. Csak urak jöttek látogatóba, míg nejeik a mesallianceon való rosszalásukat kifejezni óhajtvá tüntetőleg távolmaradtak. Francziska buzgón tanult magyarul a szegényházai paptól és Toldytól. A *Pesti Hirlap*-ot járatta — hiszen Fontane Kossuth Lajos lapjáról

olvasott legtöbbet — és természetesen Jókai regényein próbálkozott meg a magyar nyelvvel. De a legszívesebben az öreg Toldyt hallgatta, a ki nem fáradt el szabadságharczbeli elményeiről beszélni és elbeszéléseit rendesen valamely hazafias nótával fejezte be, pl. «Es stehen sieben vor Arads Thor» kezdetűvel. Otthon Toldy nagyszámú gyermekeinek énekét hegedűvel kísérte, mialatt azok paprikahéjakat fűztek fűzerekbe, vagy tököt vájtak ki. Egy ilyen alkalommal Francziska megleste őket, a mint egy nagyon szomorú dalt énekeltek. A grófné elkérte a szöveget, melyet ponyvanyomtatványban meg is kapott. A dal Barcsairól szólt. A címlapon szalmakoszorúkkal körülövezett, lángban álló nő volt látható. Francziska hazavitte s íróasztalánál lefordította a balladát, (a mely Fontanenak, a ballada nagy mesterének figyelmét megragadta):*

«Vater, Vater, lieber, guter Vater
Meine liebe Mutter liebt Barcsai.»

„Hörst du Weib, was unser Kind da plaudert?“

„Hör' wohl, was es plaudert liebster Gatte.
Töricht ist es. Weiss nicht, was es redet.“

Und er eilt von hinneu, fort auf Tolna,
Ging die Hälfte Weges — kam dann wieder.

„Öffne, Weib, die Türe, öffne, Gattin!“

«Ja ich öffne, öffne schon mein Gatte,
Lass den Rock nur um den Leib mich werfen,
Lass die Linnenschürze nur mich umtun
Lass die roten Stiefel nur mich anzieh'n».

Aber jener sprengte schon die Türe.

Mint az *Adultera*-beli Tintoretto-kép, úgy itt e női hűtlenségről szóló ballada is, megborzangató anticipatio: sejteti a véget. Épen olyan sejtetés, mint a mikor az öreg grófné figyelmezteti Francziskát, hogy tartsa szem előtt a Miatyánk szavait: «és ne vigy minket a kísértetbe», vagy

* Fontane Heinrich Gusztáv fordítását használta fel. V. ö. *Ung. Rundschau* I. 223.

mint még fenyegetőbben a színházban együtt látott «Chevreuxi herczeg», a mely kínos zavarba hozza mindkettőjüket és mint az a látvány, a mi Egon grófnak Árpavarába való érkezését közvetlenül megelőzi. Francziska t. i. a várudvarban látja egy galamb fáradozását egy nagy gombolyag pamuttal, melyet fészkének építésére akar felhasználni s látja az akadályokat, melyekkel küzd. «Ösztön, nem egyéb, mint ösztön», mondja Francziska, «de jelzi a munkát és fáradságot az életért és szerelemért». És Fontane, a sejtetés nagymestere, a ki erős érzelmeket úgy fest, hogy elhallgatja, ki nem fejezi őket, itt is elhallgatással mutatja be a magát érzelmek fölött emancipálnak hitt, de mindenkifelett ifjú nőben egyre erősödő kívánczóságot, ösztönszerű vágyódást a szerelem után. S a mily művészettel rajzolja Fontane mindig a ki nem kerülhető végzettszerűséget, nevezetesen *Effi Briest*-ben, talán leggeniálisabb regényében, úgy itt is egyre torlódnak az események, melyek a csendes, megfontolt Francziskát a hozzá illőbb hevességbe, meggondolatlanságba viszik. Egon gróf megerkezve Árpavarába, nem szűnik meg kötekedni bájos «nénikéjével», «a kit ő már pezsgő magyar asszonynak képzelt s a kit most tipegő Gretchennek ismert meg» addig, míg az belé nem egyezik, hogy vezetése alatt lovagolni tanul — az ifjú pár magános kirándulásokon mihamar egymásra talál. Egy csodálatosan szép, viharos éjszakát a Balatonon csónakban töltenek. Fontane gyönyörűen írja le a hirtelen keletkezett vihart, az előbb barátságosan pislogó, majd haragosan izzó csillagzatot. Már reménytelennek látszik a helyzet s a hajósok vérfagyasztó nyugodtsággal várják a véget. Ekkor Francziska élete végét érezvén, szinte önkéntelenül kimondja Egonnak, hogy örül halálának, mert nem tudja mit csináljon továbbra is így a világon s boldog, hogy együtt halhat meg vele. Erre a vallomásra Egonban is kigyullad a visszafojtott tűz s most már minden áron élni akar, mert élniök kell. Megmenekülnek. Az Egonnal töltött veszedelmes éj, egyéb körülmények, különösen a feketén látó Judit grófnő szavai azonban nyugtalanná tették Petőfyt. Félteni kezdte feleségét öcscsétől és nem volt védelmi eszköze. Nyugtalan-

sága egyre nőtt. Mikor pedig egyszer Egon újján észrevette Francziska egy gyűrűjét, végre biztosan látott. Csak azt nem tudta, mit tegyen. És e határozatlanságában hallja Pater Fesslernek kedves jelmondatát: lemondani. Elgondolkozik. Milyen szép is másokért élni és milyen szép mások boldogságát előkészíteni. Meglátja palotájának téli-kertjét, a melyet az általa adandó első nagy bálra diszítenek. Arra gondol, hogy e délinövény-disz még ma másra is szolgálhat, mint tánczterem diszítésére.

És itt eszébe jut, a mit egy barátjának öngyilkossága alkalmával szalonjában mondott s a mi e regény elején mint legelső, borzongató sejtetés hagzott: «A pisztoly megszűnik ott, a hol a gyávaság kezdődik és a gyávaság megszűnik ott, a hol a pisztoly kezdődik. A ki kezébe veszi, hosszú küzdelmen ment keresztül. Tisztelet a szerencsétlenségnek.» Francziska nem volt otthonn. Az este tartandó bált készítette elő. Petőfy gróf levelet írt neki s bezárkózott szobájába.

Egy hét mulva, az egyház melancholikus roham következményének tekintve Petőfy gróf erőszakos halálát, az Augustinusoknál megtartotta az ünnepélyes gyásztiszteletet. Francziska Árpavarában eltemetvén urát, hosszú gondolkodás után saját belatása szerint átlépett a katolikus hitre, véghetetlen örömet okozva vele Judit grófnénak. Ez mindjárt le is beszélte Francziskát, a ki a magános várban visszavonulva jótéteményeknek és szemlélődő életnek akar élni. «Fiatal vagy és a vonzódás a világhoz erős . . . engedd meg tehát már most ezt a kérdést: Akarod-e majd kezedet Egonnak nyujtani?» És Francziska feltekintve az íróasztal fölötti Máriaképre, meggyőződéssel feleli: nem. Mi mindig kemények vagyunk azokkal szemben, a kik a mi hibánknak okozói. Annál keményebbeknek kell lennünk önmagunk iránt, minél hibásabbaknak érezzük magunkat.

«És ki fog majd megvédeni?»

Ő — felelte a volt protestáns nő meggyőződéssel, — a ki már annyi Petőfy grófnőt megvédett.

És a fülkére mutatott, melyből Szűz Mária képe tekintett alá.

Csendes kibékülésben, nemes lemondásban végződik a regény.

A Graf Petőfy nem Fontane nagy remekművei közül való, de igen jellemző regénye. A problema valódi fontaneit s a jellemzett személyek is mind az ő sajátos regényalakjai.

Petőfy gróf sok tekintetben magának Fontanenak vonásait viseli. Igen művelt, lobbanékony ember. Ősz bajusza, kissé vérrel aláfutott szeme a költőre is illenek. Mindenekelőtt azonban lelkes magyar; faji érzése minden megjelenésénél kitűnik. Mikor pl. Francziska fél Zrinyi Ilona szerepétől, a gróf azt mondja neki: «Akkor ön persze el van veszve. Mert akkor nem találja el azt, a mi ebben a szerepben a legfontosabb, a nemzetit. Félni a legmagyartalanabb dolog a világon.»

Öreg kora ellenére a szerelem úgy megragadja, mint a hetvenéves Goethet, vagy a kilenczvenéves Sigurd Ringet. Egyik szenvedélye a színművészet pártolása. Másik szenvedélye a kertészkedés. Kastélya körül nagy terjedelmű parkot ápol, részleteit igazi művészettel tudja hangulatosakká, vagy kilátásukkal s draperiájukkal nagyszerűekké tenni. Egészben Fontane ebben a lovagias, nemes gondolkozású, szellemes férfiúban egy specifikus magyart kívánt rajzolni, ilyen macenáskodó, minden tekintetben gentlemannek ismérve az igazi magyart.

Judit grófné vallásos. Szenvedélye az egyház támogatása s az öröklő unokaöcs szomorúan látja előre, hogy a grófné vagyonát a liguri rend fogja örökölni. Míg a gróf környezete színmagyar, az osztrák gróf özvegyéé nagyrészen német. Tanácsosa is a stájeri származású Pater Fessler. Okos, emberismerő, kissé zárkózott előkelőségében. Bátyja házasságának fonákságát átlátja s ellenezni próbálja. «A születés, az állás, a felekezet nagy különbsége nem volna akadály, bár kis viszonyok közt elháríthatatlan akadályokat okozhatnának, de a Petőfyek szabadabban mozoghatnak. Én reményelem, hogy egyházunk ereje a különbségeket megszüntetheti; csak egy, a mit nem egyenlíthet ki, az évek közti különbséget. Mert ifjú vér ifjú vért kíván. Ne lépj erre az ösvényre, jövendölöm neked . . .»

— «Nem hiszek jövődölésekben.», feleli a gróf.

Franz Francziska nagy szépségével és nyájas, szellemes, mindenkit lekötelező beszédével első pillanatra hódító teremtés. Nagy olvasottságú, eleven műveltségű; jól ismeri az embereket s modora nagyon finom. Különösen érzékeny kényes helyzetében, komoly és határozott. «Ha már életem kegyelmek láncolatából áll, mondja mint színész, s nem szabad tudnunk, mit hoz a jövő reggel, ha nem szabad tudnunk még közel jövőnket sem, ne is akarjuk tudni.» Életbevágó dolgokkal nem tréfál, mint színésztársnői. Főlényes műveltsége, gondolkozó feje kellemetlenül érinti a fecsegőket, a kik állandóan érzik kritikáját. Petőfy grófhhoz — a mint nyíltan bevallja — azért megy feleségül, mert a rang és a küzdelem nélküli jólét vonzza. Eléggé tapasztaltnak érzi magát, semmint véretől, annak fellobbanásától tartana. «Ismerem az érzések közepes fokait, de nem hiszek forrpontjaikban, tehát nálam a korkülönbség nem akadály.» De természete utóbb meghazudtolja. A nemzeti és felekezeti különbség sem aggasztja: «A gróf épen eléggé bécsies, hogy magában a katolikust, és épen eléggé magyar, hogy a bécsit féken tartsa.» Csupán a világ, a társadalom gúnyolódásától tart. Magyar ember feleségévé válva, magyar asszonyvá akar lenni. Csodálatos gyorsan tanul meg magyarul s német beszédében is minduntalan magyar vonatkozásokat keres. Nagy eső idején pl. azt mondja, «es regnet wie auf dem Szekler Landtage» nyilván Chamisso költeményére gondolva.

A regény magyar elemei nagyon felületeseek. Fontane az északnémet élet specialistája s az, hogy egyszer kilépett az ő sajátos környezetéből, megbosszulta magát.* Már Bécs és a bécsi élet rajza sem megfelelő; nem úgy élnek s beszélnek ott az emberek, mint ebben a regényben. Ép oly ismeretlen volt Fontane előtt a magyar élet is. A mit a *Graf Petőfy*-ben olvashatunk, az nagyrészt a képzelet alkotása és Jókai hatása. Különösen Petőfy grófban ismerhetők fel a magyar nábob alakjának nyomai, míg a cselekvény *Az új földesúr* hatását mutatja. Igaz szeretettel rajzolta Fontane a magyar embereket, különösen az öreg Toldyt s

a szegény emberek életét; még a rongyos, de jóakarató czigányokra is kiárad ez a szeretet.

* * *

Különös játéka a véletlennek, hogy Lenau rajongó hívének s a rokonszenves Petőfy gróf költőjének szobrát magyar ember készítette. Egy magyar művész életét áldozta Fontane alakjának megörökítésére. Mikor Berlin városa elhatározta, hogy szobrot állít a nagy írónak, Klein Miksát bizta meg a kivitellel. A művész azonban nem érte meg a szobor elkészültét. «Egész lelkét belevitte az eléje tűzött feladatba», írja róla Friedrich Dernburg. Munka közben mutatkoztak rajta a borzasztó betegség jelei. Az orvosok sürgették, vesse alá magát a műtétnek, a mely megmentheti; hozzátartozóinak kérése is hiábavaló volt. Megkérdezte orvosait, meddig élhet még. Hat hónapig! Hat hónap elegendő volt, hogy művét befejezze s ő a biztos halált választotta, hogy művészi eszméjét kidolgozhassa. És a mikor a mű mintázva készen állott, pontosan eljött érte a halál.

Ott áll magyar művész kezétől Fontane fehér márványszobra a Tiergarten fái között s hirdeti, hogy a költő szeretete, a művész rajongása örökké tartó kapcsolatot fűz.

GRAGGER RÓBERT.

* Csupán egy ifjúkori, — halála után kiadott — novellája játszik Ausztriában. (*Vossische Zeitung*. Sonntagsbeilage 1908. 46. sz.)

ÉLET ÉS ÁBRÁND.

Hetedik közlemény.*

II.

Catharinára nem volt leverő befolyással a lovagok távozása. Ő az országlati érdekeket nem vizsgálta és szíve magányt keresett. Élményeinek szép és bűnös emlékei inkább foglalták el, mint a jelen és kínálkozó gyönyör. A szenvedélyek nála szilajak és viharzók voltak, de tartósak nem. Abban mégis különbözött a könnyelmű nőtől, hogy szívének hevesebb küzdése nyomot hagyott kedélyében.

Gironné most boldog volna, ha olvashatná *Werther szenvedéseit* és *Az ördög naplóját*, de akkor az irodalom sem arra nem volt alkalmas, hogy egy kaczer nőt Phrynévé változtasson, sem pedig arra, hogy egy ábrándozót világfájdalmúvá tegyen, mint korunkban.

Gironnéban tehát magukra hagyatva küzdének az ellenkező érzelmek, s végre győzött a képzelgés az elven, és az életörömökön azon hajlam, melyet a keresztyén hit teremtett, s melyet Olymp nem ösmert, mert a Kálvária találta föl — t. i. a mélázat.

Catharina sovárogtat az őszi napokat, mikben minden fuvalom a természet haldoklásának előjeleit hordozza; óhajtat boudoirjába visszavonulni a nyár és udvarlások elől, s bosszankodék, midőn magányos óráiban olykor unokaöccsének, Rodrigónak képe tűnt föl, ki ezredesi rangra emeltetvén, Sebastiannal Marokkóba utazott.

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 421., 422., 423., 424., 425. és 426. számaiban.

Ily hangulat közt következő levelet kapott a Szent Anna-kolostorból.

* * *

Zavart gondolat, sülyedt kedély és megtört szellem az, mely most Nagyságodhoz fordul.

Camoens után tudakozódtam.

Kikutatám a halász kunyhóját, a napszámos nyughelyét, a kézműves ronda tanyáját és őt — oh ennél élesebb gúnyirat nem létezhetik századunkra — a nagy költőt még itt sem lehetne föltalálnom

Egy dugárus, kinél néhány hétre szállást fogadott, s kinek talán arcza sötétebb szobája falainál, a kórházba utasított.

A felügyelőtől bemeneti jegyet nyertem és értesítéseket.

Midőn a keskeny csigalépcsőzeten, hosszú, szűk és mocskos tornáczon átvezetett egy szürke barát s a felső emeletbe érkeztünk, hol a lég terheltnek látszék kórányaggal s lázas kigőzölgésekkel, a padlózat pedig még mocskosabb és a nyomor még háziabb lőn: ekkor szívem többé nem dobogott, hanem reszkete, mint gyermek a kísértet előtt.

Tudtam, hogy körülém minden nesz a kin hörgése, a zaj kétségbeesés és a némaság halál.

Sejtém, miként itt a fájdalnak fele apjának vallja a bűnt és erkölcsi aljasulást, a másik fele pedig vádat emel a polgári társaságra, mely, midőn intézményei által a lélek-erők szabad működéseit elfojtotta és kigúnyolá, a rokkant erény számára mankóul adja a könyörületeséget.

Kísérőm röviden említé, miként a felső emeletben azok találnak menhelyet és ingyen orvoslást, kik a közállomány kiadásait saját vagyonukból valaha megtéríteni alkalmatlanok.

Ezt én magyarázat nélkül is láttam, mert a hanyag eljárás minden nyomon mutatkozik. A tornác kockakövezei — szeméthártyával bevonva s körüllebegve azon gőzkörtől, mely elnyomja a tüdőt és láthatatlan, de mérges nyilával numidaként üldözi a haladó életet — korán észlelteték velem, miként oly helyre léptem, hol a sírkövek számából

akar a polgári társaság adatokat gyűjteni az életnyomor megszüntetése iránti törekvésének bebizonyítására.

Az előterembe léptünk, hol egy óriás karszék, egy szekrény és egy nagy könyv tünt szemünkbe.

A karszéken gyaníthatólag valaki ült, mert a fölnyílt ajtózárnese és hangos lépéseink következtében mozgást sejtünk benne.

Egy lény bontakozék ki a nyugvankosok közül.

Termete oly szikár, fürtei oly gyérek, arcza oly baljóslatú és vonalai oly sírhidegek voltak, hogy én tüstént tudtam, miként ezen embernek kötelessége pontosan följegyezni azon áldozatokat, kiket a kórház örvényébe sodor, hogy torkából a szenvedés partjaira kilökhessen.

Ő hivatalos kapkodással — mintha egy másodperc teendői sorából már kiragadná s kockáztatná az egész vállalat sikerét — tudakolá a betegnek, kit keresék, nevét és fölvételi számát.

— Camoens Luis — válaszoltam — és 87.

— 87... Luis... Camoens... és Camoens Luis? — kérdezte ismételten, mintha épen a 87. szám volna, mit legbajosabb kikeresni, és Luis a világon legszeszélyesebb kereszt-, Camoens meg a legnehezebben fölfogható vezetéknevű volna.

Bosszankodás és fájdalom ostromoltak.

Az élő automata, t. i. a vázá száradt bejegyző úr, élénken forgatta a nagy könyv íveit és a papir levelek gyanusan subogtak, mintha épen most tennének a halál angyalának titkos tudósítást martalékaik felől és szellemajakkal erősítenék, hogy a czintermeket megcsalni nem fogják.

Don Diego — mert talán így hívták a könyvört — ünnepélyesen tevő be föltárt könyvét, a tollat, mely jobb füle mellé volt helyezve, kezébe vette s néhányszor gépíleg forgatván ujjai közt, míg szemét merőn szegze a könyvtáblára, mintha a legkisebb szórakozás miatt azon értesülésnek elméjéből kisiklásától rettegne, melyhez jutni szerencsés vala, végtére rövid bók után így szólott: «Camoens Luis és 87. Keresse főtisztelendő úr a nevezett egyént a szomszéd épületben és a 6-ik szám alatt!»

Nem képzelém utasításának értelmét és a közönyös hangból még azt sem leheté gyanítanom, örvendjek-e, hogy egy áldozat a keresztyén szánakozásnak körmei közül ki-menekült, vagy attól rettegek, hogy még éberebb ápolásra talált.

A szürke barát, ki néma kísérom volt, szellőtlen tornáczok, meredek lépcsők, mocskos házfalak, beteg zaj és keskeny átjárások tömkelege közt egy nyílt és verőfényes udvarra vezetett.

Törpe kőpadokon néhány komor férfi ült, míg mások sétáltak, vagy kisdudákat formálnak.

Öltözetük pongyola volt durva kelméből.

Egy ör egyenruhában és figyelő arccal s a portás kivívó színezetű köntösben idegen jeleneteknek, más emberfajnak látszanak.

Hosszú, ólomnehéz perczekig nem tudtam tájékozni magamat.

Boldog Szűz! Itt egy külön világ nyílt-e föl, más észrendszert, kedélyjeleket és benyomást ösmérő?

Összeavarták-e itt szerepeiket a szenvedélyek, mint az ittas színjászok egy rendetlen mysteriumon, hol, midőn a kárpit fölvonatik, a pogány római helytartónak palástján kereszték függenek, halántékain tövis korona van, kezében pásztori bot és mellén félig rejtett mór talizmán, míg ellenben a vértanú, kinek hite és kinoztatása akar drámai hatást gyakorolni, egy kéjhölgy karjain jelenik meg, izletes étkektől párologó asztal mellé ül s midőn ajkai a serleget illetik, körülé az iszlám fiai a Bibliából énekelnek vidor bordalokat?

Elfeledék-e itt az öröm, bánat és kétségbeesés szokott arczkifejezéseket:

Mellettem egyik tépte haját a kéj miatt, míg a másik tapsolt, ujjonga és reszketteté a léget kìnhahotái által.

Itt a leveretés vonalairól mosoly szikrázék; ott az öröme nek jéghideg és vérlázító hangja volt.

Egyik átölelte társát, mintha megfojtani akarná, míg a másik az emberi nyelv szótárából minden szelid zengzetű hangot összegyűjtött, hogy azok súlya tiporja szét ellenségét, mint a római hölgyet az arany perczek.

Én megrémültem, mert szívet és eszet hozék magammal; szemek, mikben ösmeretlen varázs égett, ögyelgének rajtam, és egy Medusa-fő kémlelte s gúnyolta ki színváltozásomat.

A szórakozásból lánczsörgés, ujjongások, durva és parancsoló szavak ráztak föl. Gépíleg fordítám arra szememet, honnan a pokolkin és kegyetlenség hangvegyülete kitört, s míg homlokomon jégveríték serkedett, egy ronda épület kapuján e fölirást szemlélém: «Eszelősök és örültek háza».

Itt találkozom-e Camoens-sel?

Csak rajta! Vesse le a bölc sötét palástját és kérje kölcsön meztelenségének fedezésére az udvari bohóc tarka köntösét! Csak rajta! A kiralyi koronát cseréljétek föl csengetyüs süveggel; az egyház változtassa a kolostort korcsmává, az apáczaárdát kéjházzá! Csak rajta! Öltözködjétek át, emberiség és természet; a tavasz jégdiadémot viseljen és az ősz rózsapártát; a nyelv tanuljon a némaságtól szónoklatot s az ima készítsen a vadak ordításából kardalt! Csak rajta! Siessetek az átöltözködéssel; az erény a kárhozat szurtos mezét bérelje ki és hófehér lepelben járjon a bűn, mert a világ ma kiforgattaték sarkaiából! Az angyalkar szerelme helyett dæmonok faklyája sugárik alá az égből s világít utainkra; Luczifer foglalta el az örök trónt és az Isten száműzetett... Camoens pedig örültek házába záraték.

De minő kitörései valának ezek egy dührészeg kedélynek? Nem, nem, nekem lehetetlenátkozni a gondviselést; akkor sem, midőn a ragály légkörét küldi egy vidékre, hogy a gyermek anyjának lélekzetéből szívja a halált, a férj öleléséből titkos rothadás szivárogjon a nőnek fehérrózsa-keblére, és a szerelem csókja göröcsökkel kékítse el a klárisajkakat.

Hiszen én azon hit gyermeke vagyok, mely az erény eszményét az elítélteknek keresztfái közt és a durva szenvedések kalvariáján keresi.

Hiszen én szerzetesi ruhát ölték magamra és oly szabályok követésére esküvém, melyek a lemondás alapeszméjéből indulnak ki és midőn az egyház szolgáit elszigetelték az élettől, világosan kimondották, miként a földön «a babyloniai kéjhölgy» és romlottság uralkodik.

Vissza fogom tehát fojtani lázadt érzéseimet és kegyed számára, Donna Catharina, hidegen irandom le azon sorokat, melyek a költő állapotáról értesítenek.

Midőn Camoens a tengerviharból partra menekült, forró-lázba esék és néhány hetet egy dugárus szegény szobájának nedves falai közt volt kénytelen tölteni.

Betegsége veszélyessé növekedvén, egy szerecsen, ki határtalan hűséggel ragaszkodott hozzá, kórházba fölvételét kieszközölte.

Itt a szenvedő hamar gyógyúlt, nem emberek ápolása miatt, de életerővel bíró létege következésében s már a kórházudvar kevésbé megvesztegetett légét szívhatta, midőn a néger megérkezik egy királyi pecséttel és aláírással ellátott oklevéllel.

Sebastian a kézcsók alatt tett ígéretét úgy oldá meg, mint tanácsnokai befolyása miatt mindig várni lehetett.

Huszonöt tallér évpénz rendelteték Camoensnek seb-helyei és föláldozott élete díjául oly kikötéssel, hogy *Lusiad*-ját, századunk legnagyobb eredményét, mint veszélyes terményt, sajtó által életben tartani ne merészkedjék.

A leirat egy férfi és költő büszkeségét sértő szavakkal végződik.

Camoens, ki közelebbi szenvedései által ingerlékenynyé lön s érzé, hogy Sebastian szinlelt kegyelme gúnyor a lángész ellen, hangosan olvasta még egyszer át az önérzetet lealázó sorokat és körültekinté kórtársai közt.

— Önnek — így szóla egy fölgyógyulthoz — szivarát meg kell gyujtani, mert a huzamos csodálkozás miatt kialudt. Fogadja el ily érdekes használatra Sebastian királyunk okiratának azon részét, mely kegyelemről regél s mely füstből és hamvból áll, mint az égő szivar!

— És te, hű társam — szól a négerhez — őrizd emlékül azon sorokat, melyek életemet évenként 25 tallért érőnek tartják! Téged, Senegal vad gyermekét, drágábban árultak el a kalózok. Szolgáljon rabságodért vigasztalásul, hogy az embernek becsét a polgárosodás nem emeli és Európa vásárpia czain a szolgák még olesőbbak. — Én osztályrészül átveendem a leirat végét, mely *Lusiad*omat kárhoz-

tatja. Midőn oly borussá váland az alkony, mint életem; midőn egy lámpát a sötétség ellen meggyujthatok, de egy reményt hiába keresnék; midőn az ég kárpitján bolygó tüzek fognak lebegni, és én múltamra s a dicsőség csalóka fényére gondolok: akkor ezen papirdarab talizmánként fogja oltalmazni végnapjaimat a becsszomj és lázas ábrándoktól, melyek, midőn az önösség köréből kiragadják szívünket, megfosztják az élet céljától és örömeitől.

Camoens széttepte az okleveleket.

Arcza hideg és dúlt volt. Egy könny vonult eltitkolt szenvedélyének lángörvényéből szemeire és megjegesedni látszék, mert nem rezgett, nem növekedett és nem készült a bú tapodott ösvényein, a vonalak közé vegyült redőkön, aláomlani.

Minden jel arra mutatott, hogy a költő sértett büszkesége megtámadta a léteget és a gyógyulás ellen makacs viselkedést idézett föl.

Mig a jelenlévők szolgálai arcán iszony rajzolta le magát a merész szavak miatt, melyeket ők legalább is eretnokségnek tartottak: azalatt Camoens rongált idegein láz futott át, feje égett, nézlete mereven szegült egy pontra, véredényei megteltek és tombolának, szíve szorult és csatázék.

Szóval: ő a forrolázba visszaesett.

De a főorvos, kinek melle egy érdemjellel büszkélkedék, és a kórház felügyelője, ki, miután parazit hajlamaival fél századon sürgött, tolakodék az udvaroncok közt és kapkodott a kegyelem morzsái után s most agg napjaiban egész fizetés mellett egy sine-curával, a kórház igazgatásával, megjutalmaztatott: ezen két kedély nélküli egyén nem hitte tanácsosnak Camoens betegségét a sértett büszkeség eredményének tartani, hanem őt rövid tanácskozás után örültnek nyilvánítván, a testbetegek lajstromából kitöröltette és a lélekkór martalékai közé iktatá.

Így költözék azon lángész, mely a világtörténezet füzérében drágább ékszer volt, mint királyunk koronájának rubin-sorai közt az óriás braziliai gyémánt és krónikáinkban Emanuel, Albuquerque s Gáma, — így költözék Camoens örültek házába.

Miért menekült ki még betegsége alatt ezen lealáztatásból és hová vonula, azt máig sem tudám minden törekvésemmel fölfedezni.

Sennora! Midőn én a kórházból hazaérkeztem, érzém, hogy szétszakadtak azon látatlan szálak, melyek napjaimat az élethez és a dicsvágyhoz csatolták.

A *Lusial* régen elvette volt bizalmamat hivatásom iránt és azon részvégtlenség, mely Camoenst üldözi, megtanítja, miként, ha nemesebb erők is mutatkoznának keblemben, a világ nem érdemes sem az erény öntagadására, sem a tettek fáradoalmas napjaira, sem a lángész átvirrasztott éjjelére.

Én dalgyűjteményeimet tűzbe dobtam.

Midőn egész életem ábrándjai és lelkesülése elhamvadának, megkönnyülve éreztem magamat, mint a rab, ki málháit lerakván, igényelheti azon kéjt, hogy tompán, mélyen és álom nélkül alhassék.

Fernando.

III.

Catharina kedélyére más modorú hatással volt e levél, mint az előbbeni. Általa a nőszívben a fájdalom új húrjai érintetének és a régi bánat rezgése nem szűnt.

Ösmernek-e önök egy calabriai történetet a középidő sötétebb századaiból?

Tankréd gróf a szaraczénok ellen a Szentföldre utazott. Neje, Julia grófné, egy tengerparti várban lakék. Ő Olaszország legszebb, legerkölcösebb néemberének tartatott, de nemcsak hű akart lenni, hanem kaczerkodék is ezen kötelességgel. A vád külszínétől alig rettegett kevésbbé, mint a büntől.

A tenger tükrén és az égen oly regényes s nyugtató csend lebegett, a víz és az éther oly hasonlók voltak kék palástjaikban és tündéri csillámokkal, hogy az andalgó szem egyiket a mással összetéveszthetné, mert tavaszéj volt. S hol annyira bűbajos a tavaszéj, mint Calabriában?

Nesztelen uszék partöbölhöz a tunisi kalózok hajója.

A mórok ólalkodók és zsványok. A sűrű csalit, a kes-

keny és faágakkal átkarolt ösvény semmi zörejjel nem kísérte nyomdokaikat.

Már a falak megmászvák, a kapu kitárult, a várfedeletzet lángolt, midőn Julia grófné fölbredett.

Ágyából öt egy szaraczén kéz ölelte ki, ajkai felé meleg lehelet közeledett, arczára s leplezetlen mellére két fekete szem pokolvágya sütött, és hálóöltözete . . . De ki ne tudná, hogy Calabriában a tavaszéj hő?

Julia grófné elájult.

Egy vagy több óranegyed kelle-e, mig érzékei a zibbadás ólomterhét lerázhatták, bizonytalan, mert a hagyomány ritkán szokott pontos elbeszélő lenni.

Midőn az eszmélet visszatérni kezd, oly perczek állanak elő, melyekben nem látunk és nem hallunk, de a való képei álomszerűleg s az élet zajai szellemsuttogással körülröpködnek.

Julia grófnénak úgy rémlik, mintha hullámbölcső ringatná s a fehér habok hó és fehér keblére oly enyhíthő hatnának, miként egy elefántcsont legyező hűvös szellője.

Ő bájos tájképeket hitt szeme előtt káprázolatként tünelgeni; gesztenyeágak hajlának szögfürtei fölé; hárslevelek subogtak át nem értett titokként fülébe és oly zúgás kísérte, mely rémít, míg a narancsligetek zöld sátrán keresztül anda fény mosolyga, mely öt kecsegtetni és elárulni látszék.

Ezen kétes jellemű fény a félig telt hold volt, mert ezt látta meg az ébredő nő legelőször.

Julia grófné mélyen sóhajta és reszketve körültekintett.

Öt egy vágató mén ragadta, egy keresztyén lovag karja tartá átölelve, néhány mór kalóz üldözé, s midőn a fák árnya közt lebegő hold és csillagsereg mosolygott arczára, kaczer szelek játszottak azon hálóöltözettel, mely egy nőt csak a férj szeme előtt kimélhetett volna meg a szégyen sötét pirjától.

Míg mindig növekedő távolság védelmezte a mór kalóztól, megtudá Julia grófné, hogy a veszély perczében több kalandor lovag utazott Tankréd vára előtt el, kik hallva a zajt és látván a lángokat, berohantak a védelmetlen ka-

pun, és Manfréd gróf történetesen akkor lépett a hálóterembe, midőn a mór kapitány szemtelen vágyainak áldozatul esett volna.

Manfréd könnyű sebet nyert a kalóz törétől, míg a bájos martalékot kiszabadítá.

Már rég megszűnt az üldözés és a szaladókat egy apáczaárda termei fogadták el.

Julia a Tankréd-család védelme alatt álló kolostor falai közt egy zárdanövendék szende és piperétlen öltözetében köszöné meg Manfréd segélyét.

Ő soha sem volt bájosabb.

Kínálgatására a lovag szomjas ajka egy arany serleget merített ki, de a falernumi bor közé méreg volt vegyítve.

Mert a grófné nem tűrheté, hogy tajtékkeblét, sugártermetét és a regényes olasz föld legvarázslóbb keceit Calabria tavaszéji pongyolájában Tankréden kívül férfiszem élvezhesse, — még életének megmentője sem.

Ez az álszemérem vétkes ábrándja volt és kegyetlen örvöngése egy női erénynek.

Gironné még régen Tendilla ajkairól halla balladát e történetről hárfakíséret mellett.

Ő akkor Julia grófnét a legbűnösebb lények közé sorozta s a ballada szellemét és színezetét zordnak találá.

De miután szerelmi levélkéit elégette s lefolyt éveiben vádakát, a magányban vigaszt és a melázatban élvezetet kezdett keresni, egészen megváltozának nézetei.

Ha a kebelür alaktalan sovárgásai ostromolták, ha kedélye elsötétült és izgalmakra szomjazék: akkor gondolatai egy ösvényen Júlia grófné felé, a másikon ledérségekkel táplált múltjához vezették. Szüntelen összehasonlításokat tett, Tankréd hitvesét a nőerény eszményévé avatta, hogy saját keblét a bűn barlangjának, a kárhozat edényének tekinthesse. Neme a szilaj kéjnek özönlött idegein át, midőn a vádak skorpiófulánkjai szurdalták szívét. A ballada mindenik ríme, mint az eumenidák éneke, oly borzasztóan és nagyszerűn támadott föl s tombolt emlékeiben.

Szóval: Fernando első levele a divathölgy kedélyét, — mely miután a csalfa kéjek közt eltompult és kimerítették,

a kínban volt hajlandó menedéket és izgalmakat keresni — ezen lélekkór örvényébe menthetetlenül besodorta.

Lássuk második levelének hatását! Hiszen mi inkább a kebel beléletét törekszünk rajzolni, mint küleseményeket összehalmozni.

Még előszavunkban kinyilatkoztatók, hogy a tisztelt közönség azon osztálya, mely véletlen és meglepő jelene-tekkel, mérgezéssel, törökkel, titkos falajtóval, Sade marquis tollából kölcsönzött botrányokkal, lázas feszültségben tartó szöveggel és csattanó kifejléssel diszitett regényeket ked-vel, bosszankodással fogja e munkát félredobni.

Most viszont ismételjük szíves kérésünket, — méltóz-tassék minden ily izlésű egyén az *Élet és ábránd* című beszélyt általában el nem olvasni; vagy ha rossz csillagzata e lapokig vezette volna, siessen unatkozását, ezen alkal-matlan dæmont, a francia új regényiskola valamelyik diva-tos terménye által tüstént elűzni.

A kórházi jelenetek leírása sokat ártott Camoens képé-nek, mely húsz év alatt mindig azon epedékeny vonalakkal, büszke önérzetben és fiatal szépséggel vegyült Catharina álmai közé, mikkel egykor Cintrában kivívta volt az örök hűség esküjét.

Most Gironnenak egy búredőzött arcot s nyomortól megtört termetet kelle összeállítani, ha szíve szerelmével társalgani vágyék.

De ezen kiábrándulás még erősebbé tévé szenvedélyét.

— Érette egyenlőn van jogom könnyezni magányos éjeken és a világ szeme előtt. Mert hol oly nő, kinek keb-lében a szánalom végett ne léteznek egy húr és rokon-szenv? — Talán ezen eszme volt az első új kapocs, mely őt még szorosabban lánczoló Luis sorsához. Nemével a lel-kesülésnek gondolt azon pillanatokra, midőn fölnyithatná egy kórház ajtaját, hogy a halvány arcok közül a leg-sápadtabbra — a Luiséra — ösmerhessen és a sárgaláztól megvesztegetett légben öntagadással hozhasson oly segédet, minőt keresztyén hitünk követel s a néember-vértanuk nyuj-tanak.

Ezen ötleten kívül más is merült fel lelkében, melyet

eredetileg talán egy bukott angyal kölcsönzött földünk számára, s melyből az emberiségnek két osztálya hasonló arányban részesül, t. i. a hódító hős és a kaczer nő.

Mert találkozatok-e valaha oly bajnokkal, ki, ha szintén táborát nyomor és éhhalál kísérte, ne derüljön föl győzelmeinek emléke által?

Ő sajnálni fogja azon tartományban, melyet vakmerész portyázatai széttiprottak, az ipar elakadását, a hatányosság csökkenését, a polgárosodás haldoklásait; és mégis midőn látandja a gyárt, melyet zsarolásaival megbuktatott, a templomot, melyet katonalakká változtatott, a hid oszlopait, melyet ágyúSORAI összedöntének, titkon kéjelegni fog, mert minden romon dicsőségének örök zöldjét fölleli, ezen silány növényt, mely szemétben ver gyökeret és harasztjaival porló részeket képes át.

Ilyen egy kaczer hölgy is.

A férfi hidegebb önösséggel áldozik szenvedélyének, de ritkán talál örömet a kijátszott és hervadó nő szívfájdalmában, míg a néember bánatjelek közé kéjérzetet rejt, ha az, kit szeretett és már többé nem boldogíthat, búmarta-lékká lőn.

Catharina is ösztönszerűleg — mert kimondani és világosan érezni szégyelné — vágzott Luis arcán azon dúlt és sápadó vonalakra ismerni, melyeket a szerelem, mint egy sírkő hideg betűit, a hamvadó szív jeléül vésett.

Nemét az elégtételnek sovárgá oly bánatban föltalálni, mely a vesztes kinfokozata által tárná föl mértékét azon boldogságnak, mit Camoens élvezett volna kezének megnyerésével.

Ha a divathölgy e szívtelen kéjt taglalni akarná, talán természetesnek lenné, mint azon örömet, melyet egy fiatal leányka érez, midőn utána a költő néhány epedékeny szonettben nyögdel; mert a hiúság mindig el van látva csalokoskodásokkal.

Aztán nem akar-e Catharina Luis mostoha sorsából önvádakat vonni? S nem nyújt-e a megcsalt szerelemnek fényes elégtételt az által, hogy egész életet szerencsétlennek s keblét bünösnek tartja?

Ő nem gondolá meg, hogy az önkínzásban kevés érdem van, ha oly szív, mely izgalomhoz szokott, keres menedéket azon szélséend ellen. mely az élettenger tükrén reményeink vitorlaszárnyait többé nem feszíti, s mely unalmas órákat ígér, mint felhőtlen ég és szél nélküli hullám a matrózoknak.

Mig Catharina ily kétes jellemű érzésekkel küzdött, tapasztalá, hogy képzelődése mindig zordabb képeket keres.

Fernando leveléből először csak a kórházi szenvedés és a felügyelők részvétlensége foglalatoskodtatá kedélyét. Ő minden veszélyes mirigyként terjedő és gyógyíthatatlan betegségeket látott Luis fölött lebegni. Ott fekvék Camoens nehéz lélekzettel, láz miatt föltört ajkakkal, lángoló arczczal, merev szemmel és fekvék egy ágyban, melynek durva vánkosai az emberek köszívére emlékeztetnek és orvosszer után nyujtva ki viaszujjait, épen azon perczen, midőn a természet már elfáradott a kóranyagokkali harcban, — ekkor — így végzi be Catharina a nyomorróli képét — ő, a dús, a kényelmekhez szokott nő, ki a beteg mellett virraszt, s kit a lankadás és kimerültség ösmeretlen terhe nyom, fölemeli az üvegeket, de üreseknek találja; sürget, de senki mozdulni nem akar; imádkozik egy reménységért, de midőn már fölmelegitné keblét a buzgóság s a mennyet egy ércboltozatnál, egy hideg légmörnél többnek, szentebbnek akarná tartani, épen akkor a szomszéd kórágynban hit nélkül fuldoklik egy beteg és lelke sorvasztó gőzalakban szétpárolog.

Ezen rémitő kép több napokig üldözte Catharinát, míg végre megbarátkozék vele és erőtlennek kezdé találni.

S most más rajz lebegett szeme előtt. Ő az örültek házában volt viszont Camoens mellett.

Itt a köpadon, a keskeny szobák sötétségében. az épület szürke falain a kinoktól süvöltő lég közt torzképek vigyorogtak, titkos erejű szemek bilincselék lépéseit, örültek sóhaja lengeté zilált haját, egy láthatatlan kéz emelte föl melleplét, hogy hideg érintésével szívének hullámlását megfagylalja; s midőn ő, a kinok miatt szoborrá vált Niobe, látá arczán fehér gyönggyé jegedni a könnyeket,

az eszelősek hahotája forgószélként sodort le róla minden bánatjelt.

De nem főtöm tovább ezen lázas ábrándokat s csak azt említem meg, miként Catharinának külmodorán is nevezetes változás mutatkozik.

Ő, ha eddig áloméletet szőtt maga körül; ha szíve, mint egy csalárd necromant, varázskört vont és a képzelődés bűvös lámpájával ámitó alakokat idézett elő; — ő, ha a nő boldogságáról különcz terveket keresett; ha életét sivatagnak találta, melyből semmi ígéretszó többé remény felé vezetni nem fog; ha első szerelmét e pusztaságra délibábnak tekinté, mely föltünt, hogy fényjátékát a kebel sovárogja és elenyésszék, hogy nycomát az epedő szem ne kísérhesse; — szóval, ha ő ábrándozott: akkor arcza borult és mozgékonyág nélküli volt, míg rendszerint homlokát könyökén nyugtatta és szemei valamin czél nélkül függöttek.

Ezen küljelenségek ösmereteseek, könnyen elenyésszők és lassan támadják meg a létrendszert.

De Catharina Fernando második levelére kiragadtaték e renyhe melázatból. Mozdulatai élénkké váltak, szeme emésztő tűzzel égett és csaponga, szíve véletlen összeszorult, mintha megrettent volna. Ő nem tudott egy helyen sokáig ülni, mintha a szokott légkör fuldoklást okozna és gyanusan tekintett körül, mintha az éjnek, a napsugárnak, a levegőnek minden atomjai figyelmeznének, kémlelnék gondolatait és fenyegető vázokká átalakulnának.

Ily állapot sokáig nem tarthat, mert a természet a bomlott súlyegyent visszaállítani törekszik.

Küzdéseink vagy azon nyugalomban jecednek meg, melyet a világ resignationak nevez s mely tulajdonkép az életöröm iránti fogékonyág kiszáradásából áll, vagy pedig besodortatunk azon fásultság közé, mely csendes, mert az izgalom eszközeit nem ösmeri s mely orvosolhatatlan, mert örültséggé vált.

Catharinát az utóbbtól megvédték jó csillagzatai.

Midőn egy reggel pipereasztala mellett ült, futólagos pillanatot vetett tükrére. Megrémült. Félbe szakítá öltözkö-

dését. Indulatos hévvel járdalt boudoirjában. — «Ellenségem-e a tükör, mint a világ; csalfa-e, mint kedélyem?» — Rebegett ajkai. Karszékebe dőlt. Kezével takarta el arcát és ujjai egy könnyet fogtak föl. Szemei észrevétlen vonultak pipereasztala felé. Minden közelítésre egy tör feredett szívében és szúrása átnylallott idegein. Végre fölemelkedék a karszékből, szoborhideg természetére elszántság rajzoló le magát és szemei kísérteti fénynyel meredtek a velencei tükör széles üvegtábláira.

Catharina most először vett redőket észre arcán, a bánat és idő nyomait. Színének elevensége haldoklék, eltűnt azon fehér rezgület, mely szemet vakított, karsú termete szikárság jeleit árulta el; nagy fekete szemei mélyedők és kéklő gyűrületet láttattak.

Ő többé már nem fiatal nő.

A reggeli ima órája ütött.

Catharina gyalog ment a karmeliták templomába. A tömeg közé vegyült. Egy mellékoltár előtt térdelt. Az olvasó gyöngyein gyorsan siklottak el ujjai. A kardal szokatlan kéjjel rezgett szívében, és midőn a nép megáldaték, homloka az oltárzsámolyhoz hajolt. A hideg kövezet enyhén érinté kétségbeesését, egy Mária-kép vigasztalással nézett reá le, és ő az áhitatban nemét a kéjnek élvezte, mely most föllázít, mint a szenvedély, a nélkül, hogy örülségre ragadna, majd pedig kihűt, mint a lemondás, de tartós csüggedésre nem kárhoztat.

B. KEMÉNY ZSIGMOND *kéziratából közli*

PAPP FERENCZ.

KÖLTEMÉNYEK.

Szellem-óra.

Nem éjféلكor, mély halotti csendbe'
Üt a szellem-óra énekiem,
Fényben, zajban kondul a fülembé,
Hogy' s mikép, azt meg nem érthetem.

Hangos kedv közt, vidám társaságba'
Egy hang, egy szó szivembe nyilal,
Rám szakad az éj sötét homálya,
Támad a mult minden árnyival.

Sír felpattan s a kit eltemettem,
Ismert arczczal száll megint felém;
Sír bezárul s a mit reméllettem,
Abban újra eltemetem én.

A halottat a hit föltámasztja,
Ki egészen sír mélyére száll,
Élő lelket törve száz darabra,
Százszor éri utól a halál.

Szó, a melyet még kimondni vágyott
És igazán el nem mondhatott;
Dal, a melybe önte égő vágyat
És igazán el nem dallhatott;

Eszme, melylyé finomult valója
S földön testet so'sem ölthetett;
Gondolat, mely so'se vált valóra
S lét s nem lét közt búsan röpkedett;

Vágy, a mely hajh! elnémult örökre,
 Szív legmélyin elhaló remény,
 Ihlet, mely egy perczre szállt a földre,
 S visszaszállt, mint röpke tünemény ;

Köny, melyet ha el nem sir a lélek,
 Terhétől a telt szív megszakad ;
 Bú, a melyet százszor is átélhet
 S elmondani nem talál szavat :

Hangos kedv közt vidám társaságba'
 Fénybe', zajban, bárhol, mindenütt,
 Rám szakad az éj sötét homálya,
 Hogyha ez a szellem-óra üt.

Romok.

Előre tör a diadalmas Élet,
 Mögötte a mult romba hull,
 Nem kimél útján se nagyot, se szépet,
 Rohan föltartóztatlanul.

Rombolva épít újat szakadatlan,
 Nyomán más arczot ölt a föld,
 Mi romba dőlt, emléke halhatatlan,
 S a halhatatlan romba dől.

Romok közt élünk, ámde a természet
 A romot zölddel vonja be,
 Hatalmát érzem, hogy az újra éled,
 Mit érint alkotó keze.

De emberek közt szerte szét ha látom,
 Az ifju mint lesz puszta rom ;
 S magam is érzem tűnni ifjuságom,
 Ha gond, ha bűnnek súlya nyom.

Egy összeomlott élet képemását
 Ha látom egy arcz tükörén :
 Oh nem az élet örök újhodását,
 A puszta romot érzem én.

Örvénynek látom én az arcz redőjét,
 Mely összetört reményt takar.
 Szemen meglátom a vihar felhőjét
 S érzem, mit feldul a vihar.

A szivben a boldogság tündérvára
 Lett puszta rom, lett omladék.
 De hol az Élet teremtő varázsa,
 Mely fölépíti újra még ?

Uram, ki föltámasztasz összeszedve
 Sírokban szétszórt csontokat,
 Buzgó fohászszal bizom szent kezedre
 E bús, e drága romokat.

Az élet sorja.

— Tennyson. —

Két kis szomszéd faluból két gyerek
 Hanga bokrok közt pajkosan nevet;
 Bucsún találkozik két idegen,
 Az orgonák közt suttog csöndesen.
 A szerelem köt egybe két szívet.
 Két friss-zöld sirt a vén templom alatt
 Virág fed s öntöz langyos permeteg...
 Egy helyt, egy töről sarjadt két gyerek:
 Az élet sorja ez volt s ez marad.

Szerelem és halál.

— Tennyson. —

Kakukfüves gyepen az Éden kertbe'
Sétált a Szerelem szép holdas este.
Tündöklő szemmel szerte nézeget,
Midőn váratlan egy cziprus megett
Csak megjelent előtte és megáll,
A kit először lát, a bús Halál.

«Távozz — kiált — e sétahely enyém!»
A Szerelemnek könnye megered,
Kibontva szárnyát elsuhanva száll,
S bucsúzva szól: «Ez óra a tied;
Az élet árnya vagy te, bús Halál.

Miként napfényben egy fa sűrű lombja
Sötetlő árnyát le a földre ontja,
Az öröklét fényében szórva szét,
Halál árnyékát úgy veti a lét;
A fa ledől, az árnya elveszen
S örökre úr marad a szerelem.»

HEGEDÜS ISTVÁN.

SZEMLE.

Az új egyetemek függő kérdései.

Elnöki zárszó a Felső-Oktatásügyi Egyesület május havi enquétején.

A mostani tárgyalások során szembeötlő egyértelműséggel kialakult az a több oldalról nagyon határozottan hangsúlyozott és nyomós érvekkel indokolt meggyőződés, hogy az eddigelé kiállításba helyezett anyagi eszközök, azaz a törvényjavaslatban megállapított állami dotatió és az érdekelt városok áldozatkészségéből rendelkezésre bocsátott eszközök összességükben a mai kor igényeit némiképen kielégítő két egyetem szükségleteinek nem felelnek meg.

Az akademikus közvélemény ezen organumában kifejezésre jutott közmeggyőződés kötelességemmé teszi, hogy ez Egyesület elnöki székéből is a közoktatásügyi kormány figyelmébe ajánljam az anyagi eszközök kiegészítésének elsőrendű fontosságát, sőt elkerülhetetlen szükségességét. Mert úgy véljük, hogy azon esetre, ha a minister úr újabb deliberatio tárgyává teszi a körülményeket, mégis lehetségesnek fog mutatkozni az anyagi eszközöknek igen tekintélyes szaporítása, az érdekelt városok és az állam áldozatkészségének tetemes fokozása.

Evvel kapcsolatban utalnom kell egy mozzanatra, mely ezen tárgyalások folyamán nem eléggé domborított ki, sőt jobbra teljesen háttérbe szorult. Ez a kérdés a törvényjavaslatban hangsúlyozott fokozatos fejlesztés mikéntje. Evvel különböző vonatkozásokban foglalkozhatnánk. De első tekintetre legalább annyi nyilvánvaló, hogy a fokozatos fejlesztés gyors vagy lassú menete, szóval tempója és egyöntetű haladása első sorban az anyagi eszközöktől függ. Első sorban ezektől függ a beosztás; ezektől függ, hogy successive mit és mennyit lehet létesíteni. A fokozatos fejlesztésnek közepes igényeket kielégítő tempója is kétségkívül a szervezési munkálatok végzésénél nemcsak nagy körültekintést, hanem az eddig ígérkezőknél nagyobb áldozatokat is követel.

Igen örvendetes, hogy egyesületünk tekintélyes és nagytapasztalatú tagjai itt a városok és az állam által pótlendő hiányokat megvilágították és evvel a minister úrnak is a további tárgyalásokban felhasználható támpontokat szolgáltatottak.

Már most áttérek az egyetemi szervezetnek általános conceptiójára. Már elnöki megnyitóban is alkalmam volt arra utalni, hogy a minister úr ismételve tett korábbi nyilatkozatokban s a törvényjavaslat indokolásában is, elvileg a teljes egyetem eszméjének alapjára helyezkedett. Igaz, hogy a múlt évben tartott enquete tárgyalásaiban már kifejezésre jutott az a vélemény is, hogy ez az alap gondolat nem jelenti azt, hogy minden helyen okvetlenül teljesen ugyanazon schéma vagy a karoknak teljességgel azonos csoportosítása követendő. Ezen, a mi korábbi tárgyalásainkban megnyilatkozott véleményünknek az alapmotívuma az a consideratio volt, hogy a körülményekhez képest némely helyen a szokásos schémában nem szereplő szervek (mint például az ismételve szóba hozott közgazdasági facultás, a Németországban egyes helyeken létesített «Staatswirtschaftliche Facultät») létesítése indokolható volna. Sőt azt is jogosan kiolvashatnók a jelzett véleményből, hogy, a fokozatos fejlesztést igénylő és csakis ilyen fokozatos fejlesztést engedő viszonyaink közt, az egyes facultások felállítási sorrendjében bizonyos alkalmazkodás történhetnék az adott viszonyokhoz.

Ámde a múlt évben a mi körünkben kifejezett véleményből jogosan nem vonható az a következtetés, hogy a teljesen kialakult egyetemi szervezetnek valóban egyetememes jelentőségű szervei az egyik egyetem szervezésénél teljesen mellőzhetőek. Már elnöki megnyitóban bátor voltam bizonyos híresztelésekre, úgy mint a törvényjavaslat egyes pontjainak s az indokolás egyes fejtegetéseinek amaz értelmezéseire is utalni, melyek szerint a debreczeni egyetem orvostudományi kar nélkül, a pozsonyi egyetem bölcsélet-történeti kar nélkül (illetve az eredeti teljes alakulatában fenntartott bölcsészeti kar történelmi, nyelvészeti és bölcsészeti szakcsoportjai nélkül) létesíttetnék. Erre nézve a vita során előadottak után itt csak ismételve hangsúlyozhatom, miszerint arra nem egy példát tudnánk felhozni, hogy egyes egyetemeken az anyagi nehézségek tekintetéből az orvosi kar szervezése elmaradt, de arra (nem tekintve néhány izolált francia faculté keletkezését) alig tudunk újabb példát, hogy éppen a legsekélyebb anyagi eszközöket kívánó és a tanerők meggyerése szempontjából is a legkönnyebb feltételeket nyújtó böl-

cselet-történeti kar új egyetemek létesítésénél ne szerveztetett volna.

Itt mindenképen indokoltnak látszik ismételve azon momentumnak a döntő jelentőségét hangsúlyozni, hogy a feltett esetben épen azon karnak kihagyásáról volna szó, a mely a teljesen kialakult egyetemi szervezetben mindez ideig az «universitas litterarum et scientiarum» eszméjét legelső sorban és legteljesebben megtestesíti. Kétségtelen, hogy a többi karok is ezen eszme szolgálatában állnak, de a fennálló egyetemi szervezetben, a tisztán theoretikus tanulmányok legkülönbözőbb ágainak és épen a gyakorlatikus pályákra nem reflectáló és nem képesítő tanulmányterületek egyesítése által is, épen a bölcsészeti kar (eredeti teljes alakjában) lett az egyetemi szellemnek legsajátosabb exponense.

Azért az itt felhozott okok teljesen elegendők annak a postulatumnak az indokolására, hogy semmiképen sem volna indokolható és igazolható a régi értelemben vett teljes bölcsészeti karnak vagy akár csak ezen kar bölcsészeti, történeti és nyelvészeti szakcsoportjának vagy sectiójának hosszabb ideig tartó kizárása, illetve a bölcsészeti facultás ezen ágának az egyik egyetem szervezésénél történő mellőzése. Ezen ágnek az egyetemi szervezetbe való beillesztése vagy úgy történhetik, mint a régi nagy egyetemeken, ill. a budapesti egyetemen elfogadott schémában, azaz az eredeti teljes — a természettudományokat és szellemi tudományokat összefoglaló — egységes bölcsészeti kar keretében; vagy úgy, mint a külföldi egyetemek másik nagy csoportjánál és a kolozsvári egyetemen elfogadott schémában, melyben a tudományok két nagy csoportja két külön karban van egyesítve. De a bölcsészeti, történeti szakcsoport mellőzése semmi esetre sem volna helyesíthető.

Jól tudjuk, hogy a modern egyetemeknek ezen, a legcsekélyebb költségeket igénylő fontos szerve is az adott viszonyok között nem épen semmisnek mondható anyagi áldozatot követel. De másrészt semmi sem gátol meg abban, hogy itt is a fokozatos fejlesztés alapjára helyezkedjünk. Úgy vélem (és alighanem mások is úgy contempláltak ezt), hogy nem okvetlenül szükséges már az első megindulásnál mindazon szakokról gondoskodni, melyek a teljesen kifejlett bölcsészeti, történelmi és nyelvészeti karban, vagy az eredeti értelemben vett bölcsészeti karok illető sectiójában egyesültek. Ha a szervezetet csak fokozatilag fejleszthetjük, ezen kar egyik feladatának, a tanárképzésnek szempontjából is, egyelőre — természetesen csak ideig-óráig — elegendő

volna néhány főtanterv vagy vizsgálati tárgycsoport képviselőjét biztosítani. Így p. o. a jogászok képzésénél is megkívánt történelmi és philosophiai disciplinák tanszékei mellett már kezdetben gondoskodás történhetnék a magyar nyelvi és irodalmi tanulmány, a classika-philológiai tanszak a német tanszak és a pedagógiai tanulmány ellátásáról. A más szakokból készülők természetesen egyelőre más egyetemekre mennének.

De a bölcsészeti kar egyik egyetemes jelentőségű nagy ágának továbbfejleszthető nucleusa így kezdettől fogva kialakúlna; és nem keletkeznék olyan szegényletes állapot, melyben az egyetemi szellemnek egyik legjelentősebb tényezője, az egyetemi szervezetnek a legcsekélyebb anyagi áldozattal létesíthető és fenntartható szerve hiányoznék.

Az a kérdés, ha vajjon megfelelőbb-e az eredeti teljes bölcsészeti kar szervezése, illetve a budapesti egyetemen fennálló bölcsészeti kar analógiájának fenntartása, vagy a matematikai és természettudományi szakcsoportnak a szellemi tudományok csoportjától való elválasztása, mindeztideig le nem zárt nagy controversia tárgya. De itt végső elemzésben nem az a lényeges, hogy a két csoport összefoglalva vagy külön-külön szerveztesék (amint ez a kolozsvári egyetemen történt), hanem az, hogy semmi esetre sem szervezendő az egyik egyedül — a másiknak kizárásával.

Azt hiszem, hogy nem fejezhetjük be e tárgyalásokat a nélkül, hogy ezt a postulátumot a leghatározottabban hangsúlyozzuk és mint a teljes modern egyetemi szervezet egyik sarkalatos kellékét a közoktatásügyi minister úr figyelmébe ajánljuk.

Áttérek most arra a pontra, melyet már elnöki megnyitóm-ban mint a szervezési munka legfontosabb és legkényesebb mozzanatát emeltem ki. Ez a tanerők selectiója.

Tárgyalásaink során egészen világosan és határozottan kifejezésre jutott az a közmeggyőződés, hogy az első kinevezések csak a létező egyetemi testületek tüzetesen indokolt szakvéleménye alapján, illetve az e testületek keretében létező szakcsoportok tagjainak tüzetes véleményének meghallgatásával történjenek.

Ennek azonban egy elháríthatatlan következménye van, melyet nem lehet eléggé hangsúlyozni; és ez az, hogy a helyes megoldást semmiesetre sem szabad úgy contemplálni, hogy az illető helyeken működő tanerők «átvétele» magától értetődik

vagy követelhető. Tagadhatatlan ugyan, hogy a problémának legegyszerűbb, legkönnyebb és legkényelmesebb megoldása ez volna; de hozzátehetjük, hogy ez mint elvi alap vagy átlagos eljárás egyúttal a legrosszabb megoldás is volna.

Mi itt egyes egyének érdemeinek és hiányainak mérlegelésébe nem bocsátkozhatunk. De kénytelenek és kötelesek vagyunk elvi szempontból jelezni azon tendenciákat, melyeknek érvényesülése az új főiskolák felvirágzását és tudományos versenyképességét esetleg hosszú időkre kiterjedőleg illusoriussá tennék.

Hiszen az akadémikus életet hosszabb tapasztalásból ismerők előtt nyilvánvaló, hogy egyesek, a kik jóval szerényebb feltételeket nyújtó és szerényebb igényeket támasztó kisebb intézetekben (akadémiákon vagy collegiumokban) működnek, rendszerint nem æquiparálhatók az egyetemeken működő új tudós nemzedék kiválóbb képviselőivel és nem üthetik meg minden tekintetben az egyetemi mértéket.

Már pedig másrészt az is nyilvánvaló, hogy az új egyetemi intézmények felvirágzása tekintetében és érdekében épen az a legnagyobb fontosságú momentum, hogy a fiatalabb tudós nemzedéknek legkiválóbb képviselői közül választszuk a tanerőket. Mert ez az egyetlen út, mely ezen intézményeknek tudományos versenyképességét komolyan biztosíthatja.

Épen azért hangsúlyozták azok, a kik ehhez a ponthoz hozzászóltak, annak a fontosságát, hogy a fennálló nagy tudós testületek, illetve az ezeknek keretébe tartozó szakmák képviselői adjanak a tanszékek betöltésére nézve indokolt szakvéleményt. Mert épen az a fődolog, hogy a tanerők selectiója a lehető legtökéletesebb módon történhessék.

E sarkalatos jelentőségű követelménynyel szemben a lehető legszerencsétlenebb gondolat volna, a szervezés nagy munkájánál úgynevezett «szerezett jogok» biztosítását fogadni el tulajdonképeni vezérelvül. Mert lényegileg új állami intézmények szervezésénél a szervezés munkáját végző közoktatási miniszternek teljesen szabad kézzel kell rendelkeznie.

A közoktatási kormányzat és az új intézmények létesítésében közreműködő más tényezők méltányossága és áldozatkészsége mindenesetre kereshet és találhat olyan utakat és módokat, melyek lehetővé teszik az azoknak elhelyezéséről vagy ellátásáról való gondoskodást, kik a megszüntetett régi intézeteken szereztek bizonyos jogokat. De ezen jogok respectálása nem igazolja az új nagy intézmények sarkalatos igényeinek elhanyagolását, mi be-

következnék, ha a szerényebb keretű és igényű régi intézeteknek képzett, de szerényebb minősültségű és munkásságú alkalmazottjai foglalnék el azon területeket, melyeket az új egyetem felvirágzása érdekében az egyetemi docensi kar kiválóságaira kell bízunk. Mert csak ezeknek a megnyerése alapozhatja meg az új egyetemeknek mint tudományos versenyképességű főiskoláknak a hírét s jövőjét.

Ezek után legyen szabad az érdemleges jelentőségű kérdések még egyikére röviden reflectálnom. Nem szenvedhet kétséget, hogy a mi tanácskozásainkban megnyilatkozó akadémikus felfogás szerint nem képzelhető, hogy az új intézmények szervezeti szabályainak megalkotása egyszerűen rendeleti úton, a most fennálló akadémikus testületek meghallgatása nélkül történjék; — ha csak a közoktatási kormány egyelőre nem éri be a létező egyetemeken fennálló szervezeti szabályok egyszerű receptiójával. De még ezen szándék feltevése mellett is nyilvánvaló, hogy a régóta fennálló egyetemi testületek szakértő tagjainak véleményadása e tekintetben is a legnagyobb jelentőségű volna. Mert alig tagadható az, hogy a szabályok értékére és czélszerűségére nézve csak azok mondhatnak valóban alapos és minden irányban tájékoztató véleményt, a kik éveket és évtizedeket töltöttek az akadémikus munkásságban s így ezen szabályok czélszerűségéről és hiányosságáról tapasztalatokat szerezhettek. Itt azután még figyelmet és behatóbb tárgyalást igényelhet az az eszme, miszerint az egyetemi tanulmányi rend szabályozó elvei organikus törvénybe volnának foglalandók, a mint ezt már korábbi törvények alkotásánál contemplálták. Igaz, hogy ilyen általános egyetemi törvénynek a hasznossága a felső oktatási politika controvers kérdései közé tartozik. Arra nézve azonban az e tekintetben eltérő nézeteket vallók túlnyomó része bizonyára egyet ért, hogy legalább az egyetemi tantestületek tagjainak legfontosabb jogviszonyai az akadémikus élet sajátos igényeinek megfelelően csak jól meg-alapozott garantiális törvény által szabályozhatók.

Ez ügygyel kapcsolatban meg kell emlékeznünk a felső oktatásügy azon vezéreszméjéről is, melyben azt hiszem, mindnyájan találkozunk. Ez a vezéreszme: az egyetemi autonómia eszméje.

Bármennyire elismerjük, hogy a viszonyok nagymérvű átalakulásában abból, a mit e fogalom eredetileg magába foglalt, igen sok elveszett; másrésről mégis csaknem mindnyájan egyetértünk arra nézve, hogy annak bizonyos értelme és jelentősége

mindeddig fennmaradt. A gyakran emlegetett autonómiának mindeddig fenntartott legfontosabb eleme pedig, az akadémikus körök közvéleménye szerint, a tanerők tudományos minősítésének jogában és általában a tanszékek ügyeinek véleményezésében található. Bizonyos skeptikus felfogásokkal szemben pedig nagyon is indokoltnak látszott, hogy épen az ily értelemben vett autonómiahoz való ragaszkodásunkat ezúttal is kifejezzük.

Végül engedelmet kérek arra, hogy egyik mélyen tisztelt tagtársunknak, egyetemünk seniorának, báró Korányi Frigyesnek egy igen figyelemreméltó gondolatjára reflectáljak, mely szerint igen kívánatos volna, hogy az egyes egyetemek képviselői a jövőben rendesebben találkozzanak és bizonyos közérdekű ügyek tüzetes megbeszélésére alkalmat nyerjenek. E gondolatnak a megvalósítása egyes pályatársak egyéni kezdeményezéséből rendezett ismétlődő congressusok keretében, vagy esetleg valamely hivatalos vagy félhivatalos szervezet keretében is elérhető volna. Mindazonáltal azt hiszem, hogy, a mi nagyon rövid idő óta megindított munkásságunk minden túlbecslése nélkül és minden önelégültség nélkül, némi megnyugvással megállapíthatjuk, hogy ilyesféle hivatalos vagy félhivatalos organum kialakulása előtt és attól függetlenül is, már eddig is bizonyos fokig lehetségesnek bizonyult a szóban forgó értékes gondolatnak a megvalósítása. Mert, egyelőre még csak szerény mértékben, de a fokozatosan haladó fejlődés tekintetében mindinkább biztató auspikiumok mellett tényleg már kialakult a közös érdekű kérdések és ügyek együttes tanulmányozásának egy ilyen szerve. Ez a szerv a Felső Oktatásügyi Egyesület, mely a most befejezett tanácskozással újból nem egy tekintetben előmozdította a fogalmak tisztázását.

Legyen szabad végül még a legmelegebb köszönetet kifejezni első sorban a mi igen tisztelt állandó előadóinknak, Grósz Emil és Magyary Géza t. tagtárs uraknak, a kik ezt az eszmecserét alapos előterjesztéseikkel hathatósan alimentálták; egyúttal pedig azon t. tagtársainknak, a kik tárgyalásaink tartalmának a gyarapításához, a törvényjavaslat megvilágításához és véleményezéséhez hozzájárultak, valamint azon társainknak is, a kik az ügy iránti érdeklődésüket az értekezleten való részvétellel bizonyították.

Az együttes ülést azon reményben rekeszthetem be, hogy ezeknek a tárgyalásoknak az anyaga is rá fog szolgálni azon

megtisztelő elismerésre, melyben a vallás- és közoktatásügyi minister úr a tavaly tartott enquete anyagát részesítette és hogy e tárgyalások is hozzá fognak járulni ahhoz, hogy a törvény auspiciumai az ügy további kivitelében a lehető legkedvezőbben alakuljanak.

Medvezky Frigyes.

A Nemzeti Színház vígjátéksorozata.

I. A modern színház bajai és veszélyei.

A modern színházzal is úgy vagyunk, mint a modern étellel általában: fényben, pompában, kényelemben, minden külsőségben túlteszünk a régi időkön, sőt a régi idők legvakmerőbb képzeletén is, de azokról a bajokról meg veszélyekről sem álmodhattak a régiek, melyek ránk szakadtak vagy fenyegetnek bennünket. Egyik forrásuk, talán a legbővebb, hogy a modern színház nagy üzleti vállalkozás, mint pl. az ujság is, az irodalom általában, az összes művészetek és sok egyéb. Hogy ez együtt jár a kor demokratikus fejlődésével, melyet pedig ohajtunk, magától értetődik. Egyes drámákat, melyek egy évadban húsz-harmincz, sőt száz előadást érnek, húsz-, harmincz- vagy százezer ember néz meg, oly szám, melyet még nem rég képtelenségnek néztünk volna. Előfordul, ha most egy régibb darabot fölelevenítenek, hogy egy színházi évadban többször adják, mint azelőtt tíz vagy húsz évben összevéve, a mint ez pl. Szigeti József *Rang és módjával* az idén megtörtént. És hogy telnek meg ma az óriási nézőterek, míg azelőtt még a kisebb színházakban is a telt ház kivételes esemény volt! A Népopera háromezer nézőre van berendezve. Az udvari, nemzeti, királyi színházaknak néha kedvük támad azzal kérkedni, hogy ők nem nézik az üzletet, de ha őszinték és becsületesekek, elnyomják ezt a kedvet és legfeljebb halkán mondják, hogy ők nem *csak* az üzletet nézik. Nem lehet az üzletet *nem* nézni és nem is szabad. Hála Istennek, már ott vagyunk, hogy a tiszta művészet is, ha nem is épen a legfényesebb üzlet, de kifizeti magát, a mint ezt tavaly a Nemzeti Színház Shakespeare-cyklosa, az idén vígjátéksorozata bizonyította. Más években, ilyenkor, a színház üres volt; az idén megküzdött a német Reinhardt-előadásokkal, a német Wagner-előadásokkal, a német operett-előadásokkal (ekkor a sáskajárás volt itt az idén!) és szépen meg-

telt. Akkora a közönségünk, hogy még a jó dolgoknak is jut! Kivánhatjuk-e, hogy az máskép legyen? A finnyások hiába sopánkodnak, a művészet ma már nem lehet kiváltságos élvezete a kiváltságosoknak, és a szerencsétlen bajor romantikus király, ki egymaga volt a színházban, a hol csak neki játszottak, még a mi romantikusainknak is hihetetlen phantastának tetszik. A tömegek adják meg a művészetnek az anyagi függetlenséget, a melyet a szellemi függetlenség föltételének kell tekintenünk. De talán máskép is jó a tömegek hatása. A művész együtt él és érez a közönséggel, a néplélek hatalmas légáramlatai át- meg átjárják az ő lelkét, a művészetnek népiessé válása annyi, mint a művészet nagy belső épsége és ereje. Az udvari, az aristokrata, sőt még a bourgeois-művészet is mindenféle betegségek csiráit hordja magában. Először elfinomodik, azután elsenyved. Ha nagy fényvel elkápráztatja is szemünket és bódító illatával elkábítja fejünket, mint az üvegházi virágok: ez az a művészet, mely csakhamar kimerül és meddő marad. Még Shakespeare művészetének sem voltak utódjai, holott ő maga a nép fia volt, művésze népies forrásból táplálkozik és közönsége is egységesebb műveltségű volt, mint a continense: Molière után sokáig nem volt semmi. A görög színháznak s általában minden görög művészetnek a legegységesebb közönsége volt, mely valaha létezett a földön. Ki mondhatja, hogy pusztá véletlen, ha ez a művészet a legépebb, a legteljesebb, a legfolytonosabb volt és a legtartósabb, a leggazdagabb fejlődés ragyogó példáját mutatja?

Ez, mint elmélet, igen szépen hangzik, főleg, ha hangzatosan sociologiai elméletnek nevezzük; bizonyára igaz is egy bizonyos fokig, de a színház elüzletesedése egyelőre (talán csak átmenetileg) keserves dolog és kétségbe ejti nem csak a finnyásokat. Egyelőre a tömegek hatása nem mint friss, edző levegőáramlat sat. mutatkozik, hanem mint vészes hatalom, mely a színházat lerángatja a művészet magaslatáról. Az igazgatók teljesen alárendelik magukat a közönség izléstelenségének, szeszélyének, alantas kedvtelésének. A görög közönség más volt, óriási volt (a színházak egy része nem három-, hanem harmincezer néző számára volt berendezve), de művészibb érzésű volt, mint a mienk; a mienk, mint közönség, inkább ethikai, mint æsthetikai érzések által vezetetti magát. A mi közönségünk (nem csak a magyart értem, hanem a mait) még mindig egy kissé a peleskei nótárius álláspontján áll, a ki a színpadra ugrik, hogy megbüntesse a gonoszokat és megvédelmezze a jókat, ámbár

néha meg örül, ha a gonoszok nagyon ügyesek, nagyon szemtelenek és nagyon demokratikusak. Bizonyos, hogy ritka az az igazgató, a ki szembe mer szállni a közönséggel, illetőleg a ki vezetni, nevelni akarja. Sőt attól való féltében, hogy a határon innen marad, sok igazgató túlmegy rajta és korlátozottabbnak, alantasabbnak képzeli közönségét, mint a milyen; lefelé licitálják egymást a közönség kedvének hajhászásában. Vannak, a kik ezt hideg számíttással teszik; a legtöbb előbb maga magát ámítja, azután a közönséget. Hogy a közönség ízlése ettől nem javul, könnyű elképzelni. A legfurcsább az, hogy végre a közönség kezd virtuskodni és ha már hitványnak tartják, még hitványabbnak tettetli magát, mint a milyen. Az embernek végre is modernnek kell lennie és haladnia a korrallal. Másképp érthetetlen volna, hogy színleg mégis tisztességes férfiak, anyák, leányok hogyan hallgathatják meg azokat a dolgokat, melyekről a színpadon oly nyiltan, oly szemérmetlenül beszélnek. Hogy egymás előtt nem szégyelik magukat! És mit használ mindez? Az operett mégis tútesz a leglazább vígjátékon, vagy bohózaton; még esztelenebb, még meztelenebb, de tánczolnak és énekelnek és bohóczkodnak és ugrándoznak is benne. A cabaret pedig előbbutóbb tútesz az operetten is. Ott szivarozni és sörözni is lehet. Igaz, hogy az ember előbb mehet színházba, azután még mindig elég korán kerülhet a cabaretbe, de kinek van pénze és kedve előbb színházba menni? Modernitásunkban és demokratsimusunkban oly lejtőre jutottunk, melyen, úgy látszik, nincsen megállás. Már egyszer megtörtént, hogy a circus és a vásári mulatság egészen elnyelte a művészi drámát a császári Rómában. Nem közeledünk-e ismét ehhez a katastróphához? Ha néha körülnézek a színházban a felvonás-közben, megijedek sok páholybeli és földszinti arcz kifejezésétől. Hiszen ezek az emberek rémségesen unatkoznak, mások meg valósággal dühösek és arczokról leolvasható: ha én még egyszer ide beteszem a lábamat! Az igaz, hogy ezek nem a népből valók. A nép helyét egyelőre oly közönség foglalja el, mely régen «túl van a jón és rosszon», illetőleg minden művészetben.

A modern színjátszás nagyon sok vonása művészi életünk e bajaiban és veszedelmeiben találja igaz magyarázatát. Az a kor, mely a Dusekat, Sara Bernhardtokat, Novelliket, Baumeistereket, Szigeti Józsefeket, Márkus Emmákat, a nagy indulatok, a bonyolult lelki állapotok hatalmas és finom rajzának mestereit szülte, úgy látszik, végéhez közeledik. Kevés a kimagasló egyéniség a színészek

közt. Azelőtt ezek járták be a világot, ma egész színtársulatok utaznak, még pedig star nélkül. A rendező nyomul előtérbe, truc-jeivel, leleményével, a legjobb esetben hangulatfestő művészetével. Reinhardt a kor embere. A circusbán adni elő classikus drámát ötszáz statisztával: ez tömegművészet. Mi fossiliák még érdeklődünk Oedipus iránt és elmésnek találjuk a circusbán a régi amphitheatrum helyett való fölhasználását; a fiatalabbak, illetőleg modernebbek örülnek, hogy még a classikus dráma végett sem kell kifáradni a circusból, haut-goût nak találják az istállószagot Sophokles előadása közben, a földolog azonban mégis az ötszáz statiszta, a ki tactusra nyögi: Oedipus segíts! A régi mysteriumnak színre hozatala (a Vigszínházban) ugyanebbe a kategoriába tartozik. Német — középkori — mystikus, ez csak elég szokatlan combinatio, ha ez nem izgatja az idegeket, akkor nincsenek idegek. De szereti-e ez a közönség a németet és a középkort? Szó sincs róla. Hisz-e a Jedermann bűnében (melynél százszorta nagyobbakat reggeltől estig, nap nap után elkövet), bűnbánatában, a Jótettek és Hit csudatékony hatalmában, a megváltásban és üdvözülésben? Dehogyan hisz! De szeret kaczerkodni a hittel, a csodával, a lemondással, a középkorral, ama platonikus socialisták példájára, a kik egyelőre nem osztják szét millióikat, de elképzelik, mily szép *volna*, ha ők önfeláldozók *volnának*. Vagy *Sumurun*, a némajáték, oly háremjelenetek ábrázolásával, melyeken — úgy mondják — a párizsiak is meghökkentek. Van német és francia pornographia, a különbség nem nagy, a sár mint sár egységes elementum, azonban a német mégis féktelenebb, brutalisabb és a maga ordító tolakodásával szemérmetlenebb. Ezzel csalják az embereket a színházba, mert a rendes ingereknek alig van erejük, legalább nagy üzletet nem lehet rájuk építeni. A rendezés pedig azt hirdeti magáról, hogy külön, a költészettől független művészet, mely a maga kénye-kevede szerint bánhat az irodalmi művekkel. Oda jutottunk, hogy a primitivitás, a pantomima, az ötszáz statiszta eróműtani hatása, Shakespeare, Sophokles, Molière gyönyörű palotáinak lerombolása és az épületköveknek «modern izlésű» vagy egészen apart alkotásokra való felhasználása: a modern művészet legújabb füttyentése. A vége az, hogy a színház elveszti közönségét, a mely minden nap más összetételű, akár a kaleidoszkop. Közönsége a színháznak, amely az irodalmat és a színészeket állandó szerető figyelemmel kíséri: ez nincs. E helyett van tömegetetés. A földolog, hogy ott voltunk, megjelentünk, láttak bennünket, mi is

láttuk a többieket, azután gúnyos mosolygással mondtuk: No lássuk, mit tudtok, mi újat csináltok, úgy se tudtok semmi újat és végül csodálkozva fölkiáltunk: No ezt mégse vártuk! Vagy: Förtelmes, nagyszerű, hallatlan, genialis, érdekes. Vagy: Reinhardt mégis nagy ember; legalább is ügyes ember; minden képzeletet meghaladóan ravasz; mégis érdemes volt idejönni, erről sem volt fogalmunk. Vagy: másodszer nem szednek rá, és így tovább, a naivitás és a temperamentum foka szerint.

Ily körülmények közt nagyon természetesnek fogjuk találni, ha azok a színházak, melyek a hagyományokat nem akarják sutba dobni és a művészet régies fölfogásán csüngenek, módot keresnek közönségük figyelmének erősebb ingerlésére. Az önvédelem szülte a cyclikus előadások gondolatát. Csatasorba kell állítani a nagy műalkotásokat, hogy ellentállhassunk a művészi anarchia szeszélyeinek. Mert meg kell állapítanunk, hogy az ultramodern színházak, rendezők, művészek nem valamely kiforrott új művészet jegyében jönnek felénk. Reinhardt pl. egy csöppet sem törődik Ibsennel vagy Hauptmannal. Játssza Shawt, játssza Hofmannsthalt, játsszik mysteriumokat és pantomimákat, játsszik rossz modern vígjátékokat, játsszik Shakespearet, hol jól, hol rosszul, játsszik mindent, a mitől sikert vár, mindent, a mi az ő kivételesen nagy és leleményes színházi érzékét ingerli, de mindenestre nagy eklektikus, a kinek az az elve, hogy nincsen határozott művészi elve, kivéve a rendezés művészetének kifejtését, a mi azután arra csábítja, hogy ezt minden fölé helyezte. Magam is vallom, hogy a művészet fejlődési productum, melynek minden jelentős mozzanata különböző és mégis sajátosau értékes. Shakespeare nem czáfolta meg Sophoklest, külön vannak, mint két magas hegyecsúcs, melyet az idők mély völgye elválaszt egymástól, de az egyikről áttekinthetni a másikra és mindegyik más messzeségekbe tekint. De a nagy «újtóknak» nem volna szabad így beszélniök. Rosszul illik nekik az a nagy liberalismus, melylyel elvtelenségüket takargatni igyekeznek. A kik pedig minden belső kapcsolatot, azaz minden fejlődést a művészetben tagadnak, azok maguk zárják be magukat a szűk és lehetetlen individualismus börtönébe. Szóval nagyon érthető, hogy a cyclus gondolata tetszik az igazgatóknak. A közönségnek egy részében a kíváncsiság ébred. Az emberek néha mégis érzik a «speculativ» művészet nyomorúságait és maguk is menedéket keresnek. A Nemzeti Színház tavalyi Shakespeare cyclusának óriási sikere mindenkit meglepett. Igaz, hogy a Kisfaludy-Tár-

haság Shakespeare-propagandájának része volt ebben a sikerben, de a Shakespeare-cyclus egyengette a következőknek útját. Így született meg a kolozsvári drámatörténelmi sorozat, mely huszonhat estére terjedt (1911 okt. 7. — 1912 márcz. 30.) és Sztáray Mihálynak *Az igaz papságnak tikoere* című művével kezdődött, Bessenyei, Csokonay, Katona, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Gál, gr. Teleki László, Nagy Ignác, Hugo Károly, Szigligeti, Szigeti, Jókai, Rákosi, Dóczy, Tóth, Csiky, Herczeg Ferenc, Gárdonyi Géza egy vagy több művét felölelve, Herczeg Ferenc *Déryné ifjasszonyjával* ért véget. A kolozsvári társaság Budapesten is bemutatott néhányat az előadások közül, melyek igen tisztességes színvonalon állottak. A Nemzeti Színház április 19-én kezdte meg a vígjátéksorozatot, mely harminczkét estére terjedt és június 3-án ért véget. Ily gyors egymásutánban adták a darabokat, negyvennégy színházi est közül a vígjátéksorozat lefoglalt harminczkettőt. Minden darabot egyszer megismételtek, az egyik estén két darabot játszottak, összesen tizenhetet. Minden előadást conférence előzött meg. Várad Antal kettőt tartott, a többi conférencier egyet-egyet, úgy, hogy a színház tizenöt előadót is bemutatott. A vállalkozás meglepte a közönséget és általában tetszett. A gondolat felkeltette kíváncsiságát és ha néha unatkozott is, egészben nem bánta meg, hogy részt vett benne. A vígjátékot különben is szereti és annyi vígjáték egy halomban ily rövid időközben még soha sem vonult el előtte a színpadon. Így a conservatív Nemzeti Színház is rendkívüli eszközökhöz nyúlt, hogy a közönség körében érdeklődést keltsen, de a tiszta művészet érdekében a legtisztességesebb eszközökhöz. Mert hiszen csak a legműveltebb közönséghez fordult, a mely irodalomtörténeti motívumok iránt fogékony és nem riad vissza «az idők mohától».

II. A vígjátéksorozat összeállítása.

A sorozatos előadásoknak mindenkor nevelő, oktató célja is van, ezt kár volna tagadni, csak nem kell nagyon hangsúlyozni, mert a közönség általában nem épen tanulás céljából megy a színházba. Első sorban æsthetikai gyönyörűséget keres, de ebben a tekintetben azután, főleg a mienk, a legkészségesebb, nem akadékoskodik, nem nehézkes, szívesen megy a színházzal, a színészekkel és a szerzővel és fogékony a nevelő szándék iránt is. A művészi nevelés járulékos hatása legyen az

æsthetikai élvezetnek, önként, a szándék hangsúlyozása nélkül jöjjön létre, akkor azután létre is jó. Ugy kell tehát összeállítanunk a sorozatokat, hogy a közönség minden külön erőfeszítés nélkül tanulhasson belőlük, művészi nevelődése külön erőfeszítés nélkül állhasson be. Azok a rossz színházigazgatók, a kik csak a pillanatnyi üzletet nézik, a közönség ízlését extravagantiákkal rontják, azután csodálkozni kénytelenek, hogy a közönség egyszerre cserbenhagyja őket.

A vígjátékeyklust chronologiai rend szerint állították össze. Kilencz idegen vígjátékot adtak (*Pathelint* és *A bizalmatlan* egy este) és nyolcz hazait. Az idegenek így következtek egymás után: 1. Aristophanes: *A felhők*. 3. Terentius: *A testvérek*. Ennyi az ókorból. Az újkor kezdetét jelzi a névtelen szerzőtől való 5. *Pathelin mester* és a Commedia del'Arte példája gyanánt *A bizalmatlan*, a mi azonban a műfajnak sokkal későbbi, XVIII. századbéli terméke, csakhogy maga a műfaj sokkal régebbi. A XVI. század képviselője 7. Shakespeare: *Sok hűhó semmiért*. 9. Molière: *A képzelt beteg* és 11. Calderon: *Úrnő és komorna*. A XVIII. századból való 13. Beaumarchais: *A sevillai borbély* és 15. Goldoni: *A fogadósné*. A magyar darabok rendje ez: 2. Kisfaludy Károly: *A kérők*. 4. Szigligeti Ede: *A mama*. 6. Szigeti József: *A csizmadia mint kísértet*. 8. Tóth Kálmán: *A nők az alkotmányban*. 10. Bereczik Árpád: *Nézd meg az anyját*. 12. Rákosi Jenő: *Aesopus*. 14. Dóczi: *Széchy Mária*. 16. Csiky Gergely: *A buborékok*. A magyar és idegen darabokat felváltva adták.

Ennek az összeállításnak ép æsthetikai szempontból egyik nagy baja volt, hogy a magyar és az idegen chronologia megrontotta egymást. A huszonhárom századnál idősebb Aristophanes-darab tőzsomszédságába került Kisfaludy Károlynak. Szigligeti Mamáját közrefogták Terentius és *Pathelin mester*, meg *A bizalmatlan* és így tovább. Átlátom, hogy a sorozatban nem mellőzhetők sem a magyarokat, sem az idegeneket; átlátom, hogy bajos lett volna először mind az idegeneket fölléptetni és azután a magyarokat. És minthogy a magyar vígjáték száz éves, az idegen pedig majdnem harmadfélezer éves, ezt a chronologiai visszásságot nem lehetett elkerülni. De kifogásom van az egész chronologiai rend ellen. A chronologiai sorrend nem igen való a színházba, az az irodalomtörténeté, a mely első sorban oktatni akar. Gépeket is lehet, sőt kell chronologiai rendben kiállítani, mert itt a haladás szembeszökő, tanulságos és érdekes. A művé-

szetben, nem tekintve az első kezdeteket, a régebbi nem mindig kevésbé tökéletes, sőt minden művészetben vannak nagy virágzások, melyekre hanyatlások következnek. Mi élvezetem lehet abban, hogy Molière után lássam Calderont és még később Goldonit? Az sem tanulságos, sem élvezetes, mert hiszen a történeti kapcsolatot, mely tanulságos lehet, nem érzem, a sülyedést pedig visszásnak érzem. A chronologiai rend csak a legkényelmesebb, csak a legközelebb fekvő — a színházra nézve, de a közönséget inkább megzavarja, mint fölvilágosítja.

Jobbnak tartanék két más rendező elvet, a melyet esetleg erőszakosság nélkül még kombinálni is lehetne. Az egyik a műfaji, a másik a nemzeti. A vígjáték nem egységes műfaj, differenciálódik különböző lélektani és æsthetikai szempontok szerint; vannak ugyan átmenetek és combinatiók, de hiszen válogathatók közülük saját tetszésem szerint. Hasonlókép minden nemzetnek megvan a maga saját jellemű vígjátéka és habár ráhatások, átvételek és utánzatok elhomályosítják a nemzeti jelleget, itt is szabadságunkban áll azokat a darabokat választani, melyek a nemzeti sajátosságot legbélyegzettebben tüntetik föl. A mi sem műfaji, sem nemzeti szempontból nem jellemzetesen, az egyszerűen mellőzhető. A sorozat kezdődik Aristophanessel és az ő politikai társadalmi satyrájával. Ilyes valami lehetetlen volt Rómában, semmiféle folytatását nem találni a középkorban, csak eleven nyilvános és politikai élet talaján nőhet nagyra. Tehát nem társítanám Aristophanest és Terentium, vagy Aristophanest és a *Kérőket*, hanem bemutatnám Aristophanest és a modern politikai satyrát, esetleg egy francziát és egy németet, talán Hauptmann *Biberpelz*-jét és *Rabagast*, esetleg még jobbakat találnék. De semmikép sem kezdeném a sorozatot politikai satyrával, mely most mégsem annyira népszerű (nem tudom, miért nem az), hanem oly műfajjal, mely közelebb áll hozzánk. Ha lehet, egy este adnék két, esetleg három darabot. Nem kutatom, hány bemutatásra alkalmas műfajt találnék, de első pillantásra több élesen különválót látok, pl. a «harmlos» bohózatot, melynek külön fejlődése van Franciaországban, külön Angliában, külön Olaszországban; (van-e mulatságosabb, mint egy jó Labiche-féle francia vaudeville?) ide tartozik tehát az abszolút bohózat a maga különböző változataiban, beleszámítva a Commedia del' Artét. Milyen más a finom társalgási tonusra hangolt francia salon-vígjáték (Musset!) A csel-vígjáték, melynek őse Menander! A politikai és tár-

sadalmi satyra. A jellem-vígjáték, melynek Molière a legnagyobb mestere. A phantastikus és romantikus komédia, melynek legnagyobb mintája a *Szentivánéji álom*. Más fontos változat a történeti vígjáték, melyet a francziák és németek művelnek. Ime hamarjában hét különböző fajtája a vígjátéknak, melyek vegyülhetnek ugyan, de mégis csak úgy, hogy a főjelleget el nem mosódik. Így mégis teljesebb képet kapunk és nem vagyunk kötve pl. sem Terentiushoz, sem Calderonhoz; de láthattuk volna a francia vígjátéknak, mely mégis a legelső, több nagy mesterét, láthattunk volna két-három jó német vígjátékot, a chronologiai rend meg nem zavart volna bennünket, a magyarok és a hozzájuk való rokonság tán még jobban hatottak volna. A mi parasztkomédiánk igen tisztességes módon helyt áll más nemzeteké mellett. Két darab egy estén (ha lehet!) még élvezetesebbé tette volna a sorozatot. Úgyis hadat kell izennünk a túlságos hosszú fölvonásközöknek. A francziák ily esetben három darabot is adnak egy este, igaz, hogy rendszerint, főleg a classikusokban, nincsen színváltozás. Itt nyílik a rendező művészetének tág tere. Kevés oly ellensége van a színpadi hatásnak, mint az előadásnak túlságos elnyújtása. A színházlátogató is ember, a kinek türelmét, fogékonyságát kimélni illik, már a jövődők kedvéért is.

Nem kellett volna ép az összes vígjátékfajtákat bemutatni. Harminczkét estét egyébként is sokallunk. Ha művészi hatásra törekszünk, akkor bizonyos belső kapcsolatoságra, áttekinthetőségre és egységre okvetlenül szükség van. A Shakespeare-sorozatnak az volt a nagy ereje, hogy benne a színház a legnagyobb drámaírónak mutatta be műveit. Ez egységet semmi egyéb nem pótolhatja egészen, legkevesebbé a történeti fejlődésnek chronologiai rendje, De közel jutnánk ily hatáshoz, ha egy stylusnak, egy műfajnak. egy korszaknak, egy nemzetnek alkotásait mutatjuk be. A vígjáték bemutatása kitűnő gondolat, már azért is, mert semmit sem kívánunk meg annyira, mint az igazi vígjátékot, a mely a mai keserű, pessimistikus, harczias időben oly igen nagyon ritka lett. Igen jellemző pl., hogy a képviselőházi súlyos események után egyszerre vége volt a színház iránti érdeklődésnek. Az emberek nem beszéltek többé a társaságban a színházról. Este mégis odavetődtek, de a színház nem volt többé vonzerő, legfőlebb időtöltés. De talán el is fáradt kissé a közönség. Hogy a multak iránt érzett kegyelet elég vonzó erőnek bizonyult? Ne higyjük. A közönség csak a temetőben ismeri a kegyeletet. A szín-

ház nem a kegyelet alkalma és helye. A közönség, mely egészen a jelenben él, úgy viselkedik, mintha kegyetlen volna, holott csak nem törődik a multtal. Én mint egyén kegyeletet érezhetek és kegyeletes cselekvényekben adhatok ennek kifejezést. Én mint a színházi közönség egyik atomja, nem a multhoz mérem a jelent, nem a mult örömmel pótlom a jelennek ebbeli fogatkozásait, hanem az elavult vagy meg nem értett darab mellett halálosan unatkozom, és ha a színész egyetlen egyszer rosszul játszik, csak azért emlékszem a multra, hogy a jelen miatt még jobban dühöngjek. A közönség egy kissé olyan, mint az éhes fenevad, széttépi áldozatait. Nagyon értem, ha az a színész, ki erejének hanyatlását érzi, szó nélkül eltűnik a színpadról. Né-melykor a közönség játssza a nagylelkűt és a színházi romot ki-tapsolja és ünnepli. Ez más. Ha a taps után a színész játszani kezd, a közönség kérlelhetetlen világossággal constatalja, hogy már nem tud semmit. És ekkor a színészt koldusnak tekinti, kinek tapsainak alamizsnáját nyújtja. Melyik önérzetes művész túri ezt, ha tudja? Szerencsére igen kevesen tudják. Ugyanígy vagyunk az elavult darabokkal. Semmi kegyelet nem használ semmit. Én, az irodalomtörténeti bűvár, megindulhatok a régiek nagyszerű és kedves ügyetlenségén, de én a közönség meg vagyok döbbenve, unatkozom, ásítozom és szeretnék elszökni. Ezért nem szabad a cyklusokat chronologiai rendben összeállítani. Ellenkezőleg mindent meg kell tenni, hogy még erősebb hatásokat tegyünk, mint a közönségnek megígértünk és mint a minőket ez vár. A cyklus ingerelte kíváncsiságát, rendkívüli benyomásokra van elkészülve, ha csalódik, esetleg bosszút is állhat a színházon. De elveszti az irodalomban való hitét is, vagy pedig magát tartja reménytelenül fogékonytalannak és tudatlannak. Ezek a hatások épenséggel nem kívánatosak. A cyklusban csak kitűnő műveket szabad adnunk; ha mégis fontos, hogy egy-egy gyöngébb művet is bemutassunk, a közönséget azonnal, ugyanezen az estén kárpótolnunk kell. Jó, hogy a közönség jó és ha már nem kegyetlen, de nem is haragtartó. Végre is a színház nem oly fontos előtte, hamar felejtí a benyomásait, csak nem szabad a kedvezőtleneket minduntalan fölújítani. A jól rendezett cyklusok olyan vetések, melyek később, egy-két év mulva kelnek ki. A rosszul rendezettek, is a következő aratásnál éreztetik hatásukat.

III. A conférence-ok.

A sorozat mellözhetetlen mozzanata a conférence. A sorozat kilép a rendes előadások keretéből, külön szándékból születik, bizonyos czélt szolgál, ép azért rászorul valamiféle commentarra, a mely a czélt föltárja, a szándékot ismerteti. Az a közönségünk pedig, mely a Nemzeti Színházat látogatja, főleg ily alkalommal, nagy mértékben tanulékony, szinte szomjazza a tanulást. Ez az a közönség, a mely a külföldi haladást rendkívül becsülje, magát inkább kisebbíti, mint fölfújja, mely őszintén szeret lelkesedni a művészetért és nagyon megkívánja, hogy önérzetében megerősítsük, hogy a maga emelkedését érezze. A ki tanúja volt annak, mily hálásan fogadta ez a közönség a conférence-okat, igazolni fogja a mondottakat. Ennél a közönségnél hálásabb, fogékonyabb, kedvesebb sehol a világon nincsen. Egészen oda adja magát, ha érzi, hogy az előadó is odaadja magát. A párisi hasonló a mienkhez; a bécsi nehezen hódítható meg, a berlini legnehezebben. A budapesti inkább magában kételkedik, mint az előadóban. Csalódásokat csöndesen visel el és ha azt látja, hogy vannak, a kiknek nagyon tetszik az előadás, inkább csöndesen csodálkozik, mint protestál. Ez, fájdalom, nagyon is vakmerővé teszi némely előadónkat, a kik azonban csakhamar tapasztalják, hogy ez a lelkesnek tapasztalt közönségünk egyszerre csak elmarad.

A Nemzeti Színház igazgatósága nagyon okosan válogatta össze az előadókat, úgy hogy a conférence külön érdekessége lett a sorozatnak. A legtöbben, a kik előadtak, az irodalmi élet előterében állanak, műveikkel, felolvasásaikkal régóta vonzzák és érdeklik a közönséget. Az előadók többnyire nagy tapintattal oldották meg feladatukat. Ugy fogták ezt föl, hogy nekik nem tudós kommentárt kell írniok, nem egy fejezetet az irodalomtörténetből felolvasniok, hanem olyat mondaniok, a mi saját egyéniségüknek az adott alkalomhoz való állásfoglalását jellemzi. A kathedra nem színpadra való. A közönség szívesen tanul irodalmi vezetőitől, de ne tanítsák ex kathedra. De valamint egy bemutató után szívesen kérdezzük attól, a ki érdekel bennünket, hogy mint tetszett neki az előadás, mit szól hozzá, nemcsak a bemutatott darab miatt, hanem hogy az ő nézetét halljuk, akként itt is a közönség leste a conférence-okat, a darab és a conférencier miatt. Az előadó azt a gyöngye lökést adta a közönségnek, melyet az talán meg sem érzett, de a mely ér-

deklódását megindította. A közönség mintegy kérdezte: ki az a Terentius és mit mondasz te erről a darabról. A dolog rendkívüli, beszéljünk róla néhány szót, szükségét érezzük, és épen te vagy az, a kivel szívesen elbeszélgetünk erről. Így azután nem tudós értekezéseket kaptunk, hanem többnyire igen egyéni és ép ezért igen érdekes nyilatkozatokat.

Nem illenek, hogy itt a «collegák» műveit kritikai megbeszélés tárgyává tegyük, inkább arra szorítkozunk, hogy megnevezzük az előadókat és egy-két szóval jelezzük, mit mondtak. Az előadások egyébként mind megjelentek a *Budapesti Hírlap* tárczájában, kár, hogy összegyűjtve nem adták ki, a mi talán eddig csak késett és nem mulott. Az idegen darabok közül az elsőt, Aristophanesét, Rákosi Jenő vezette be a szónak azzal a könnyűségével és közvetlenségével, a drámai érzésnek azzal a mélységével, melyet senki kortársai közül meg sem közelített. Ő volt a dupla prologus, a ki az egész sorozatot és külön Aristophanest bevezette, a kit nem kevésbé szeret, ért és értékelt, mint Arany János, Aristophanes műveinek művészi fordítója. Erről a darabról különös kedvvel beszélhetett, mert a darab hőse, Sokrates, régóta foglalkoztatja és izgatja a drámairót benne. Előadásának is Sokrates alakja volt a centruma. Hogy történhetett, hogy Aristophanes Sokratest, az ideális embert, a philosophia első nagy martirját, gúny tárgyává teszi és összetéveszti a sophistákkal, kiknek ép ő volt legnagyobb, még pedig elvi ellenfelük? Csakhogy, úgy mond Rákosi, Aristophanes nem a philosophiának egyik vagy másik sektája ellen küzd, hanem a philosophia, minden philosophia ellen. Ehhez hozzá lehet még tenni, hogy ennek meg legmélyebb oka, hogy Aristophanes a régi erkölcsök vesztét látja és a philosophiát okolja, nem tudván, hogy nem azért virrad, mert a kakas kukorékol, hanem megfordítva, a kakas csak legkorábban érzi a virradatot. A régi erkölcsök vesztét a philosophia nem okozza, hanem tudatossá teszi és ezzel küzd is ellene. Ezt Aristophanes nem tudhatta és ezért ivott Sokrates két méregitalt, az elsőt Aristophanes keverte, a másodikat az athéni bíróság. Terentiust Sebestyén Károly vezette be, a ki tudvalevően érdekes előadó és jeles philologus. Ő neki meg kellett magyarázni, hogyan fejlődött a római dráma a görögökből, mert a minnek nem muló értéke van, ahhoz két úton közeledhetünk, történeti úton, megértvén, hogyan fejlődött, és minden történet mellőzésével, mert az igazi értékeknek nincsen is történetük, a mint igazában nincs a tudományos igazságoknak

sem. Az végre is nagyon mellékes, hogyan és miképen és ki fedezte föl Pythagoras tételét. Hogy az ő nevén nevezzük, pusztá courtoisie a mi részünkről, mert voltaképp nem is értjük, hogyan lehetett ezt a tételt valamikor nem tudni. A Neptunus is mindig ott volt az égen, csak nem láttuk. De a minék igaz, önálló értéke nincs, annak van története, azt csak történetéből értjük meg. Ezért kellett Terentiushoz történeti bevezetés.

Igen érdekes volt és sok újat foglalt magában Hevesi Sándor, előadása, ki egy conférence keretében *Pathelin*t és *A bizalmatlant* vezette be. *Pathelin*hez nem is kellett bevezetés. Nincs itt semmi, a mit azonnal meg nem értenénk, a mit a színpad nem magyarázna jobban, mint bármely előadó. De minthogy emberek vagyunk, minthogy kutató kíváncsiságunkat nem vetjük le a garderobe-ban, méltán kérdeztük, micsoda előzményekből keletkezett ez a remek vidám játék. Felelet: Nem tudjuk. *Pathelin*nek nincsenek sem irodalomtörténeti szülei, sem gyermekei. Ez az a rengeteg szikla, melyet a lélek ösereje görgetett a vígjátékirodalom széles völgyébe. Annál több magyarázat kellett a *Commedia del' Arte*hez, sőt semmihez sem kellett oly mértékben, mint ehhez, mert ez a *Commedia* eltűnt, csak nyomai élnek a circusban (a clown alakja), a cabaret-ban, a pantomimeban és azokban a rögtönzésekben, melyeket a jókedvű színészek most is megengednek maguknak. Hevesi, a ki nemcsak kiváló rendező, hanem a drámairodalom alapos ismerője is és maga is drámaíró, színész, gazdag képét adta a *Commedia del' Arte*nek, fejlődésének, sajátosságának, történeti szerepének. Ez egyike volt a legtanulságosabb conférence-oknak. (Hogy Hevesi elhagyja a Nemzeti Színházat, egyelőre egy évre, aggodalmat kelt bennünk. Nagy érdemei vannak a Nemzeti Színház új föllendülésében. A *Commedia del' Arte* rögtönzött dráma, melynek csak a sceneriája van meg, azaz a jelenetek sorrendje és vázlata; a vázlat kivitelét a színész vállalja, a kit inspirációja vezet. De minthogy a drámában tulajdonképen nem az úgynevezett cselekvény fontos, azaz, nem az események egymásba szövődése, menete, meglepő volta, kedves hatása stb. hanem mindaz, a mennyiben jellemek, egyéniségek, élő emberek nyilvánulnak benne és minthogy elmés beszédeket, tréfákat, bolondságokat rögtönözni lehet, de charactereket soha: ennél fogva az egész *Commedia del' Arte* sarkalatos föltétele az, hogy a jellemek megrögzített alakok legyenek, ismert typosok, állandó személyek, kiket nem kell rögtönözni, kitalálni, ellenkezőleg kik

minden kitalálásnak, rögtönzésnek biztos, szükséges, *conditio sine qua non* — alapjai. Valóban a *Comm. del' Arte* ilyen alakokkal dolgozik, Arlecchinóval, Pierrot-val, Colombine-nal, a hű meg a hűtlen szolgálával, a szemtelen inassal, a szabadszájú komornával, a szerelmes seladonnal stb. A *Commedia del' Arte* problémája szüli az állandó színpadi alakok problémáját. Hevesi kezdeményezésének köszönjük, hogy ezt az érdekes műfajt megismertük, ezeket a tanulságos kérdéseket most jobban látjuk. Ő ásta ki a sceneriát, melyet Lessing is közöl az *Entwürfe ungedruckter Lustspiele des italienischen Theaters* cím alatt a *Theatr. Bibl.* IV. darabjában 1758-ban (Hempel-kiadás XI. 1. 795 l.), ő rendezte a darabot és ő vezette a színészeket rögtönzéseikben. Úgy tudom, hogy valóban minden előadás alkalmával mást mást mondtak, persze a sceneria keretében és a már megtalált sikerültebb részletek megtartásával. A *Sok hűhő semmiért*hez e sorok írója mondott bevezetést: Shakespeare vígjátékait jellemezte és különböző elemeikre utalt. Az egyik elem az angol nagy exuberans vígság, az «old merry England» vígsága, melynek ő a legnagyobb mestere. Ez az, a mit a ,sohse halunk meg' vígságának mondott a *conférencier*. A második a phantastikus, optimistikus, rózsaszínű világ képe, mely vígjátékait annyira megkülönbözteti tragédiáitól. A *Szentivánéjű álom* ezt a két elemet adja hihetetlenül genialis combinatióban. A *Sok hűhő semmiért*ben van azonkívül finom küzdelem férfi és nő közt, ragyogó párbeszédben, mely a legelső és legszebb ebben a nemben. A cselszövény benne igen gyöngé, egyéb minden ragyogó. — Molière *Képzelt betegét* Ivánfi Jenő vezette be, a ki hathatósabban, mint rendszeren szokás. Molièret mint színészt és a színésznek a költőre tett hatását rajzolta. Pekár Gyula Calderon tolmácsa volt, érdekes képet adott arról a spanyol szellemről, melynek Calderon egészben véve gyöngé műve is érdekes képviselője. Ilyenkor tűnik ki, hogy a nagy költő mily csodálatos módon tükrözteti népének jellemét, korának sajátosságait és hogy ezek megértése mily közel hozza a nézőhöz, a mi különben távol esnék tőle. Végül a *Sevillai borbélyt* Heltai Jenő, Goldoni *Fogudósnéját* Radó Antal mutatta be. Bámultuk e darabok frissességét, melyek igazán semmiféle bevezetésre nem szorulnak és bámultuk a *conférencier*-kat, kik mégis be tudták bizonyítani, hogy nem fölöslegesek. Mindketten helyes érzékkel a szerzők egyéniségéről szoltak; mit tud a nagy közönség ezekről a tehetséges, kalandos, érdekes emberekről? Jóformán semmit. Igaz, hogy egyéniségüket és műveiket

nehéz megegyeztetni egymással, illetőleg sem a művekből nem tudunk következtetni szerzőikre, sem a szerzők egyéniségéből műveikre. De ez is érdekes tény. A gondúzte Goldoni írja a vidám *Locandierát*, és a kalandor Beaumarchais írja a XVIII. század legnagyobb francia remekét a vígjáték terén. *Où diable se fourre le talent*, mondja erre a francia. A tehetség útjai és szeszélyei kifürkészhetetlenek.

Kifogyunk a lélekzetből és ezért a magyar darabok confèrencier-it épen hogy érintjük. Sorrendben így következnek egymásra. Kisfaludy *Kérőinek* illustris tolmácsolója Beöthy Zsolt. Szigligeti *Mamáját* Ruttkay György, finom ízlésű kritikus vezeti be. A *csizmadia mint kísértet* előtt jár, a ki Szigetit személyesen is oly jól ismerte és a régi magyar színészvilágot úgy ismeri. mint személyes barátokat szokás, Váradi Antal Tóth Kálmán drámája (*A nők az alkotmányban*) gyöngéd poétalélekben, Ábrányi Emilben talált megértő s átérző ismertetőt. Berczik Árpád darabját, *Nézd meg az anyját*, Ignotus ismertette, a mi-
ben van némi piquanteria, mert hiszen Ignotus ép anuak az iránynak a képviselője, a mely ellenségesen bánik azokkal, kikhez Berczik tartozik. Rákosi Jenő *Acsopusa* előtt Molnár Ferencz mondott. elmés és okos előljáró beszédet, Dóczy *Széchy Mária*-ját Váradi Antal helyezi talapzatára és Csiky Gergelyt Móricz Zsigmond méltatja. Igaza volt Molnár Ferencznek, a ki azt mondta, hogy az élő írók bevezetői mily más, sokkal kedvezőtlenebb helyzetben voltak, mint a holtakéi. Annál nagyobb az érdemük, melylyel kényes feladatukat megoldották. Ignotus mindenek ellenére igazságot tudott szolgáltatni Bercziknek, egyszersmind bebizonyította, mily más ő, ha eredeti természetét követi. Molnár Ferencz meghajtotta az ő nemzedéke zászlaját Rákosi Jenő előtt, kinek korszakos érdemeit Ignotus is érintette. Móricz Zsigmond kissé keményen bánt Csikyvel, kiben több hibát találhatott volna, ha több igaz érdemét meglátja. Váradi Antal és Ábrányi Emil emlékeiknek gazdag tárházából meríthettek és a régebb magyar vígjátékirodalom aránylagos szegénységét szeretetük hevével gazdagították. Ruttkayban is nagyon jól esett az a melegség, melylyel vígjátékirodalmunk történetét megelevenítette. Beöthy Zsolt legrövidebben és legmagvasabban beszélt. Kisfaludy Károlyról, szerepéről, hatásairól és a magyar vígjátéknak tőle származó bélyegző vonásairól ő mondta néhány szóval a legtalálóbbat. Közel szomszédságba tudta helyezni Kisfaludy Károlyt és Széchenyi Istvánt és ezzel kijelölte a magyar

vígjátéknak a maga helyét a nemzeti szellem történetében. Ez méltó előhangja volt a sorozat magyar részének.

IV. Eredmények.

Sokféle eredménye van a sorozatnak, mi legtöbbre az imponderabilékat becsüljük, melyeket mások talán semmibe vesznek.

A színháznak bizonyos prestige-t adott a vállalkozás, a mi minden dologban fontos, de legfontosabb oly intézményekre vonatkozólag, melyek a közönségtől függnék. A Nemzeti Színháznak ma tekintélye van, melyért becsületes munkával fizetett. Ez visszahat a színházra, önérzete:esebbé, biztosabbá, vállalkozóbbá teszi, mint a bankárt nagy sikerei és szerzett vagyona. A Nemzeti Színház ma igen komoly, «hitelképes» czég. Bízna benne. A mellett megnyugvással láthatjuk, hogy nincsen elkapatva; nem gondol rá, hogy most már eleget tett és valami szédületes magaslaton áll; a mely színház ilyeneket gondol, máris lefelé csúszik. A Nemzeti Színház szerény magatartása, azt hiszem, Tóth Imre érdeme, a ki igen positiv szellem, semmi extasisra nem hajlandó, nem részegszik meg saját intentióitól és mások dicshymnusától, tudja, mit érdemelt meg e dícséretekből és mi «ráadás», ismeri az idők forgandóságát és igen jól tudja, hogy a mult év sikereiből ép oly kevéssé lehet a jövő évben megélni, mint nem lehet jóllakni annak a lakomának emlékeiből, melyet a mult héten végigettünk. De a kinek hitele, tekintélye, prestige e van, mégis könnyebben dolgozik. A mely házban úgy dolgoznak, mint néhány év óta a Nemzeti Színházban, ott a tónus más, mint a balsors színhelyén. A Nemzeti Színház művészi színvonala határozottan emelkedett. Azért az előadások még elégszer el vannak siettetve. Nem kellett volna épen harminczkét estét rendezni, elég lett volna húsz is, de húsz igen gondos előadás. Abban a nagy tömegben bizonyos erőszakosság rejlik, mely a quantitással le akar minden ellenvetést verni és a sikert kierőszakolni. Ez amolyan magyaros virtuskodás. De szívesen megbocsátjuk ezeket a túlságokat, melyek maguktól gyógyuló gyermekbajok.

A színészekre van legjótékonyabb hatással ily vállalkozás. Nagy feladatokat kapnak, melyek nélkül színművészet nem fejlődhetik. A stylusos művek kikényszerítik maguknak a stylusos előadást. Itt a nagy erőfeszítés helyén való. A színművészek nem

dolgozhatnak eleget; ők leginkább ki vannak téve a rutinba való sülyedésnek, melytől csak a megfeszített, a folytonos, a mindig új feladatokkal megküzdő munka óvhatja meg őket. Egy pár igen sikerült előadást láttunk, melyekkel a világon mindenütt becsületet vallhatnánk. A *Pathelin* elsőrangú volt; eltalálták a hangot, az érzés egységét, nem lépték túl a bohózatosság határát és nem is maradtak rajta innen. Hasonló minőségű volt *A fogadósné* előadása. Az a kis extravagancia, phantasticum, mely ezekben a darabokban van, nagyon megfelel színészeink temperamentumának, izlésének, tehetségének. Beaumarchais darabja szinte tökéletes előadásban került színre. Nagyon kevés kifogást tehetünk Szigligeti, Rákosi, Dóczy, Csiky előadása ellen, de persze ez nem jelent annyit, ezek a dolgok vérükben vannak a színészeknek. *A képzelt beteg* egyike volt a gyöngébb előadásoknak, a *Kérőket* is másképp képzeljük. Terentius drámájának gyöngeségét az előadás közepszerűsége érezhetőbbé tette. Shakespeare vígjátéka igen megfelelő előadásban került színre. A színészek közül senkit sem akarunk megnevezni, de a classikus műsornak a vígjáték terén is biztos oszlopai vannak a régiek és régebbiek közt csakúgy, mint az ifjak közt. Nagyszerű iskola volt rájuk nézve ez a sorozat, némelyek szinte szemlátomást nőttek. Nem chablonos feladatokkal foglalkozván, némelyek talán saját magukat fedezték föl.

A közönség ízlését, ismereteit, fogékonyságát a cyclus határozottan fejlesztette. Régi igazság az, hogy az embert az utazás nagyra neveli, mert kiragadja a megszokott tapasztalatok egyformaságából és az ezzel kapcsolatos elmetompultségéből. Ennyi stylus, korszak, individuum megismerése jótékony hatású. Az ízlés simulékonyabbá, liberalisabbá válik, megtanulja eltérni a differentiatiókat, a szépségek különböző fajtáit, különböző korok különböző gondolkodását és érzését s mindezekben a variatiókban az emberi természet örök egységét, a műfajnak egészben mégis egységes természetét. Ilyenek átélésére a rendes színházi élet, az újdonságok folytonos hajszájával, a különlegességek lefelé licizáló cultusával igazán nem szolgáltat alkalmat. Igaz, hogy ezt a közönséget azután egyáltalán nehezebb kielégíteni, de így nevelni a közönséget főtriumphusa lehet egy műintézetnek.

Mindezek imponderabilék, lehet, hogy csak ki vannak gondolva, lehet hogy azok a benyomások, melyek talán jelentkeznek, nem oly tartósak, hiszen nem egy közönség látogatta mind a tizenhat előadást, hanem esetleg tíz-tizenhat, de ha csak

egy kis része a közönségnek nevelődik, ebben az irányban már az is nagy nyereség. Nekem az impondelabilék fontosak, a többi mellékes.

Egyébként a darabok egy része állandó gazdagítása a műsornak, melyet változatosabbá, tartalmasabbá tesz. Ez is valami.

Néhány érdekes tanulságot is kaptunk. A vígjáték tán mégis könnyebben avul, mint a tragédia, mert nagyon a korhoz van kötve, a kor mulékony szokásaihoz, ferdeségeihez, esetlegességeihez. A tragédia az egyént majdnem eszmévé magasztosítja és az eszme egyetemes és örök. A vígjáték az eszmét emberiesíti és az ember minden korban más. De némi gyakorlat után fölismerjük a vígjátéki kormasqueban is az örök emberit és így élvezni tudjuk. De erről tán máskor behatóbban szólnunk. Kétségtelen előttünk, hogy az intrikus darab, ha kora elmúlt, nagyon veszít mulatóságos voltából és minden darabban az elavult cselszövény rémsége-sen fásasztó, mert érdektelen. Shakespeare *Sok hűhó semmiért*-jének bonyodalmi része ma szinte lehetetlen a színpadon. De ugyan-azt kell mondanunk Molière darabjairól is, melyekben az örök comicum és a nagyon is mulékony korrajz úgy hatnak ránk, mint a hideg és meleg zuhany egyszerre. Terentius egészen ennek a körülménynek esik áldozatul. Calderon vígjátéka is fásasztó és csak ismételt, sürgős felszólításra szánjuk rá magunkat a nevetésre. Pathelin egészen fiatal, mintha tegnap írták volna, Beaumarchais darabja is. A magát kitomboló vígság sem avul el soha. Ki nem mulat a *Szentivánéji álomban* a mesteremberek bolondságain, noha senki fia ily mesterembereket a mi korunkban nem látott. Nyomban megbarátkozunk velük, mert élő alakok és a költő maga is mulatott, mikor mozgásba hozta őket. A satyra is örökké él, még tárgyának halála után is. Hogy Aristophanes nagy szellem, azt megérezzük abból a pompás nagy légáramlatból, mely a darabon végig zúg és mintegy a végtelenből érkezik. Mikor a két kakas megvív egymással, nagy látvány tárul föl előttünk. Platon *Gorgiassában* érzünk hasonlót. Ime a satyra objectumát alig tudjuk rekonstruálni, de a satyrát gyönyörűséggel élvezzük. Egyébiránt nem bízunk semmiféle theoriában ezen a téren. Nem mintha theoriák nem volnának lehetségesek, de minden, a mi a theoriákban értékes, eleven élményből, belső közvetlen tapasztalatból származik beléjük. De akkor ily alkalmalmmal inkább megmaradunk az eleven élménynél, a közvetlen tapasztalatnál. Nem kellett volna tökéletlen és nagy darabokat kissé tarka összeállításban egymás mellett adni; de így is mi a magunk

részéről nagy hálával tartozunk a színháznak, a miért alkalmat adott stylusok, themák, költői egyéniségek közvetlen összehasonlítására és igen becsesnek érzett élmények tapasztalására. Soha a *Kérők*, *A mama*, *Aesopus*, *A sevillai borbély* nem tettek ránk oly nagy hatást, mint ebben a környezetben, a *Pathelin*-ről, a *Commedia del' Arteról* egyáltalán nem volt fogalmunk és általában az egész cyklusra, egyes fárasztó részletei mellett is, szívesen emlékezünk. Ebben a helyzetben velünk együtt bizonyára sokan vannak és közönséget, mely ezután nagyon hű marad hozzá, a színház így nevel magának. Czimborák hamar széjjelválnak, és a puszta mulatóhelyet előbb-utóbb megutáljuk.

Alexander Bernát.

É R T E S I T Ő.

Két kötet novella.

1. Lovik Károly: *Okosok és bolondok*. Budapest, 1911. Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 206 l. Ára 3·50 K.
2. Árkosi Ferenczi Kálmán: *A pálfalvi szélmolnár*. Budapest, 1911. Kunossy, Szilágyi és társa kiadása. 8-r. 157 l. Ára 3 K.

A magyar széppróza művelői vagy egy félszázada két egymástól határozottan elkülönülő uton haladnak. Vannak, a kik erős érzéssel a realitás iránt, az őket környező valósághoz fordulnak tárgyért, s a magyar földet, magyar népet mutatják be, rendszerint több jellemző erővel, mint művészettel. Mások idegen nyomokat követve megfigyelés helyett képzeletükre bízák magukat, s onnan vagy épen olvasmányaik emlékeiből merítenek inkább érdekes, mint valószínű helyzeteket, alapokat, mesét. E két irány egy-egy képviselője áll előttünk a fönt leírt két munkában: Lovik Károly az utóbbi, Árkosi Ferenczi Kálmán az előbbi irány híve.

Lovikot jól ismerjük. Az *Új Idők*nek rendes munkatársa s a gentry-leányoknak kedvence. Herczeg Ferencz tanítványa. Eltanulta mesterétől, a mit el lehet sajátítani: a modort, a hideg eleganciát, a könnyed világfelfogást, a mely már Herczegnél is néha néha majdnem a kedves léhaság határát érinti, nála meg egészen belemerül. Persze, a mi mesterének vonzó erejét teszi, az elbeszélés művészete, a modern emberi lélek ismerete, az érzék a jellemző iránt s a plastikus ábrázoló mód, az a természetnek olyan adománya, hogy sem erős akarattal, sem szorgalommal megszerezni nem lehet. Pedig Lovik gondos író. Eszméit, megfigyeléseit, ötleteit nem azon nyersen veti papírra, hanem kikerekítve, tömörre és símává dolgozva. Mondatai jól perdülnek, mint Horatius kivánja «semper ad eventum festinant», van bennük tartalom s nem untatják az olvasót.

Novelláinak gyengesége, hogy nem mindig az életből meríti

embereit és tárgyait. Az a világ, mely elbeszéléseiben szemünk elé tárul, nem mindig a valóság világa. Leírja a cselekvény helyét és a természetet, de csak odavetve, futtában, s nem valóban ellesett, hanem az íróasztala előtt elgondolt, azért színtelen vonásokkal. Még leghatározottabb s vázlatossága ellenére is elég éles a hóborította síkság képe a *Feje fölött holló* . . . című elbeszélésben, annál kevésbbé felel azonban meg a valóságnak a tenger rajza, melyet *Szenvedés* című elbeszélésében fest. Történetei is ebben a hibában szenvednek. Nem élő emberek játsszák végig, hanem elgondolt lények, olyan vonásokkal felruházva, a milyenekre a szerzőnek az adott helyzetben szüksége van. Többnyire előkelőek, vagy legalább is gentlemanek, s a história levegője, tónusa méltó a hősökhoz. Typikus példa Solt őrnagy, a ki lemászik egy idegen kéményen, hogy egy zsvány előtt bizonyítsa a bátorságát (*Bátrak és gyávák*), és még inkább utolsó novellája, *Szervác*. Hőse egy világcsőf mágnás, a ki megszorítja hálából útonállója kezét, mert benne látja az első őszinte, szándékát nyíltan feltáró embert. A mindennapi valósághoz kevés közük lévén e történeteknek, egyetkettőt kivéve, akár francia könyvekben is olvashatnók őket. Sajátos, egyéni, nemzeti szín nem igen van rajtuk, kosmopoliták. A betyárnovellájának (*Feje fölött holló* . . .) azonban magyar a világa, s a *Báranyfelhők*, egyik legeikerültebb munkája, úgy látszik, közvetve vagy közvetlenül, a reális életben gyökerezve ostorozza a kisvárosi romlottságot, a hol a látszólagos egyszerűség nagyfokú erkölcsi romlottságot takar.

Az irodalmak történetéből ismeretes, hogy a legnagyobb, ha nem is legmaradandóbb, sikereket az elbeszélő művek inkább a phantasia merész játékának, mint a jellemzés művészetének köszönhették. A kiirthatatlanul visszatérő romantika sikerei bizonyítják, hogy az emberi lélek kívánja, sőt megköveteli az érdekes, a figyelmet lenyűgző bonyodalmat. Dumas père és Jókai művei elavulhatnak, irányuk él örökké. Értékes írói kincs a meseteremtő képzelet — hiába nézi le a modern æsthetikus — de ritka. Loviknak sincs gazdag képzelete, különben nem szorulna Szomaházyra és Herczegre. A *Ludányi* főhőse, a szemtelen hercegi titkár, Szomaházy novelláinak világába is beleillenék, az *Okosok és bolondok* kerete pedig, az örültek házában lefolyó jelenet, egyenesen Herczegre vall. Nem tudatos átvételről van szó, sőt még utánzásról sem, mindössze arról, hogy Lovik szelleme megtermékenyült a másik két, gazdagabb képzeletű szellemtől.

Az ő phantasiája érdekes mesét, fordultatos cselekvényt kigondolni nem tud, legfőlebb többé-kevésbé új és többé-kevésbé jó ötleteket. Egy-egy ilyen ötlet ügyes írásművészettel fél vagy egész ívre kinyujtva a legtöbb olvasóval elhitheti, hogy novellát kapott, noha valójában alig volt egyébben része, mint egy hosszabb lélekzetű anekdotában. Ott van mindjárt a második elbeszélés, *A hagvaték*. A hagvaték egy szép francia asszony, a kit a megboldogult becskéri gróf végrendeletileg Kevermes városára hagyott s a város azóta nagy tisztelettel őriz. Több valóban nincs a kis elbeszélésben, mert a mi van, az pusztá sallang. Van, a ki mulatságosnak találja az író ötletét; lehet. A grófé mindenesetre ostoba volt. Értékesebb s a kötetnek legjobb darabjai közé tartozik *Az arany perecz*. A keret s a milieu — egy külvárosi korcsma, a hova két úri ember betéved — emlékeztet Mikszáth egy rajzára, az ötlet azonban, az a fölfordulás, a melyet e két jómodorú úr az egyszerű korcsmáros-család életében okoz, eredeti és szellemes.

Néha, elvétele, merészebb föladatakra is vállalkozik, pszichológiai problémákat iparkodik megoldani (*Árnyékok*) vagy romantikus mesével gyönyörködtetni (*Nathanael*). Nem született reá. Ereje nincs hozzá, s különösen az utóbbi zavaros, értelmetlen meséjével, képzeletének zabolátlan, de épen azért művészietlen csapongásával nagyigényű, valójában pedig üres rémhistória.

Változatosság híjával, a mint a bemutatott példák igazolják, nem lehet a kötetet vádolni. Tizenhat kis történet, mindegyik más és más tárgyú és jellemű. Az erkölcsöt sem sérti s ha néha kényes tárgyhöz téved, finom kézzel érinti, a durvaságnak látogatását is elkerüli. Rossz értelemben vett modernség nincs benne semmi, s a léhasága is, a mit főntebb szemére vetettünk, csak abban nyilvánul, hogy nem veszi komolyan az életet s talán — a művészetet sem. Hogy erkölcsi érzéke ép, s a büntől, ha rajzolja is, a becsületesen érző ember útálatával fordul el, azt az említett *Báránnyelők* című novellája igazolja. Nem elég erős egyéniség, ez az egész hibája.

Árkosi Ferenczi Kálmán, noha már két kötete jelent meg a könyvpiaczon, egy csokor vers és egy verses regény (*Rajongó*). tulajdonképen ismeretlen ember az irodalomban. Székelyföld szülötte s tárgyakért a körülötte zibongó élethez fordul. Képzetele nem gazdagabb, mint előkelő íróársáé, mesét teremteni ő sem tud, de nem is akar. A Küküllő mentének jellemző, vagy annak tartott alakjait kiragadja csendes világukból s egy-egy

genrekép-szerű jelenetben vezeti elénk. Nem valami különös emberek, nem is tud róluk sok érdekeset mondani s a legtöbbet épen valamilyen fogyatkozása miatt tartja érdemesnek lerajzolni. Van közöttük nyomorék, ravasz, fukar, tudákos, tékozló, s az a kis eset, a melynek hőseiként szerepelnek, többnyire borús, sőt szomorú, de annyi szeretettel és részvétellel foglalkozik velük, hogy velünk is megszeretteti ezt a pusztuló, szerencsétlen népet. A maga egyszerű eszközeivel, inkább intuitív, mint begyakorlott művészetével, a küküllői nyelvjárást visszatükröző nyelvvel, szemléletes képet tud adni, a mely épen szemléletessége miatt jellemző és megkapja a szívünket.

Elvétve áttöri a művészet korlátait s az æsthetikai tetszésen kívül ethikai tendenciát is kíván szolgálni. Elmond valamilyen mindennapi történetet, p. o. hogyan szerzi meg az oláh bank és agense az eladósodott székelység birtokait, s ezt az ujságok napihíreiből eléggé ismert eseményt még jobban kiélezi, hogy a veszedelem iránt fölkelte az érdeklődést. Az úri osztály pusztulását is riasztó hangon hirdeti és azt a bűnös varázst, a mely a falu egyszerű leányaiból elegáns ruhájú traviatát csinál. Ezeket a történeteket elengedtük volna. Az író tendenciája szép, de a novella ne keljen versenyre a vezércikkkel, másrészt a tendencia nem teszi újjá a megkopott, ezerszer ismétlődő történeteket.

A kis elbeszélések egyébként sem egyenlő értékűek. Ha a mozzanatok egész sorát iparkodik elbeszéléssé kerekíteni, vagy sentimentalissá lesz, mint mikor ő is megírja a világszűf férfi sorsát (*Berei Ádám tragédiája*), vagy nem tudja megnyugtatóan befejezni, mint a különben jellemző részletekben gazdag vezérnovellát. Néha nem elég logikus a cselekvény, mint *A lélek visszatér* címűben, a hol a lélekjelenés pszichológiája is teljesen elhibázott, máskor nagyon is színtelen, mint a *Pál apóé*, a kinek egyetlen különössége, hogy jó előre megcsináltatja koporsóját, s abban pihen délutánonként. A legbecsesebb kettő a *Nannyó* (nagyanyó) és a *Mihály uram urasága*. Az előbbi egy öreg asszony képét adja, a ki nyolczvan évének terhét nem akarja ismerni s nem tudván többé kedve szerint dolgozni, fiát és menyét vádolja, hogy nem akarják kigyógyíttatni őt kis betegségéből. A másik a magyar gazda munkaszeretetéet festi. Mihály gazda kiadja birtokát árendába, hogy munka nélkül uraskodhassék. A mezei munka szeretete azonban győz rajta: hogy dolgozhassék, megmunkálja a bérbeadott földjét — felébe.

Ha Lovikot Herczeg tanítványának neveztük, Ferenczi a Mikszáthtól fölfedezett úton jár, Tömörkény István nyomán. Nem lát olyan érdekes typosokat az életben, mint Mikszáth, történetei a nagy palócz meséihez képest színtelenek, az elbeszélés művészetére nézve nem is fogható hozzá: de közelebb állván a néphez, mintha melegebb volna a szeretete iránta. Nem lehetetlen, hogy ennek a szeretetnek suggestív ereje hatása alá kerített bennünket is, és æsthetikai ítéletünket egy fokkal kedvezőbbre festette az író erős, romlatlan magyar érzése.

Ha így van: érdeme a könyvnek és bizonyága hatásának.

r. r.

Magyar könyv Rostandról.

Haraszi Gyula: *Edmond Rostand*. Népszerű főiskola könyvtára, 6. Franklin-Társulat, 1912. 8-r. 255 l.

Nehéz és kockázatos élő költőről írni, kit a dicsőség fénye vesz körül; Rostandról kimerítő munkát, mely egész tevékenységét felöleli, csak oly írótól várhatni, a ki a francia irodalom egész birodalmában jártas, a multból képes kimutatni a költőre ható erőket, a jelenben is tájékozott s meg tudja jelölni a költő helyzetét nemzete irodalmában.

Szerző kiemeli Rostand származásának rendkívüli fontosságát: tekintélyes családjában hagyomány volt a költészet és zene művelése; atyja is költő volt. Utal arra, hogy a tengerpart és az éghajlat tette képzeletét üdévé. Kitér Rostand költő-nejének munkásságára, ismerteti a kezdet nehézségeit, melyeket Rostandnak le kellett győznie, dicsőségének útját, betegségét, lelki válságát. Végig kíséri a költőt pályáján s kimutatja a hatást, melyet honi és idegen költők reá gyakoroltak. Így Coppée-től (ki rá, mint drámaíróra is hatással volt) tanulta az élet prózai részleteinek feldolgozását, rá utal a sors elnyomottai iránt érzett szájalom. Itt előlegezi a parnassusi iskola természetfestéseit s már áthajlik a Sully-Prudhomme symbolista irányához. Szerző tagadja, hogy Rostand elszigetelve állna. Pontosan kimutatja azokat a helyeket, hol Corneille-re emlékeztet; Racine a lelki válságok rajzára volt hatással s «Marivaux prózáját Regnard verseibe ültette át». Ifjúkori kísérletein még Labiche és Banville hatása érzik; Musset ösztönözte arra, hogy «igazabban élő, reális léttel bíró» alakokat szerepeltessen; Hugo tanította meg arra, hogy a színiköltészetet komolyan vegye s magasabb szempontból tekintse.

Szerző Rostand munkásságát két korszakra osztja. A kísérletezések korszakában *A regényesek* Rostand első jelentős műve. A valóság korlátai között marad, de szeszélyes képzelet hatja át; a hyperidealismust, a regényességet akarja ironisálni és az ábrándnak s eszménynek magasztalásában cseng ki. *A Távolság hercegnője* nagyjából arányban ismétli az eszményiség dicsőítését s lélektani tragédiává emelkedik. *A Samaritain* Rostand legkevesebb sikerült műve; itt színre alkalmazott képsorozatot adni volt szándéka. Rostand Jézusa nem nő fenséges mystikus hatalommá. Szerző kifogásolja, hogy a szenvedélyek romantikus szellemű magasztalását túlzásba viszi.

A nagy alkotások közt első *Cyrano de Bergerac*, *Hernani* óta a francia színpad legnagyobb sikere. *Cyrano* egy «önfeláldozó szerelmesbe oltott genialis különcz, ki donquihôtei vagy legalább is Alceste féle allureökből talál örömet, sőt tulajdonképeni élethivatást». Vizsgálja páratlan sikerének okait: beleuntak a pszichológiai tanulmányokba, a házasságtörési történetekbe stb. Egybeveti forrásaival, utal a *Távolság hercegnőjével* való rokonságára s szerkezetének fogyatékoságára. Az *Aiglon* igazi történelmi dráma. Hősét a «Muset-féle világfájdalmas *enfant du siècle* képviselőjévé tette, a tetterős gloire-nemzedék azon utódainak egyikévé, kik ernyedett idegeikkel tétlen meghasonlástól gyöttrődtek, folytonos kedélyválságoknak esve rabul». További emelkedést jelent a *Chantecler*, melylyel Rostand a *comédie des mœurs* terére lépett: ez már *pièce à thèse*; Rostand szerint inkább symbolikus költemény. Itt csapong phantasiája a legmerészebben. *Chantecler* költő, művész, ki azt tartja magáról, hogy ő a világgosság terjesztője. Csalódva szakít az őt korlátok közé szorító szerelemmel és a munkában lel vigaszt. Az ábrándot megsemmisíti a való, de romboló hatás nélkül, mert a munkálkodás felé vezet.

Szerző a színműveket külön-külön bár, de nem egymástól elszigetelten tárgyalja; kimutatja, mint folynak egymásból, mennyire előkészítik az egyes darabok a későbbieket. Gondosan megvizsgálja a forrásokat, a rokon vonásokat más írókkal. Mint gondolkodót ismertetve, kiemeli, «hogy nem ő benne fogja tanulmányozni az utókor a problémákat, melyek korunkat gyötörték»; de kortörténeti fontossága van, mert bármily köntösben *mai* embereket rajzol. A színi előadást Rostand a nagy tömeg ünnepeként hirdeti. Rostand optimista és idealista, imádja az enthusiasmust; a szép cultusa, a szenvedély rehabilitálásának vágya, az

eszmény, a nagylelkűség, az életbe vetett bizalom és az erkölcsi tisztaság jellemzik. Mint művésznél kifogásolhatók Rostandnál a lélektani mélység hiánya, a szellemeskedő stylus túlzásai, a szerkezet gyengéi, a motivumok ismétlődése. Itt vizsgálja szerző Rostand művészi sikerének okait, nyelvművészetét, hangulat-teremtő erejét, viszonyát a romanticismushoz s varázsát a jövőkorokra is.

E vonzón megírt, alapos mű irodalmunkban az első önálló, nagyobb Rostand-monographia; francia nyelven is megjelenőfélben van.

Rózsa Dezső.

A SZEGÉNY EMBERRŐL.

Első közlemény.

I.

A modern állam erejének és nagyságának legfőbb ismertető jelei: a népesség nagy száma s annak minél nagyobb és általánosabb anyagi jóléte és műveltsége. Hazánkban mindezekhez még egy kívánni valónk van: a magyarság túlsúlya minden téren, a művelődés, az anyagi erő s a lélekszám tekintetében egyaránt.

Mindez kockán áll és félő, hogy odavesz, ha a népesség emelkedését hanyatlás váltja fel, még ha az nem épen a népesség számának fogyásában, hanem csak viszonylagos csökkenésében nyilatkozik is. Akár az országban magában fogy a magyarság arányszáma a nemzetiségekhez képest, akár a külföldnek népszámban, anyagi jólétben s műveltségben való haladásával szemben marad el messzire, ez mindenképen nagy veszteség, sőt végzetes csapás lehet Magyarországra és a magyar nemzetre nézve.

Ha a népesség minél nagyobb számát és minél nagyobb jólétét döntő tényezőnek fogadjuk el a népek versenyében s ha felismerjük ezeknek nagy jelentőségét különösen hazánkra nézve, akkor nagyon fontos, hogy tisztán lássuk, melyek azon okok és hatóerők, melyek ezen a téren a fejlődést, vagy hanyatlást előidéznek.

A népesedési ügy törvényei arra mutatnak, hogy a népesség szaporodása mindig az alsó néposztályok szaporodásával van szoros kapcsolatban, tehát egyenesen attól függ valamely állam népességének sűrűsége, hogy az alsó néposztályok száma emelkedik-e és milyen arányban. Viszont a családalapítás és általánosságban a népszám szá-

porodása a munkásosztálynál főleg a megélhetés könnyebb vagy nehezebb voltától függ; ha a gyermekek felnevelése könnyű s azok már fiatal korukban munkára, keresetre találnak, akkor a népeesség emelkedésének mi sem áll útjában. A munkásnép erőteljes fejlődése és jó gazdasági helyzete tehát igen nagy fontosságú az egész nemzet gyarapodása és emelkedése tekintetében.

Nálunk, sajnos, egy évtized óta a meddő közjogi harc miatt az alsóbb néposztályok helyzetének javítása iránt egészen megszűnt az érdeklődés. Az erősebb társadalmi néposztályok a közjogi viták közepett is megtudták védeni és erősen elő tudták mozdítani a maguk érdekét, de a munkás-osztály, politikai befolyás híján az államhatalmat nem volt képes saját céljai érdekében felhasználni. Pedig a magyar nép régi bajai nem multak el azóta, hogy a törvényhozás azokkal nem foglalkozott, sőt épen azért egyre erősödött azok hatása. Ennek egyik jelensége a kivándorlás ijesztő növekedése; a magyar nemzetnek oly betegsége ez, mely a szó szoros értelmében életerejét emészti. Az országgyűlés megalkotta ugyan az 1909. évi II. t. cikket, mely a kivándorlást szabályozta, azt sok tekintetben megszorítani igyekezett, de a kivándorlás okaival a törvényhozás nem foglalkozott. Így azután ez a törvény inkább eltérítette a figyelmet mélyreható közgazdasági bajainkról, amennyiben a közvélemény az új törvény által a kivándorlás kérdését elintéztnek, a bajt orvosoltnak tekintette. Ezen tévedést fokozta még az is, hogy akkor az 1908. évi amerikai nagy ipari és pénzváltáság következtében a kivándorlás csökkent s a visszavándorlás emelkedőben volt, úgy hogy a látszat szerint az a veszedelem, mely a magyar nemzetet az amerikai kivándorlás képében fenyegette, már múltfélben volt. Ebben azután a legtöbben meg is nyugodtak és örömmel beleélte magát az ország a nyugalom és biztonság érzetében. Ez azonban csak nagyon rövid ideig tarthatott, mert ezt az önámítás a kivándorlási statisztika újabb adatai halomra döntötték t a bajt ijesztő nagyságában tárták fel. Bekövetkezett, a mi úgy is tudnivaló volt, hogy a kivándorlóknak a kedvezőtlen

amerikai gazdasági viszonyok következtében erősen csökkent száma a jobb gazdasági helyzet beálltával csakhamar ismét nagyon megszorodott. Míg 1908-ban csak 410,319 bevándorló érkezett az északamerikai Egyesült-Államokba, addig már a következő évben 957,105-en vándoroltak be. Ezek közül az 1909. évről szóló hivatalos jelentés szerint Olaszországból 221,964, Oroszországból 161,142, Ausztriából 117,087, Magyarországból 115,267, Angliából 86,458, Németországból 29,967, Görögországból 21,263, Svédországból 19,242, Törökországból 17,152, Norvégiából 15,798, Franciaországból 7238, Portugáliából 6142, Dániából 5631, Hollandiából 5573, Belgiumból 4206, Svájcban 3249, Spanyolországból 2928, Bulgáriából, Szerbiából és Montenegróból 2322, Romániából 1834, más európai országokból 108, Japánországból, Chinából, Indiából és Afrikából 112,444 bevándorló jött.

Mint ezen adatok is mutatják, de egyébként is ismeretes, Európának minden országa és népe meghozta áldozatát az új világrésznek a maga kivándorolt polgáraiban.

Az amerikai bevándorlás az emberiség történetének egyik legnagyobb fontosságú és legtanulságosabb fejezete. A hódítási vágy és a gyarmatosítási törekvések, a vallási és politikai üldözések mind hozzájárultak az új világrész benépesítéséhez, de a kivándorlás fő mozgató ereje az európai népek gazdasági viszonyaiban keresendő, ezek okozzák, hogy minden évben sokkal nagyobb tömegek vonulnak messze idegenbe, más világrész felé, mint a régi népvándorlások idejében. A gazdasági okok hatására vezethető vissza azon jelenség is, hogy a mely ország közgazdaságilag fellendült s ez által a nép kereseti viszonyai javultak, ott a kivándorlók száma nagyon megfogyott; Franciaországból, Nagybritanniából s újabban Németországból is aránylag kevesen vándorolnak ki, mert a nép otthon is talál elég munkát és keresetet. Helyettük azonban más népeket ragadott magával a kivándorlás folyama, melyek eddig attól meg voltak kímélve.

A kivándorlás gócpontjai mindinkább Európa déli és keleti országai felé vonulnak. Olaszország, Ausztria-Magyar-

ország, Oroszország és a Balkán-államok egymással versenyezve, mindig nagyobb számmal ontják a kivándorlókat.

Hazánkból a tömegesebb kivándorlást Felsőmagyarország egyes vidékeinek bányamunkásai kezdték meg a múlt század hetvenes éveinek végén. Az ok a keresethiány és nyomorúság volt; akkor még nem voltak azon a vidéken olyan vállalatok, melyek munkát adhattak volna, pedig még akkor szerény eszközökkel útját lehetett volna állni a kivándorlásnak. Később, a mikor már az amerikai munkabérekkel megismerkedtek és a hazaküldött megtakarítások mindig több embert készítettek a kivándorlásra, ez lehetlenné vált, bár azóta a vas- és szénbányászat nálunk is nagyon fellendült s a munkabérek is jelentékenyen emelkedtek.

Körülbelül hasonló okokból kezdődött az ipari munkások kivándorlása is, nem volt munka és igen alacsony volt a munkabér; ennek emelése céljából munka-szünetések keletkeztek, melyek némely iparágban hosszan tartottak és sűrűn egymásután következtek, ilyenkor mindig számos munkás kért útlevelet. Szokásba jött, hogy a szünetés kiütésekor annak sikere érdekében a munkások egy része eltávozott s Németországban keresett munkát; ha a strike rövidesen megszűnt, visszajöttek, de ha pár hétnél tovább tartott, kimentek Amerikába. A munkaszünetések miatt sokszor olyan munkások is kénytelenek voltak kivándorolni, kik dolgozni szerettek volna, de a többi munkások vagy a szakszervezet nyomása folytán azt nem teheték.

Így azután a munkások száma megfogyott, ennek következménye a munkabérek jelentékeny emelkedése lett s míg eleintén a munkás kénytelen volt kivándorolni, mert nem volt munka, később, kivált mióta a nagyobb arányú iparfejlesztés megkezdődött, lett volna munka, de most meg munkásokban van hiány. Az iparfejlesztéssel is, mint sok más intézkedéssel, legalább a kivándorlás korlátozása szempontjából, megkéstünk. *

* A kivándorlás. A magyar gyáriparosok országos szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai. Budapest 1907.

Újabban a magyar kivándorlók legnagyobb része a kisbirtokosság és a mezőgazdasági munkások sorából kerül ki. Valamikor épen a kisgazdák anyagi jólétének emelkedése és a mezőgazdasági munkásnép gyors szaporodása mentette meg Magyarországot a teljes elbukástól s ezen néposztályok gyarapodásának köszönhetette az ország, hogy ezer vérző sebét kiheverte s a legszomorúbb viszonyok közül a virágzás magas fokára emelkedett. Hogy a kisgazda és a mezőgazdasági munkás mos már nem tud itthon megélni és kivándorolni kénytelen, ezen hazánkat annyira közelről és annyira szomorúan érdeklő jelenség megértésére szükséges ezen társadalmi osztályok fejlődésére rövid visszapillantást vetni.

A jobbágység eltörlése előtt ezen két társadalmi osztály közti különbség nem volt oly éles és határozott, mint manapság. Egyformán súlyos elnyomatás alatt szenvedett minden jobbágy, akár parasztgazda volt, akár zsellér. A gazda és cseléd közt sem emelkedett valami magas válaszfal. Az előbbi az úrbéri telek birtokba vételekor csak néhány darab jószággal és gazdasági eszközzel volt vagyonosabb; kellett, hogy vetőmagja és esztendeig való kenyere is legyen. Gazda és cseléd együtt dolgoztak, együtt étkeztek s bizonyos patriarchalis viszony volt köztük. Erre mutat az is, hogy a magyar nyelvben a cseléd és család szavak egy eredetűek, melyeket a nép nyelve még ma is nem egyszer felcserél. A szegény ember mikor pihenő idejében kis gyermekét erős karjára veszi s vele beszélget, kis szolgáltnak, kis cselédemnek szólítja. Viszont mikor a gazda takarás idején az aratókat és gyűjtőket kiviteti, így beszél róluk: «kimentek már ezek a családok»; a cséplésnél meg úgy számít, hogy 24 család kell a cséplőgéphez. Azt is gyakran hallani, ha jegyespár megy végig az utcán: «de szép pár cseléd», vagy ha feltűnően csúnyák: «de csúnya egy pár cseléd». Öreg házaspárról így szoktak megemlékezni: «öreg cselédek». Az asszony nép neve pedig fehérchseléd, vászonchseléd; ezek nem lealázó kifejezések.

Lényeges változás az úrbéresek és zsellérek, valamint a gazdák és cselédek közti gazdasági és társadalmi

viszonyokban csak a múlt század közepe táján következett be.

A jobbágyság eltörlése és az úrbéri tartozások megváltása, az ú. n. örökváltság, a régi úrbéres gazdákból földbirtokosokat, a zsellérekből mezei munkásokat teremt. A föld korlátlan tulajdonának megszerzése, hozzávéve még a közös legelők elkülönítését s egyéni tulajdonba kiosztását, a földnek jobb, gondosabb művelését eredményezte és a munkáskezek szaporítását tette szükségessé. A zsellérek ugyan mit sem kaptak a kiosztott földekből, sőt a közös legelő használatát is elveszítették, de egyelőre a megszapordott munkában s a vele járó magasabb munkabérekben bő kárpótlást találtak.

A másik, gazdaságilag nagyfontosságú esemény az volt, hogy a szabadságharc leverése után Ausztria és Magyarország között a forgalom teljesen szabadabbá lett, a vám-sorompó megszűnt, a mi a gabonakivitel emelkedésére, ez viszont a gabonaárakra nagyon kedvezőleg hatott. A kivitel emelkedése által szilárd alapot nyert a gabonatermelés, a mi azt nagyon előmozdította. Különösen nagy lendületet vett a gabonatermelés a krími háború óta egész Európában felszínre került igen magas gabonaárak következtében. Ez időben tértek át az addig túlnyomólag állattenyésztéssel foglalkozó alföldi gazdaságok az egyoldalú szemtermelésre. Az úrbéri rendezés alkalmával kiosztott legelőt, ha csak némileg is alkalmas volt a gabonatermelésre, feltörték. Ezen átalakulás ismét több munkaerőt kívánt, mert a hol ezelőtt egy pásztor vagy gulyás elég volt néhány bojtárjával ezer hold földre, ott most legalább húsz eke szántott s a gazdálkodáshoz, kivált az aratáshoz, húszannyi munkás kellett, mint azelőtt. A gazdasági teendők megszapordván, a gazdálkodás központja mindinkább a külső határban lévő szántóföld lett, miáltal a nagyhatárú alföldi mezővárosokban és nagyközségekben egész különös gazdálkodási mód, az alföldi tanyarendszer fejlődött ki. A magasabb gabonaárak, a szemtermés egyoldalú fejlődése és a földárak emelkedése a már előbb megkezdett folyamatszabályozást is nagyon siettette. A védgátakat teljes erővel

építették, a magas gabonaárak miatt a réteket is feltörték s a régi nádasok is búzatermő földekké változtak. A folyók szabályozása és később a gazdasági fellendülés és a forgalom kifejlődése folytán mindinkább szaporodó vasútak töltéseinek építése egészen új munkásosztályt teremtett, az alföldi földművesmunkások ekkor kaptak rá a kubikmunkára, a mely azóta számtalan szegény embernek főfoglalkozása. Különösen nagy szükség volt kubikosokra a mult század hetvenes éveiben uralkodó árvizek elleni védelem idején, mikor a sok és sürgős töltésépítési és javítási munkánál jó ideig öt forint napi keresete is volt a jó dolgos embernek. Ezen nagy kereset nemcsak a napszámra, hanem a cselédbérekre is befolyással volt; a kubikmunka hatása alatt a cselédbérek is nagyon emelkedtek s a régebben szokásos természetben való bérek helyett mindinkább a pénzér lett az uralkodó.

A földművelés nagy átalakulása a szegény ember sorsára, életmódjára is döntő hatást gyakorolt. A régi zsellérek helyére számos külön foglalkozási ág lép, melyek közül a gazdasági cselédeken kívül a részes arató- és cséplőmunkások, kubikosok, napszámosok és tanyások a legnevezetesebbek. A munkamegosztás következménye, hogy míg a régiebb időben a földművelés minden csinyját-binját ismerte minden szegény ember, mostanában nagy része már csak aratás idején foglalkozik mezőgazdasági munkával, a mi soknak meg is látszik a dolgán, mert a kasza sem áll jól a kezében. Kukoriczaföld művelése és sertéshizlalás, mint mellékfoglalkozás, általános szokásban van. A tanyások különösen jószágtenyésztéssel foglalkoznak. Csak az uradalmi cselédek és a tanyások laknak családotul kint a határban, a szegény ember többnyire városi lakos a magyar Alföldön. Bent lakik a városban a kisebb gazdaságokban lévő cselédek legnagyobb részének családja is. Ily viszonyok között az alföldi városokban igen nagyszámú, szorgalmas, meglehetősen jó keresetű, de teljesen vagyontalan munkásosztály keletkezett. A népesség száma tulajdonképen ezen néposztály útján növekedett. A gazdák családjánál inkább vagyoni, mint számbeli gyarapodást találunk, mi a régiebb

időben abban mutatkozott, hogy ugyanazon család mindig több jobbágytelket fogott fel és vett munkába, most pedig egyes családok mind több-több örökföldet vesznek.

Tudvalévő, hogy az ország több vidékén, a hol nehéz földhöz jutni, a földbirtok megosztásának megakadályozására egy- vagy két- gyermekrendszer dívik. De a hol nincsenek is ily viszonyok, az utódok sorsáról való gondoskodás bizonyos korlátokat állít a jobbmódúaknál a természetes szaporodás elé. A kisbirtokos gyermekei, mivel napszámba nem járnak, nem élhetnek meg az apai vagyonból. Már a házasságot is korlátozza náluk azon szempont, hogy nem akarnak «egy koldusból kettőt csinálni». A szegény embernél ellenben a gyermek csak az első években teher, később inkább segítség.

Számos közgazdasági írónk szem elől téveszti ezen igazságot, mikor a magyarság számbeli nagy megerősödését, a nemzetiségek feletti túlsúly megszerzését a magyar paraszt osztálytól várja, a mi alatt nyilvánvalólag kisbirtokosokat ért és ezért a kisbirtokos osztály fejlesztésében látja a nemzeti nagysághoz vezető egyedüli utat. A tények ily elferdítése s az eszmék összezavarása egyrészt minden tudományos alaposság nélkül való, másrészt czéltalan is oly propaganda, mely által csak igen kevés eredmény érhető el. Népeiségünk fejlődésének ezen irányával és a fentebb vázolt gazdasági alakulásokkal van kapcsolatban és egyik jellemző vonása Magyarország gazdasági viszonyainak a semmi nélkül álló napszámosok nagy arányszáma — körülbelül 40% — a kereső népesség többi rétegeihez képest, míg Ausztriában az összes munkásoknak csak tizedrésze napszámos, pedig ott ipari munkával sokkal több napszámos foglalkozik, mint nálunk.

Ily állapotban találta kigazdánkát és gazdasági munkásainkat a mult század utólja felé bekövetkezett mezőgazdasági válság, mely az egész európai mezőgazdaságot megrendítette és hazánkban, mint túlnyomólag földműveléssel foglalkozó országban, még súlyosabb következményekkel járt, mint más államokban.

A magas gabonaárak korszaka a mult század nyolcz-

vanas éveinek elején véget ér s 1884-től kezdve hosszú ideig olcsó volt a búza egész Európában. Ekkor vált érezhetővé Nyugat-Európában az amerikai búza versenye, az ottani termelés rohamos emelkedése és a szállítási költségek csökkenése következtében. Nálunk pedig a kelet-európai olcsón termelő országok versenye nyomta le az árakat. Ezen országokban a föld ára alacsonyabb, a munka olcsóbb, az adó kevesebb és a földművelés extensívebb, tehát kevesebb költséggel jár, a búza minősége is silányabb s így azt olcsóbban adhatták. Vámvédelem pedig 1882-ig egyáltalán nem volt, attól fogva búzára csak 50 kr., lisztre 1 frt 50 kr. mmázsánként, mely vámok 1887-ben búzára aranyban számítva 1 frt 50 kr-ra, illetve lisztre nézve 3 frt 75 kr-ra emelkedtek. De kellő védelmet ezen vám sem nyújtott, nemcsak a vámtételek alacsonysága miatt, hanem az őrlési forgalommal való visszaélések és főleg a szerb búzá-
nak nyújtott azon kedvezmény miatt, hogy határforgalom címén csak a vám felét fizette. Ezáltal, ámbár Ausztriában állandóan jó és biztos piacunk volt, még oly években is igen alacsony áraink voltak, mikor a monarchiának alig volt említésre méltó gabonakivitele, például 1892., 1893. és 1894-ben, mikor tehát gabonafeleslegeink csekélységét tekintve, lehetnek volna igen magas áraink is. De oly években sem volt jó ára a gabonának, az 1897. évi inséges esztendő kivételével, mikor a monarchiának nem volt kiviteli feleslege, hanem inkább búzabehozatalra szorult.

Az olcsó gabona és jószágárak következtében a magyar gazda éveken át haszon nélkül dolgozott, gyengébb termésű években pedig sokszor ráfizetett a gazdálkodásra s azt a legtöbben csak jó reménység fejében folytatták. Panaszták is gyakran: «Mit ér az életmódunk, ott lehet a föld, ha nem terem.» Fel is hagytak volna vele sokan, de nem tudtak mihez fogni. «Nincs más mesterségünk, máshoz nem értünk», — «ha nem vetünk, nem eszünk», szokták mondani. Növelte a bajt, hogy az adók és egyéb közterhek nálunk aránytalanul súlyosabban terhelték a kisgazdát, mint a nagybirtokost. Így van az jelenleg is, bár az új adótörvényekben némi javítás és könnyítés történt, de ezek

csak az állami adóra vonatkoznak s nagy részben még nem is léptek életbe. Még mindig áll az, hogy adórendszerünk nemcsak hogy nem progressiv, hanem inkább az ellenkezőjének mondható. Csökkenő bevétel és nagy közterhek mellett a földbirtok eladósodása egyre nagyobbodott, különösen rossz termések után kellett a kisgazdának földjét drága kamatozású s a földbirtok természetének meg nem felelő, bármikor felmondható kölcsönökkel megterhelni. El kellett fogadni a feltételeket, ha súlyosak voltak is, az adósnak «térdet, fejet kellett hajtani». Egyik jó emberem, ki valamikor huszárörmester volt, midőn már eléggé leterhelt földjére újabb kölcsönt volt kénytelen felvenni, ilyen panaszra fakadt: «Harmincz esztendeje, hogy a kardot lettettem, azóta mindig mint egy béres, aztán nincs semmi láttatja. Egyszer se mulattam, mégis mire jutottam!» Ily körülmények közt sok kisgazdának, kiket rossz termések, elemi csapások tettek tönkre, kik tehát «az idő szegényei» voltak, meg kellett válni földjétől, azokat nem is említve, kik saját könnyelműségüknek estek áldozatul s kiket a nép a «maguk szegényeinek» nevezett. A kik földjüket meg tudták is tartani, erre csak a legszigorúbb takarékosság s a legegyszerűbb életmód mellett voltak képesek, a kisgazdák úgyszólván kenyéren és szalonnán élve tudták magukat annyira megelőzni, hogy kötelezettségeiknek eleget tehettek. Mivel sok példa volt arra, hogy a ki költsékes életmódot folytat, mind elpusztul, azért nagyon szigorúan elítélik azokat, a kiknek nem kell, csak a nagy fényesség, például szokás-mondás: hogy el kell annak a gazdának pusztulni, kinek tanyájában jegenyefa, meg páva madár van, vagyis a hol feleslegest tartanak, a nélkülözhetetlennél többet költenek, tehát fényeskednek. Ily egyszerű életmód mellett az, kinek adóssága nem volt, jobb években a nehéz viszonyok ellenére félre is tehetett s szerezhetett is valamit; módosabb gazdáink is jövedelmükhöz képest többnyire igen egyszerűen éltek s így ha már feleslegük volt, vagyonuk önmagától folyton gyarapodott. De a ki nagykamatú adóssággal birkózott, többnyire képtelen volt földjét megtartani, mert bár azzal vigasztalta magát, hogy

«vergődik az ember, a míg megvan», «kőcsmadzag, hadd huzakodjon», mégis «a mit nagyon húz az ember, csak elszakad», egyszer csak azon vette észre magát, hogy kiszaladt alóla a föld. Az elpusztult kisgazda nem szívesen jár otthon napszámba, ezt nem engedi büszkesége, fogadott cselédnek menni is áttall, ha rá volna is szorulva. Azt szokta mondani: «ha már eddig megvoltam a magam szegénységében, fogadott cseléd nem leszek», inkább elvonul más vidékre, újabban pedig Amerikába vándorol ki. Sok kisgazda kénytelen volna kezébe venni a vándorbotot, hogy Amerikában keserves, de jól fizetett munkával keressen meg annyit, a miből terhes adósságait kitisztázhassa és földjét megtarthassa. Miután ez sok kivándorlónak sikerült s ezek sok pénzt küldtek haza, mind többen követték példájukat s a kivándorlás áradata olyanokat is magával ragadott, kik ezzel nem lettek volna kénytelenek. Igen sokszor megtörtént, hogy olyanok vándoroltak ki, a kik építkeztek, vagy építeni akartak, vagy pedig parcellázásra kerülő birtokokból vettek, rendszerint drágán s a törlesztésre szükségességet pénzt mentek megkeresni.

Sokat vitatott kérdés, hogy birtokviszonyaink mennyiben okozói, vagy előmozdítói a kivándorlásnak, igen sokan a nagybirtoknak, különösen a kötött birtoknak tulajdonítják a kivándorlás ijesztő emelkedését, míg mások adatokkal igazolják, hogy a kivándorlás épen nem nagyobb, sőt inkább kisebb oly vidékeken, a hol a nagybirtok van túlsúlyban. Az igazság szerintem az, hogy ilyen vidékeken a kedvezőtlen birtokviszonyok hatása nem a kivándorlás emelkedésében, hanem inkább a népszaporodás akadályozásában, a születési arány csökkenésében nyilvánul. Különösen a jobbmódú kisgazdáknál oka a gyermekszaporodás korlátozásának. Nehéz megmondani, hogy a két baj közül melyik a nagyobb.

Mezőgazdasági munkásaink kivándorlására részben szintén a mezőgazdasági válság adott okot. A gazdálkodás csekély jövedelme folytán, a mennyire csak lehetett, takarékoskodni kellett, kevesebb befektetéssel, kevesebb munkással, alacsonyabb munkabér mellett iparkodtak az egyensúlyt

helyreállítani. Mindez az okszerű gazdálkodás rovására ment s az egyoldalú szemtermelésre vezetett. Csakhogy ily gazdálkodás mellett egy-két rossz termés alaposan megronthatja a mezőgazdaság helyzetét és a munkásnép kereseti viszonyait is. A mezőgazdasági munka különösen száraz esztendőben sokkal kevesebb, nem kell a szegény ember ilyenkor semmire sem. A gazdasági gépek is mindinkább kezdtek elterjedni, ezek is sok munkást feleslegessé tettek. Miután a folyamatszabályozási munkálatok is nagyrészen be voltak már fejezve és szárazabb esztendők is következtek, a kubikosok munkája is kevesbedett s azt rosszabbul is fizették, ezért soknak közülök a földműveléshez kellett visszatérni. Mezőgazdasági ipar hiányában, mint ismeretes, földművelésünk az év nagyobb részében nem képes munkásainak állandó munkát és jó bért biztosítani, különösen a téli hónapokban volt nagyon csekély a napszám, úgy hogy a szegény ember, ha munkát kapott is, sokszor igazán éhbér mellett volt kénytelen dolgozni.

Nem csoda, hogy ily viszonyok közt általános volt az elégedetlenség, a mit még fokozott a legtöbb vidéken dívó robot és uzsora, melyek a szükös keresetet még inkább megcsorbították. Épen ezek miatt törték ki az első socialista lázongások is a mezőgazdasági munkások közt.

A socialismus gyors elterjedése folytán az aratási strike veszedelme is felmerült, és az 1897. évben, midőn igen nagy szalmatermés volt s az ledőlt, a búza szeme pedig megszorult, tehát igen nehéz aratás s igen rossz termés volt, a magyar Alföld legnagyobb részén a munkások felbontották az aratási szerződéseket és csak a gazdára nézve igen súlyos feltételek mellett arattak le. A kedvezőtlen munkabérek, a gyenge kereset és a folytonos izgatás miatt a hazafias érzés is csökkent lassankint, mert hiszen, mint az izgatók hirdették, a haza semmit sem ad a szegény embernek, még munkát sem tud adni. Sokszor az alacsony munkabérek miatt haragos elkeseredésüknek adtak kifejezést a kivándorlók s másokat is felszólítottak, hogy példájukat kövessék s vándoroljanak ki az új hazába. Téves állítás, hogy itthon is csak oly jól megélhettek volna a kivándorlók,

ha annyit dolgoztak volna, mint a mennyit Amerikában kell nekik dolgozni; tagadhatatlan, hogy itthon nem volt elegendő munka. De nem is volt kellő érzék a nép bajainak felismerésére s orvoslására nézve, az állam és társadalom majd úgy voltak a szegény ember dolgával, mint az a fukar ember, ki süket maradt minden kérésre s csak azt hajtogatta: «Egyik fülem bal, a másik nem hall».

Lehet-e joggal elítélni az itthon nyomorgó, munkát sem találó, olykor koplaló embert, ha nem tud ellenállni a vágyak és ereje tudatában ő is szerencsét próbál a csodás új világban, hol mindenki oly sok pénzt keres. Keserves érzés, ha az ember azt tapasztalja, hogy felesleges ezen a világon. A szegény ember látja, hogy itthon felesleges, hogy nélküle is kerek a világ, azért oda megy, a hol kedvesebb, a hol munkáját megbecsülik. A magyar embernek különben is természetében van, hogy rövid idő alatt nagy munkával sokat akar keresni. Nem fél a nehéz munkától, csak jól fizessék. Azért vállal kubikmunkát, azért fogja fel a gabonát résziből learatni a rekkenő nyári melegben. Azért adja gyermekeit marokverőnek, vagy más ilyen nehéz munkára, például cserepesnek; azt tartja, ha most, míg fiatal, nem bírja a dolgot, akkor soha sem bírja. A magyar munkás természetében van az úgynevezett vetiség, a mi az erő öntudatát s az abból eredő szinte túlzott büszkeséget jelenti, például «dicsekszenek erejünkkel azok a vetikédő kubikosok.» Így tesz a fuvaros, mikor a terhes kocsi farát felemeli, vagy a magtári napszámos, ha fogadásból két zsák búzát visz egyszerre. Nagyon erős emberek szokása az a nagy vetiség, mely utoljára is megőrí őket. Népünk ezen tulajdonsága is sokakat vitt Amerikába, kik úgy dolgoztak, hogy a hol más annyi pénzt tudott keresni, ő hogyan élne ott meg.

Ezen okok miatt mindinkább szaporodott a kivándorlók száma, míg csak a munkakínálat csökkenése az egyensúlyt némileg helyre nem állította. A kivándorlás által megfogyatkozott munkáskezek hiánya azonban súlyosan érezhető lesz, mihelyt jobb termékek következnek s ennek eredménye a túlságosan magos munkabér, a melyet a gazda ki nem bírhat. A kivándorlás, mint a munkabér szabályozója és

a munkásnép megélhetésének biztosítója, mindenesetre szomorú dolog és egészségtelen állapot.

A gazdasági okokon kívül a mezőgazdasági munkások s a kisgazdák kivándorlásának elég gyakran oka volt még törvényeink és közigazgatásunk rosszasága is, az agyonkormányzás, minden csekélységért való büntetés, a szolgabírák és községi jegyzők basáskodása, a csendőrök kegyetlenkedése és a szabad mozgás korlátozása, a mi az életet sokszor majdnem elviselhetetlenné s az itthon tartózkodást kellemetlenné tette.

Másik baj, kivált faluhelyen, hogy a járásbiróság, szolgabíróság messze van, s a szegény ember sok időt veszít, ha igazságát keresi. Lassan intézik ügyét s míg az véget ér, a mint panaszkodni szokta: «elszaggat egy pár csizmát és elnyű egy kalapot» a sok utánjárással s alázatos köszöntgetéssel. Az ember nem is hinné, ha nem tapasztalná, hogy sokszor mennyi bajjal és kellemetlenséggel jár valamely közönséges hivatalos eljárás, például egy haláleset bejelentése. Sajnos, kevés az előzékenység nálunk a közönség iránt és általában kevés az emberség az emberekben. A katonai szolgálat terhe alól való menekülés vágya is osztálykülönbség nélkül sok hadköteles fiatal embert kivándorlásra készítet. Fontos oka volt még a kivándorlás emelkedésének az a rossz bánásmód, melyet az ország számos vidékén a közigazgatási tisztviselők s a nagyobb birtokosok az alsó néposztály iránt tanusítottak, így például az 1897. évi szabolicsmegyei socialista zavargásoknak, melyekben leginkább kisgazdák vettek részt, egyik oka, mint a vizsgálat kiderítette, az volt, hogy a földbirtokosok s az úri emberek a parasztnépet, még a jóval idősebbeket is tegezni szokták. Sok gazdaságban még a botos-béres is tegezi a magánál sokkal öregebb embereket, azt hiszi, csak úgy tarthat tekintélyt, pedig ezzel csak a saját ostobaságát bizonyítja. A régi jobbágykorszakból fenmaradt ezen szokás kétségkívül nagyon bántja a szegény ember önérzetét s ilyenek miatt nemcsak az öregek békétlenkedtek, hanem a népiskolát végzett, vagy katonaságot kiszolgált, némi műveltségre szert tett fiatalság is.

Ezzel szemben csodás vonzó erővel hatottak az Amerikából érkezett hírek az ottani korlátlan szabadságról és teljes egyenlőségről, hogy ott a munkást mennyire megbecsülik s úrnak, feleségét úrnőnek tisztelik. Hogy a vendéglőben a gyár mérnöke és vezetői együtt szórakoznak a munkásokkal, hogy a vasúton nincs harmadik osztály s a munkás együtt utazik a gazdag polgárral. Hogy nem kell munkakönyv, sem semmiféle bizonyítvány, hogy valaki munkába állhasson s mindenki üzhet bármi foglalkozást előképzettség s vizsga igazolása nélkül is s elérhet bármely magas állást, csak tehetsége legyen hozzá. Akárhány kivándorlott hazaküldte képemását, mely mutatja, hogy úri ruhában jár; bizonyos, hogy jó dolga van. Híre jár országszerte, hogy Amerikában mily sokat keres a munkás, hogy milyen jól él, húst eszik naponta többször is; e mellett még sokat félre is tehet keresetéből, mit a sok hazaküldött pénz is bizonyít. A kivándorlás rohamos emelkedésének főoka épen az itthoni szűkös kereset és az amerikai magas munkabérek közti nagy különbség; ez csábított legtöbb embert a kivándorlásra, s ez az oka, hogy a megélhetés nehézsége mellett mindig többen meggazdagodási vágyból vándorolnak ki.

Kérdés már most, hogy ezen remények valóra válnak-e s hogy a kivándorlók, vagy legalább nagyobb részük eléri-e céljukat. A mit a kivándorlók életmódjáról, szerencséjükről és balsikereikről tudunk, az épen nem megnyugtató. Egyik nagy baj, a mi első tekintetre szembeötlik, hogy nem abban a foglalkozásban találnak munkát, a melyhez értenek. Az északamerikai Egyesült Államokban a magyar kivándorlóknak csak csekély töredéke, alig 3–4 százaléka foglalkozik földmiveléssel, ezek is inkább konyhakertészek, mint igazi földmívelők. A mezőgazdasági munkát a farmerek leginkább maguk végzik családjuk tagjaival, rendkívül sok mezőgazdasági gépet használnak, hogy minél kevesebb fizetett munkásra legyen szükségük s ilyeneket csak a legsürgősebb munka idején alkalmaznak; állandó munkát a mezőgazdaságban a kivándorlók még kevésbé találnak, mint itthon. Olyan munkabert, a melyet az ipar

és a bányászat fizet, az amerikai mezőgazdaság sem bir meg. De ipari munkás a szó valódi értelmében szintén csak kevés lesz a magyar kivándorlók közül, a gépek mellett is csak azok találhatnak foglalkozást, kik legalább az egyszerűbb fogásokat elsajátítják. Ilyen munkás van Amerikában elég s ha nem volna is, van a kivándorlók közt tanult iparos feles számmal. A legdurvább és legnehezebb munkára, a mire benszülött munkás nem vállalkozik, de más országból bevándorlott is csak a legkritkább esetben, kellenek a magyar kivándorlók. Ezért lesz a szabad természetben, a jó levegőn dolgozó magyar mezőgazdasági munkásból és kisgazdából legtöbb esetben bányákban, vagy vasgyárakban dolgozó napszámos. Ennek természetes következménye a sok szerencsétlenség, mert a legveszedelmesebb helyeken dolgoznak s olyan munkában, melyben járatlanok. Azonkívül Amerikában igen kevés gond van a munkások életére és egészségére, nincsenek meg a szükséges óvintézkedések sem. «A gyári szerencsétlenségnek se szeri, se száma, mivel az amerikai gyárak fölületesen vannak építve, hogy előállításuk kevesebbe kerüljön. Sőt a munkások életbiztonságára sem fordítanak nagy gondot, mert ha véletlenül elpusztul valamelyik közülök, tíz más jelentkezik helyére.»* Hoznak a hajók elég kivándorlót; ezt vágják szemükbe a felügyelők, ha valami veszélyes helyen vonakodnak dolgozni. A bányák természetesen még veszélyesebbek, mint a gyárak. S épen a szénbányákban, a vas- és aczélgyárakban, a hajók kirakodásánál, szóval a legnehezebb és legveszedelmesebb helyeken dolgoznak a magyar munkások és azért rendszeren ők az áldozatok. «Sem chinai, sem néger nem vállalja azt a munkát, a mit a magyar munkás elfogad. Az aczélolvasztás nem embernek való munka, nem is vállalkozik arra a város (Pittsburg) vagy az ország népe közül senki, csak a magyar kivándorló fogadja el a keserves kenyérkeresetet.»* Kacziányi Géza a magyar gyáriparosok országos szövetsége által tartott tanácskozáson bizonyára erős túlzással 300,000 lélekre számította.

* Hegyi Antal cikkei a *Szentesi Lap* 1907. évi folyamában.

az évenként Magyarországból az északamerikai Egyesült-Allamokba kivándorlók számát, ezekből szerinte 30,000 vesz el különböző bánya- és gyári szerencsétlenség útján, az elnyomorodottak száma legalább háromszor annyi. Ebbe a vasuti szerencsétlenségek nincsenek beszámítva. De vannak amerikai írók is, kik ezen nagyarányú szerencsétlenségeket igazolják, így Eduard A. Steiner** szerint az utóbbi tíz évben 23,000 Hunkey (a magyarországi kivándorlók gúnyneve) veszett oda a bányákban. Jellemző, hogy a szerencsétlenül jártak 33%-a tud angolul, 66% idegen munkás. Tetézi még a szerencsétlenséget, hogy a pénzbeli kártérítést sem fizetik rendesen. Ugyanis Amerikában nincs meg a munkásbiztosítás intézménye, mint nálunk s nincs gondoskodva arról, hogy szerencsétlenség esetén a munkás feltétlenül kárpótlást kapjon. E helyett a régen elavult németországi szavatossági törvényhez hasonló rendszer van, mely szerint a munkaadót csak akkor terheli kártérítési kötelezettség, ha bebizonyítható, hogy az ő hibája vagy mulasztása az oka a szerencsétlenségnek. De ezt rá kell bizonyítani, a mi ritkán sikerül. Az esküdtszéket, a mely a vétkesség ügyében ítélni hivatva van, a munkaadók állítják össze, a bíróságok is a nagy gyárosok befolyása alatt állanak, nem csoda, ha mindig a munkást találják hibásnak, ez esetben pedig nem jár neki kártérítés. Ha mégis fizetni kell, az még mindig olcsóbb, mintha a szükséges átalakulásokra s óv-szabályokra sokat költenének. Ez pedig Amerikában tisztán számítás dolga. Hogy milyen a gyakorlat, azt eléggé jellemzi Steinernek már idézett művében felmentett következő eset. Horvát Márton a bányában 1908 január 30-án sziklaesés következtében meghalt, a megindított eljárás folytán az esküdtszék következő határozatot hozott: «Az esküdtszék úgy véli, hogy az elhunyt számára biztosabb munkahely lett volna kijelölendő. Nem

* Gróf Vay Péter: *Amerikai naplókivonatok, útijegyzetek*. Levél-törödékek. Budapest, 1910.

** Eduard A. Steiner műve: *The Immigrant Tide*, a Közgazdasági Szemle 1909. évi decemberi füzetében van ismertetve.

volt kötelessége a biztonsági tetőre menni. Az elhunyt nem hibáztatható. Továbbá úgy találjuk, hogy a hely, hol az elhunyt dolgozott, nem volt kellőképen ácsolva, de nem találjuk, hogy a társaság hibás volna.» Még kegyetlenebb azon újabban életbe léptetett rendszabály, hogy a kártérítést megvonják mindazoktól, kiknek családja nem lakik az Egyesült Államok területén. «E törvény a legigaztalanabb és legszívtelenebb, melyet valaha nemzet hozott», így kiált fel gr. Vay Péter idézett munkájában, de ez is nagyban hozzájárul, hogy a kivándorlók, mihelyt tehetik, maguk után kivitetik családjukat. Másik ilyen embertelenség a munkásoknak azonnal, felmondás nélkül való elbocsájtása, mihelyt az üzletben némi pangás áll be; nincs se idő, se óra, azonnal menni kell. Ez pedig gyakran bekövetkezik a vállalatok versenye és túltermelése folytán. De bekövetkezik rendszerint minden negyedik évben az elnökválasztás s azzal kapcsolatos politikai események folytán is. Erős, fiatal munkásaink ezt nem bánják, sőt tetszik nekik ez a hamis egyenlőség, mert ők is kivehetik munkakönyvüket bármikor; de ha baj van, hiányoznak a jótékony védő törvények a gyengébbek érdekében és ennek későn ébrednek tudatára. A kereslet és kínálat törvénye Amerikában nemcsak az árukra, hanem az emberekre is alkalmazást nyer és egyedül az szabályozza a munkabéreket. Csak azt használják, a kire és a meddig szükség van, igaz, hogy addig jól megfizetik. A legridegebb önzés uralkodik, a munkaerő teljes kihasználására törekvés; a munkás ember-voltát nem veszik tekintetbe. Leginkább kitűnik ez a gyermekek munkájának kihasználásából; a szénbányákban, a hol a magyarországi munkások nagy része dolgozik, tízezzrel dolgoznak 12 éven alóli gyermekek épen a legveszedelmesebb munkánál, a szén kiválogatása és szállításánál szellőztetés nélküli helyen, szénporral telt levegőben. A gyermekmunkát a tizenhatodik éven alól eltiltó régibb törvényt, mint az alkotmányba ütközőt, a bányatulajdonosok heves támadásai folytán felfüggesztették. A munkaadók nagy hatalmával és határtalan önzésével szemben keveset ér consulaink azon nemes törekvése, hogy a magyar munkások

szomorú helyzetén, a mennyire csak lehet, könnyítsenek s őket, ha bajba kerülnek, védelmükbe vegyék. A legnagyobb baj az, hogy a bányákban és vasgyárakban, hol a magyar munkások nagy többsége dolgozik, a munka annyira fárasztó és túlfeszített, hogy a munkás pár év alatt kimerül, ha különösebb baleset nem éri is. Még ehhez hozzá kell számítani az önhibájukból hajótörötteket, a kártya és ital áldozatait is, kik szintén számosan vannak, mert az amerikai szabadság, mely nagyrészen abban áll, hogy az emberekkel nem törődnek, valamint az, hogy többnyire család nélkül vannak kint, erkölcsi tekintetben sokszor a legrosszabb hatással van az önfegyelemhez nem szokott, zabolátlan durva emberekre nézve. Innen magyarázható az a sok büntett is, melyet a magyar munkások elkövetnek, melyek miatt aránylag sok magyar munkást végeznek ki Amerikában a villamos széken.

Mindezeket tekintetbe véve, kétségtelen, hogy a vérmes remények igen sokszor nem teljesedtek s bizonyára közel járunk az igazsághoz, ha azt állítjuk, hogy legalább egyharmadrész a csalódottak száma a bevándorlottak között. Ezek sorsa azonban nem riaszt vissza senkit, legtöbbször nem is jut köztudomásra, mert a kinek nem jól van dolga, az nem dicsekszik vele, restel is pénz nélkül hazajönni, sokszor nincs is útiköltsége. Így azután csak azok példája lebeg a kivándorolni szándékozó szemei előtt, a kik Amerikában jólétre, szép keresetre tettek szert, a kedvezőtlen híreket nem is hiszi, vagy nem veszi tudomásul.

A kivándorlók összességét tekintve, az ő keresetük s évi megtakarításuk mindenesetre igen nagy összegű. A kivándorlók keresményének nagyságát keresve, figyelmen kívül kell hagyni a tanult munkásoknak járó, továbbá az igen veszélyes vagy igen nehéz munkáért fizetett kivételes nagy munkabéreket s csak a közönséges amerikai napszamosok bérét lehet számítani, mert a magyar kivándorlók túlnyomó nagy része csak ezt keresi meg. Tonelli Sándor szerint az évenkénti kereset 2700 koronára megy, melyből 1800 koronát megtakaríthat a magyar munkás, mert bár jobban él, mint itthon, de sokkal rosszabbul, mint az amerikai munkások.

Gróf Teleki Arvéd szerint a közönséges amerikai napszám-
mos 3600 koronát keres évenként s ebből 2400 koronát
megtakaríthat, tehát két év multán 4200—4500 koronát
hozhat haza. Balog Irma szerint az amerikai munkás évi
keresete átlag 500 dollár vagyis 2500 korona, ebből haza-
küldhet 1400 koronát évenként. Zerkovitz Emil szerint az
amerikai bányában hatvan dollárt keres havonként egy
munkás, melyből átlag negyven dollárt, vagyis havi kétszáz
koronát tehet félre. Nekem arról van adatom, hogy naponta
három dollárt kereshet Amerikában a jobb szabómunkás a
rendelt munkánál, akár darabszámra, akár hétszámra dol-
gozik, a ki pedig készruha-raktárak számára dolgozik, annak
keresete kevesebb, heti 12 dollár. A kiadás naponként leg-
feljebb egy dollár s így hetenként 30—60 koronát, vagyis
évenként 1500—3000 koronát megtakaríthat az ilyen tanult
iparosmunkás.

Általános tapasztalat szerint a közönséges munkások
két évi kint-tartózkodásuk után átlag 4000 koronát hoznak
haza magukkal. Tehát az évi megtakarítást átlagosan és
kerekszámban 2000 koronára lehet számítani. Az Egyesült-
Államokban élő magyarországi eredetű lakosok számát
másfél milliónál többre becsülik. Antal Géza szerint
egy millió kereső, családfenntartó ember van a kiván-
dorlottak közt, ezek évi keresményükből két milliárd
koronát takaríthatnak meg. Még ha az összes szám
egyharmadát leütjük is azokra, kik nem tehetnek félre
keresetükből, legalább ezerkétszáz millió az évenként meg-
takarított összeg, melynek körülbelül negyedrészt hoz-
zák haza, vagy küldik vissza Magyarországra, mert éven-
ként körülbelül háromszáz millió korona kerül az or-
szágba a kivándorlók révén. Az amerikai pénzküldemé-
nyek nem csak a kivándorlók családjának háztartásában,
hanem a magyar állam pénzügyeiben s a nemzet gazda-
sági életében is nagy fontosságúak. Az Amerikából érkezett
tetemes összegek intező köreinket jó ideig kétségben tar-
tották a kivándorlás közgazdasági hatása tekintetében. Sokan
a kivándorlókat oly productív pénzszerzőknek tekintették,
kiknek munkája az ország gazdasági helyzetének javára

válík. Különösen bankári körökben mutattak azon fontos szerepre, melyet az Amerikából érkezett pénz az ország nemzetközi fizetési mérlege körül betölt. A kivándorlás által érintett vidékeken a pénzüzetek betétei növekedtek, a föld ára emelkedett, a parcellázások száma szaporodott, mert a kivándorlók családjai s a visszavándorlók addig nem ismert magas áron kezdték a földet vásárolni a régi birtokosoktól. A munkabér is emelkedett a kivándorlás folytán, mert a munkások száma kevesbedett; ez egyfelől nagy erkölcsi hatást gyakorolt a munkások önérzetére, másfelől biztosító szelep gyanánt működött a kivándorlás, mert az elégedetlen elemeket elvezette s a társadalmi forradalom kitörését elhárította. Szóval bizonyos jólét s gazdasági előhaladás jelei mutatkoztak a kivándorlás kíséretében. De egyszer csak sok lett a jóból; mert a kivándorlók száma rohamosan kezdett emelkedni. A mult század kilenczvenes éveinek elején még csak húsz-huszonötezer, a mult század vége felé már százezer körül volt az évenként kivándorlók száma. Azóta e szám megkétszereződött, kivételes éveket nem tekintve, melyekben az amerikai viszonyok rosszabbodása némileg korlátozza a kivándorlást, legalább kétszázezer ember hagyja el az országot minden esztendőben. Joggal mondhatta dr. Hegedüs Lóránt a magyar gyáriparosok szövetsége által rendezett kivándorlási tanácskozáson, hogy Magyarország ma már szerves kiegészítő része, mintegy járása Amerika közgazdasági érdekeinek és hogy teljesen az amerikai conjuncturák hatása alatt állunk.

A kivándorlás eleintén a szegényebb országrészekre, különösen a felvidékre szorítkozott, a hol a mezei munkások átlagos napszáma a főbb munkaidők kivételével tízhúsz krajczár szokott lenni és túlnyomóan idegenajkúak hagyták el az országot. Magyar ember nem hogy dologra járni, de még földet venni sem szeretett messzebb, mint a meddig falujából a harangszó kihallatszott. Azonban a kivándorlás egyre szélesebb körre terjedt és a fajmagyarságot sem hagyta érintetlenül. A mely vidékről pedig egyszer megindult a kivándorlás, ott az rohamosan terjedt, mert a kivándorlók sok pénzt küldtek haza és ez, valamint a roko-

nokhoz, ismerősökhöz írt levelek minden ügynöknél inkább csábítottak a kivándorlásra.

A kivándorlottak kétharmada férfi, egyharmada nő, leginkább javakorabeliek, kikre a nemzetnek legnagyobb szüksége volna, 45 évesnél idősebb ember ritkán vándorol ki, ezért sok faluban nem látni csak öreg embert, vén asszonyt és gyermekeket. Munkaképtelent, beteget az Egyesült-Államokba be sem bocsátanak. A népszámlálás adataiból is kitetszik az amerikai kivándorlás hatása, a mennyiben 20—40 év közötti népesség, tehát a legerőteljesebb emberek száma fogyott, a mi egész nemzedékek elmaradását jelenti.

Ha most már az amerikai pénzzel, mint a kivándorlás által az országra háramló haszonnal szemben azon pénzbeli veszteség nagyságát akarjuk megállapítani, melyet hazánk a kivándorlás folytán szenved, akkor ennek összegét két szempontból kereshetjük. Az első szempont a kivándorló pénzbeli, vagyis tőkeértékének megállapítása; erre vonatkozólag nagyon különböző becslések történtek, melyek közül szerintem hazai viszonyainkra vonatkozólag leginkább elfogadható Balkányi Bélának a mezőgazdasági munkásosztály nevelési költségeire vonatkozólag a *Közgazdasági Szemle* 1909. évi folyamának első füzetében közölt számítása, mely szerint egy gyermek felnevelése keresetképes, 15 éves koráig közel kétezer koronába kerül. Ennyit számítva minden kivándorlóra, bár ezek zöme már nem serdülő gyermek, hanem azon korban van, mikor munkabírása, keresetképessége legnagyobb, ezen számítás szerint az évenként Magyarországból kivándorló 200,000 ember négyszáz millió korona tőkeértéket jelent, a mi egy negyedrészszel meghaladja az évenként Amerikából jövő pénz összegét. Ha pedig az Amerikából származó évi 300 millió koronával a kivándorlók egy évi munkájának értékét állítjuk szembe, úgy az annak épen kétszerese, mivel az a mostani javult kereseti viszonyok közt legalább is hatszáz koronára tehető fejenként, minthogy a kivándorlók a legerősebb, legmunkabíróbb emberekből, a munkásnép legjavából sorakoznak. A kivándorlás mérlege tehát ránk nézve

nagy veszteséggel jár, de annál előnyösebb Amerikára nézve. Nem is lehet az másként, mert mindig a koldússzegény ország adja el, vagy engedi át potom áron a gazdag országnak gyermekeit.

Egyeseknek — megengedem sokaknak, kik szándékukra mehettek és Amerikában tőkét gyűjthettek — hasznára volt a kivándorlás; az országnak, legalább a mai viszonyok közt, bizonyosan nincs haszna belőle. A kivándorlás gazdaságilag annál károsabb, mert mi nevelünk Amerika számára munkásokat, azoknak is a legjavát válogatja ki és mi tartjuk el Amerika rokkantjait, kik a túlfeszített munka után vagy a gyakori balesetek következtében munkaerejükben megfogyva, mint keresetképtelenek kerülnek haza. Az erkölcsi kár sem kevesebb; az esketések száma fogy, a törvénytelen gyermekek száma pedig növekszik a kivándorlás következtében, a mi a közerkölcsök hanyatlásának jele.

Az eddig kivándorlottak összes számáról a nézetek eltérők, de bizonyos, hogy az a másfél milliót meghaladja, ezek közt mintegy 400,000 magyar ajkú lehet. A kivándorlottaknak alig 10%-a tért vissza, többnyire azon szándékkal mennek ki, hogy még visszatérnek, ha jó keresetre tesznek szert. Fel is ébred a honvágy lelkében, hiszen

Ki a Tisza vizét issza,
Vágyik annak szíve vissza.

Haza is jönnek sokan, kivált azok, kiknek családjuk vagy kis vagyonuk van itthon. Mások itthon szándékoznak valami nyugalmasabb, kevésbé fárasztó életmódot kezdeni, rendszeren földet vesznek megtakarított pénzükön. Ismét mások olyankor jönnek, mikor Amerikában kevesebb a munka, rosszabbak a kereseti viszonyok, ezek rendszeren télire jönnek haza. Olyan is van, ki csak körülnézni, a szülőföldet s a régi ismerősöket felkeresni, magát jó módban, úri ruhában megmutatni jön haza s világlátottságával és tapasztalataival eldicsekszik. Csakhogy a visszavándorló ritkán marad meg a hazában, elszokott az itteni életmódtól, nem talál megbecsülést, sem jövedelmező foglalkozást, sem nyugo-

dalmas életet, de még munkát sem s többnyire ismét kivándorol, de ekkor már, ha családos ember, hozzátartozóival együtt örökre elhagyja hazáját. Nem boldogult ithon, tehát ismét nekivág a világnak s mint mondani szokták: elnyeli a világ.

A kivándorlók első csapatainak 90%-a férfi — a későbbieknek csak 40—50%-a —, a többi nő és gyermek, kik a családfő után kimennek. Szomorú adat, hogy ma már a kivándorlók 7%-a 15 éven alóli gyermek. Gróf Vay Péter is említi ismeretes munkájában, hogy hétszer utazott kivándorlókkal, de a hajón mindig volt legalább száz gyermek, néha öt-hatszáz is. Amerikai írók felemlítik, hogy a különböző eredetű kivándorlók közül a magyar családokban van a legtöbb gyermek; hogy ez oly szembetűnő, az is bizonyítja, hogy már nagyon sokan családostól vannak kint. A kiknek gyermekei kint vannak, azokat már semmi kapocs nem fűzi az ó-hazához. A milyen rideg és embertelen bánásmódban részesülnek az Egyesült Államokban a kivándorlók, annyira iparkodnak gyermekeiket megnyerni, ingyen iskola, ingyen tankönyv és igen jó, a gyermeki kedélyhez alkalmazkodó tanítási rendszer segítségével többnyire elhódítják őket a magyar iskolától még ott is, hol tömegesen laknak magyar kivándorlók és iskolákat tartanak fent. Az amerikai iskolák a kivándorlók gyermekeit meglepő gyorsan amerikaiakká teszik és pedig nyelvben és érzelemben egyaránt. Amerikai írók, kik a kivándorlókkal ezen szempontból foglalkoztak, mindannyian kiemelik, hogy a magyar könnyen olvad be. A kivándorlók maguk jó magyarok maradnak, legnagyobb részük nem is tanul meg tökéletesen angolul, gyermekeik már jobban beszélnek angolul, mint magyarul, az unokák a nagyszülőkkel alig értik meg egymást. Még gyorsabban, mint az Egyesült-Államokban, történik az átalakulás Canadában, hova újabb időben szintén sok magyar kivándorló megy, és pedig nagy részük az Egyesült-Államokon keresztül. Mig az Egyesült-Államokban bányákban, vasgyárakban s más ipari vállalatoknál talál a magyar kivándorlók legnagyobb része foglalkozást, addig Canadában földmívelők lehetnek. Az állam ugyanis mindent elkövet a földmívelés felvirágztatására, s ezért a beván-

dorlóknak, kik a földműveléshez értenek, mindenféle kedvezményt ad, különösen ingyen földet is és pedig 160 holdat kap minden bevándorló. Még több millió hold van kiosztani való, és pedig tiszta legelő föld, mely minden előkészület és befektetés nélkül azonnal felszántható. Canadának nagy része búzatermelésre alkalmas és egyes vidékein kitünő búza terem, sokan bánáti búzát hozatnak vetőmag-nak. A búzatermés mennyisége évről-évre jelentékenyen emelkedik s a canadai búzának már is nagy jelentősége van a világpiaczon. A magyar bevándorlókkal minden tekintetben jól és emberségesen bántik a hatóság; volt rá példa, hogy a hivatalnokok a kedvükért magyarul megtanultak. Tehát kivándorlóinkat Canadához a hála is, a föld is hozzáköti s míg az Északamerikai Egyesült-Államokból sokan visszavándorolnak s még többen szeretnének visszajönni, addig, a ki Canadában földet szerzett, az már végleg ott marad. Jó mód, a vagyonszerzés és különösen a földbirtok, erős kapcsolattal köti a kivándorlót az új hazához. Canadában pedig olcsón szerezhet földet, a mennyit csak akar, illetőleg a mennyivel csak maga és családja megbír, mert a munkaerő nagyon drága. Gyermektelen emberek itthoni rokonaikat szokták kivitetni, tudok esetet, mikor egyik azt írta szegény rokonának, hogy küldje ki a fiát, hatvan hold földet írat odakint a nevére. Gróf Vay Péter már idézett művében szépen és híven írta meg a Canadába szakadt földművelő magyarok életmódját s azon érdekes lélektani átalakulást, mint lesznek a távoli országokból való emberek canadai polgárokká. «A ki az ó-hazában született, nem felejtí el sem anyanyelvét, sem szülőföldjét, de a fiatalság már canadai testestől-lelkestől. Csak azt a földet szereti. Ezen a talajon születik. Itten jár iskolába. Itt nő fel. Ezt a hazát ismeri csupán. Mikor a búcsú órája ütött és távoznom kellett közülök, úgy tetszett, mintha az utolsó kötelék is elszakadt volna, mely még Magyarországra emlékeztette őket. Szomorúan utaztam a végtelen prairien át. A jobbra-balra elmaradó tanyák megannyia mintha egy-egy magyar család sírboltja lett volna. Hazánkra nézve mindannyi meghalt örökre».

Szomorú valóság, hogy az amerikai kivándorlók legnagyobb része hazánkra nézve előbb-utóbb teljesen elveszett s nem kárpótol ezért bennünket sem faji és nemzeti nagyság, sem ipari és kereskedelmi fellendülés, mint más szerencsésebb népeket. Arra hiába várunk, hogy majd az amerikai népesség emelkedése folytán, ha majd Amerika megtelik emberekkel, telítve lesz munkásokkal, magától megszűnik a kivándorlás. Az Északamerikai Egyesült-Államokban a ben-szülöttek természetes szaporodása igen lassú, a vidéken még fogyna is a népesség a bevándorlók nélkül. Kivándorlóktól érkezett levelek az ország ezen részeiről még mint nagy üres Amerikáról beszélnek. Egy millió bevándorlónál több jön minden évben az Északamerikai Egyesült-Államokba s ezekre szükség van, oly nagy még most is az ország nép-fellevő s befogadó képessége. Épen ennek köszönheti első-sorban nagyságát ez az ország, hogy dolgot tudott adni a világ minden részéből jövő erőteljes munkásoknak, nekünk pedig az a nagy bajunk, hogy hazánk nem tud munkát és keresetet adni népének.

Az Északamerikai Egyesült-Államok megalakulása ide-jén még három millió sem volt a népesség száma s csak 1800-ban érte el az öt milliót. Az északamerikai polgár-háború befejezésekor körülbelül 35 milliónyi lakossága volt, ettől fogva minden évtizedben egyharmaddal szaporodik s ma már közel 92 millió. A népesség számának ily gyors növekedése nem annyira természetes szaporulat, mint inkább bevándorlás útján történik. A népesség számának megfelelően, sőt még nagyobb arányban haladt a vagyono-sodás és az ország mérhetetlen természeti kincseinek ki-használása s így ma már az Északamerikai Egyesült-Álla-mok a földkerekség leggazdagabb országai közé tartoznak. A fejlődés lehetősége pedig szinte beláthatatlan, mert az európai átlagos népsűrűség még mindig ötször akkora, te-hát annak megtevelően ötszáz millió ember élhetne az Egyesült-Államokban. Ilyen fejlődésben lévő államnak min-dég szüksége lesz munkásokra es ha valamikor nem kel-lene is már képzett munkás Amerikában, de nyers erőre, a durva és nehéz munkát végző napszámosra akkor is szük-

ség lesz és sajnos, hazánk ilyeneket szállít Amerikának legnagyobb számmal. Nőcselédre is mindig szükség lesz, mert az amerikai nők nem állnak el cselédnek; már is ezrével vannak New-Yorkban magyar cseléd lányok. A kivándorlás bizonyos tekintetben a természet törvényein alapul és hatása azokéhoz hasonló módon nyilvánul. A közlekedő edények törvényének nevezik a természettanban azon jelenséget, hogy ha több oly cső egymással összeköttetésbe jut, melyekben különböző magasságú vízoszlop van, a folyadék abban a csőben, melyben alacsonyabban áll, mindaddig emelkedik, míg mindenütt egyenlő magasságot ér el. A míg Magyarország és Amerika nem közlekedett egymással, lehetett nagyon különböző munkabér a két helyen, de a mint összeköttetésbe jutottak, lassankint megkezdődött az átömlesztés és ezzel a kiegyenlítés folyamata. Miután pedig az amerikai munkabérek a mienket sokkal felülhaladják, noha újabban a munkabér nálunk is emelkedett, csak az a kérdés, mennyi munkásra van szükség Amerikában, kaphat tőlünk, a mennyi csak kell, illetve, a mennyi csak van; oly kis országnak, mint a mienk, Amerika egész népteleslegét lecsapolhatja. Mi nem bírjuk ki tartósan ezt a nagy vérvesztéséget s valamit tennünk kell ellene. A mint más országokban sikerült a kivándorlás korlátozása czélszerű intézkedések és jó gazdasági politika által, úgy nálunk sem lehetetlen azt elérni; «nincs lehetetlenség, csak tehetetlenség».

Közigazgatási intézkedésekkel, tilalommal nem sokra megyünk, az egyedüli mód, melylyel czélt érhetünk, népünk jólétének emelése, keresetképességének fokozása. Nem is kell, hogy a munkabér egészen oly magas legyen, mint Amerikában s hogy az évi kereset és a megtakarítás épen akkora legyen, csak ne legyen elzárva a szegény ember előtt sem az előmenetel, a haladás, a boldogulás útja. Ha a nép itthon oly jövedelmi forrásokat talál, melyekben a pusztá megélhetősen kívül valamit meg is takaríthat, melyek a szegény embernek és családjának némi jólétet s gond nélküli jövőt biztosítanak, itthon türhetővé teszik az életet, úgy ez bizonyára a legtöbb embert vissza fogja tar-

tani a kivándorlástól. Nem kell neki elszakadni otthonától, családja, rokonai, barátai, ismerősei körétől, megtakarítja a kivándorlással járó útiköltséget és azt a pénzt, a mit addig elkölt, míg Amerikában munkához jut. Nem szenved végig a hosszú utazás fáradalmait, nélkülözéseit s nem kell neki olyan foglalkozásban, a melyhez nem ért, nehéz és veszélyes munkát végezni.

Hogy mely gazdasági ágak azok, melyek a siker reményével biztatnak, arra a gyakorlati élet megfigyelése adhat csak helyes választ; minden esetre első sorban olyanokra kell gondolni, melyekben bizonyos szerény siker már ez idő szerint is elérhető. Tapasztalatom szerint a kisgazdák között is, a szegénység között is azok boldogúlnak leginkább s azok mentek valamire, kik állattenyésztéssel, hizlalással, vagy állatokkal való kereskedéssel foglalkoznak.

Mielőtt ezen keresetmód jelen állapotát tárgyalnám, helyénvalónak látom előbb, habár csak vázlatosan is, ezen foglalkozás multját, annak átalakulását és változásait ismertetni. Mert sok századon át az állattenyésztés volt a magyar nép főfoglalkozása s így a magyar nép belső gazdasági életét, — hogy élt és miből élt ezen hosszú idő alatt, — a régi állattenyésztés történetéből, annak fejlődéséből lehet legjobban megismerni.

ECSERI LAJOS.

AZ 1911. ÉVI ANGOL MUNKASZÜNTETÉSEK ÉS AZOK EREDMÉNYEI.

I.

A mult év nyarán súlyos összeütközésekkel kapcsolatos munkaszünetésekről érkeztek hírek Angliából. Nemcsak a szünetelő és a dolgozni akaró munkások ily alkalmakkor oly gyakran előforduló összeütközéséről kaptunk hírt, hanem oly erőszakosságokról is, melyeket a tömeg a hatóságokkal szemben elkövetett. A rendzavarások helyenkint egész anarchikus jelleget öltöttek; fosztogatások, gyűjtogatások fordultak elő oly mértékben, hogy egyes városokban ostrom-állapotot kellett kihirdetni.

Ha mindezek a hírek Spanyolországból, Portugáliából vagy Dél-Amerika valamely államából érkeztek volna, hatásuk talán nem lett volna olyan nagy. De Angliából, a higgadt magatartás hazájából érkeve, méltán lepték meg és sodorták bizonyos félelembe Európát. A mióta Angliában a törvényhozás nem kis küzdelmek árán a munkásságnak a szervezkedési szabadságot biztosította, a munkások javát magában foglaló Trade Unionok pedig a munkásosztályt fegyelmezték és törekvéseit forradalmi célok helyett gyakorlati előnyök kivívására irányították, azóta Anglia igen büszke munkásainak higgadt józanságára, melylyel egyszerre éles ellentétben állottak az egymásután Liverpoolban, Hullban, Cardiffben és más helyeken elkövetett erőszakosságok. Ilyenekre az angol közvélemény éppenséggel nem volt elkészülve. De a continens sem. Megszoktuk ugyanis a Trade Unionok iskoláján keresztülment angol munkást harczaiban a józanság mintaképének tekinteni, a ki egyébként is kitünő békéltető intézményeiben az ellentétes érdekek ki-

egyenlítésére biztos eszközzel rendelkezik. És ime ez a józan angol munkás hova ragadtatta magát! Árúraktárakat támadott meg, fosztogatott, sőt Cardiffban megtámadott egy rabokat szállító szekeret és a rabokat kiszabadította. A rendőrségen kívül nagyszámú katonaságot kellett a zavargások helyén mozgósítani. Ily erőszakosságok az utolsó évtizedek angol munkaszüntetéseit nem szokták kísérni: azokat inkább bizonyos nyugodt és fegyelmezett magatartás jellemezte, mely nem kis mértékben járult egyszer-másszor annak a rokonszenynek a táplálásához, a melylyel a nagyközönség több ízben az angol munkaszüntetéseket követte és ez által azoknak a munkásokra kedvező elintézését is elősegítette. Méltán lehetett tehát csodálkoznunk azon, hogy egy eleinte nem is olyan komolyan vett munkabeszüntetés kapcsán ilyen nagymérvű rendzavarások következtek be.

Természetesen ezen meglepő események commentárjai sem maradtak el. Mindenki azt olvasta ki belőlük, a mit szeretett volna igazolva látni. Az angol védvamosok, a fair trade hívei a szabad kereskedelmi dogma elhagyásának szükségét látták igazoltnak, mert szerintük a munkások követeléseinek teljesítése csak akkor lesz kellő mértékben lehetséges, ha a külföldi versenynyel szemben méltányos védelemben részesül az angol ipar. Azok, a kik a vasutak államosításának barátjai, örömmel mutattak rá arra, hogy ime a magántársaságok kezében levő és csupán az osztalékok növelésére törekvő vasuti üzemek mily veszélybe sodorták az angol közgazdaságot. Az ipari béke pessimistái a békéltető intézmények és a collectiv szerződések csődjét vélték megállapíthatni akkor, a midőn az előbbieket nem tudták megakadályozni saját hazájukban a munkaviszálynak az erőszakosság terére sodródását, az utóbbiakat pedig a munkások magukra nézve nem tartották kötelezőknek, mihelyt kilátás nyílt arra, hogy a szerződést megszegve maguknak előnyöket biztosíthatnak. Örömmel mutattak rá erre azok a munkaadói körök is, a melyek érthető módon nem barátai az ily collectiv szerződéseknek. Különösen élénken fűztek magyarázatokat az angol munkaszüntetés eseményeihez a francziák. Örömmel állapítja meg Yves Guyot, hogy a

munkaszünetés-örszem állítás megengedése és a szakszervezetek felelőségének megszüntetése, mi 1906-ban történt, hova vezetett és hogy milyen helyzet áll elő akkor, ha a kormány többségében a munkásságra számítva nem lép fel mindjárt kezdetben kellő erélylyel a szerződösszegésekkel és az azokat kísérő erőszakosságokkal szemben. Azokra a szemrehányásokra gondolva, melyeket Franciaországban a kormánynak tűrnie kell, ha a közbiztonságot veszélyeztető munkaszünetések ellen a fegyveres erőt hívja segítségül, Leroy-Beaulieu nem kevesebb meglepéssel mutat rá arra, hogy még a socialistákat magában foglaló kormánynak is végre mégis csak keményen kellett fellépnie a munkaszünetésekkel kapcsolatos erőszakosságokkal szemben és gúnyosan jegyzi meg, hogy ez elől még olyan kormány sem térhetne ki, a melynek Tom Mann és Ben Tillet munkásvezérek volnának a tagjai.

Nem kevésbé élénk és szenvedelmes magyarázatokat fűzött az angol eseményekhez természetesen a másik tábor. Az angol munkást a polgári társadalom hívei a continens munkásságának mindig példa gyanánt állítják oda, mint olyant, a ki az agitatorok hamis ígéreteinek nem ad hitelt és követeléseiben, valamint az azok kivivására irányuló eljárásában józan mérsékletet tanusít. Mintegy a jövő munkását, a ki az oktalan követelődzésekről és a jogrenddel össze nem egyeztethető erőszakoskodásról már leszokott, szeretik látni a polgári pártok az angol munkásban és a continentális államok munkásmozgalmának is ilyen irányba terelődését szívesen jósolgatják. Milyen örömet és meglepést kelthettek ezek után az őszi angol munkaszünetésekkel kapcsolatos hírek azok sorában, a kik ezeket a jóslatokat nem szívesen hallják és a kik újabb és újabb követelések felállításában, valamint azoknak minden tekintet nélkül való keresztülvitelében látják a munkásosztály helyzete javításának egyetlen útját! Az erőszakosságok egész sorozata után a francia syndikalisták ujongva kiálthatták: *tout comme chez nous!* és a germán országok munkásvezérei, valamint a magyar radicalesok meglepéssel mutathattak rá, hogy nem csak a román nemzetek heves vér-

mérséklete vezet heves összeütközésekre a polgári társadalommal, hanem bekövetkezik ez az érdekellentét kidomborodásával máshol is. A politikai tömegmunkaszünetés hívei nagy meglepéssel szemlélték azokat a károkat és veszélyeket, a melyek a tömeges munkabeszünetések folytán az angol közgazdaság megbénításával előálltak és örömmel hirdethették, hogy ha egy nem is általános, csak néhány ágazatot felölelő munkaszünetés a közgazdasági gépezet ily megrendülését képes előidézni, akkor egy hosszasabban tartó és valóban általános munkaszünetés tényleg képes a kapitalista társadalom összedöntésére. Sőt hiszékenyebb részük már szinte látta mai társadalmi rendünk felbomlásának kezdeteit.

Már magában a hozzája fűzött magyarázatoknak ez a szétágazó volta, mely azonban összhangnak nyit utat abban a tekintetben, hogy nagyjelentőségű eseményekkel állunk szemben, valamint az a körülmény, hogy Európaszerte ily élenken foglalkoztatták a közvéleményt, különös mértékben e munkaszünetések felé irányítják érdeklődésünket. Csak fokozza érdeklődésünket az a körülmény, hogy a nagy szénbányász munkabeszünetés lezajlása után most ismét a rakodó munkások rendeztek munkaszünetést, mely, bár nem sikerült a tervezett terjedelemben, mégis jellemzi azt a puskaporos levegőt, melyben kivált London kikötői munkássága ma él. Mit jelent ez a munkaviszony alakulására nézve? Igazán intézmények csődjéről, az angol munkásmozgalom új irányba tereléséről és az angol közgazdasági élet átalakulásáról van-e szó? Hogy minderre kellőképen megfelelhessünk, hogy megállapíthassuk, miben áll ezen sokat és ily különbözőkép magyarázott jelenségeknek igazi lényege és mi igaz ezen eltérő és nagy horderejű következtetésekből, mindenekeelőtt magukat az eseményeket kell vizsgálnunk. Ez elől nem térhetünk ki, bár hivatott tollból e helyütt ezen események egy része már ecsetelve volt.

II.

A vizsgált mozgalmak sorozatát megnyitó első munkaszünetésnek, a hajósok munkabeszünetetésének a számai elég messze visszanyúlnak. Az 1910. év őszén a hajózás terén foglalkoztatott munkások békéltető hivatal felállítását sürgették s e tárgyban a Board of Trade elnökénél is tisztelegtek. Utóbbi közben is járt a hatalmas hajós szövetségnél, a Shipping Federationnál, mely azonban ezt a tervet visszautasította azzal az indokolással, hogy nem ismer oly testületet, a mely jogosan képviselhetné a békéltető hivatalban a munkásokat, pedig e nélkül az ily békéltető hivatal felállítása sikerre nem nyújt kilátást. Határozottan kijelentette azt is, hogy a Sailemen's and firemen Uniont a munkások hivatott képviselőjének el nem ismerheti, minthogy az nem foglalja magában az érdekelt munkások összességét. És éppen itt volt az összeütközés pontja. A két fél közül egyik sem volt őszinte. A munkások nem annyira az egyeztető hivatalra, mint inkább Trade Unionjuk elismerésére vágyódtak, a hajós társaságok pedig kevésbé a békéltető intézmény létesítésének, mint a Trade Union elismerésének voltak ellenségei.

Az a feszültség, mely ebből az ellentétből származott, 1911. nyarán nyílt összeütközést eredményezett. Eleinte nemzetközi munkaszünetésre gondoltak, ily módon akarván a hajós társaságok erejét gyengíteni. Tényleg sikerült is Hollandiában, Belgiumban, Franciaországban, sőt még az Amerikai Egyesült-Államokban is a hajósok egyes csoportjait rábírní a munka beszüntetésére. Ezen, inkább részleges munkaszünetések közül kivált a németalföldi okozott a hajóstársaságoknak nagyobb bajt és Amsterdamban, Antwerpenben, valamint Rotterdamban hosszabb ideig el is tartott, míg Franciaországban, kivált Toulonban, inkább hevesiségevel tünt ki.

Magában Angliában Southamptonban tört ki a munkaszünetés legelőször, 1911 június 7 én és innen lassankint áterjedt egyéb kikötőkre is. Egyes hajók megindulását sikerült meggátolni. A hajóstársaságok eleinte az egész moz-

galmat nem vették komolyabban és a midőn június 10-én Havelock Wilson, a Sailemen's and firemen Union elnöke a Shipping Federationhoz ultimatumot nyújtott be egyeztető hivatal létesítése iránt, az a felhívásra nem is felelt. Erre azután már 14-én megadták a jelt az általános hajós munkaszünetésre. Southamptonban a szénhordók is csatlakoztak a munkaszünetetőkhez.

E közben a hajóstársaságok igen különbözőkép viselkedtek. A White Star Line Southamptonban teljesítette a követeléseket. Hasonlókép jártak el egyes társaságok, főkép Liverpoolban, Grimsbyben, Belfastban, Southfieldben és Surreyban. Ez a tüzet még élesztette. Maga a Shipping Federation bízott abban, hogy munkaszünetetés-törököt tud szerezni és a kérdést ily módon lehet megoldani. Ép azért csak június hó 28-án, midőn a baj nagysága már nyilvánvaló volt, hívott össze az elfoglalandó álláspont tisztázására gyűlést, melynek határozata annál kevésbé birhatott magának a munkaszünetetésnek a lefolyására hatással, mert hiszen a társaságok nagy része már saját belátása szerint intézkedett. Mérsékelt béremelésre kész volt a Shipping Federation, de a munkások Trade Unionjának elismerését most is kereken megtagadta.

A dolog ekközben elmérgesedett. Hullban a kereskedelmi hivatal közbenjöttével június 29-én folytak a munkásokkal tárgyalások, melyeken a munkások kiküldötteivel sikerült ugyan megállapodni, midőn azonban az eredményt, mely többek között 2¹/₂ shilling heti pótlékot biztosított a munkásoknak, a tömeggel közölték, ez felháborodással utasította vissza az egyezményt. A mozgalom hevessége is egyre nőtt, mert a munkásokat a munkaszünetetők tömegének folytonos növekedése erősen bátorította. A londoni kikötői munkások, kik között már régibb keletű elégedetlenség mutatkozott, szintén csatlakoztak a munkaszünetetéshez. A kikötők szünetelése folytán élelemhiány mutatkozott és a munkások mind jobban hatalmuk tudatára ébredtek. Valóságos munkaszünetetés-láz fogta el őket. A hajósokéval egyidejűleg számos apróbb munkaszünetetés is következett be; Bradfordban a gyapjufésülők, Yorkban és Leidben a mol-

nárok hagyták abba a munkát, Londonban pedig többek között a Billingsgate halpiaczi munkásai, egy órai szünetelés után 100%-os béremelést értek el. A munkaszüneteseket a munkaadók is terjesztették az által, hogy kényszerűségből a munkaszünetelésben álló kikötők helyett más kikötőkbe irányították hajóikat, hol a munkások nem akarván a munkaszünetelés-török szerepére vállalkozni, ugyancsak megtagadták a munkát.

Ez a munkaszünetelés-láz azután a kisérétében járó hatósági intézkedésekkel együtt egészen neki szilajította a tömeget. Természetesen nem a jól szervezett munkásoktól indultak ki azok az erőszakosságok, a melyek egymást érték. Az ezen eseményekről hirt adó *Economist* siet is kiemelni, hogy a munkaszünetelők számos csoportja a koronázási napon szerencsekívánatokat küldött a királynak, sőt Yorkshirében a koronázás ünnepére rendezett felvonulásnál a munkaszünetelők nagy tömege teljes rendben kísérte azt a kocsit, a mely a munka és a tőke kibékülését jelképezte. Mind ez azonban természetesen nem gátolta a tömeget abban, hogy erőszakhoz ne folyamodjék, sem pedig a southamptoni mázoló munkásokat azon eljárásukban, hogy a koronázás számára szükséges hajók mázolását magasabb bér követelése végett megtagadják. Helyenkint, kivált Cardiffban, fosztogatások sem maradtak el, s egyik kikötőben többek között egy sörraktárt foglaltak el a munkások, melynek tartalmát kiürítették. A Shipping Federation palotáját is felgyújtották.

Július végén a londoni dock-munkások szintén abba hagyták a munkát. Sikerült ugyan velük egyezsége lépni, a mely azonban nem oldotta meg a kérdést. Az egyezmény ugyanis megadta a kívánt óránkénti hét pennyt azoknak a munkásoknak, a kik az előtt csak hatot kaptak; azoknak a munkásoknak azonban, a kiknek már régebben hét pennyjük volt óránként, a munkások nézete szerint igen, a vállalkozók szerint csak az esetben biztosított ez az egyezmény óránkénti nyolcz pennyt, ha a döntő bíró, a ki elé az ügyet terjeszteni szándékoztak, ily irányban fog határozni. A midőn azután a munkások 31-én visszatértek munkájukhoz és a kifizetésnél látták, hogy csalódtak, ismét abba hagyták a

munkát. Hiába biztosította már most nekik a döntő bíró, Sir A. K. Rollit, a kívánt nyolcz pennyt óránként, most már azért nem vették fel a munkát, hogy egyéb csoportbeli munkástársaiknak törekvéseit elősegítsék. Ebből is látszik, hogy a mozgalom elmérgesedése és elhúzódása mennyire megingatta a munkások jogérzetét, kik most már az elfogadott egyezményt nem tartották magukra nézve kötelezőnek. S a helyzet még rosszabbra fordult. Augusztus 5-én vették a teherkocsisok munkaadóik határozatát követeléseikre; természetesen ők sem fogadták el a munkaadók ajánlatát és 8-án éjjel Londonban kimondották az általános kocsis-munkaszünetést. Más munkások is csatlakoztak hozzájuk, úgy, hogy magában az ország fővárosában körülbelül 100,000 ember állott munkaszünetelésben. Most kezdődtek valóban London nehéz napjai. Nem lehetett élelmet és tüzelőszert szállítani, mert a munkások munkaszünetelés-országai, a kiket felállítani az 1906-iki törvény szerint joguk volt, mindenütt megállították a kocsikat és kifogták a lovakat vagy megfordították a szekereket. A kórházak számára szükséges cikkek, valamint a vízművek számára szükséges szén szállítását a munkaszünetelés-bizottság megengedte, de csak oly feltétellel, hogy ha a munkaszünetelés-országok előtt a szállításnak valóban ily célja igazoltatik. Így azután a munkaszünetelés-országok sorban megállították, igazolásra szólították fel a szekereket; furcsa látvány lehetett a szekereket szemlélni, melyeken óriás betűkkel olvasható volt: «Ez a kocsis a munkaszünetelés-bizottság védelme alatt áll.» Egy Párisban élő angol kijelentette, hogy Londonban a viszonyok a kocsis-munkaszünetelés alatt rosszabbak voltak, mint annak idején Párisban a Commune korában, mert ott a kormány legalább látszólag megtartotta hatalmát, míg itt a munkások dictaturája nyíltan érvényre jutott. A munkaszünetelés-országok és a dolgozni akarók között természetesen sok összeütközés történt és a munkaszünetelők kevéssé igazolták Balfour azon indokolását, a melylyel 1906-ban a peaceful picketinget, a békés munkaszünetelés-ország-állítás jogát magában foglaló törvényjavaslat elfogadását indokolta, hivatkozván arra, hogy az angol

nép a legnagyobb jogokkal is nagy önmérsékléssel szokott élni.

Augusztus 11-én reggel egynegyed kettőkor sikerült megegyezni a kocsisokkal. A kikötői munkások egyes csoportjai még munkaszünetelésben maradtak és csak aug. 18-án tudtak a munkaadók a kirakó munkásokkal megállapodásra jutni. Ezzel azonban a munkaszünetelés még nem volt befejezve. Újabb és újabb meglepetések következtek.

Már előbb fel-felmondták a szolgálatot egyes helyeken a hordárok, kivált a hol tengerről jövő árúk továbbszállításáról volt szó. Mikor azután mind több munkáscsoport lépett munkaszünetelésbe, egyre nagyobb lett az a terület is, melyből a munkaszünetelés-veszély kiáramlott, mert mindenütt, a hol valamely munkának a végzése, vagy árúnak a továbbítása azt a nyomást gyöngítette volna, melyet céljaik elérése végett a munkaszünetelők a közönségre gyakorolni akartak, a még munkában lévő munkások vonakodtak a munkához hozzálátni s ezzel a munkaszünetelők helyzetét rontani. Így hagyták abba a munkát már augusztus első hetében a pályaudvari munkások Londonban, Manchesterben és Liverpoolban. A pályaudvarokról áterjedt a mozgalom a vasuti személyzet még szélesebb köreire.

A nagy angol vasúttársaságok személyzeténél és munkásainál erős robbanó anyag gyűlt fel 1907 óta, a mikor az Amalgamated Society of Railway Servants általános munkaszüneteléssel fenyegetett. Itt is közvetlenül az egyeztető hivatal, közvetve pedig a szakszervezetek elismerése adott okot az elégedetlenségre. 1907-ben a kormány sürgetésére a vasúttársaságok békéltető hivatalt létesítettek hat évre szóló szerződés alapján. Talán épen azért, mert a munkaszünetelés veszélye alatt és a kormány közvetlen közbelépésére jött létre akkor a felmerülő vitás kérdések elintézéséről szóló egyezmény, a vasúttársaságok ahhoz nagy reményeket fűztek, melyekben azután csalódtak. Ők ugyanis azt hitték, hogy a létesített békéltető apparátus helyzetük jelentékeny javítására fog vezetni. Ez azonban nem történt meg. A létesített szervezet nehézkes volt, számos alakiség hátráltatta működését és a mint azt magukon a vasút-

társaságokon kívül úgyszólván mindenki elismerte, a társaságok minden lehető el is követtek abban az irányban, hogy az egyeztető hivatal útján a munkások minél kevésbé tudják megakadályozni a társaságoknak a bérek alacsonyan tartására irányuló törekvéseit. Ha azután az egyes vasúti társaságok kebelében alakult békéltető hivatalok mégis a munkások javára szóló határozatokat hoztak, akkor a társaságok százféle eszközzel igyekeztek elérni azt, hogy tényleg a munkások minél kisebb csoportja élvezze az így kivívott előnyöket, mely czélból pld. ismételten történtek áthelyezések az egyik vasúttársaság állományából a másikéba, mi azért nem volt nehéz, mert ezek a társaságok egymást az egységes eljárásban támogatták. Egyszóval a vasúttársaságok tényleg nem jártak el lojálisan az 1907. évi egyezmény végrehajtása körül.

De más baja is volt ennek az egyezménynek: csak igen szűk körre terjedt ki. A munkaadók és munkások közt felmerülő kérdések számtalan csoportjából csak kettő esett ezen egyezmény alá: a bérek és a munkaidő megállapításának a kérdése. Az összes egyéb kérdések, melyek a munkaviszonyból kifolyólag felmerültek, az egyezmény körén kívül maradtak és nem kis részben épen ez volt az oka egyrésztől annak, hogy a társaságok a hozott határozatok kijátszását oly könnyű szerrel eszközölhették, másrésztől pedig a munkások elégedetlenek voltak ezzel az egyezménnyel.

Az egyezmény körének szűkreszabásán kívül a munkások a bajok fő okát abban látták, hogy a vasúttársaságok 1907-ben szakszervezeteik elismerését visszautasították és minden vasúttársaság csak a saját munkásaival való tárgyalásra kötelezte magát. Azt panaszolták a munkások, hogy éppen ezért nincs is igazi békéltető hivatal jellege az egyezmény alapján létesült szervezetnek, mert annak a lényegéhez tartoznék, hogy a munkások szakszervezetük útján vegyenek a tárgyalásokban részt.

Mikor azután a munkaszünetések erősen terjedtek és egyik csoportot a másik után fogta el a munkaszünetés láza, ez a különben sem elégedett és a forgalom egyéb munkás-

csoporthaival igen sűrűn érintkező vasutasok elégedetlenségét is lángra lobbantotta. A vasutasok mozgalmát is a szervezetlen munkások kezdték részleges munkaszünetésekkel, a melyenek az ország fővárosán kívül Manchesterben, Hullban, Newcastleban, Sheffieldben, Birminghamban, Liverpoolban, Leedsben stb. törtek ki. A vasutasok mindenféle gyűléseket tartottak, a melyeken hangosan követelték helyzetük javítását. Ezt a hangulatot — állítólag már 50,000 vasutas állott munkaszünetésben az általános vasúti munkaszünetés kimondása előtt — a vasutasok szakszervezeteinek igen alkalmasnak kellett tartani arra, hogy a már 1907-ben szakszervezeteik elismerése iránt támasztott követelésüket újból felélesszék. A négy nagy Trade Union vezetői közbeléptek. Az Amalgamated Society of Railway Servants, az Associated Society of Locomotive Engineers and Firemen, a General Railway Union és a Signalmens and Pointmens Union vezetői ultimatumot bocsátottak ki augusztus 15-én a vasúttársaságokhoz, hogy a mennyiben a vasutasok követeléseit 24 órán belül nem teljesítik, illetőleg a társaságok ezen időn belül közvetlen tárgyalásokba a munkásokkal nem bocsátkoznak, általános vasutas munkaszünetést fognak elrendelni. Az, hogy az 1907. évi egyezmény még három évre érvényes lett volna és hogy ezen egyezmény értelmében a munkásoknak a munkát beszünetetni nem volt joguk, nem gátolta ezen szervezeteket ultimatumuk kibocsátásában. A felbőszült tömeg fokozódó erőszakosságokkal támogatta őket és csak olaj volt a tűzre Asquith miniszterelnök erélyes válasza, melyet a munkások kiküldötteinek adott és melyben azt hangoztatta, hogy a vasutak forgalmának a lebonyolítását a legnagyobb erélylyel fogja biztosítani.

A vasúttársaságok éppen úgy, mint június havában a hajóstársaságok, hajthatatlanok maradtak. Saját szempontjukból igazuk is volt; hiszen az 1907-iki egyezmény értelmében a vasutasok követelése az abban biztosított egyezkedési szervezet elé tartoztak és a munkabeszünetés az egyezménynyel ellenkezett. Kijelentették a vasúttársaságok, hogy munkásaikkal közvetlenül nem, hanem csupán az egyez-

tető hivatalok útján hajlandók tárgyalni és szerződészegőknek bélyegezték a munkásokat. Erre, valamint a közönség érdekére támaszkodva, a kormány erélyes intézkedéseit követelték a forgalom lebonyolításának biztosítására. Ily követeléssel annál is inkább léphettek fel a társaságok, mert 1907-ben az egyezményt egyenesen a kormány kívánságára fogadták el. A kormány maga, minthogy többségében a munkaspártra is számolnia kellett, habozott egy ideig. Midőn azonban egyrészt az erőszakosságok folyton ismétlődtek, a személy- és vagyonbiztonság veszélyeztetése egyre magasabb fokra hágott s a munkások az ország fővárosát az élelmiszerhozatalok elzárásával valódi ostromállapotnak vetették alá, a kormány a rend és a közbiztonság fenntartása érdekében közbelépésre határozta el magát, a mit a parlamentben is bejelentett. Már augusztus 10-én előkészítette a katonaság mozgósítását, mi 13-án tényleg meg is történt; másrészt pedig a belügyminister augusztus 11-én körrendelettel figyelmeztette a rendőrfőnököket arra, hogy az 1906. évi Trade Disputes Act a peaceful picketing megengedésével a munkaszünetőknek csak békés ellenőrzési jogot kívánt biztosítani, nem pedig az erőszakosságokat akarta büntetleneknek nyilvánítani, tehát a hol a munkások a munkaszünetés-őrszemállást erőszakosságokra használják fel, ott erélyesen lépjenek közbe.

A vasutasok nem számítottak a kormánynak ily kemény magatartására s a kormány is bajosan hitte, hogy ily kemény és elkeseredett lesz a harcz. A vasutasok, miután Liverpoolban újabb erőszakosságok történtek és ott már augusztus 16-án az általános munkaszünet ki volt mondva, augusztus 17-én éjjel az ország fővárosában kiadták a jelzőt az általános munkaszünetésre. A forgalom ugyan ezután sem szűnt meg egész Angliában, mert a 400,000 felüli vasutasból körülbelül csak 140,000 vett részt a munkaszünetésben, mégis az a közlekedés megszüntetése által óriási zavarokat okozott. Érthető tehát, ha a kormány mindent elkövetett, hogy a béke újabb egyezmény útján mielőbb létrejöjjön. A kereskedelemügyi hivatal nagy erőfeszítése folytán az augusztus 19-éről 20-ára virradó éjjel

a megegyezés tényleg létre is jött, mi nem kis részben azon erős nyomásnak volt tulajdonítható, a melyet a kormány az egyezkedés érdekében a vasúttársaságokra gyakorolt. A munkaszünetetés vezetői még a megegyezés éjjelén szétküldötték a munkaszünetetés abbahagyását elrendelő táviratokat, melyekben a munkások teljes győzelmét hirdették. A munkások erre mindenfelé visszatértek munkájukhoz és már augusztus 21-én a forgalom egész rendesen bonyolódott le.

A munkaadók keresztül tudták vinni azt, hogy az 1907. évi egyezmény körébe tartozó követelések elintézése a békéltető hivatalok útján eszközöltessék; e czélból az egyezség értelmében ezeket a hivatalokat gyűlésre kell összehívni, ha a munkások panaszait elintézés végett benyújtják. A munkások az egyezségben annyiban kaptak igazat, hogy maguknak az egyeztető hivataloknak a tanulmányozására és szervezetük megjavítására vonatkozó javaslattétel végett királyi bizottság kiküldését rendeli el az egyezmény. A harcz megoldása a vasut-társaságokra nézve sem volt győzelemnek mondható, mert az 1907. évi egyezmény időelőtti megváltoztatásának kilátásba helyezésével voltaképp annak a megszegését mintegy szentesítette, de a munkásokra nézve még kevésbbé volt az egyezség győzelemnek nevezhető, mint a hogy azt a munkaszünetetőbizottság hirdette, mert positiv előnyt számukra nem tartalmazott, a bér és munkaidő kérdésében az 1907. évi egyezménynyel létesített intézmény működésére utalta őket és ezen szervezet megjavítására csak lehetőséget tartalmazott. Igaz, hogy elvileg a munkafeltételek javításának s a szakszervezetek elismerésének lehetősége megvolt, tényleg azonban már a bizottság összetételénél fogva mindenki tisztában lehetett azzal, hogy annak a határozata, mely az egyezség értelmében mindkét félre kötelező volt, nem fog a szakszervezetek elismerése irányában létrejönni. Az augusztus 22-én kinevezett bizottságba a vasúti munkások emberei közül senki sem került be, minél fogva a munkások már akkor tiltakoztak a bizottság összeállítása ellen. Mindazonáltal természetesen mindenki feszült érdeklődéssel várta a bizottság határozatát, mely kötelező volt.

A bizottság feladata nem volt könnyű. Két kemény ellentétben levő fél követelése felett kellett döntenie oly ügyben, a mely már évek óta elmérgesedett. A feladat annál nehezebb volt, mert maguk a munkások sem voltak követeléseiket illetőleg egy véleményen. A nagyobb szakszervezetek az angol munkásmozgalom úgynevezett sectionalismusát, vagyis szakmák szerinti csoportosulását elítélve, a szakmák szerinti egyeztető hivatalok ellen foglaltak állást, holott az 1907-iki egyezmény értelmében először is ilyenek elé kerültek a vitás pontok és csak azután az úgynevezett Central Boardok elé. Ők központosított egyeztető hivatalt kívántak, a mely a Railway Association és a Trade Unionok kiküldötteiből állna; a tárgyalás minden fokán szakszervezeti hivatalnokoknak kellene a munkások álláspontját képviselni. Ezen szakszervezetek többsége az egyeztető kísérletek sikertelensége esetén a döntést kívánja, míg a kisebbség abban nem bíz. A kisebb szakszervezetek, főképp a mozdonyvezetőké, éppen ellenkezőleg a szakmák szerinti békéltető hivatalok pártjára állottak, mert attól félték, hogy központosított hivatalok mellett a többi ágazatbeliek esetleg az ő érdekeiket háttérbe szoríthatnák.

A nem szervezett munkások kivételével, a kik a vasúttársaságokkal való közvetlen tárgyalások visszaállítását kívánták, a mint az 1907 előtt volt, a szakszervezetek elismerése általános követelményképen lépett fel. De ez irányban maguk a munkások nehezítették a bizottság álláspontját legjobban, mert maga a munkaszünet szólt legkevésbé az elismerés mellett. A vasúttársaságok ugyanis joggal mutathattak a bizottság előtt arra, hogy a munkásoknak aránylag csak kis része van szervezve — a 400,000 felül levő munkásokból csupán 75,000 — másrésről pedig a szakszervezetek vezetői a lefolyt mozgalom alkalmával sem bírtak a tömeggel és így a szakszervezetek elismerése nem fog biztosítékot nyújtani az egyeztető hivatalok nyugodt működésére, valamint arra sem, hogy a munkások az egyezményt tényleg meg is fogják tartani. Így a vasúttársaságok tényekre hivatkozva foglalhattak állást a szakszervezetek elismerése ellen, mit meg is tettek, egynek, a North

Eastren nek kivételével, a mely már régebb óta elismerte a szakszervezeteket azért, mert területén azok befolyása tényleg igen erős volt.

Bár előrelátható volt, hogy a bizottság döntése a munkásokra ismét keserű csalódás lesz, mégis a vasutasok nagy része többre számított, mint a mennyit nekik a bizottság határozata nyújtott. Hogy a szakszervezeteknek az elismerését nem hozta a döntés, azt maguk a munkások is előre láthatták, ellenben azt remélték, hogy a bérek javításának az útját egyengetni fogja. Igaz ugyan, hogy a bérek kérdése az augusztus 20-iki egyezség értelmében az 1907. évi egyeztető hivatalok elé utaltatott, mindazonáltal a társaságok részéről fizetett bérek alacsony volta mellett mégis czélszerű lett volna a bizottságnak valami módot találni arra, hogy a vasutasok bérvizonyainak javítását előkészítse, annál is inkább, mert hiszen a kormány kilátásba helyezte, hogy törvényhozási úton a vasúttársaságoknak tarifájuk felemelését biztosítja. A bizottság azonban, úgy látszik, éppen arra való tekintettel, hogy ez máról-holnapra nem történhetik, a vasúttársaságokat pedig a bérek fölemelésével terhelni nem óhajtotta, olykép határozott, hogy a vasutasok béreire vonatkozólag a fennálló döntéseket 1912. évi július hó elsejéig érvényben tartja.

A munkások számára a bizottság határozata kettőt hozott: egyik a békéltetési intézmény szervezetének javítása, kapcsolatban annak megengedésével, hogy a munkások ügyét a tárgyaláson nem társasági alkalmazott, tehát esetleg szakszervezeti titkár is képviselheti, a másik pedig a békéltetési hivatal hatáskörének tágítása.

Az elsőt a bizottság a következő módon oldotta meg. Ha a munkások valamely követelést támasztanak a vasúttársaságokkal szemben, akkor az alkalmazott munkások $\frac{1}{4}$ -ed része által aláírt beadványt az illető társaságnak bemutatják, mire a társaság 28 nap alatt köteles választ adni. Ha ezt a munkások el nem fogadják, érvénybe lép az egyeztetési szervezet, a mely 14 nap mulva gyűlést tart. Ha a hivatal sem tud egyezséget létesíteni, akkor ismét 14 nap mulva új ülést kell tartani, a melyre a döntés

jogával rendelkező elnököt is meg kell hívni; a mennyiben azután a felek megegyezni nem tudnak, az elnök dönti el az ügyet. Ha a munkaadók kívánják megváltoztatni a munkabért, a munkaidőt, vagy a munkások alkalmazásának feltételeit, akkor kötelesek ezt a munkásokkal tudatni, s ha a munkások egy negyed része a tervezett intézkedések ellen foglal állást, ugyanaz az eljárás indítandó meg, mint a mely a munkások követelése esetén bekövetkezik. Egyébként az egyeztető hivatalok évenként két rendes gyűlést kötelesek tartani. Habár a bizottság ezen határozata némileg könnyített az egyeztető hivatalok működésén, mégis a kérdést voltaképpen a nagy szakszervezetek kívánságaitól eltérőleg oldotta meg, mert éppen a központi hivatalokat törölte el és a szakmák szerintieket hagyta érvényben.

A mi az egyeztetési eljárás körének a tágítását illeti, az, mint az eddigiekből is kiténik, oly módon történt, hogy ezentúl nemcsak a munkabérre és munkaidőre vonatkozó követelések tartoznak a békéltetési eljárás körébe, hanem a munkafeltételek megállapítása is. Ez a munkások számára mindenesetre szintén nem kicsinylendő vívmány, mert a társaságok önkényeskedését okvetlenül meg fogja szorítani.

A komolyabb munkásvezérek belátták, hogy a bizottság döntése részben engedett a munkások követelésének s kilátást nyújtott a helyzet javítására a titkárok szabad választásának megengedésével, a vasutasok zöme azonban ismét tiltakozó gyűléseket tartott és munkaszünetéssel fenyegetődzött, mert a szakszervezeti titkároknak csupán mint tetszés szerint választott titkároknak a részvétele nem a szakszervezetek igazi elismerése, nem a «full recognition of Unions», melyet követeltek. Így a helyzet ismét komoly lett. Hogy ezek után a munkások nagyfokú csalódását előidéző határozata ezen bizottságnak mily szilárd alapja lesz a békének, azt a jövő fogja megmutatni. E tekintetben örvendetes fordulatot hozott az a tárgyalás, mely a vasútársaságok és munkásaik kiküldöttei között, még mielőtt a mozgalmas 1911. év bezáródott volna, a Board of Tradeben végbement. Itt a felek a királyi bizottság javaslatának némi, és pedig a munkások érdekében való módosítására határozták

magukat, mi újabb bizonyága annak, mily komoly a vasúti munkaszünet által felidézett helyzet és mily mélyen gyökeredzik a veszedelem. A társaságok ezen megegyezés alkalmával kötelezték magukat arra, hogy a munkások helyzetét kedvezőtlenül befolyásoló minden intézkedést egy hónappal az egyeztető hivatal tárgyalása előtt közzé tesznek és azt a hivatal napirendjére tűzik. Abba is beleegyeztek, hogy maguk a hivatalok határozzák meg, hogy a munkások mily hányada által támasztott követelések tárgyalandók a hivatalok által és csak, ha a hivatalok eltérően nem intézkednek, érvényesül a bizottság azon álláspontja, hogy a munkások egy negyed részének kell az ily beadványt aláírnia. A bérek szabályozása tekintetében a bizottság álláspontja továbbra is érvényben marad ugyan, de a legrosszabban fizetett munkáscsoportok részére közvetlen bérjavítás helyeztetett kilátásba. A szakszervezetek elismerése, a «full recognition», továbbra is elmaradt.

III.

Az angol szállító-iparban lezajlott ezen munkaszünetések kétségkívül több szempontból is megérdemlik érdeklődésünket.

A mivel ezek a mozgalmak leginkább magukra vonják figyelmünket, az heves, sőt erőszakos voltuk. Igaz, hogy Angliában folytak már le ily éles küzdelmek a tőke és a munka között és az angol munkaszünetések története heves összeütközésekről is tud. Azonban újabban a munka és a tőke közti küzdelem bizonyos szabályozott mederbe terelődött és a *Trade Union*ok által rendezett munkabeszünetéseknél az erőszakosságok és a jogrend ellen intézett támadások nem voltak napirenden. Mindamellett azt, a ki a legújabb időben, az utolsó két évben figyelemmel kísérte az angol munkásmozgalmakat, nem lephette meg túlságosan a kitérések eme hevéssége ép oly kevésbé, mint az a Leroy Beaulieu részéről oly dicsérőleg elismert erély, a melylyel az angol kormány a rendőrség és katonaság útján a személy- és vagyonbiztonság ellen intézett támadásokat elfoj-

totta és a mely határozott fellépésről a mozgalmak egyik vezetője, Ben Tillet azt mondotta, hogy az orosz kozákok sem cselekedhettek volna keményebben. Az Angliában utóbb lefolyt munkabeszüntetéseknel ugyanis jelentékeny hajlam mutatkozott az erőszakoskodás irányában; különösen kitűnt ez által az 1910. év őszen Dél-Walesben kitört bányász-munkabeszüntetés, a mely ugyancsak a londoni rendőrségnek, sőt a katonaságnak a közbelépését is szükségessé tette azon fenyegető magatartásnál és ismétlődő erőszakoskodásnál fogva, mely a munkabeszüntetés alkalmával napirenden volt.

A mozgalmak ezen jellege kétségkívül főképen azzal kapcsolatos, hogy a nagy tömegek, a szervezetlen munkások hadai állottak azoknál előtérben. És épen az a vezető szerep, a melyet ezen munkabeszüntetéseknel a szervezetlen munkások vittek, alkotja a második fővonását ezen mozgalmaknak. A hajósok munkabeszüntetésénél ugyan azok szakszervezete tette meg az első lépést, de mihamarább közbeszóltak itt a szervezetlen munkások tömegei, a melyek azután mind jobban és jobban előtérbe léptek és a mozgalomnak azokat a méreteket adták, melyekkel az kitűnt. A vasutasoknál már a kezdeményezés is a szervezetlen munkásoktól indult ki és a szakszervezetek csak később szóltak bele a küzdelembe, miután, a mennyire ez a sokszor irányzatossá leírásokból kivehető, a szervezetlenek hada őket egyenesen rákényszerítette. Ez természetesen nem akadályozta a szakszervezeteket abban, hogy azután saját követeléseiket helyezték előtérbe és első sorban a szakszervezetek elismerését követeljék.

A szervezetlen munkások ezen kezdeményező szerepe nyomja azután az egész mozgalomra azt a bélyeget, a mely azt a Trade Unionok munkabeszüntetéseitől erősen megkülönbözteti abban az irányban is, hogy itt nem a munkások hivatalos vezérei kezében voltak az események. A pártvezetőket, a szakszervezetek vezetőit a mozgalomba inkább belesodorták, semhogy azok vezették volna azt. A tömegek letették a munkát, a nélkül, hogy a vezetőket kérdezték vagy csak előre értesítették volna is. Főkép erre vezetendő

vissza az, hogy a kötött egyezségeket megszüntették és hogy a mozgalom utolsó felvonása, a vasúti munkabeszüntetés, voltaképen egyenesen szerződésellenes alapon indult meg. A szakszervezetek vezetői, bár azok egy része bizonyára átlátta azt az erkölcsi kárt, a mely az ily szerződésesszégésekből a szervezetekre háramlik, nem voltak képesek a tömegek követelődzéseinek ellentállni és a szerződésesszégést megakadályozni. A vezérek csekély befolyásának fényes példája a Hullban történt azon eset, a midőn hosszas fáradságos tárgyalások után a munkások vezetői a munkaadókkal megegyeztek s a munkások azután, mikor az egyezséget eléjük terjesztették, azt közfelkiáltással elvetették. A vezetők csekély befolyása a tömegre mindvégig meglátszik az egész mozgalmon és ebből származott az a nagy fegyelmetlenség, a melylyel oly éles ellentétbe került ez a mozgalom a Trade Unionok munkabeszüntetéseivel. Maguk a munkáslapok is elismerik, hogy a munkások rendes vezetői nem uralkodtak a mozgalmon és hogy a tömeg inkább egy néhány, a legszélsőbb iránynak hódoló agitátor karjaiba vetette magát.

A legszomorúbb szerepet ellenben a munkások parlamenti képviselöje játszotta. Ezzel a tömeg és a munkabeszüntetés vezetősége egyáltalában nem törődött, míg ők maguk nem keresték az összeköttetést a mozgalommal, hogy az a teljes mellőztetés ki ne tűnjék, a melyben a tömeg őket részesítette. Természetesen mit tehettek más akkor, a midőn ilyen körülmények között ők is ki akarták venni részüket az eseményekből: hogy szerepüket híven lejátszák, katolikusabbnak kellett lenniök a pápánál; fokozott követeléseket kellett támasztani és a parlamentben a kormány erélye ellen kikelni, a melylyel a mozgalmat elnyomni és a munkásokat megfélemlíteni igyekezett. Igen jellemző az a szerep, a melyet Ramsay Macdonald a vasutasok ügyében a kereskedelemügyi hivatalban folytatott tárgyalásoknál játszott, mert mutatja, mennyire nem a tömegek óhaja, hanem inkább saját akarata és képviselői állásából származó befolyása nyitotta meg előtte a tárgyaló terem ajtait és mily kevés szava volt neki ezen tárgyalá-

soknál. A tárgyalásokról készült jegyzőkönyv, miután felsorolja a munkaadók képviselőjében jelen volt Claughton és sir Guy Granet, a munkások képviselőjében megjelent Bellamy, Williams Thomas, Fox és Charlton, valamint a kereskedelemügyi hivatal részéről tárgyaló Askwith neveit, hozzát teszi, hogy Ramsay Macdonald képviselő is jelen volt.

A midőn pedig a jegyzőkönyv aláírására került a sor, a felek képviselőjében megjelenteken, valamint a kereskedelemügyi hivatal részéről a tárgyalásokat vezető Askwithon kívül Lloyd George, Sydney Buxton és H. Llewelyn Smith kerültek sorra, ellenben Ramsay Macdonald aláírását a jegyzőkönyvben hiába keressük.

A mily közömbösség jellemezte a mozgalmat a munkások hivatalos vezetőivel szemben, ép oly erősen domborodott ki az az együttérzés, mely az egyes csoportok között egymás iránt megnyilvánult. A mozgalmakat mindvégig a solidaritás igen magas foka jellemzi, a melylyel a többé-kevésbé rokon szakmában-dolgozó munkások tömegei egymás iránt voltak. Tudjuk, hogy ez az együttérzés például a kikötőmunkásoknál oly fokra hágott, hogy, igaz, egy nagyobb csalódás után, a megkötött egyezséget azért mellőzték, hogy ez által társaiknak segítsenek. A munkások solidaritása volt tulajdonképen az a közeg, a melyben a munkabeszüntetés oly gyorsan terjedt. És ez nemcsak Angliában, hanem a tengeren túl is erősen kifejezésre jutott, a midőn Hollandiában 50—100 forint biztosíték mellett alkalmazott kikötői munkások a nélkül, hogy maguk is béremelés iránt vagy más irányban követeléseket támasztottak volna, beszüntették a munkát csupán társaik követeléseinek a támogatása végett, kockáztatván ezzel letett biztosítékukat. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a munkás-solidaritás ezen nagyfokú nyilatkozása a polgári osztályokat nemcsak Angliában, hanem máshol is erősen megrémítette, szemük elé idézván azokat az óriási veszedelmeket, a melyeket a fékevesztett tömegek a rendezett társadalmi együttműködésre képviselnek.

De mi az, a mi ily veszedelmes kitérőekre bírta az angol munkásokat? Erre nézve nem könnyű feleletet adni,

mert bár a közvetlen indokokat, a melyek a felhalmozott gyújtóanyagot lángralobbantották, ismerjük, mégis igen nehéz azokat a mélyebben fekvő okokat felkutatni, a melyek a helyzetet annyira előkészítették, hogy egy-egy szikra ily heves lángokat volt képes előteremteni. Pedig bizonyos symptomatikus jellegük volt ezeknek a mozgalmaknak, melyek önkéntelenül arra indítanak, hogy mélyebben keressük azokat az okokat, melyek e kitöréseket előidézték. Ha a szakszervezeti vezetők harczikedvétől a hajós és vasúti társaságok önkényeskedéséig, továbbá az érdekelt munkások nyomorúságos helyzetétől azok jogtalan követelődzéséig minden elgondolható okot felhoztak, sőt még arra a hatásra is rámutattak, a melyet az 1911. évi rendkívüli forróság a nehéz munkával foglalkozók idegzetének a túlcsigázásával előidézett, akkor mindezzel még nem érhetjük be. Bizonyára közrejátszottak ezek az okok is és szerepük alább még behatóbban foglalkoztatni is fog bennünket. A munkabeszünetések ezen valóságos complexumában minden egyes munkabeszünetésnek megvolt a maga különös oka is, mely hol a munkások egyes csoportjai rendkívül alacsony élet-színvonalával, hol a velük való bánásmóddal vagy a munkásviszályok elintézésére hivatott eljárás módozataival volt kapcsolatos, de bennünket első sorban nem a részleges okok érdekelnek, hanem inkább az, a mi közös a mozgalomban. Mik azok a szélesebben ható okok, a melyek a munkások ily nagy számát készítették elő egy fékevesztett mozgalomra és a melyek ezen mozgalom terjedését annyira megkönnyítették?

Yves Guyot erre azt feleli,* hogy az 1906-iki törvény, a mely egyrészt a Trade Unionok felelősségét megszüntette, másrészt pedig a munkabeszünetési őrszemállást, a peaceful picketinget megengedte, okozta ezeket a nagy-kiterjedésű mozgalmakat. Ő tehát a Trade Disputes bill-t teszi felelőssé a munkabeszünetések ezen hosszú soroza-táért és azokat egyenesen ezen törvény következményeinek

* V. ö. La Grève des chemins de fer dans la Grande Bretagne. *Journal des Économistes*. 70e année. 353. oldal.

nevezi. Ez a felfogás azonban aligha állhat meg. Még ha a Trade Unionok tervszerű mozgalmáról volna szó, a melyet azok indítottak és vezettek elejétől végig, akkor inkább gondolhatnánk arra, hogy azok a jogi felelősség korlátaiktól megszabadulva, siettek a helyzetet kihasználni; az a szerep azonban, a mely a Trade Unionoknak a munkabeszüntetések ezen sorozatában jutott, kevés alapot nyújt ily feltevésre. Bár tehát el kell ismerni azt, hogy az 1906. évi Trade Disputes bill a helyzetet a munkások számára, kivált a munkabeszüntetési őrsemállítás jogának a megadásával jelentékenyen megkönnyítette, ez mégis csak azon körülmények egyikének látszik, a melyek a munkabeszüntetési láz terjedését előmozdították. Ezen tényező hatása inkább külső, mint belső volt; inkább hangulatkeltésre és egyes kisebb csoportok kényszerítésére nyújtott alkalmat, ellenben azt a belső készséget, a melynek folytán a tömegeknél a munkabeszüntetés oly gyorsan visszhangra talált, nem idézhette elő.

Ép ezért közelebb járnak már az igazsághoz azok, a kik a szóbanforgó rendkívüli eseményeket annak tulajdonítják, hogy az angol munkások között a parlamentaris út lehetőségeiben való bizonyos csalódás hódított tért. Sok mutat erre. Így a józan haladás és békés eszközök pártján levő szakszervezeti vezetők nagy részének mellözése, a szakszervezeti vezetők megvádolása abban az irányban, hogy a tömegeket lábbal tiporják és különösen a munkások parlamenti képviselőit teljes figyelmen kívül hagyása.

Tényleg az angol munkásmozgalomban néhány éve jelentékeny irányváltozás van folyamatban és ez kétségkívül egyik főoka volt a kitörésnek. Ez az irányváltozás nemcsak a parlamentaris úton való küzdelem ellen foglal állást. Nemcsak ennek a semmisségét hangoztatja, miben a francia syndicalismushoz közeledik, hanem a munkásmozgalom régi formája és központjai ellen is irányul. Ez az új szellem elégedetlen a Trade Unionokkal és azzal a politikával, a melyet folytatnak. Szerinte ez az út nem vezet elég gyorsan célhoz és csupán a munkásosztály egy rétege számára terem gyümölcsöket.

Ilyen bangokat az ú. n. New-Unionism már régebben hallat. De úgy látszik, a legújabb fordulat még ezen, a Trade Unionismussal szemben már úgyis radicalis irányzatnál is sokkal szélsőbb húrokat penget. Maga a forradalmi syndicalismus is újabban bizonyos talajra talált Angliában és az újabb angol munkásmozgalmakban vezető szerepet vivő Tom Mann ennek apostolául szegődött. Hogy milyen nem kicsinylendő változások mutatkoznak az angol munkásmozgalomban, azt már abból is láthatjuk, hogy a sheffieldi szakszervezeti congressus a syndicalisták kedvencz eszméjével, az általános munkabeszüntetés kérdésével, foglalkozott, mely nem sokkal ezelőtt még Angliában kevés visszhangra talált volna. Most azonban ez a congressus a collectiv szerződések közös lejáratással való kötése mellett foglalt állást, hogy így az utat egy általános munkabeszüntetésnek megnyissa.

De a mennyire a helyzetnek a megítélése ma lehetséges, oly nagyon még nem változtak a dolgok Angliában, hogy az új eszmék terjedéséből azokat a hatalmas hullámokat teljesen megmagyarázhatnók, a melyeket az 1911. évi munkásmozgalom vetett. Nem syndicalista eszmékről, nem a társadalmi rend felforgatásáról volt szó, bár tényleg egyes helyeken a tömeg minden törvénnyel és joggal szembehelyezkedett is. Az 1911. évi angol munkabeszüntetések nem készültek politikai tömeg-munkabeszüntetésnek és hosszú tartamuk alatt sem veszítették el a tisztán gazdasági munkabeszüntetés jellegét. Ha bizonyos paradoxonnal szabad élnünk, részleges általános munkabeszüntetésnek nevezhetnők ezeket a munkabeszüntetések, a mennyiben ugyan nem egyetlen iparágra, hanem a szállítóipar számos ágazatára kiterjedtek, ellenben mégis a közgazdasági gépezetnek csak egyik, bár igen fontos kerekét állították meg, vagy inkább csak igyekeztek megállítani. Az indító ok és az irányzat erősen gazdasági jellegű volt.

Épen ezért a munkások irányváltozása ismét csak a mozgalmak terjedésének a könnyűségét magyarázza meg, valamint a cselekvés mikéntjét, ellenben a munkabeszüntetések valódi alapját még mindig nem világítja meg. Ezt a

kiindulási pontot csak tisztán gazdasági téren találjuk meg. Egy pillantás azokra a csoportokra, melyek e mozgalomban résztvettek, elegendő arra, hogy felismerjük, hogy bár a képzeletet hevitették a forradalmi munkásmozgalom tanításai és bátorításai, a mozgalom mégis egy nyomott helyzet enyhítésére irányult. A hajósok bérvizonyai igen rosszak voltak és néhány shilling hetenkinti bérjavításért mentek háborúba. A teherkocsisok az egyezményben, a melyben megnyugodtak, heti hetvenkét óra maximalis munkaidőt nyertek napi maximalis 14 órával; eddigi munkaidejük néhol a heti 90—100 órát is elérte. A könnyű dereglyések napi 10 órai munkaidőt kívántak és hat shilling alapbért. A rendes munkaidőn túl leszolgált munkaórákat mindezen csoportokban eddig nem volt szokás megfizetni és ez a munkaidő rendkívüli meghosszabbításához vezetett. A vasutasok kedvezőtlen helyzetét, alacsony bérvizonyait és hosszú munkaidejét úgyszólván minden oldalról elismerték. Legnyomorúságosabb azonban a kikötői munkások helyzete. Ezek munkaideje igen hosszú, a bérük igen alacsony és helyzetüket e mellett különösen az teszi kedvezőtlené, hogy ú. n. «casual labourer»-ek, a kik ritkán dolgozhatnak több napot egy huzamban és így keresetük nagyon bizonytalan. Egy, igaz, régibb statisztikai összeállítás szerint ez a kedvezőtlen helyzetük erősen visszatükröződik óriási halandóságukban is, a mely az átlagos halandóságnak a kétszeresét érte el az 1890—92-ik években. Bérvizonyaik az 1889. évi nagy munkabeszüntetés óta alig javultak. Nem minden szinarany tehát Angliában sem. És igazán nyomorúságos helyzet volt az, a mely a talajt az 1911. évi kitörésekre előkészítette. A közvetlen érdekelt társaságok kivételével azt is meglehetősen egyértelműleg elismerik, hogy ezen hatalmas munkaadói szervezetek részéről sok önkényeskedés történt, mi az elkeseredést természetesen erősen növelte.

Az ily kedvezőtlen anyagi viszonyok közt levő és a munkaadó hatalmának erősen kiszolgáltatott szervezetlen munkások helyzete az utóbbi időben még jelentékenyen rosszabbodott az árak folytonos emelkedése, a drágaság

folytán. Hogy az árak ezen emelésében magának a munkásosztálynak is nagy része van, igyekeztem más helyen bizonyítani.* Fokozott bérkövetelései emelik a termelési költségeket, a melyeket azután a vállalkozó viselni nem hajlandó és lehetőleg a fogyasztó közönségre hárít. A gazdasági rendünkben neki jutó központi szerep ezt a vállalkozónak erősen megkönnyíti. Ily módon az egyes szerencsés munkáscsoportok helyzete javításának a költségeit, legalább is nagy részben, a többi munkások viselik emelkedett árak alakjában.

A munkásosztály színvonala a capitalismus beköszönése óta, miután a keserves szenvedések néhány évtizedén keresztülment, nagyon emelkedett, de ez nem történt egy csapásra és nem is az egész vonalon. Mint minden realis haladás, a munkásosztálynak az emelkedése is fokozatos és lassú volt, oly annyira, hogy a lassan végbemenő változásokkal szemben kevésbé fogékony elmék még ma sem méltányolják azt eléggé. Ha azonban sok heves, kemény küzdelem volt is az ára, ez a haladás utóbb már bizonyos nyugodtabb mederbe terelődött. Az eredmény azonban nem lehetett más, mint a munkásosztály erős differenciálódása. A munkásosztálynak csupán egy része, a tanult, szervezkedésre alkalmas munkás volt az, a mely emelkedett és életszínvonalát javította annyira, hogy lassankint az alsó középosztály színvonalát is elérte. A munkások másik része, a tanulatlanok és szervezetlenek nagy tömege, megmaradt régi helyzetében, mely azután nemcsak a tanult munkások jobb helyzete folytán tűnt fel neki még nyomorúságosabbnak, hanem az azok fokozottabb követelései által felesigázott árak következtében tényleg rosszabbodott is.

A munkásosztálynak ez a differenciálódása talán sehol nem volt oly éles, mint Angliában, a hol a tanult munkások szervezetei, a Trade Unionok először erősödtek meg és jutottak nagy befolyáshoz. Egységes és határozott politikával, a munkakínálat szabályozásával, ritka, de nyo-

* V. ö. A drágaság kérdése elméleti világitásban. *Közgazdasági Szemle.* XXXV. évf. 45. kötet 301—342. és 385—418. old.

matékos munkabeszüntetésekkel az azokban csoportosított munkás-aristokratia jelentékenyen javította a helyzetét, mi természetesen Angliában is, a hol a termelői politika nem oly kizárólagos, mint a continensen, nem kis részben a tömegek költségén történt.

Ezek a tömegek azok, a melyek nincsenek megelégedve a Trade Unionismussal, mert hisz annak sánczain kívül maradtak és bár azok nem egy, a munkásosztály számára közös előnyt vívtak ki, a tömegek mégis a mozgalom előnyeiből keveset élveztek. Ez a kedvezőtlen helyzetben maradt tömeg az, mely a munkásosztály emelkedésének fokozatos voltával nem tud megbarátkozni és mely épen ezért a munkásmozgalomban eddig alkalmazott eszközökkel nincsen megelégedve. A tanulatlan munkások tömegei mintegy fellázadtak a munkásmozgalom eddigi menete ellen, mely őket szerencsésebb, tanult társaik emelkedése mellett a régi nyomorúságban hagyta és bajukat még növelte. Ők is egyszerre akarnak a többiekkel emelkedni és jobb sorsra jutni. Ez a tömeg azután az, a mely Angliában is szívesen hallgatja a szélsők agitátorainak a munkabeszüntetésre és már-már a polgári társadalom megdöntésére vonatkozó tanításait.

Vajon lendíteni fog-e a dolgok ily alakulása a munkások sorsán? Pillanatnyilag az 1911. évi munkabeszüntetések nem egy vívmányt hoztak a munkások számára. Ben Tillet, a mozgalom egyik vezetője szerint körülbelül két és félmillió fontra rúg az az összeg, a melylyel a munkabeszüntetések következtében a munkások különböző csoportjainak évi bére emelkedett. A munkaidő rövidítésével hetenkint több, mint egy millió órát takarítottak meg a munkások, minélfogva a munkások nagyobb száma is fog alkalmazást nyerni. Ha csak nagyjában is megfelelnek ezek a számítások, melyeket ellenőrizni nincs módunkban, a valóságnak, akkor jelentékeny előnyöket értek el a munkások. De meg tudják-e majd azokat tartani? Épen az angol munkabeszüntetés-történet igen gazdag példákban, mily könnyen elveszhetnek a munkabeszüntetések által kivívott előnyök.

Ha azok a veszedelmes kitörések, a melyek már az

1910. évben mutatkoztak, az 1911. évben azonban valóban veszedelmes méretekben léptek fel, újból megismétlődnének, elkerülhetetlenné tennék az államhatalom praeventiv közbelépését. Sőt az már komolyan foglalkoztatja az angol parlamentet. De az a veszedelem, a melynek az angol szállítóiparban foglalkoztatott munkások nemzetüket kítették, másfelől is komoly aggodalmakat kelt. A munkabeszüntetést és első sorban a forgalmat lebonyolító és az élet legelemibb szükségleteinek fedezetére szolgáló jóságokat előállító üzemek munkabeszüntéseit szabályozni kell. Néhány állam e téren már is előljárt; Oroszország és Románia ezekben az üzemekben a munkabeszüntetést eltiltotta, Törökország, Portugália és Spanyolország pedig békéltetési eljárást tettek kötelezővé, illetőleg bejelentési kötelezettséghez kötötték ezekben a közgazdaságot és közbiztonságot legközelebről érdeklő üzemekben a tömeges munkabeszüntetést. Franciaországban 1910-ben Briand miniszterelnök hozta szóba a parlamentben a közlekedési vállalatokban a munkabeszüntetés szabályozásának a kérdését és a bajor országgyűlésen, majd pedig a német birodalmi gyűlésen ugyancsak szóba került ez a kérdés. Természetes, hogy az Angliában 1911. év nyarán és őszén végbement súlyos munkabeszünetések az angol parlamentnek is napirendjére hozták ezt a kérdést és Angliában is nem egy oldalról felhangzott a követelés a szóbanforgó üzemekben a munkabeszüntetésnek az eltiltása iránt. A szénbányászok azóta lezajlott nagyszabású munkabeszüntése, valamint a rakodó munkások újabb szünetelése csak táplálták az ily irányú követeléseket és ha a közforgalmi vállalatokban oly súlyos mértékben ismétlődnének meg esetleg a munkabeszünetések, mint a milyenek a fent ismertettek voltak, akkor mindenesetre növekedni fog azoknak a száma, a kik ezen kérdés megoldását nagyobb szigorral kívánják keresztülvinni, mint a hogy azt az alábbiakban ismertetendő módon az angol kormány az 1911. év végén megoldotta.

Az angol munkások mozgalmainak csendesebb mederbe terelésében azonban a Trade Unionokban szervezett munkásságnak magának is fontos érdeke van. Az oly kitérések

ugyanis, mint a milyenek a fentebb leírtak voltak, megingatják a hitet azokban az intézményekben, a melyeket évtizedes fáradságos munkában és küzdelemben épített ki a Trade Unionok mérsékelt és okos politikája és könnyen diszcreditálják az Angliában bizonyos tiszteletre szert tett munkásmozgalmakat általában. A munkaadók nem kis örömmel mutathattak rá a szerződösszegésekre, a melyek a munkásvezérek tekintélyét ásták alá és kétségkívül azok az erőszakosságok, a melyeket a munkabeszüntetők elkövettek, szintén nem emelik a munkásságnak a tekintélyét és a közönség rokonszenvét mozgalmáival szemben, melyet pedig a Trade Unionok oly gyakran meg tudtak maguknak szerezni. Az államhatalom szigorú fellépése, melyet a jogrend fenntartása szükségessé tesz, szintén könnyen áldozatot kívánhat egyik-másik irányban azokból a vívmányokból, a melyeket a Trade Unionok lassankint maguknak megszereztek. Ezért bizonyára a munkásmozgalom józanabb vezetői is igyekeznek majd utat találni a tanulatlan munkások tömegeihez és meg fogják kísérelni azok fegyelmezését. Hogy ez nem lesz könnyű, az biztos, mert épen az exclusivitás, a zárkózottság volt az, a mi a Trade Unionok eddigi politikáját lehetővé tette, mely a munkakínálat korlátozására és a képzett munkások piacának a szervezésére volt alapítva. Mindazonáltal az angol szellemtől és józan belátástól sokat várhatunk ez irányban is.

Hogy a mult évi nagy angol munkaszüntetések jellemző erőszakos irányzat a munkásmozgalmak eddigi eredményeit mennyire veszélyezteteti, mutatja az, hogy az akkor előfordult eseményekre támaszkodva, sokan egyenesen a békéltető intézmények és a collectiv szerződések csődjét hangoztatják. Ha azonban a munkabeszüntetések ezen sorozata alkalmas volt is arra, hogy a collectiv szerződésekben a bizalmat némileg megingassa és ki is mutatta azt, hogy a hol a vállalkozó és munkások között az ellentétek túlságosan kiélesedtek, ott még a békéltetés intézményei sem képesek az összeütközést elhárítani, azért természetesen ezen intézmények csődjéről beszélni nemcsak túlzás, hanem a tények hamis megítélésére is vall. Már magában

az a körülmény, hogy a harcz — bár igaz, nem mindig őszintén — nagyrészt a békéltetés intézményei körül folyt, mutatja azt, hogy ezen intézményekre maga a munkásosztály is súlyt helyez. Ezt egyébként a rakodó munkások most folyó munkabeszünetése is szépen igazolja, mert a munkások a kormány tervét, mely szerint a londoni kikötő számára állandó egyeztető hivatalt kíván létesíteni, örömmel fogadták, sőt a döntő biráskodást is hajlandók elfogadni. És ha a Trade Unionok elismerésével a hajószövetség, illetve a vasúttársaságok a hatalmi versengést kikapcsolták volna, akkor aligha került volna az eseményekre sor, a melyeket fentebb leírtunk. Abból, hogy az oly békéltető intézmény, a melyben a munkások hosszabb tapasztalat után elvesztették a bizalmukat, felmondja a szolgálatot, nem lehet jogosan arra következtetni, hogy a békéltetési intézmények egyáltalában nem képesek az ipari béke fenntartásában sikeresen közreműködni. A szóbanforgó munkabeszünetések annál kevésbé nyújthatnak erre alapot, mert még azokban a nehéz időkben is a munkások nem egy csoportjával szemben a békéltetési intézmények sikeresen működtek és tényleg megegyezéshez vezettek is. Nem szabad azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a munkásoknak nem fegyelmezett, a békéltetési intézmények keretébe úgyszólván még be nem osztott rétege volt az, a mely a mozgalmat a szerződésszegés irányába vitte és annyira elmérgesítette, hogy a békéltetés sikerre többé nem vezethetett. Igaz, hogy ez a veszély mindaddig fennáll, a míg a szervezetlen munkások tömegeit nem sikerül valamiképen fegyelmezni és mintegy az ipari alkotmány eszközeinek a használatára szoktatni. Mindamellettt abból, hogy ez máig meg nem történt és hogy ez által oly mozgalom állt elő, a mely a békéltetési intézmények által fékezhető nem volt, nem az következik, hogy ezek az intézmények hasznavetetleneknek bizonyultak, hanem inkább az, hogy a békéltetési szervezetet esetleg át kell alakítani, az iránt mindkét félnél a bizalmat emelni, a munkások tömegeit pedig fegyelmezni kell.

Maga az angol kormány is így ítélte meg a helyzetet. Dicséretre és elismerésre a legnagyobb fokban méltó gyors

elhatározással máris új szárnyat épített a békéltetés palotájához és már 1911 október 20-án megnyitotta Buxton kereskedelemügyi minister a birodalmi egyeztető hivatalt, melynek élére George Askwith, a kereskedelemügyi ministerium munkásügyi osztályának vezetője került, a ki az utóbbi munkabeszüntetések alkalmával sok fáradsággal és sikerrel vezette a békéltető tárgyalásokat. A hivatal — ebben Macara, a gyapotipari munkaadók testülete elnökének terve valósult meg — a fontosabb iparágak munkaadó és munkásképviseleiből áll, kiket a kereskedelemügyi hivatal választott ki. Feladata az eléje terjesztett munkaviszályok megvizsgálása és elintézése, esetleg, ha a felek kívánják, döntő biráskodás gyakorlása az illető ügyekben. Semmiféle kényszer a hivatal igénybevételére nem áll fenn és az pusztán a felek akarata alapján és a közvélemény nyomása alatt működik. A lappangó gondolat az, hogy az oly nagyobb szabású munkabeszüntetések, melyeket a felek nem igyekeztek a hivatal útján békésen megoldani és elhárítani, mintegy népszerűségöktől fosztassanak meg és megbélyegeztessenek. Az angol kormány tehát ezzel a békéltetés útjának fokozott igénybevételét és oly területeken kitört viszályoknál való megkísérlését akarja keresztülvinni, a hol békéltető szervezet még nem áll fenn. Bár fennállásának első félévében, mely pedig súlyos munkabeszüntetésekben nem szükkölködött, az új hivatal alig mutatott föl eredményt, mégis a hivatal felállításával az angol kormány azt az álláspontot foglalta el, hogy meg kell keresni azokat az utakat, melyek a szervezetlen tömegekkel szemben is az ipari harc helyébe az ipari békét állítják és így a békéltető intézmények mellözése helyett inkább azok kiépítése szolgáljon czélul. Ez mindaddig, a míg az angol munkásság nem veti magát feltétlenül a forradalmi syndicalismus karjaiba, mely a harczhoz ragaszkodik, nem lesz lehetetlenség.

A mennyire pedig ma megítélhetjük a dolgot, Angliában csak részben van szó az igazi forradalmi syndicalismus terjedéséről. Bár Tom Mann syndicalista, az angol szellem alighanem másképp fogja még ezeket a tanokat is átalakítani. Kautsky lapja, a *Neue Zeit*, az Angliában újabban terjedő

mozgalmat, a mely a fenti munkabeszünetések kitörésében is közrehatott, úgy jellemzi, hogy az egy szilaj trade-unionismus, mely a modern szakszervezeti szellem színvonalát mielőbb meg fogja találni.* Ha ez a jóslat beteljesül, akkor a békéltetési intézménynek és ezzel az ipari békének a kilátásai, melyek most kissé elborultak Angliában, ismét szépek lesznek. Ha sikerül a tanulatlan munkások mozgalmát is szabályozottabb mederbe terelni és a higgadtabb munkásvezérek befolyása a tömegre ismét helyreáll, akkor a collectiv szerződések jövője is sok sikerrel biztat. Hogy egyébként a szélső mozgalmak terjedése ellenére a helyzet Angliában eddig nem változott túlságosan radicalis irányban, azt vélem következtethetni abból is, hogy Cornélissen,** a munkásmozgalmak kitünő ismerője, az 1909. évi munkásmozgalmakról számolva be, alig részeseíti figyelemben az angol munkásmozgalom irányváltozását, mely igaz, addig események által még alig volt bebizonyítva.

Azok, a kik ujjongva mutattak rá arra, hogy az angol nép nem is politikai cél érdekében, hanem pusztán a munkafeltételek javítása végett ily solidaris, erőteljes és nagy mozgalmat indított és ebből azt vélik következtethetni és remélhetni, hogy ugyanez még fokozottabb mértékben fog bekövetkezni akkor, ha a politikai általános munkabeszünetés szervezéséről lesz szó, alighanem keserűen csalódní fognak. Abból ugyanis, hogy e nyomasztó helyzettől, munkaadói önkényeskedésektől sarkallva a tömeg magát erőteljes mozgalomra szánja rá, még távolról sem következik az, hogy a francziákhoz hasonló fanatismussal egy még a vérmesebb reményűek szemében is bizonytalan cél érdekében az angol munkás is kapható lesz politikai tömegmunkabeszünetés rendezésére. Igaz, hogy a fentebb említett sheffieldi határozat a szélsők táborában Angliában is ily ábrándokra mutat, mindazonáltal a higgadt angol munkást alighanem nehéz lesz arról meggyőzni, hogy egy munkabeszünetéssel vagy kettővel, ha az általános is, a világ folyása megváltoztatható.

* V. ö. XXIX. évf. II. köt. 763. old.

** *Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik.* XXXII. Band. 834—846. old.

Bármikép alakuljon is az angol munkásmozgalom jövője, melyet természetesen előre megjósolni nem lehet, bizonyos tanulság folyik az 1911. évi angol munkabeszüntetésekéből. Úgy hisszük, hogy ez a tanulság nem lehet más, mint az, hogy a socialpolitikát mélyíteni kell. Maga a munkásság — ez épen a haladás egyedül lehetséges útjából, a fokozatosságból folyt és a sikernek a titka volt — mozgalmaival eddig csak egyes, úgysis kedvezőbb feltételek között levő rétegeinek a helyzetét javította; ez oly módon történt, hogy a tanult és ép ezért számbelileg is korlátolt része a munkásságnak zárt sorokat alkotott, nemcsak fölfelé a munkaadókkal szemben, hanem lefelé a munkások széles rétegeivel szemben is. És így azokat a rétegeket, melyek munkakinálatukat megszorítani nagy számuknál fogva nem tudták, nemcsak absolute, hanem viszonylag is nehezebb helyzetbe juttatta a maga részéről támasztott bérkövetelések folytán beállott áremelkedések által. A szakszervezetek tehát csak a munkások egyes csoportjairól gongoskodnak kielégítően. Az a szakadék azonban, a mely ezáltal magában a munkáosztályban beáll, a mint az újabb angol események megmutatták, veszedelmes a közgazdaságra, sőt magára a társadalomra nézve is. Az alsó munkásrétegek színvonalának az emelése épen ezért társadalmi érdek és a közhatalomnak feladata. Ha a socialpolitika nem biztosíthat is minden munkásnak méltányos bért — bár Angliában az otthonipar egyes ágaira nézve erről is történt már gondoskodás — mégis a munkafeltételek szabályozása, főkép a maximális munkanap megállapítása, még arra is módot nyújt az államnak, hogy a munkakeresletet növelje. Így részben pótolhatja a socialpolitika azt, a mit a munkásszervezetek a dolog természetéből folyólag a munkások széles rétegeivel szemben tenni eddig elmulasztottak és egyengetheti az utat arra, hogy az a robbanó anyag, a mely ezen rétegekben oly könnyen felgyülemlik, veszedelmes jellegétől megfosztassék.

A NEMZETI ERŐ VILÁGTÖRTÉNELMI HATÁSA.

Történet-politikai vázlat.

Második közlemény.*

V. A nemzeti erő s a francia forradalom.

Ott, a hol a felvilágosodási irodalom is a legmélyebben szántott: Franciaországban jutottak legkorábban össze-
ütközésbe a patrimoniális államszervezet és a fejlődő poli-
tikai és társadalmi életviszonyok. A kiegyenlíthetetlen ellen-
tétből végül is nem maradt más kivezető út, mint a
forradalom, melynek viharából úgy emelkedik ki Francia-
ország, mint az első modern nemzeti állam Anglia után.

A nemzeti eszme szempontjából rendkívül tanulságos
figyelemmel kísérni e nagy átalakulásnak fontosabb mozza-
natait. 1789. május hó 5-én összeül az első nemzetgyűlés,
melynek kétharmad része az eddig mellőzött harmadik
rendnek, a polgárságnak soraiból került ki. Augusztus hó
4-ikén pedig a kiváltságos rendek lemondanak előjogaikról
s ezzel megszüntetik a rendi különbségeket, a nemzet érzelmi
egységének legerősebb akadályait. Eddig a dynastikus érdek
volt a fő s a nemzet csak eszköze az uralkodó akaratának,
míg ettől kezdve az egyetemes nemzeti érdek, helyesebben
a nemzeti sajátságokban egyező egyesek összeségének érdeke
válík az állami élet céljává, vagyis a patrimoniális állam-
forma, a házi hatalmon alapuló monarchia helyébe az alkot-
mányos királyság lép.

Ezt fejezi ki a király czimzésében beállott változás is :
eddig Franciaország királya, most pedig a «franciák királya»

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi
327. számában.

«Roi des Français» és még inkább az 1791 szeptember 3-iki alkotmány harmadik czíme: «Des pouvoirs publics» a souverainitásról. «La souverainité est une, indivisible, inaliénable et imprescriptible; elle appartient à la nation: aucun section du peuple ni aucun individu ne peut s'en attribuer l'exercice».* Egy tehát a nemzet és azt illeti egyedül az egységes, oszthatatlan, elidegeníthetetlen és örökös souverainitás.

Két eseményt emelünk még ki. Az egyik Venaissin és Avignon pápai birtokoknak végleges beolvasztása Franciaország testébe, a másik pedig az a törekvés, hogy a nemzeti ségek ügye rendeztessék, miután a nemzeti állam nem tűrhet meg külön érdekeket, külön czélokat saját kebelében.

Már a híres 1789 augusztus 4-iki ülésben, melyen a kiváltságos rendek fentartás nélkül lemondottak minden előjogokról, feltűnt, hogy a tartományi kiváltságok megszüntetéséhez való hozzájárulását a bretagnei papság megtagadta azzal az indokolással, hogy küldötől nincs rá felhatalmazása.** Ettől kezdve ők is megérik az idők súlyát. Alig pár évvel a szabadság, egyenlőség s többi emberi alapjog törvénybeiktatása után a convent már törvényileg akarja szabályozni a nemzetiségi kérdést. Hogy milyen szellemben, arra vonatkozólag idézzük azt az indítványt, melyet a második év pluviöse 8-án (1794 január) Barère tett és melynek befejező sorai így szólnak eredetiben:

«C'est un fédéralisme indestructible, que celui qui est fondé sur le défaut de communication des pensées» — a mint ezt tévesen Eötvösünk is vallja.

«Nous avons révolutionné le gouvernement, les lois,

* Hélie: *Les constitutions de la France*. Paris, 1875. Tome I. p. 116.

** L. idevonatkozólag Boisgelin, aixi érsek nyilatkozatát: «Les députés du clergé de Bretagne gênés par des mandats impératifs, ont témoigné le regret de ne pouvoir renoncer aux droits et franchises de leur province et déclaré qu'ils allaient informer leurs commettants du sacrifice patriotique fait par d'autres députés, et solliciter de nouveaux pouvoirs». *Archives parlementaires* de 1787 à 1860. 1-e série. Tome VIII. p. 347.

les usages, les moeurs, les costumes, le commerce et la pensée même; révolutions nous donc aussi la langue qui en est l'instrument journalier.

Vous avez décrété l'envoi des lois à toutes les communes de la République; mais ce bienfait est perdu pour ceux des départemens que j'ai déjà indiqués. Les lumières portées à grand frais aux extrémités de la France s'éteignent en y arrivant, puisque les lois n'y sont pas entendues.

Le fédéralisme et la superstition parlent breton; l'émigration et la haine de la République parlent allemand; la contrerévolution parle l'italien, et le fanatisme parle le basque. Cassons ces instruments de dommage et d'erreur». *

Történelmi nevezetességű sorok ezek. Jelzik egyfelől, hogy a nemzeti eszmének legveszedelmesebb ellenfele az egyéniség, akár mint elszigetelt egyes egyén, akár mint tömeg-egyén: a nemzetiség, mely gyöngébb létére a jog nevében követeli magának ugyanazt az érvényesülhetést, és jelzik másfelől azt is, hogy a kettő között megindult küzdelmet nem a jog, hanem az erő, a hatalom fogja eldönteni. De nevezetesek e sorok azért is, mert több-kevesebb változtatással napjainkban is hirdetik a bennük kifejezett két főbb gondolatot. Az egyik sajnálkozással állapítja meg, hogy hiába a törvények szétküldésével járó nagy áldozat és a belőlük áradó világosság azon vidékek részére, melyek nem értik a nemzetnek, az államnak nyelvét. A másik már nem sajnálkozás, hanem annak megállapítása, hogy a nemzetiségek a haza ellenségei. A következtetés pedig mindkettőből ugyanaz, hogy t. i. «töröljük el a kárnak és tévelygésnek ez eszközeit», vagyis a nemzetiségek nyelvét. A nemzeti eszme mellett tehát megszületik vagy él a nemzetiségi eszme. A kettő közötti harcz pedig, más szóval a nemzet küzdelme az egyéniségének tudatára ébredt és önálló állami létre törekvő nemzetiségével, megszüli a chauvinismust.

Mínthogy azonban a nemzeti eszme a nemzet belső erejének kifelé ható nyilvánulása is, vessünk egy pillanást a francia nemzeti állam ilyen irányú szereplésére is.

* L. Eötvös i. m. I. k. 396 és 397. l. és l. Concha i. m. I. k. 85 l.

Erre vonatkozólag idézzük Eötvöst: «Babeouf s általában az egész szélső párt a francia forradalomban átlátták, minő ellentétben áll a szabadság és egyenlőség elve az emberiségnek különböző nemzetiségekre osztásával; s csak a convent vagy jacobinus club biztosainak Belgiumban, Német- és Olaszországban kiadott nyilatkozatait kell olvasnunk, ha meg akarunk győződni felőle, mi tisztán igyekvének bizonyítani Franciaország részéről, hogy esztelenség, ha egyes népek régi nemzeti elkülönöztségekhez szorosán ragaszkodnak. Midőn Franciaország állítólag a szabadság zászlóit hordozá s mint hódító lépett át határain, csak kedvező lehetett ez elvek elismerése terjeszkedésére. Más szavakkal azt tette az, hogy minden népeknek sietniök kell mielőbb francziákká lenni.» *

Ime a pangallismus ábrándja! Sietünk azonban hozzátenni, hogy ez éppen nem magában álló jelenség a történelemben. Az ó- és középkor világállamai (pl. a chinai, a perzsa birodalom, Nagy Sándor, Augustus vagy Nagy Károly császársága), avagy napjainkban a Greater Britain, Pangermánia, Panszlávia, Grossösterreich, Nagymagyarország, Dákórománia stb. utópiái tanulságosan mutatják, hogy a végső cél tekintetében minden nemzeti törekvés közös. «Minden nép minden időben a világ központja gyanánt szereté magát tekinteni, mely körül forogjon a többi» — mondja találóan Eötvös. ** És ugyancsak e kizárólagossági törekvésekből folyik az is, hogy — Eötvös szavai szerint (u. o. 68 l.) — minden nemzet más elveket állít fel a külföld és másokat «házi szükségeire, . . . ha mindjárt más népek hasonló törekvéseit barbároknak bélyegezte is.»

Tárgyilagosan tekintve a nemzeteknek e törekvéseit, kapcsolatban érzékenységükkel, tulajdonképen ugyanazon megnyilvánulásai a nemzetszemélyiségnek, a minőt az egyénnél is látunk, midőn létének öntudatára ébredve, cselekvéseiben és másokhoz való viszonyának megállapításában egyedül saját egyéni szükségleteit és céljait tartja szem előtt.

* Eötvös: i. m. I. k. 396. l.

** U. o. 67. l.

Ez az egyéni, amaz a nemzeti érdek. Nélküle nincs egyén, nincs nemzet, csak mások céljait szolgáló, érdekeihez alkalmazkodó egyéni, illetve népi személyiség. A nemzeti eszmében tehát mindenkor benne rejlik egy más nemzeti eszmével való összeütközés lehetősége, de leginkább akkor, midőn valamely nemzet, mint pl. ez időben a francia, más nemzetekre való legkisebb tekintet nélkül tör céljai felé.

VI. A német nemzeti eszme.

A gall szellem és Napoleon világhatalmi törekvései valóban sokkal erősebben érintették a német népet, hogysen a visszahatás elmaradhatott volna. Meinecke * szerint ugyan már 1766-ban foglalkozik Moser Frigyes Károly a német nemzeti szellemmel, részben Nagy Frigyes diadalmas háborúinak, de még inkább Montesquieu és Voltaire munkáinak hatása alatt, de azt is elismeri, hogy e tekintetben hazája messze elmaradt Franciaország mögött. Az elmaradottság okát abban látja, hogy a német nemzeti gondolatnak nagyon sok heterogén elemet kellett feldolgoznia s hogy a történelmi talaj sem volt úgy előkészítve, mint Franciaországban, továbbá hogy míg emitt a polgárság és irodalom együtt, teljes céltudatossággal törekedtek erre, addig Németországban a nemzeti szellem keresetlenül (ungesucht) vagyis tudatosság nélkül fejlődött ki a nagy költők és gondolkozók munkásságából. Érdekesen jellemzi ezt a helyzetet Schiller egy befejezetlenül maradt költeményében (*Deutsche Grösse. Ein unvollendetes Gedicht* Schillers 1801.). «Német birodalom és német nemzet két különböző dolog — mondja Schiller — a culturája tehát független politikai sorsától. Ezzel a német nemzet eszméje új tartalmat nyer. Minthogy azonban jóformán csak a szellemi javakra szorítkozik, ezáltal föl-emelkedik az örökkévalónak és a hitnek sphaerájába», hol az egyetemes emberi és a nemzeti összefolynak (53. és k. lapok). Így jutnak el a szellemi universalismus gondolatától Novalis

* Meinecke Friedrich : *Weltbürgertum u. Nationalstaat*. München und Berlin, 1908.

és Schlegel a politikai universalismus és a világgöztársaság eszményéhez.

A világpolgárságtól Fichte teszi meg az első lépést a patriotismushoz, a hová Arndt már jóval előbb eljutott. Még 1804-ben (*Grundzüge der gegenwärt. Zeitalters*) lenézőleg nyilatkozik a röghöz tapadó hazafiságról és a «nappal rokon szellemnek» azt a tanácsot adja, hogy hagyja ott hazáját, ha süllyedőben van és menjen oda, a hol «világosság és jog van». De már 1807-ben, mikor hazája Napoleon lábai előtt hever, gyönyörű szavakban festi a német nemzet hivatását (*Reden an die deutsche Nation*), melyhez hozzáköti az emberiség sorsát is. «Ha nektek végetek lesz, veletek, a föltámadás reménye nélkül, sirba száll az egész emberiség». ¹ Ugyanezt a gondolatot többször is megtaláljuk nála. Érdekes, hogyan képzei el az átmenetet saját fajáról az egész emberiségre. A porosz államegységben élő németnek — úgymond — arra kell törekednie, hogy ott a legtokéletesebb német nemzeti jellem fejlődjék ki, hogy ez azután kiterjeszkedjék a rokon német törzsekre és végül lassanként az egész emberiségre. ²

Mint ahogy azonban szerinte «minden nemzetteremtésnek végső célja, hogy ez a teremtés kiterjeszkedjék az (emberi) nemre», ³ a mai német nemzedék kosmopolitának tartja őt és az ő Németországát utópiának. ⁴

Pedig a főntebb idézett soraiban már föltalálhatjuk a pangermánismus ábrándját.

Egyébként arra, hogy Fichte mennyire átérezte korának politikai szükségleteit, legjellemzőbb Machiavelliről írt dolgozata (Königsberg, 1807), melyben Machiavellinek már ismertetett eszményét és a benne rejlő «kemény, de egészséges magvat igyekezett kora számára elvetni». Sőt 1813-ból való politikai irataiban már kényurért sóvárog hazája részére. ⁵

¹ Idézve Concha i. m. I. k. 78. l.

² *Nachgelassene Werke* 3. 233. l.

³ U. o.

⁴ Meinecke i. m. 93. l. és Windelband: *Fichtes Idee des deutschen Staates* 12. l.

⁵ Meinecke i. m. 95 és k.

Arndt volt bizonyára az első, a ki a francia törekvések veszedelmességét nemzetére nézve fölismerte. Ezért tartja kívánatosnak a nép és állam egységét (*Germanien und Europa*, 1802.). S talán ő hangsúlyozza a németek közül elsőnek a nyelv politikai fontosságát. «Was sind die Naturgränzen eines Volkes? — kérdi — Ich sage: die einzige gültigste Naturgränze macht die Sprache. Die Verschiedenheit der Sprachen hat Gott gesetzt . . . Die verschiedenen Sprachen machen die natürliche Scheidewand der Völker und Länder.» *

A németiség történetének e szomorú korszakában, midőn a világpolgárság a francia viláгурalmi törekvések hatása alatt elveszítette vonzerejét s a gondolkozó szellemet szükségképen a nemzetihez terelte vissza, azok, a kik nem tudtak hinni Fichte és Arndt reményeiben, ösztönszerűleg Ausztriához csatlakoztak, mely a Napoleon elleni háborúnak egyik legerősebb oszlopa volt. E csatlakozásukkal együttjárt katholizálásuk, ép fordítottjaként a nagy-német osztrákok nemrégiben lezajlott «los von Rom» mozgalmanak. Kiválóbbak közülök a már említett Schlegel és Gentz, ki 1804-ben hangoztatja, hogy a monarchia székhelyét Magyarországba kell áttenni. Ez az év más szempontból is nevezetes. Ekkor mondott le II. Ferencz a német-római birodalom császárságáról s ezzel a német egységnek gyöngé látszata is megszűnt.

A bécsi congressus ugyan helyreállítja e látszatot a német szövetségben, de ennél tovább nem is megy, a meny nyiben fentartja a 38 szövetkezett állam souverainitását. A német nemzeti egységre való minden törekvés megtört még ekkor a Metternich által vezetett Ausztrián és Poroszországon (Pfüzer és Gagern Frigyes szerepét l. Meinecke i. m. 332. és 336. l.), ki azokban csak államellenes forradalmi mozgalmakat látott. De a Poroszország által 1833-ban létesített vámszövetség, mely nemsokára majdnem az összes német államokra kiterjedt, már előrevetette a politikai fejlődés árnyékát is.

* Arndt: *Der Rhein, Deutschlands Strom, aber nicht Deutschlands Gränze*. Leipzig, 1814. 6. l.

VII. A felvilágosodás és a magyar renaissance.

Mig Németországban a felvilágosodási irány nem csekély mértékben a kosmopolitizmusnak vált melegágyává és Napoleonnak a németiséget porba sújtó győzelmeire volt szükség, hogy a német nemzeti eszme legalább irodalmilag kipattanjon, addig hazánkban már a felvilágosodásnak első sugarai ébresztően és megtermékenyítőleg hatnak a Rákóczi Ferencz óta apathikus nemzeti szellemre. «Mivel indokolják, mondja Concha a felvilágosodási irányról szólva,* — a nemzeti nyelv, a nemzeti műveltség szükségét? A fölvilágosodott emberre mi bántóbb, mint elfogult, előítéletes emberekkel együtt élni, ámde az elfogultság, az értelemsötétség csak a nemzeti nyelv segítségével osztható el . . . A bécsi magyar nemesi testőrség író tagjai a mi enciklopédistáink s fellépésükkel kezdődik nemzeti renaissance-unk.»

Pedig a szatmári béke után, melyet a százados küzdelmekben annyi vért vesztett s gazdaságilag és szellemileg kimerült ország kötött királyával, már-már úgy látszott, hogy teljesen kiapadt nemzeti erőnknek minden éltető forrása. Herder, a tárgyilagos kölföldi szemlélő is csak egy pusztuló fajt lát bennünk. Valóban a legjobb úton voltunk ehhez.

A nemzet politikailag provinciális élet színvonalára süllyedt és ennek körében is tevékenyen nem a nemzet zöme, csakis néhány, kevés számú tagokból álló rendje működött.

Szellemileg pedig úgy nyelvére, mint irodalmára, művészetére igen fejletlen s gazdaságilag szegény, tehetetlen volt.

Csoda-e ilyen körülmények között, ha az uralkodó rendek politikai tevékenysége nem emelkedik felül a megyei élet apró-cseprő bajain és semmi érzékük sincs a felvilágosodás nagy eszméi iránt és csoda-e, ha a művelt főnemes jobban találja magát a bécsi udvar német-francia légkörében, mint szülőföldjének elparlagiasodott népe között, annak

* A 90-es évek 63 l.

elposványosodott közéletében, s ha mindkettő idegen nyelv, a latin, vagy a német, vagy a francia által van elválasztva a nemzet zömétől, a honi nyelven beszélő alsó osztályoktól?

Ezért kellett a magyar nemzet újjászületésének is idegen földről, Bécsből kiindulnia. Míg eddig Martini hivatalosan előirt művei alapján fejlődött a nemzet közjogi és politikai gondolkozása, most egyszerre szűk lett az általa nyújtott látókör s a «pannoniai féniksz» — amint Decsy Sámuel nevezi a lélekben megifjult magyarságot — mohón szívja magába a francia és angol államtudományi írók és bölcselek eszméit. A kor világpolgáriás iránya ugyan nálunk is talál követőkre, de ez inkább kivétel; mert a főirány erősen hazafias és nemzeti, már csak azért is, hogy az alsó néprétegekre hathasson. Csakhogy e nemzeti életnek, czéloknek megértéséhez nyelvre van szükség, mely az új idők minden szükségletéről, gondolatáról birjon beszélni simán, érthetően, mely iparban, kereskedésben, tudományban meg ne akadjon. Ezért buzog Bessenyei György, a francziás iskolának megalapítója nyílt leveleiben; a *Magyar néző, Magyarság és Holmi* (1777—1779) lelkes hangon szól a nemzeti nyelvről.

«Minden nemzet a maga nyelvéről ismertetik meg leginkább, — hogy neveznék az olyan nemzetet, melynek anyanyelve nem volna? Sehogy. Micsoda szomorú elvettezett és gyalázatos sorsa lenne az egész nemzetnek anyanyelv nélkül? — írja a *Magyarság*-ban (7. l.)

E nyelvi fölbuzdulással egyidejűleg s vele természetes kapcsolatban a francia forradalomnak élénk visszhangja támad* s eszméinek hatása meglátszik némi részben az

* «Nemzetek, országok! kik rút kelepceében
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében;
S gyászos koporsóba döntő rabigátok
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok;

Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbagyitoknak felszentelt hóhéri,
Jertek s hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párisra vessétek!

írja Bacsfányi János *A francziországi változásokra* czim alatt a Bastille bevételének hírére. Életét l. Horánszky Lajos: *Bacsányi János és kora*. Bpest, 1907.

1790, 91-es évek törvényein, de leginkább gazdag röpirodalmán¹. Sőt támadnak hazánkban az új polgári szabadságnak vértanúi is.

Annak okát, hogy a művelt Nyugatnak és a francia forradalomnak eszméi, melyek német földön világpolgári irányban fejlődtek tovább, nálunk a fölpezsdülés ez éveiben nemzeti tartalmat nyertek, nem kereshetjük kizárólag nemzetünknek ezer éven át annyiszor tapasztalt áthasonító erejében. Sokkal több része van benne a II. József germánizáló és centralistikus uralkodásának, mely alatt saját kárán tapasztalhatta a magyar, hogy mit jelentenek a felvilágosodás nagy eszméi nemzeti tartalom nélkül. Ez magyarázza meg a nemzeti erő renaissance-ában a felvilágosodási irány mellett működő erős konzervatív tendenciákat is úgy a közjogi, mint társadalmi viszonyok tekintetében, valamint ebből folyik a II. József elleni reactio és a kornak németellenes hangulata is. Természetesen belejátszik ebbe a megsértett nemzeti hiúság is, hisz amint az *Antinive* című röpirat írja «József alatt német fodrászok, szabólegények, markeur-ök, sánták, bénák jutottak a legfőbb hivatalokra, — csak azért, mert németek voltak.»²

«Magyarok vagyunk ismét, verek és Hazafiak, nem pedig Pápisták, nem Kálvinisták, nem Lu'theránusok» — hangsúlyozza egy másik röpirat.³ Divatossá válik újra a magyar viselet, a magyar nyelv. Még a katonadolmány alatt is megdobban a magyar szív, minek bizonyítéka a «nemes Graeven huszár ezredének» szomorú véget ért folyamodása magyar tisztékért 1790-ből, rámutatva egyúttal nemzeti életünknek máig is súlyosan érzett hiányosságára.

A reális hasznot tekintve, kétségtelenül igaza van Réz Mihálynak (*Magyarország és Ausztria közjogi viszonya*. Bpest, 1910), hogy e kor eredményeket nem mutathat föl. De azért mégsem fogadhatjuk el súlyos kritikáját, hogy t. i. az akkori országgyűlések szelleme «nem a nemzeti haladás,

¹ Részletes ismertetését adja Concha idézett munkája.

² U. o. 185. l.

³ U. o. 97. l.

hanem a parva sapientia» (i. m. 11. l.). Az 1790-es évek hazafias felbuzdulása ugyanis csak rövid, virágos tavasz az elnemzetietlenedés hosszú tele után. A gazdag termést azonban csak a munkás nyár és ősz hozhatja meg, mert virág nélkül a nemzeti eszme sem teremhet gyümölcsöket.

Hogy az eszmék nem ölthettek még testet, annak oka nemcsak gyöngeségünk és a magyar szalmalángtermészet volt. Nyelvet, irodalmat, művészetet nem lehet egy nemzeteknek teremteni. Politikai téren pedig természetes volt a conservatív nemzeti irány felülkerekedése, mely megijedt a francia forradalom túlzásaitól, de meg másfelől az országnak függetlenségét is veszélyeztetve látta Napoleon világhódító törekvéseiben. Ehhez járult a Martinovics és társainak kivégzése óta (1795) egyre erősödő reakció is.

A felvilágosodott absolutismus helyébe újra a patrioniális és patriarchalis absolutismus lép, mely a nemzeti szellemnek minden szabadabb szárnyalásában veszedelemtől tartott. A ki útjában állott, elhallgattatta. Ez a sors érte az 1807. évi diéta tüzes-szavú követét, Felsőbüki Nagy Pált is, ki a nemzeti sajátosságoknak, a nemzetiségnek ápolását még a szentnek tekintett alkotmánynak is fölébe helyezte. «A nemzetiség — úgymond — fontosabb az alkotmánynál is, mert az elveszett alkotmányt huszonnégy óra alatt vissza lehet szerezni, de a nemzetiséggel elhal a nemzet is.»

A nyelvi, szellemi, gazdasági és politikai tekintetből sivár jelenben, mikor a csüggedést nem ismerő Virág Benedek szerint is «Czifra bokkrétát ne remélj azonban: Nem magyar földön terem a borostyán» (*Lantomhoz*) — ugyan mit tehetne a nemzet? A magyarnak nincs elég ereje, távol áll az erős nemzet állapotától, mely önmagának elég, másra nem szorúl. Rokona sincs, kinél támaszt találna. A múlt-hoz, az ábrándhoz fordul tehát, mint Virág is inti:

«Vissza magyar! ha magyarnak akarsz tartatni: dicsőült
Elődeidnek nyomdokait kövesd.»*

*Virág B.: *Gróf Gradányi József magyar lovas generálisnak cz. verséből.*

És a múlt dicsőségéből enyhületet és reményt merít a jövőre.

Valóban majd csaknem egyedül a múltjában és fejletlen nyelvében élt ekkor a magyar. És e kettős forrásból szívta életnedvét a nemzeti renaissance-nak csak évtizedek múltán kifejlődött terebélyes fája. Innen az az imádásszerű áhitat, melylyel legkiválóbbjaink a nemzeti hagyományokon és a nyelven csüngtek.* Innen van továbbá az a borongás vagy «édes aggodalom», mely e kor magyarjait elfogja, valahányszor a nemzetről beszél. De mert a nemzeti életet csak darabjaiban: az egyik nyelvében, a másik zenéjében, ételében, viseletében, vagy ismét jogrendszerében, nemzeti alkotmányában látja, nem képes felfogni a nemzeti eszmében rejlő egész erőt. Egyáltalán nagyon későn következik ez be, igazában csak Pulszky Ferencz jut el történet-philosophiájában teljes tudatossággal a nemzet személyiségéig és ismeri föl azt az erőt, mely a nemzeti élet minden nyilvánulásának közös forrása.**

A nemzet Széchenyi minden fáradozása mellett sem bírja átlátni élete ezernyi szálainak kapcsolatát s félig állami, félig provinciális szervezetével lassan egyengeti annak teljességre jutását.

Félszázados nyelvi, irodalmi, gazdasági haladásához végül 48-ban csatlakozik társadalmi és politikai átalakulása a független nemzeti lét irányában.

* Virág: «Míg e szigetben nyelved él,

Hazád is él! Oh rajta hát!

Kezdj magyar dalokra!»

(A Másához.)

Kölcsey: «Nemzeti életet nemzeti nyelv nélkül gondolni sem lehet.»

(Magyar Játékszin.)

Vörösmarty: «Teremtsd elő azon dicső időt,

Hol a magyar szó s név imádva lesz.»

(Az úri hölgyhöz.)

Széchenyi: «Az egészséges nemzetiségnek pedig főkísérője a remzeti nyelv, mert míg az fenmarad, a nemzet is él».

(Hitel. Bevezetés.)

Jósika: «Míg nyelv van, és minő nyelv! melyet szeretve ápolunk, van nemzet.» (Eszther. Az új szavak jegyzékében.)

** L. Concha: *Pulszky Ferencz*, 23 és k. l.

VIII. A magyar renaissance elleni nemzetiségi törekvések.

Mint Franciaországban is történt, épúgy nálunk is a nemzeti eszmének újból való politikai fellobbanása 1790-ben életre kelti a nemzetiségi eszmét. Ott a breton, itt az oláh papság vitte a főszerepet. E párhuzam egyébként nemcsak a francia és magyar viszonyokra áll.

A nemzeti erő hatása szükségkép ellenhatásra talál, a hol vagy már létező nemzeteket vagy ilyenné lenni törekvő nemzetiségeket érint.

A nemzeti és a nemzetiségi törekvés az emberiség életének egymást kiegészítő, illetőleg követő jelenségei.

Nálunk azonban — mint már említettük — a nagy nemzeti felbuzdulás jórészt a II. József absolutistikus uralkodása ellen támadt visszahatásból táplálkozott és ugyancsak II. József kormányzata adta meg az első lökést az oláhok föllépéséhez is.* Az ő absolutismusa ugyanis nemcsak a rendi kiváltságok mellőzését jelentette, hanem bizonyos mértékig — már t. i. amennyire az absolutismus mehet — az egyén szabad érvényesülhetését is, a mi Erdélyben, a történelmi három nemzet és négy vallás hazájában az addig teljesen mellőzött oláhság előtt is megnyitotta a közpályán való szereplés útját. Az előbbi kiváltságos jogi állapotnak helyreállítása II. Lipót trónraléptével újra elzárta ezt az utat, pedig a vallási unió az oláhság jelentékeny rézzét Nagyszombatban, Bécsben és Rómában tanult papjai által már valamelyest közelebb hozta a nyugat műveltségéhez, sőt soraiból némi értelmiséget is nevelt, míg a Mária Terézia idejében felállított határőrség intézménye fegyelmet és az egyedül Béctől, az «Imperatu»-tól (császár) való függés érzetét oltotta a tömegbe. Így vált az oláhság, épúgy mint a határőrség szervezetébe bevont szerbek és horvátok is, a dynastikus érdek vak eszközévé és idővel a magyar nemzeti állam legnagyobb veszedelmévé.

* L. részletesen Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota* II. k. 258. és k. lapok.

Az «in integrum restitutio»-ja a magyar jognak tehát egyúttal az előbbeni állapotba való visszasülyedést is jelentette a románságra nézve. Ez ellen szólaltak fel kérvényükben, a híres «Supplex libellus Valachorum»-ban, melyet püspökeik: a gör. kath. Bobb János és a gör. kel. Adamovich Geraszim nyújtottak be II. Lipóthoz. A kérvény az általános emberi alapjogokból indul ki, «quæ omnibus civibus essentialiter adhærent», majd a trajanusi eredet hangsúlyozásával* az oláhok történelmi elsőbbségét vitatja, végezetül pedig előterjeszti az öt pontba foglalt kívánságait. E kívánságok általában a politikai és polgári jogok egyenlőségére vonatkoznak, de az utolsó pont a román-többségű vármegyék, székek és községek nemzetiségi jellegének külön biztosítását is kéri. A «Supplex libellus» 1791. június 21-én került az erdélyi országgyűlés elé, melynek fölterjesztése alapján intézkedett utóbb II. Lipót, visszaküldvén a kérvényt benyújtóinak egy kis szelid intelem kíséretében.

Ugyanezen időben az I. és II. számú román határőrezred több tisztje is (a Græven-ezred tolyamodásának mintájára) kérvényt nyújtott be a királyhoz, hogy «a románságot tegye Erdély negyedik nemzetévé.»

Ferencz absolutismusának egyformán súlyos nyomása egyidőre elhallgattatja a románságot, mignem a budai egyetemi nyomdánál 1805-ben szervezett román könyvvizsgálói állással új korszaka nyílik a román nemzetiségi törekvéseknek is. Budán, a forrongó magyar szellemi élet középpontjában és ennek befolyása alatt a mi Horvát Istvánunkéhoz hasonló lelkesedéssel és imponáló naivitással fejtik ki «tudományos alapon» Klein Sámuel (*Elementa linguæ Daco-romanæ sive Valachicæ*. Sinkaitól javított kiadása Buda, 1805) és még inkább Sinkai György (*Istoria Românilor*. Buda, 1807—8), valamint Maior Péter (*Istoria pentru inceputulu Românilorũ in Dacia*. Buda 1812.) Dákórománia elméletét.**

* Klein Innocentius püspök hivatkozik először a római származásra 1735-ben, de az ő szereplésének csak vallási és egyházpolitikai háttere volt. L. Jancsó i. m. I. köt. 677 és k. lapok.

** Jancsó i. m. II. k. 309. l.

A még öntudatlan román népegység e férfiak által készit magának mesterségesen messze a múltba visszanyuló személyiséget, történelmi igazságként hirdetve, hogy az oláhok a dicső Trajanus császár katonáinak ivadékai és így keleti Magyarországnak jogszerű birtokosai ők, nem pedig a bitorló magyarok és szászok. Minden népnek, mely még csak az ethnographia vegetatív színvonaláig ért, ez a rendes lépése, melylyel a nemzeti lét magaslatához a lépcsőt előkészíti.

Ezt a lépcsőt keresik tótjaink is. Elkezdik szövögetni Panszlávia álmképét. Dankovszky, a pozsonyi professor Homeros halhatatlan eposainak nyelvét veszi vizsgálat alá és szerencsésen be is bizonyítja a tót és a görög rokonságát. (*Homerus Slavicis dialectis cognata lingua scripsit*, 1829.). Erre írja Eötvös azt a gúnyos megjegyzést, hogy a «görög kormány fel fog hivatni, nyilatkoztassa ki Athént a nagy Szláva székvárosának, mert hiszen be van bizonyítva, hogy Homer tót nyelven írta a maga *Ilüisát*».* Még tovább megy Kollár János (*Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nationen*. Leipzig, 1827.) Szavait olvasva, önkéntelenül Fichtének mondása jut eszünkbe, csak-hogy Kollár természetesen saját fáját állítja az emberiség élére. «A szlávoknak kell tehát — úgymond — átvenni az emberiség szellemi életének folytatását; ők lesznek közvetítők az ó- és újvilág, kelet és dél között; az ő feladatuk az öregedő cultúrelemeket megifjítani és humanitássá emelni.»**

Mivel azonban az ő jelenük is sivár, ők is a múlthoz fordulnak. De mert sok vigasztalást az sem nyújt, mint az oláhok, bűnbakot keresnek ők is. És azokhoz hasonlóan megtalálják ezt a magyar nemzetben. Hiszen — mint ezt Palacky, a csehek nagyhírű történetírója (*Geschichte von Böhmen*. 1-ső kiadás 1836-ból) kifejti, már a IX. század-

* I. m. I. k. 165. l. — l. az Anakreonra vonatkozó hasonló kísérletét: *Anakreon, der fröhliche Grieche sang vor 2370 Jahren griechisch-slawisch*, Pressburg, 1847. P. Thewrewk Emil: *Anakreon* Bpest, 1885. 128 és k. lapok.

** Idézve Jancsó többször említett művében II. k. 367. l. Ugyanott l. a kérdés részletes ismertetését.

ban a szláv népeké volt az ország és a hatalom «von Holsteins Gränzen bis an die Küsten des Peloponnesus», hivattva arra, hogy a byzáncai befolyás alatt hatalmas szláv birodalmat alapítsanak, mikor megjelennek a magyarok és Szvatopluk nagy Morvaországát romba döntvén, beekelődnek a szláv államtest szívébe és ezáltal megsemmisítik a szlávok reményeit örökre.¹

Az első feladat tehát az, hogy a szláv fajok nyelvi és irodalmi alapon egyesítenek, vagy a mint Herkel írja Budán, 1826-ban megjelent szláv grammatikájában «unio in literatura inter omnes Slavos, sive verus Panславismus.»² Ezt hirdeti a többi apostol, az említettekén kívül Schaffarik és Dobrovsky — majdnem valamennyien hazai tótok — nemkülönben a déli szlávok hasonló törekvéseinek, az illyrismusnak lehangosabb szószólója: Gáj Lajos is, kiknek működése nyomán a panslávismus éppúgy megtelik ádáz magyar gyűlölettel, mint a dákórománismus.

Igy hintik el a XIX. század első évtizedei hazánkban a Horvát István kigondolta Nagymagyarországnak, Panszláviának és Dákóromániának eszméit. Hatásuk alatt egy új nemzedék nő fel s a nemzetiség kalandos, exclusiv érzelme erősebben dobog a szívekben, mint valaha.³

¹ Palacky: *Geschichte von Böhmen*. Dritte Ausgabe, Prag, 1864. I. Bd. III. Buch 1. lap. 195. és k. lapok.

² Jancsó i. m. II. k. 368. l.

³ A socialistikus felfogás figyelmen kívül hagyva a nemzeti és nemzetiségi eszmének itt vázolt természetes kialakulását, merőben capitalistikus fejlődést lát benne, a nemzeti eszme fölébredését, mint okot fölcserélvén a gazdasági föllendüléssel, az okozattal. Így pl. Bauer szerint (*Die Nationalitätenfrage und die Socialdemokratie*. 239. l.) «a történelmi múlt nélküli nemzetek fölébredése csak egyike a capitalistikus fejlődés megjelenési formáinak» s ez állításának igazolásául hivatkozik az osztrák nemzetiségek 1900. évi gazdasági viszonyaira. Senki sem tagadhatja, hogy pl. a hazai nemzetiségi mozgalmakban gazdasági okok (úrbéri terhek stb.) is szerepeltek, de hogy hazai románságunk 1791-iki vagy még inkább 1848. évi föllépése, a capitalistikus fejlődésnek minő megjelenési formája, vagy hogy az erdélyi szászok miért fordultak kritikus napjainkban ellenünk, holott ugyanakkor a gazdaságilag előhaladottabb szepességi szászok szívvel-lélekkel hozzánk csatlakoztak, azt pusztán materialistikus okok alapján kimagyarázni nem lehet.

Széchenyi, a magyar renaissance leghatalmasabb munkása, látta legtisztábban ennek veszedelmét. Ezért akarta mindenekelőtt a nemzetben szunnyadó belső erőket kifejleszteni s faji vezérszerepünket, fenhatóságunkat, közműveltségünknek és vagyoni jólétünknek szilárd alapokra való helyezésével megdönthetetlenné tenni. «Bízzunk magunkban, bizzunk erőnkben, készületlenül azonban soha ne lépjünk sikra s erőnkkel jobban gazdálkodjunk, mint eddigelé». Így inti vérmes kortársait. (*A magyar académiáról*. Pest, 1842 47. l.) A cél szerinte is csak úgy érhető el, «ha körömszakadtáig küzdünk nemzetiségünk ügye fölött és e kérdés körül semmiért a világon alkúra nem lépünk, bár a legfényesb csereajánlatot soha el nem fogadjuk», de világosan áll előtte az is, hogy kicsinyszámú és rokontalan nemzetünk csak akkor maradhat fenn a környező idegen fajok áradatában, ha «minőségünk» emelésével «olvasztói felsőbbség»-re teszünk szert és nem csapunk túlzásba, «mely maga ellen böszíti a visszahatás kérlelhetetlen boszúját.» (U. o. 18, 19. és 40. l.)

Széchenyi tisztán látta, hogy a magyar a maga nemzeti létében meginogva, némileg maga is osztozik a nemzetiségek fejletlen állapotában.

Széchenyi nemzetiségi politikája azonban elszigetelt maradt. A fölébresztett nemzeti erő legyőzhetetlennek látszott. Ezenkívül rendi alkotmányunknak az a fictiója, mely szerint a király és a kiváltságos rendek alkotják a nemzetet, még sértetlenül megőrizte nemzeti egységünknek látszatát lefelé, a néppel szemben. De ez a csalóka látszat annál veszélyesebb volt, minél kevésbé lehetett miatta a helyzet nehézségeit felismerni.

Közvéleményünket ez nem nyugtalanította és nemzeti egységünknek inkább egy másik, századokon át súlyosan érzett hiánya: az idegen dynastiához való viszonyunk foglalkoztatta. A dynastiát nemzetivé tenni nem tudtuk, a nemzetiségeinket assimilálni pedig, addig míg könnyebben lehetett volna, jórészt elmulasztottuk. Egyetlen igazán magyarosító intézményünk, a nemesség még virágzásának korában is csak szűk körben érvényesült s a többi elem be-

olvasztására már semmi befolyása nem volt épp a rendi önzés és elzárkózottság miatt. A mit pedig tettünk a nemzeti egység érdekében, az inkább a látszatnak hódolt, mint az életviszonyok követelményeinek, sőt nem egy tekintetben még rontott is.

Ezért nem volt sikere idevonatkozó törvényeinknek, melyeknek egész sorát is idézhetjük. Az 1830 : VIII. t.-cz 4. §-a szerint pl. közhivatalt csak magyarul tudók nyerhetnek. Az 1840 : II. t.-cz. 12. §-a kimondja, hogy «A magyar sor- és véghelyi ezredekben tiszttek, következkésképen tábornagyok és stabálisok is született magyarok legyenek» Az 1840 : VI. t.-cz. 8. §.-a elrendeli, hogy «zentúl minden vallásbeli különbség nélkül plébánosoknak, egyházi szóno koknak . . . olyak alkalmaztassanak, kik a magyar nyelvet tudják.» Az 1844 : II. t.-cz. 3. §-a az országgyűlés kizárolagos nyelvél a magyart állapítja meg; 8. §-a pedig intézkedik, hogy a magyar nyelv «a kapcsolt részekbeli fő- és középiskolában rendes tárgyként taníttassék; végül a 9. §-a az ország határain belőli iskolákra a magyart rendeli közoktatási nyelvül.

Papiroson tehát magyar a törvényhozás, a közigazgatás, a közoktatás nyelve; magyarul tudó papok látják el az idegen ajkú felekezetek hiveinek lelki szükségletét, magyar tiszttek állanak a magyar ezredek élén, szóval színmagyar élet lüktet a kiépített nemzeti államban. A valóságban ellenben idegen az uralkodó; a végrehajtó hatalom nem a nemzeté; a törvények végrehajtása és maga az egész közigazgatás gyarló és elmaradott, szinte a megyék szerint változó; a közoktatásügy fejletlen, kizárolagos a felekezetek kezében, nem egy iskola a nemzetiségi izgatás fészke; magyar tiszttek nincsenek, mert a kik vannak, úgyszólván csak a császárt ismerik és végül betetőzésül az anyaországban mindössze 44·2%, a erdélyi részekben pedig 26·9% a magyar lakóság, vagyis összesen alig több, mint az egész népességnek egy harmada.

A magyar nem számolt a nemzeti erő világtörvényével, mely minden nemzetnek ellenlábast kíván az emberiség körében, akár legyen ez ellenlábás egy másik kifejlett

nemzet, akár egy saját kebléből kiválni akaró, még csak ethnographiai életű külön rész, egy nemzetiség.

A magyar nemzeti erőnek mind a két ellenlábasa jelentkezett s ez alkotja nemzeti létünk nagy nehézségét. A nemzeti renaissance-ot 1849-ben elfojtották két államnak s hozzájuk szító nemzetiségeinknek fegyverei.

IX. A nemzeti erő diadala az európai államrendszerben.

Előző fejtegetéseink során vázoltuk azt a fejlődést, melyet a nemzeti eszme a francia forradalom és a francia nemzeti állam szereplésének batása alatt Közép-Európa népeinél tett. A nemzeti eszme itt egyelőre jórészt csak mint belső erő, belső tűz működött, melynek legbecsesebb emlékeit az irodalom őrzi; a külső történelmet ellenben alig érinté. Külső érvényesülésének a patrimonialis elv állott útjában, melynek a bécsi congressus biztosítja utolsó nagy diadalát. De a reactionarius bécsi congressustól nem lehet elvitatni azt az érdemet, hogy, a mire akkor a nemzeti erő még nem volt képes, megszüntette Napoleon bitorlásait, a katonai államforma legujabb alkotásait és restituálta a bár patrimonialis gyökerű törvényes állapotokat, melyek a nemzetekre való tekintet nélkül egyes családok házi hatalmát jelentették.

A nemzeti erőnek ezentul a patrimonialismussal kell megküzdenie, mint egykor a német-római császárságnak és a pápaságnak a keresztyénség egyetemességén alapuló theokratikus jellegű világuralmával.

A küzdelmet részben a patrimonialissá vált absolut királyság ellen, részben a gyarmati elkülönülés által külön sajátosságává vált nemzetiség nevében a délamerikai portugál és spanyol gyarmatok függetlenségi harcza (1812—1824) vezeti be, melylyel csaknem egyidejűleg (1821) kitör a görögök szabadságharcza is s a nagyhatalmak támogatásával évek multán önálló nemzeti államban szervezkednek. Az 1830-iki juliusi forradalom hírére a belga nemzetiség is elszakad Hollandiától s hasonlóképen nemzeti állammá alakul. Ellenben a lengyelek fölkelése elvesztett hazájukért,

melynek egy részét, Galicziát, mi akartuk annectálni, gyászos véget ér.

Még nagyobb lendületet ad a nemzeti erőnek az 1848-iki februáriusi forradalom, melynek szele egész Európán végigsüvölt. Május 18-án összeül Frankfurtban a német nemzet első képvisellete, melynek többsége 1849 márczius 28-án IV. Frigyes Vilmos porosz királyt német császárrá választja. A császári korona visszautasítása és a parlament szétkergetése azonban megmutatták, hogy a német egység napja még mindig nem érkezett el. Nem pedig azért, mert az egységes nemzeti test nem bir el két fejet, a minőkül akkor Poroszország és Ausztria szerepeltek. Előbb az egyiknek buknia kellett, hogy a másiknak hegemoniája alatt a német nemzeti egység létrejöhesse.

Ugyanekkor megmozdul az olasz nép is és sóvárgása a nemzeti lét után Ausztria elleni háborúban tör ki. Radetzky azonban pár hónap alatt leveri az egész mozgalmat.

Hazánkban lobbant fel legerősebben a nemzeti eszme tüze, hol — mint fentebb is láttuk — legjobban elő volt készítve a talaj és valóban csak egy kicsiny szikra hiányzott a kitöréshez. Erdély uniója évszázados különválás után az anyaországgal, a rendi kiváltságok és a jobbágyság megszüntetése, a modern alkotmányosság és közteherviselés elveinek törvénybe iktatása megteremtik újból, bár csak pillanatra, az egységes magyar nemzeti államot.

Pillanatra csak, mert nem sikerült megteremteni a nemzeti érzelmeknek, a nemzeti akaratnak azt az egységét, mely az államot élteni. Ebből a szempontból ugyanis két főkélléke van a nemzeti államnak: az egyik a nemzeti uralkodóház, a másik pedig a népességnek egy fajhoz, egy nyelvhez való tartozása, vagy nyelvi és faji egység nélkül is az emberiség különös eszményéért való lelkesedés a nemzet tagjaiban, egyik fajnak túlsúlya mellett. Bármelyiknek hiánya megzavarhatja a nemzeti állam benső összhangját. Idegen államfő, melyet még hozzá hatalmi érdekei és hagyományai más államhoz is kötnek, nemzetiségek, melyek kifejlett külön öntudattal birnak egyrésztől, a nemzet céljainak és eszményeinek egységén nyugvó állam másrésztől,

olyan ellenmondás, mely minden pillanatban a legnagyobb veszedelmek kútforrása lehet.

Ezt az ellenmondást hitte, ugyan minden alap nélkül, megszüntetni Kossuth az 1849 április 14-iki függetlenségi nyilatkozatával és nemzetiségi törvényével. A hogy a francia forradalom ember- és polgárjogai nem szüntették meg a breton, az olasz, a basque nemzetiségek ellenségeskedését, mely a győztes forradalom kezébe ellenük éles fegyvert adott, úgy kérdezhetette Petőfi *Élet vagy halál* című versében :

Te rác, te horvát, német, tót, oláhság,
Mít marjátok mindnyájan a magyart?
Török s tatártól mely titeket védett,
Magyar kezekben villogott a kard.
Megosztottuk tivéletek híven, ha
A jó szerencse nekünk jót adott,
S felét átvettük mindig a tehernek,
Mít vállatokra a balsors rakott.

: : : : : : : : : : : : : : : : :

Hollók vagytok ti, undok, éhes hollók ;
De a magyar még nem halotti test,
Nem, Istenemre nem ! s hajnalt magának
Az égre a ti véretekkel fest !

Micsoda változásnak kellett végbemennie az egyéni függetlenség és a világszabadság halhatatlan költőjének lelkében, míg a nemzeti egység fölbomlását sirató hazafiúi fájdalom ily visszhangot csalhatott ki lantjából? *

Hasztalan kapcsolta egybe Petőfi hazafias költészetének legutolsó szakában az emberiség szabadságának ügyét a magyar szabadság sorsával, midőn a többi nemzeti küzdelmeket leverték a fennálló hatalmak, *Európa csöndes, újra csöndes* című költeményében :

Ha a mi fényünk nem lobogna
A végzetetlen éjen át,
Azt gondolhatnák fönn az égben,
Hogy elenyészett a világ.

A nemzeti erőt még le birta verni nemcsak hazánkban, nemcsak az olaszoknál, hanem a németeknél is az a szervezett

* L. bővebben Ferenczi Zoltán: *Petőfi és a szabadság eszméje.*

erő, melyet a patrimonialis és absolut monarchák vele szembe állítottak abból a korból, midőn a nemzeti erő az emberiségi célok megvalósítására még ki nem alakult. Fölébredt azonban végre a germán nemzeti szellem és szervezkedni kezd igazi hazájában: a tiszta német földön, a hol megvan már hozzá — Poroszországban — a kellő szervezet is és még csak az az ember hiányzik, ki egygyé, hatalmas birodalommá olvassza a tiszta német törzseket is. Ilyen emberért sóvárog Karl Bollmann (*Vertheidigung des Machiavellismus*, Quedlinburg, 1858), ezeket irván: «Er wird, wie Machiavelli, dieser grosse italienische Staatsmann lehrt, das Wohl des Volkes heilig halten, aber dem Auslande gegenüber weder Milde noch Grausamkeit, weder Treue noch Wortbruch, weder Ehre noch Schande, sondern nur Einheit, Grösse und Unabhängigkeit des Vaterlandes kennen. Solch' ein Fürst aber wird alle Hindernisse besiegen, er wird gross, mächtig, unwiderstehlich sein. Wann wirst Du erscheinen, König der Zukunft?» *

Ez a germán szellem s annak főkifejezője, Bismarck nyitják meg a nemzeti erő zsilipjeit Európára nézve s vezetik természetes medreibe, segítve III. Napoleon rövidlátó politikájától, mely a nemzeti államalakulás elve által vélte Európa közjogát Franciaországra kedvezően szabályozhatni.

Az ő támogatásával indul meg 1859-ben a küzdelem az egységes Olaszországért s két év múlva Victor Emánuel már fölveheti az «Itália királya» czimet, de sőt az magát tekinti az emberiség zászlóvivőjének és saját sorsához köti az egész világ jövőjét. Garibaldi már «nemcsak az olasz, hanem minden elnyomott nemzet bajnoka gyanánt készül fellépni». **

Az 1864-iki dán háborúval teszi meg Bismarck az első lépést a német egység felé, elszakítva Dániától annak német részeit. Két év múlva követi ezt a második, mely Ausztriát kizárja Németországból, elhárítva a német nemzet egységé-

* Villari nyomán idézve Körösi Sándor említett *Zrinyi és Machiavelli* cz. tanulmányában. (*Irod. tört. közl.* XII. évf. 144. l.)

** Marczali: *Legújabb kor tört.* 789. l.

nek belső főakadályát, — egyuttal nekünk is meghozva 18 éven át elkobozva tartott államiságunk visszaállítását az 1867. évi kiegyezés keretében. 1868 november 14. óta Ausztria helyett Ausztria—Magyarország foglal helyet az európai nemzetek sorában. A harmadik és utolsó, de a legnehezebb lépés Európa államainak nemzetek szerinti kikerekítéséhez, az európai emberiségnek a patrimonialitás és legitimitás helyett nemzetek szerinti közjogi sorakozásához az 1870/71. évi francia-német háború, melynek véres küzdelmeiből emelkedik ki 1870 szeptember 20-án az olasz, 1871 január 18-án a német nemzet.

A nemzeti eszme jegyében folyt és folyik le korunknak többi háborúja is, melyek eredményeiül létrejönnek a Balkán-államok és feltűnik a távol Kelet nagyhatalma: Japán.

X. Nemzeti és nemzetiségi erő.

A XX. század még tovább fejleszti ez erőt, még jobban kimélyíti a medrét, folyton élesztve ellenlábását: a nemzetiségi törekvést. Az erős nemzeti érzéstől duzzadó Angliában egyre nagyobb súlylyal lépnek fel az irek. Pártjuk meg nem csökkent erővel küzd a parlamentben, a hol az unionista és a liberális angol pártok egyforma számaránya részükre még kedvezőbb kilátást nyujt a jövőre. Franciaország Combes miniszterelnök alatt végleg kitiltja a nem francia nyelveket az iskolából. Olaszországban az Ausztriához tartozó olasz területek irredentismusa zavarja a két állam szövetségét. Németország francia-, dán- és főleg lengyel nyelvű alattvalóinak beolvasztására törekszik minden elképzelhető eszközzel. Norvégia, hogy nemzeti élete teljes lehessen, elszakítja az utolsó gyöngye fonalat is, mely Svédországgal egybefűzte és egyuttal mindkét országban folyamatban van a lappok beolvasztása. Oroszország a szlávokat különösen jellemző türelmetlenséggel és kiméletlenséggel igyekszik assimilálni nagyszámú nemzetiségeit.

A Balkán-államokban is erős nemzeti élet lüktet. Szemünk előtt folyik le Románia eszközeiben csöppet sem válogatós, de czéltudatos nemzetiségi politikájának minden nyil-

vánulása, hazánk területi épsége ellen irányuló dákóromán-tendentiával. Nagyhorvátország, Nagyszerbia, Nagybulgária és Panhellénia egyre élesebb körvonalakban jelentkeznek. Sőt ujabban «a beteg ember», Törökország is rálépett a nemzeti consolidatio útjára. Egyiptomnak, Indiának és Kinának népei is ébredőben. Az Északamerikai Egyesült-Államok rendszabályai a kínaiak és japánok ellen, nemkülönben az európai bevándorlást korlátozó újabb törvények is csak részben szolgálnak gazdasági érdekeket. A háttérben — mint azt a beolvasztásra legkevésbé alkalmas négeknek és általában a szinesbőrűeknek gyakori üldözése is bizonyítja — a nemzeti jelleg és egység védelmezését kell látnunk. Még a szinte 2000 év óta szétszórt és jórészt ősi nyelvét elfeledett zsidóságban is feltámadt a nemzeti külön-az elvesztett Zsidóország visszaállításának vágya.

A nemzeti, s ellenlábasa, a nemzetiségi erő Ausztria és Magyarország egymáshoz való viszonyának épp úgy mozgatója, mint mindegyik külön belső életének. A mi ez életnek sajátosságát teszi, abban áll, hogy a nemzeti, illetve nemzetiségi eszme és a dynastikus elv itt nem egymás mellett és egymásért, hanem legtöbbször egymás ellen küzdenek. Míg a fentebb említett nemzetek kialakulásában két főtenyezőt állapíthatunk meg, úgymint erős nemzeti dynastia megteremtését, az esetleg idegen származású uralkodócsaládok teljes assimilatiójával (Norvégia, Görögország, Románia, Bulgária) egyfelől, továbbá a nemzetiségek elleni küzdelmet vagy azok felszívását másfelől, addig a Habsburgok kettős monarchiájában a nemzeti, illetve nemzetiségi eszmével szemben nem kevésbé fontos tényező az európai egyensúly elvére támaszkodó dynastikus érdek.

Bármelyik tényező a kettő közül csak a másik rovására érvényesülhet. Az előbbinek természetes törekvése legalább is a külön politikai létet biztosító foederalismus, az utóbbié pedig a katonai és burokratikus absolutismus, a mint azt a Bach-korszak egy ideig sikeresen meg is valósította. Nehezen kiegyenlíthető két érdek!

Ezért áll oly gyöngye lábán Ausztriában és nálunk is a parlamentáris kormányrendszer, mert ennek föelvé, hogy

«a király uralkodik és nem kormányoz», itt a nemzetiségek sokfélesége és különböző törekvései mellett nehezen való-sítható meg. Sem hazánkban, sem Ausztriában nem jutott a nemzeti erő teljes fejlődéséhez. Ausztriában a német elvesz-tette a hegemoniát, a mienkért folyton küzdeni kell.

A nemzeti erő diadalát Ausztriában és Magyarorszá-gban a jövő fogja eldönteni. De valamelyiké itt is lesz, mint mindenütt az emberiség körében. Hogy melyiké? Azé, a mely képes elérni a nemzeti erő teljességét. Nem a szám, a holt tömeg a fokmérője e nemzeti erő nagyságának, hanem sokkal inkább az, hogy minő szolgálatokat képes külön egyéniséével az emberiségnek teljesíteni.

A nemzeti erőnek hatalma, benső felsőbbsége azon nyugszik, hogy az emberit — melynek az egyes nemzetek csak értelmi, erkölcsi, művészi, gazdasági egyéniesülései — tökéletesebben bírja elérni, mint az embereknek a csalá-diasságra, vallásra, erőszakra vagy akár a gazdasági kap-csolatra alapított közületei, a patriarchális, theokratikus, katonai és patrimonialis államok.

Ez a történelem rövid tanulsága a nemzeti erőnek napjainkig tartó evolúciójából, mely részletes igazolást kíván, mit a következőkben óhajtunk nyújtani.

XI. A nemzeti erő árnyalatai.

Európa modern nemzeteinek megalakulása a népi álla-potból való kiemelkedésüktől a nemzeti létnek napjainkban el-ért legmagasabb formájáig nem véletlen, s nem is merő termé-zeti kényszerűség szülte okozat, hanem az emberiség leg-magasabb céljának teljesülése.

A vallás, az egyház egységesítő, államalkotó ereje csak addig érvényesülhetett, míg az emberiség a társadalmi, illetve a népi állapot mesgyein belül élt. Súlyos következményekkel jártak az egyház viláгурalmi törekvései magára az egyházra nézve, a mely nemcsak kizárólagosan uralkodó állását veszítette el, hanem maga is kényszerült alkalmazkodni az alakuló nem-zetek sajátosságaihoz. A merő patrimonialis, dynastikus hatalom sem tehetett eleget az ember céljainak, de a hü-

béri szövetségi kapcsolatok, a kereskedelemre létesült államok sem. Így lép elő, mint az államok alapja, a nemzeti eszme attól a primitív állapotól kezdve, midőn a nemzeti öntudat még kizárólag a fejedelemben testesül meg, ki a nemzet szellemi és physikai erőinek egységes szervezésével és irányításával úgyszólván megteremtője a nemzeti létnek. A nemzeti eszme teljes kibontakozásának, más szóval az egész nemzet öntudatra ébredésének s souverainitásának következményeként azonban megszületik, mint imént jeleztük, a nemzetiségi eszme is, amannak versenytársa, ellensúlyozója, módosítójaként. Röviden, amennyire tárgyunk megvilágításához szükséges, foglalkoznunk kell immár a nemzetnek a néphez, más nevén a nemzetiséghez való viszonyával, mert ezek vele egy forrásból fakadnak.*

Elhatárolásukra legcélszerűbb a népet, mint legszokottabb képzetet választani. Ha valamely nép létének és belső értékességének öntudatára ébred és megfelelő külső ereje is van ahhoz, hogy független, souverain hatalmú személyiséggé összeszervezkedjék, nemzetté lesz; ha azonban akár öntudata, akár külső ereje hiányzik, mint ily souverainitás nélküli természetrajzi személyiséget az állami életet élő nemzetek között és nemzetekkel szemben, népnek vagy nemzetiségnek nevezük. E különbség tehát csak az államalkotás szempontjából áll fenn, mert természetrajzilag, vagy mint mondani szoktuk, ethnographiailag nemzet és nemzetiség egyaránt népek.

Részletesebben vizsgálva a nép- és nemzetszemélyiség közötti különbséget, legegyszerűbben úgy oldhatjuk meg feladatunkat, ha vizsgálat alá vesszük legmagasabb megnyilvánulásukat: a néplelket és a nemzeti lelket, vagyis azt az erőt, mely betölti és cselekvéseiben irányozza az öntudatra ébredt nemzetszemélyiséget. A mi a prisma a napfényre, ugyanaz a néplelek a népre és a nemzeti lélek a

* E fogalmak részletes fejtegetését s a bel- és külföldi terminológia tantörténeti ismertetését adja barabási Kun József dr. *Nép, nemzet, nemzetiség* című művében (Budapest, 1908), melyre alább még visszatérünk.

nemzetre nézve. Amaz megnyilatkozásaiban ösztönszerű, nagyobb hullámzást csak külső behatás idézhet elő benne, ettől függ mélysége és belső ereje s fejlődési iránya, minek következtében a szabadságnak csak egyik eleme: az uralomtól való mentesség az éltető levegője és végül éppen ezért jellemző vonása az érzelgősség és vallásosság. Emez viszont tudatos és mint ilyen nem csupán külső behatások eredménye, hanem inkább belső erők kifelé irányuló, expansiv nyilvánulása a nemzeti élet összes céljainak és feladatainak megvalósítására. Ehhez képest a nemzeti szabadságban az uralom eleme válik főfontosságúvá, minek eszköze és közege az állam. «Nemzet alatt — tehát — öntudatos akaratú s cselekedni biró oly emberi közületet értünk, melynek az egyetemes emberiről sajátos eszméje, e sajátosságnak az emberiségre értéke van s azt a maga öntudatos erejével valósítja.»*

Ebből következik, hogy még nem elég a nemzeti léthez, ha egy ember és családja valamely nép fölött kiemelkedő hatalomra tesz szert. Mert nem a fejedelem, nem is a vérségi kötelék, közös leszármazás és földterület, nem is a nyelv, a vallás, a jog, a szokások, a mult által összefűzött egyének, rendek és osztályok teszik a nemzetet — ezek csak darabjai a nemzeti létnek és többé-kevésbé a népnél is feltalálhatók — hanem mindezek együtt és egy célra összeforrasztva egy hatalmas belső erőnek tűzében, — vagy amint költőileg mondja Petőfi: az az állapot, melyben «egy a lélek, egy a szív, a kar»** — egyetlen közös külső szervezetben: az államban. Mert a nemzeti lét legmagasabb foka az állam. Itt állam és nemzet egybeesnek, miután az állam, ha nem patriárchális uralom, ha nem patrimoniális hatalom, ha nem isteni akarat nyilvánulása, nem más, mint a nemzeti létnek külső közege, szervezete, a mely által kifejti, védi a nemzet a maga génusát. A nemzet kétségkívül gazdálkodik, költői, művészi, tudományos, vallási életet él, de mindezt biztosan, összegyénisége, akarata szerint

* Concha Győző i. m. I. köt. 63. l.

** *Bizonny mondom, hogy győz most a magyar cz. versében.*

csak állami hatalma által teheti. A nemzeti lét a maga legtökéletesebb formájában a nemzettagokra nézve a szabadság és egyenlőség állapota, melyben a fejedelem az alattvalókra nézve többé nem elérhetlen magasságban trónoló felsőbbség, hanem a nemzeti egységnek látható feje — a mint találóan éneкли Vörösmarthy híres *Fóthi dalában*: *A legelső magyar ember a király.*

A hol csak a monarcha képviseli a nemzetet, ott a nemzeti lét ép a közszabadság hiánya miatt, bármily erős legyen más nemzetek irányában, mint a francziaké a Napoleonok alatt, erkölcsileg, a polgár méltóság szempontjából gyöngé lábön áll. Viszont a fejedelem azaz a monarchikus alakulat kezdetben szinte nélkülözhetetlen; ellenben bizonyos fejlődési fokon, ha t. i. az egységes nemzeti akarat más úton-módon, nélküle is kifejezésre juthat és megvalósulhat, nem föltétlenül szükséges. Miként a fejedelem is csak egy darabja a nemzeti létnek, azonképen a nyelv, vallás, jog, államterület, intézmények (pl. parlament, hadsereg) stb. Mindenik egy-egy értékes alkotó elem, sőt vannak a nemzeti létnek olyan korszakai, melyekben egyik vagy másik a többi fölött túlsúlyra jut úgy, hogy a közeli szemlélő előtt olybá tűnik fel a helyzet, mintha a nemzet sorsa ahhoz volna kötve, abban volna egyedül biztosítva. De ez csak átmeneti állapot lehet s ha huzamosabb ideig tart, a nemzeti élet válságát jelenti, vagy ha a zavaró körülményeket figyelmen kívül hagyjuk, azt bizonyítja, hogy mint minden személyiség, a nemzetszemélyiség is fejlődésnek van alávetve, miből folyólag más képet mutat életre ébredésének kezdetén, másat kifejlett és ismét másat hanyatló állapotában.

A mi a fejedelmi hatalmat illeti, fontos szerepet tölt be a nemzeti lét kezdő szakában, vagy akár napjainkban is. A rendek kizárólagosságának találó példája nemességünk állása 1848 előtt. A vallásnak a nemzethez való viszonyára példa a zsidó nép és az izraelita vallás, a törökök és a mohammedán vallás közötti szoros kapcsolat, vagy hogy közelebről vegyük a példát, ott vannak a szerbek és a horvátok, kiket úgyszólván csak a valláskülönbség választ

el egymástól és mégis mily nagy űr tátong a két rokon faj között. A nyelv teljesen elvesztheti jelentőségét a nemzeti létre. Az amerikai és az angol, a brazíliai s a portugall, a mexikói és a spanyol egy nyelvet beszél s mindenik külön nemzet. A jog nemzetföntartó erejének kétségkívül legclassikusabb példája a Werbőczy Tripartitumának hatása, mely a másfélszázados török hódoltság alatt három részre szakadt magyarságban megőrizte, épségben tartotta az összetartozásának érzését, de nem bírta egy nemzetté tenni.

Melyiknek kell a nemzeti élet imént felsorolt tényezői közül adott pillanatban első sorban érvényesülnie, azt nem a véletlen dönti el, hanem a nemzet fejlődési állapotának foka, más szóval a nemzeti szükségletek. Ebből a szempontból jellemzők a nemzeti génius legsajátosabb alkotásai: a nemzeti dalok vagy himnuszok. Legtöbbször akkor születnek, mikor a nemzet sorsa forduló ponthoz ér, vagy a mikor már fölemelkedett létének, hivatásának magaslatára. Ilyen az angol *Hymne Britannia*, a francia *Marseillaise*, a német *Deutschland, Deutschland über alles*, az olasz *Garibaldi*-hymnus vagy a mi Petőfink *Nemzeti dal*-a: a *Talpra magyar!* Csak csonka nemzeti létünknek következménye, hogy ma is a fájdalmas és borongós *Hymnus* és *Szózat* a magyarnak hazafias imádsága.

A mi a nemzeti szükségleteket illeti, ezek a nemzet fejlődési fokától függnek, viszonyítva a többi nemzet előrehaladottságához, mert az emberiség élete, a mint Concha kifejti (i. m. 66. és k. lapok) nemzetközi élet, vagyis «a külön szellemű és tehetségű népek békés és háborús versenye az emberi eszme megvalósítására». Ilyen szempontból tekintve a nemzeti életet, minden korban más és más tényező túlsúlya adja meg annak különös színezetét. Valamint a középkort a vallási tényező, az újkort a világi élet, az egyéni és politikai szabadság kialakulásának küzdelmei jellemezték, éppúgy jellemzik korunkat a társadalmi, a szociális tagozatok, csoportok elhelyeződési törekvései. Sőt ezeknek hatása az emberiség életére oly nagy, hogy attól már-már a nemzeti erő visszaszorítását s az emberiségnek

nem nemzeti, hanem sociális alapon való tagozódását jósolgatják.*

NAGY MIKLÓS.

* A mi a nemzet fogalmának irodalmát illeti, utalhatunk Concha többször idézett *Politikájára*, mely a régebbi és az újabb irodalom ismertetését és bírálatát is adja (I. k. 76. és k. lapok). A legújabb irodalomra nézve pedig utalhatunk Kun J.-nek már említett *Nép, nemzet, nemzetiség* cz. alapos és nagy készültséggel megírt tanulmányára, mely egyúttal részletesen foglalkozik e három fogalom tantörténetével s a külföldi, főleg a német terminológia ingadozásaival. Munkájának ez a része fölöttébb érdekes és tanulságos, mert elevenen mutatja az érzelmi és gyakorlati politikának az elméletre gyakorolt zavaró befolyását. E tekintetben különösen szembeötlő az olasz és német írók felfogása, kik a nemzet fogalmát kizárólag subiectiv tényezőkből magyarázván, az állami létet teljesen figyelmen kívül hagyják. (lásd Jellinek: *Das Recht des modernen Staates* 114. l. és Kun i. m. 111 és 117. l.) Ez az egyoldalú alanyiség rájuk nézve szükséges azért, hogy kimagyarázhassák nemzetüknek létezését az 1861 illetve 1871 előtti időkben is. Ezért osztja fel Neumann (*Volk u. Nation* 132 és 149. l.) a nemzeteket cultur-nemzetekre és állam-nemzetekre, a cultur-nemzet jelzés vonatkozásán a politikai egységet megelőző korra, a mit újabban Meinecke (i. m. 2. l.) is «termékeny» gondolatnak tart, noha azzal is tisztában van, hogy az állam-nemzet egyúttal kultur-nemzet is lehet.

Az elméletek zavaró hatása alól Kun József sem tud eléggé szabadulni. Ennek tulajdonítható ingadozó álláspontja. Egyfelől ugyanis vallja, hogy «a nemzet állammá alakulva lesz teljes személyiséggé, az állam a nemzet politikai szervezete, a nemzet egy az állammal» (77. l.), továbbá, hogy «a politikailag döntő választóvonal a nemzet és nemzetiség között az önálló állami lét, melylyel előbbi bír, utóbbi nem» (91. l.), szóval a nemzet és nemzetiség fogalmához objectiv kriteriumot vesz alapul, mégis másfelől «a nemzet és nemzetiség lényegének objectiv meghatározásánál felmerülő szinte legyőzhetetlen nehézségek» miatt állást foglal «a subjectiv fogalmi meghatározás helyessége mellett», miután «az objectiv külső ismertető jelek részint szükségtelenek, részint elégtelenek» (91. l.). Ehhez képest elejti a nemzet fogalmából az állami létnek objectiv ismertető jegyét is, mondván, hogy «az állam közössége nem elengedhetetlen eleme a nemzetnek, mert hiszen nem minden nemzet van államilag szervezve.» (!) (111. l.).

Ez álláspontját látszik érvényesíteni a nemzetiségről adott meghatározásában. Ez ugyanis szerinte «azon egyéncsoport, melyet sajátos szellemi s érzelmi közösségének öntudatán kívül a politikai külön-

törekvések közössége kapcsol egy lelki egészbe» (117. l.), vagy rövidebben «a nemzetiség az a nép, mely nemzeti létre törekszik» (120. l.). Ezért szerinte «az oly népösszeg, mely magát más hasonló collectiv lényektől még megkülönböztetni nem tudja, lehet kisebb, vagy nagyobb néptörzs, de nem nemzetiség (118. l.). «Az a nép pedig, mely már önmagára eszmél, de még nem érez vágyat külön egyéniségének teljesebb s ezért állami érvényesítése után: legfeljebb passiv nemzetiségnek mondható» (u. o.). Kétségkívül a nemzetiségről adott ez a meghatározás nagyon szűk, úgy hogy a szerző maga is még két új kategóriát: a néptörzset és a passiv nemzetiséget kénytelen felállítani. Ez a hármas kategória azonban csak három nagy fejlődési fokot jelöl a nemzetiség fejlődésében és így ismertető jegyül az elmélet szempontjából sem fogadható el. Annál kevésbé a gyakorlat szempontjából. Ezt alkalmazva pl. a mi viszonyainkra, kisülne, hogy hazánk 1791, pontosabban 1848 előtt a néptörzseket nem tekintve, nemzetiségileg egységes volt, vagy azt kellene mondanunk, hogy hazánk népességét jelenben a magyar nemzet mellett activ nemzetiségek (pl. oláhok), passiv nemzetiségek (pl. szászok) és néptörzsek (pl. svábok, ruthének) alkotják.

Subjectiv álláspontja más irányban is zavarólag hat. Miután ugyanis a nemzetszemélyiségnek egyik legfontosabb jegyét (egyéb-ként helyesen) az öntudatosságban látja, de nincs elég tekintettel a nemzetek történeti fejlődésére, nem veszi észre, hogy ez az öntudat kezdetben, a nemzetszemélyiség gyermekkorában, csak a fejedelemben testesült meg. Ezért veti fel a kérdést, vajon az öntudatosságot megelőző korban voltak-e nemzetek. A válasz persze nem lehet más, mint hogy voltak. Ennek megállapításához azonban szükségesnek találja igénybe venni Meinecke kisegítő elméletét (i. m. 5. l.) a nemzetek történetének két korszakáról: «a növényi és személytelen élet és fejlődés» koráról és az öntudatra ébredés koráról, melyben a nemzet már «az önelhatározást igényli» (73. l.).

E könnyen elkerülhető tévedések mindennél jobban bizonyítják, hogy a nemzet fogalmát merőben lelki alapon, a nemzet államalkotó tevékenységének, a nemzeti eszmében rejlő tárgyi erőknek és a történelemnek figyelmen kívül hagyásával sikerrel megfejtteni nem lehet.

GARAY JÁNOS.*

Azon sok csüggesztő kép között, melyeket a legmélyebb magyar költemény, *Az ember tragédiája*, szemünk elé állít, egyike a leglehangolóbbaknak az, a melylyel Luczifer a halhatatlan névre sóvárgó Ádámot a kétségbeesés örvényébe juttatja. Figyelmezteti a meglebbenő szellőre, a mely arczát vékonyka porréteggel borítja el. E porréteg esztendőök, századok, évezredek alatt fölhalmozódva, elássa a pharao gúláit, homoktorlaszba temeti nevét s elsülyeszti örökre a feledés homályába. Még kegyetlenebb és még rohamosabb az a pusztítás, a melyet az idő, ez a kérlelhetetlen kényúr, a szellemi alkotások terén végez. Még csak az első század sem telt el egészen azóta, hogy Garay János megszületett, s a negyvenes évek népszerű költője, az Akadémia koszorúsa ma már pusztá név, melyhez a köztudat csak két költeményt fűz, pár versszakot egy negyedszázadra, öt nagy kötetre terjedő működéséből, a többit az ismeretlenség pora takarja.

Nem szállok pörbe a sorssal. Az örök élet, még emberi mértékkel mérve is, csak a legnagyobb költői szellemek tulajdona, s Garay nem tartozott közéjük. Nem volt költői lángelme, a ki a sziveből föltörő vágyakat és csalódásokat, örömet és bút, a képzelete teremtette történeteket a művészet varázsával vonja be s alkotásainak megadja az erőt, hogy — éppen művészi voltak által — daczoljanak a gyorsan tűnő évekkal. Bár sokat és sokfélét dolgozott — szolgálta a tudományt, a sajtót, a költészetet — igazi

* Fölolvasta szerző az Erzsébet Népakadémia közgyűlésén, 1912 június 2-án.

remeket nem alkotott működésének egyik mezején sem. Drámaít már a költő kora hidegen fogadta, epikája részben megkésett visszhangja Vörösmartynak, részben korai kísérlet, melyet árnyékba borított Arany hatalmas geniusa; lyrájában kevés a szokatlan, újszerű, merész hang, a lelkesedés heve, a fájdalom ereje. Tehetsége nem állott arányban buzgalmával, kitartásával, műgondjával: a költő csak hivatott volt s nem egyszersmind választott is. Mindössze két ízben alkotott maradandót, századokra szólót. Akkor, midőn megteremtette *Obsitos*ában egyik legjellemzőbb magyar fajaképünket, a naiv, füllentéseiben is szeretetre méltó magyar miles gloriosust, és akkor, midőn megírta *Kontját*, ezt a szónokias, de igazi nemzeti balladát, a mely, mint Katona *Bánk bánja*, egy évszázados küzdelmet, a nemzet és az idegen dynastia ellentétét, egy képbe tömöríti. E két vers túlélte Garayt, csak e kettő.

A feledés, mely a költő osztályrésze lett, nem érte méltatlanul, de nem szolgált rá sem arra, hogy jóformán teljesen elfelejtsék, sem arra, hogy ilyen hamar, alig egy félszázaddal halála után, testi eloszlását kövesse szellemi megsemmisülése is. A hatalmas nemzetek, melyeknek fejlett műveltsége gazdag termő talaja a lángelméknek, szabadjára engedhetik a mit sem kimélő idő áriját: a legnagyobbakat úgy is elkerüli, az elsodrott kisebbek helyét pótolják az újak, a nagyok. Vajon mi is annyira bővében vagyunk az értékes költői egyéniségeknek, hogy gátlás helyett még gyorsíthatjuk a pusztulás folyamatát? Gondoljunk költészetünk jelenére s megkapjuk a feleletet. Ugyan hány élő magyar költőt tudnánk megnevezni, a kit Garay fölé lehetne állítani értékben?

Ötven esztendő valóban arasznyi lét egy nemzet életében, s ennyit sem érdemelt az utókortól Garay? Az a Garay, a ki mint ember a maga hűségével, becsületességével, nemességével nemzetünk legjavához tartozott. Büszkélkedünk a demokrata névvel s nem becsüljük meg azokat az emberi és polgári erényeket, a melyek Garay jellemét olyan tündöklővé tették. Igaz, élete szűk mederben folyt, híján az érdekes mozzanatoknak, megrázó fordulatoknak,

kicsinyes viszonyok, köznapi szenvedések között, állandó harcban a mindennapi kenyérért. De — a mi épen e körülmények között igen sokat jelent — egész ember volt. harmonikus lélek, a ki méltán írhatta magáról, hogy csak három istennek áldozott, a szépnek, jónak, igaznak. Lelkesedett s nem a hevülekeny lélek fölbuzdulásával, hanem a mély kedély bensőségével, minden nagy, magasztos eszméért, szíve tele volt, de csak nemes érzelmekkel. Félte az Istent s megfogadva a szentírás szavát, tisztelettel övezte szüleit, bálványozta családját, rajongóan szerette hazáját, s felebarátait úgy, mint önmagát. Végül, a mi Garaynak legkibélyegzőbb jellemvonása: szinte a középkori lovag hódolatával tekintett föl a nőre.

Ilyen volt Garay. Egyszerű lélek, de minden ízében nemes, typusa, sőt ideálja a munkás, békés, hasznos polgárnak. Hogy emlékét elsöpörték a tovasuhanó évtizedek, nagy veszteség. Egy Bolyai, egy Széchenyi, egy Petőfi nem lehet ideálunk: oly magasan állanak fölöttünk, szinte emberfölöttiek hozzánk, köznapi lelkekhez viszonyítva, hogy megközelíteni, sőt még nyomukba lépni sem tudunk. Garay pályája nem jár olyan magasan. Azok hősök, ő csak ember, de olyan ember, a kit méltán választhatunk gondolkodásban, érzületben mintaképül.

Nem kevésbé érdekes s értékes még ma is, Garay a költő. Drámáiról és eposairól nem szólok. Nem olvassa már ezeket senki, joggal. Nagyobb compositióhoz nem volt ereje, phantasiája szegényes, szerkesztő ereje fogyatékos volt, jellemeket teremteni s következetesen fejleszteni nem tudott. De kisebb elbeszélő költeményei sorából, melyeken különben tudvalevőleg erősen megérzik Uhland hatása, kiemelkedik egy pár kerek, élénken elbeszélte történet: a hazafias szellemű *Zarándok*, a demokratikus tendenciájú *Mátyás király Gömörben*, az Eötvös *Vár és kunyhó*jának nyomán haladó *Három ének*, az érzelmes betyár-románcz, *Barna Bandi és kedvese*, a humoros *Királyi kaland*. Ezek a költemények megérdemelnék, hogy a feledésből kiemelve az élő irodalom részeivé legyenek. Az irodalomtörténet még két mozzanatot emelhet ki Garay elbeszélő költészetéből.

Az egyik az a merész vállalkozása, hogy Árpád-házi királyainkat 30 balladaszerű költeményben örökitette meg. A ballada Garaynak kedvelt, de egyéniségéhez kevésbé illő műfaja volt, így ezen epikus cyclus legtöbb darabja nem igen sikerült, de egynémelyiknek a történeti érteken kívül van egy és más jelessége: újszerűség a tárgyban (*Aba Sámuel*), drámaiság (*Gyermekrablás*), költőiség (*IV. László*). A másik érdeme, a mire az irodalomtörténet még nem utalt, hogy népmondái és népies tárgyú elbeszélései nagy hatással voltak Tompára, a ki a Garay jelölte nyomon haladt előre, bátrabban és több szerencsével.

Garay lyrája iránt még az irodalomtörténet is mostoha volt. Utaltak arra, hogy dal- és óda-költészetén kevés az egyéni szín. Kezdetől fogva más s néha nála nem is nagyobb és eredetibb költőktől vett ösztönt, sorban Rájnist, Virágot, Berzsenyit, Kölcseyt és Bajzát követte, majd egészen Vörösmarty szellemében dolgozott, végül még Petőfi hatását is megérezte. Igaz, sőt tovább mehetünk. Csak elvétve találja el a dal játszi, könnyed hangját s még közvetlenül föltörő érzelmeit sem tudja természetes bájjal tolmácsolni. Ódáiban meg a magasan szárnyaló fönség helyett némi feszességet érzünk, s itt is, ott is kizökkent a hangulatból egy-egy mesterkéltszó, erőtlen kifejezés. És mégis van valami lyricumai egy részében, a mi, ha elmélyedünk bennük, megragadja a lelkünket s becsesekké teszi őket.

Mi az a varázs, a melylyel Garay lyrája még a XX. század fogékony kedélyeit is megigézi? Nem arra célzok, a mi az irodalomtörténetirők szemében nagy fontosságú, hogy Garay lyrája teljes harmoniában van egyéniségével, hogy költészete hű tükre lelki életének, hanem arra, hogy költészete tárgyaival, a megénekelt érzelmekkel, az alapjául szolgáló gondolatokkal még ma is együttérzésre bírja az olvasót. Fölismerete, vagy talán inkább megérezte, azokat a kérdéseket, melyek a mi sajátos politikai viszonyaink miatt, most is, egy félszázad eltelte után, ép oly égetők, mint Garay idejében, vagy ellenkezőleg, ma már — sajnos — elvesztették izgató hatásukat a nemzet nagy tömegére, noha

talán még nagyobb szükségünk volna ébresztő, fölrázó szerepükre, mint egykor. Ezeket az eszméket határozottan, gyakran szerencsés tömörséggel fogalmazva szívünkbe markol, s a korszakok távolát eltüntető kapcsolattal megdöbent, vagy az ellentét ereje által lehangol.

E megállapítás természetesen nem vonatkozik Garay azon verseire, melyekben a maga egyéni érzelmeit szólaltatta meg. Azok a hangok, melyekre fiúi ragaszkodása, elképzelt vagy átérzett szerelme, családi örömei, a maga szenvedései, vágyódásai, csalódásai ihlették, ma már hidegen hagynak. A költők, ha maradandó hatást akarnak kelteni verseikkel, szívleljék meg Petőfi intuitív, de rendkívül mélyreható tanácsát, melyet a szabadságharcz mozgalmas idején a XIX. század költőinek adott: a ki nem tud mást, mint saját fájdalját örömét eldalolni, az ne vegyen lantot a kezébe! Valóban, a kifejező művészet igen magas fokának kell értékes, jellegzetes és első sorban szeretetreméltó egyéniséggel párosulni, ha a költő a maga személyes érzelmeinek megéneklésével hosszú időre le akarja kötni a közönség érdeklődését. Apró-cseprő subiectív lelki mozgalmak keresett képekbe, szokatlan fordulatokba, csillogó phrasisokba rejtve ideig-óráig tehetnek hatást, s a mint az újabb példák mutatják, széles körre is kiterjedő, lármás hatást, de azok a költők, a kik nem állanak az első vonalban, csak akkor éreztetik «az ének varázsá»-t, ha egy nagy közösség, a nemzet vagy az egész emberiség szívéhez szólanak.

Így Garay is akkor illeti meg a modern embert, mikor nemzetének vagy az emberiségnek szószólójaként jelen meg. Három nagy tárgykörből kelnek életre e költeményei. Ezek — kapcsolatban egyéniségének főntebb kiemelt vonásaival — a szabadságvágy, a demokratikus érzelmek s a nő-tisztelet, de lyrájának ez a három ága alapján véve közös törzsből hajt ki: hazaszeretetéből, mert

Magyar dalosnak lelke s hazája mint
Kagylóval a gyöngy, együve nőttenek...

(Széchenyi István.)

Garay hazafias lyrája, bármennyire vissza tükrözteti Vörösmarty nagy hatását, valami saját szerű, egyéni jellemű. A negyvenes évek költői között ő volt az, a ki legszorosabban csatlakozott Széchenyihez, a ki legjobban fölfogta tanításainak szellemét. Nem az az aggodalom borúján átszűrődő remény szólal meg lantján, mely Vörösmartyt ihlette, nem is Petőfinek kitörő, követelő, bizalommal telt merészsége, hanem az a rendületlen hit, hogy nemzetünk jövője a polgárainak becsületes, kitartó munkájától függ. A szabadságharcz izgalmas napjainak hangulata őt is magával ragadja, s nála szokatlan, erős, szinte lázító hangozgat hallat (*Ütött az óra, Honvéd-dal, Buda visszavétele*), de nem ez az igazi Garay. Az igazi hangjai azok, melyekben a nemzet próféta-lelkű vezérének gondolatait visszahangozza, ostromozza a széthúzást (*Hazámhoz*), munkára, egyetértésre buzdít (*Hymnus, Országgyűlési szózat*) s az ipar, a kereskedés, a technika vívmányainak nagy jelentőségét hirdeti (*Pest gőzöshez*), egészen Széchenyi szellemében. E verseiben csengenek föl azok a gondolatok, a melyeknek éles szava még ma is metsző vádként vagy biztató reményként hangzik fülünkbe, e versei azok, melyeket Garay, öntudatlanul bár, a jövő számára is dalolt. Vajon nem vághatná mai költő is szemünkbe ezt a fájdalmas, lelket maró szózatot:

És most — ez új lét, új regg hajnalán
 Indulsz-e újra veszni, én hazám?
 Állásod, oh hon, aggalomra költ;
 Ingóbb alattad, mint tán volt, a föld.
 Ön táborodban a vész mételye,
 A súlyedésnek megkapott csele:
 Félig kivivott szép babéridat
 Még föl sem tűzted jól, saját fiad
 Saját magadtól megirigyeli,
 Egemás fejről dühvel tépdeli. (*Hazámhoz.*)

Vesztett-e alkalmyszerűségéből az a kis epigrammaszerű verse, melyet az 1843/44-iki *Országgyűlésről* írt:

Országgyűlésről nem tudok,	Országgyűlésről nem tudok,
Oh nem tudok mást dallani:	Mást nem tudok csak egy regét:
Hogy többet kéne tenni ott,	Hogy éles késsel kétfelé
És kevesebbet szólani!	Metszé saját élő szivét.

S van-e nekünk, a XX. század magyarjainak, hőbb óhajtásunk, mint az, a melyet Garay 1843-ban intézett a nemzet vezéreikhez:

Ülnének együtt mindazok,	Mert bár külön zászlók alatt
A kikbe vetve horgonyunk,	Daczos csatákat küzdenek:
Ők szét azért szakadtanak,	Mindegyik egy zászlóra néz,
Hogy jobban összeforjjanak, —	Mely mint egy intő égi kéz
Mi e hiten vagyunk.	Fölöttük fönlebeg.

Az ő, az ő, mi volna más?

A háromszínű lobogó!

(Pest gőzöséhez.)

Ép ilyen megragadó az a szoros egység, a melybe nemes humanismusa és erős hazaszeretete összeolvad. Míg manap a szélső demokratikus irányzat a haza fogalmának eltörlésével, a nemzeti «korlátok» ledöntésével, legszentebb hagyományaink fölázdosása árán kívánja kivívni a nép jogát, Garaynál e kettő, az emberi jog s a hazafiúi kötelesség, a legtökéletesebb harmoniában egyesülve jelentkezik (*Kelet népe*). A népnek, az elnyomott, leigázott, megkínzott jobbágyságnak alig volt nála igazabb barátja, de jól tudta, hogy a nép csak a nemzettel együtt, mint annak alkatrésze, lehet igazán boldog:

A föld rögéhez voltál kötve eddig,
 Hazád földéből most részed lehet;
 A mit szereztél s gyermekid szereznek,
 Örökre bírod s bírja gyermeked;
 Hazád elismer szabad magzatának,
 Egynek adózol csak — az egy hazának.

De ennek aztán mindened, ha kéri!
 Véred, javad, ön s fiad életét!
 Mert szent a hon, mert tőle mindened van,
 Mert te övé vagy és ő a tiéd;
 Szabad magyarnak egy a hitvallása:
 Hogy szép hazáját felvirulni lássa!

(Szabaddá lettél elnyomott magyar nép!)

Milyen áthidalhatatlan úr választja el Garay demokratikus fölfogását a mai socialdemokratiától, melynek hívei a *Marseillaise* hangjai mellett szállnak síkra követeléseikért.

De talán még idegenszerűbb a jelen viszonyok között az a hang, a melyen Garay a nőről szól. Valóban a közép-kor szellemét keltik új életre versei, a csodálatnak, hódolatlaknak, megilletődöttségnek szólamai. Nem állott egyedül e rajongásával. A nő tisztelete általános jelenség volt abban a korban, s Berzsenyi óta, a ki először kivánt méltóbb föladatot juttatni a női nemnek, mind határozottabb lesz a hit, hogy hazánk sorsa szorosán összefonódik a magyar asszony szerepével. Osztozik e fölfogásban Széchenyi, a ki *Hitelét* ajánlotta «honnunk szebb lelkü asszonyinak», és Vörösmarty, a ki nemzetünk fölvirágztatását hölgyeinktől várta. Minden korszak erkölcsi színvonalának legbiztosabb fokmérője az a hely, a melyre a nőt állítja, s így nem a véletlen játéka, hogy a reform-korban, melyet joggal nevezhetünk történetünk arany-korának, ragyogott a legtisztábban a női eszmény. Ekkor, midőn hazánk, szellemi erőben csodálatos gazdagon, a legnagyobbszerű föladatra vállalkozik, s ezeréves multja romjain fölépíti az új Magyarországot, ez ideális föllelkesedésének legköltőibb kivirágzása a nő cultusa. Tegyük világosabbá tételünket az ellentét erejével? Manap, az erkölcsök lazulása idején, mikor a nagy, egyetemes érdekek rovására a kicsinyes, anyagi törekvések erősödtek uralkodóvá, az egyenjogúsítás ürügye alatt lerántjuk a nőt magunk mellé, a lelket eldurvító küzdelembe, a mindennapiság porába, az anyagiság szennyébe. Milyen eszményi magasságba emeli evvel szemben Garay a nőt, a hitvest, az anyát, a honleányt, magasabbra még, mint Széchenyi és Vörösmarty, magasabbra, mint bárki kortársai közül!

Mi a nő? Nemcsak virág, mondja Garay, nemcsak az élet szépsége, illata, drága gyöngy a szív tengerén, szelid csillag a szerelem egén, hanem a magyar haza nemtője, éltetője, egy szebb tavasz biztató sugara (*Hölgyeinkhez*), a nemesebb jövő záloga (*Magyar leány dala*), a ki tette ebresztve a korcs apákat, a haza tűzhelyéhez térítve a férjet, hazaszeretetre nevelve a gyermekeket, egységbe forrasztja Árpád nemzetét. Maga, a világ zajától távol, csak kelti, éleszti a nagy, nemes szenvedélyeket, s megőrzi, állandóvá

teszi a harc eredményeit, de a forrongás, a küzdelem, a diadal, mind alapjában az ő láthatatlan tevékenységének eredménye. Ezért kívánja Garay 1846-ban az *Újévtől*.

Hölgyeket hozz, újesztendő!	De a mit kiküzd a férfi,
Honleányokat nekünk!	Elveszendő semmiség,
A viharral, a világgal	Ha íranta nők szívében
Künn, mi majd csak végezünk;	Ápoló szent láng nem ég.

Íme Garay költészetének értékes motivumai, melyeket örökre eltemetett az idő. Valóban az idő? Nem, mi csak gyáván az időre toljuk a magunk bűnös könnyelműségét, a melylyel nemzetünk szellemi kincseit eltékozoljuk. Mi, egy szerencsésebb kor gondatlan gyermekei, nem becsüljük meg a multat s meghazudtolva Garay szavát, hogy «historiai nemzet vagyunk s így a nemzet sympathiája a historiai elem felé vonzatik», élünk a jelennek, hódolunk a külföldről erőszakkal átültetett divatoknak, elmerülünk a modern kor anyagi kényelmébe és lelki izgalmaiba, de nem törődünk azokkal a lelkes férfiakkal, a kik idealizmussal eltelve, minden erejüket arra áldozták, hogy nekünk megszerezzék a szerencsés jelent. Kiveszett belőlünk a történeti érzék s evvel kapcsolatban a hit az ideális koreszmékben s a költészetben, mely évezredek tanúsága szerint minden magasztos eszme leghivatottabb tolmácsa.

Ily körülmények között nemzetünk jobb érzésű gyermekeinek sorában van-e, a ki nem ismételné Garay tiszta csengésű fohászatát (*Hymnus*):

Kárpátoktól Adriáig
Zengjen hát az ének:
Adjon Isten szebb jövődöt
Árpád nemzetének.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

ÉLET ÉS ÁBRÁND.

Nyolczadik közlemény.*

IV.

A lissaboni kikötő biztos öble változó jeleneteket lát maga előtt elvonulni, mint azon bölcselő, ki az életet kémli, de a közszenvedélyekben ritkán osztozik.

Most a vészmadár szárnyairól rázza a vízgyöngyöket, csapongó röpködéssel érinti a szirt homlokát s föllebeg a légörvény közé. Szelek tánczolnak a tengeren, korbácsolják hullámaikat. Alkonyul. A világlótorony tűszemekkel tekint az elemek harcaira, de a megmentett naszádok sorában nem lel Afrikából érkezőkre.

Majd viszont szélszűnet áll be. A felhőtlen hold andalg; a nap lángarcza szárít és a széles láthatáron alig rezg annyi fuvalom, melynek összege egyetlen hajó vitorlát kifizethesse. A tengerhab lombja, mint egy kilenczven éves aggastyán vére és az utasok béketűrését alföldi homokpusztáinknál is inkább kimeríti.

De a távolból a víz zöld szőnyege fölött nem merülnek-e ki végtére fehérlő pontok? És Lisboa kereskedője, ki nyugtalan arczczal állott egy hegyfokon, s miután az árucikkek lassú szállításából támadó veszteséget kiszámította, aggodva vonult írószobájába, nem hall-e a partokról érkezési jelt dörgegni? Igen, hajók kötnek ki. Néhány matróz, ki az esős évszakban indult el Goából s a Reményfokon tavaszt látott virulni, most nyár közepén átkarolhatja éjszemű kedvesét. S azon kereskedelmi biztos, kinek halá-

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 421., 422., 423., 424., 425., 426. és 427. számaiban.

láért már félgaszt öltött mátkája, Braziliából hazatér nyers terményekkel és vad szívével, mely a tropikus égélj hővérű leányainak szerelmi suttogásai iránt érzéketlen volt. Azonban Afrika fokáról, honnan a látesővel Gibraltárba lehet látni, s honnan egy sas, ha martalékkal jóllakva föllebbent, útjában, míg éhsége viszont ostromolná, éles szemével Lissabon kéklő hegysorait felfedezhetné — ismétlem — Afrikából tudósítás most nem érkezik, noha már hatodik hete a hajóhad elindulásának.

Talán az arabok a nagy pusztákra üzetének és Sebastian király óriásabb talányok megoldása előtt áll, mint Nagy Sándor, midőn Ammon küszöbén a gordiusi csomót szétmetszé?

Talán a portugál lovagok, mint Hannibal serge Capuában, győzödelmeik béréül a kéj rózsavizörvényébe merültek és az élvek fűszerillata közt elkábulának?

Talán a mór háremek ajtai megnyíltak és a lisboai némberek szívkegyeltjei Mulei Moluk országát összerombolván, szellős szökőkutak előtt dagadó divánokon Czirkasszia szőke leányai és a görög szigetek barna női mellett álmodozzák át a holdas éjeket, és a spanyol cachucha, a messinai népdal s jóniai körtáncz bűbajos hatása közt nem lophatnak üres perczeket, hogy a mátkának egy édes szerelmi levélkét s nőknek egy hosszadalmas úti naplót készíthessenek?

Vagy talán, midőn a naszád hadi és magános tudósításokkal terhelve Tangerből kievezett, a vitorlákat muszlim kuruzslók átkai ellankasztották, a matrózokat irigy dsinneke éneke altatá el s ez okból nem értesülhet a keresztyén világ nagyszerű hadi tudósítások felől.

Mindennek volt oka panaszkodni a hanyagsáért; de talán leginkább azon hivatalnokoknak, kiknek fizetése a bódításokból megnyilandó új jövedelmi forrásokig felfüggeszteték és aztán a közvéleménynek, mely gyermekjátéknak tartá az afrikai vállalatot s mégis a győzödelmi ünnepély látmányára hosszasan várakozni kénytelen.

Végre — mert a béketűrésnek is kell egy kis olaj, mely a csalálmok mécsvilágát lobogtathassa — hajó érkezik. Arzillából és nagy összegű tudósítás.

Egyedül a Giron családhhoz két levél van czimezve; belőlük Sebastian terveiről, viselt dolgairól és reményei felől felvilágosulhatunk.

Rodrigo Catharinához következő sorokat intéze.

* * *

Szép rokonom! Türd el, hogy a képzelődés, mely a távolságot röviddé és átláthatóvá varázsolja, hiszen én most is érzem arczomon nagy fekete szemeidnek sugarait, szívom a léget, mely ajkaidat érinti és szivedet körül folyja De mit is akarék mondani? . . . Igen, szép rokonom, türd el, hogy a képzelődés veled társalogjon és elbeszéljek apró eseményeket, melyek ott történnek, hol te nem vagy, s melyek multaknak látszanak, noha még most fejlődnek ki, mert te teszed egyedül jelenemet, és a többi, mit szenvedek s cselekszem, álomnak rémlik.

Nemde badar beszédek, mit mondék?

S mégis Donna Catharina, tagadhatod-e, hogy az eszelősnek, ha szerelem miatt vált azzá, joga van mondani, hogy a rokonszenv — a te rokonszenved — valóság, de a többiek, t. i. dicsvágyunk, a hírszomj, a küzdések és győzödelmeink, árnyjátékok?

Én a végső szerenádra emlékszem, egy balzsamot lélekző éjre, midőn a zene hangjaiban olvadtak föl és tolmácsoltatának keblem rejtélyes vágyai.

Arczod az erkélyek függönyei közül nem bontakozék ki.

Epedtem még látni sugár termetedet, noha hívé, miként az semmi körülmény által nem fog már mélyebben vésődni szívembe.

Te nem jelentél meg.

Én szüntelen vártalak. — És panaszkodtam-e?

De miért tettem volna ezt?

Hiszzen én most is erkélyed előtt képzelem magamat. És mily könnyű elhinnem, hogy az egész hónap, melyet tőled távol a világ más részében tölték, csak üres ábránd, mit néhány perc alatt alkot össze szórakozásom, s mit érdekes leendő elmondani, ha te a szerenád végével részvé-

kenyén fogsz mosolyogni és ajkad varázsa által körödbe idézendsz.

Figyelj tehát, szép rokonom, afrikai kalandjaimra, melyek egy egész tengert vontak rokonszenveink közé, de mégis mindig azon légkörben tartanak, hol te lélekel, s alig rémlenek többnek egy rövid időközi álomnál!

Cadixban vagyunk. — Jól érts meg Catharinám, nem most, mert e perczen körülöttem hervadékony cactus, árnyas pálmalevelek és beduin sátrak terülnek szét. — Cadixban vagyunk.

Hajós sergünk Spanyolország ezen kikötőjéig nem pihent meg.

Midőn ágyuink torka érkezési jelt harsogott, Medina Sidonia herczeg üdvözlő lobogókat tüze a várparkányokra.

Sidonia agg és komor férfi, több csatát nyert, mint párbajt vívott ki; inkább erélyes udvaronc, mint érdekes lovas, nője koros és mégis a herczegnek szerelmi kalandjai nincsenek.

S nincsenek Sidoniának titkos szívviszonyai? — kérdém megütődve. Itt tehát kétségkívül a spanyol hölgyek fekete szemében nem reszket a mór elődök hő szenvedélye és azon góg, mely hódít, féltékeny és bosszul s mely Castiliában terem, Castiliából szivárgott hozzánk, míg Európa hűvösebb égáljai alatt csak üvegházi növény. Ah, mily unalmas három napot fogunk tölteni Cadixban!

Szép rokonom! Így gondolkoztam, de csalatkozám. Mert a kopár vidék tavasszöldre látszék öltözködni.

Mindenütt győzdelmi kapuk köszöntének minket virágterős homlokkal.

Az utcákon üdvözlő dal és réz eszközök zengének.

A kormányzói lak agg márvány oszlopai piperés diszitéményekkel tekintének Sebastian királyunkra. Ők hasonlítottak egy vén francia marquishoz, kinek arca ki van festve és öltözete korával ellenkezik.

Cadix éjfélig volt kivilágítva.

A spanyol lovakok Sidonia táncztermében új szabású öltözettel jelentek meg. Mi, kik egy néhány év óta castilii divatokat utánozunk, érezzük, hogy a spanyol fényezés által

háttérbe nyomatánk. De vigasztalt azon eszme, hogy a férfit tények czímezik és mi oly vállalatért áldozunk, mely mellett elhalványul II. Fülöp s Alba herczeg dicsősége.

Az alkonyt ragyogó báléj követé.

A tánczteremben sok madridi hölgy volt jelen.

Ah, ők búbájjal lejtének és karcsubb termetük, mint az antilopé.

Csak ön, szép rokonom, győzhette volna le Madrid igénydús szépségeit, kiknek minden mozdulatain a három kegyisten varázsa árad szét. Don Diego, egyik ezredestársam, Almeida érseknek kisebbik hugát magasztalta; de ő nekem ellenségem és veled közelebbi viszonyban soha sem volt.

Mihelyt Afrikát meghódítottuk és a hadi fenyíték zsarnok parancsai alól menekszünk, okot fogok keresni egy párbajra vele.

Másnap bikaviadal volt. A spanyolok e játékra hoszszabb törökkel vagynak ellátva, mint mi. Küzdelmük tehát nem oly érdekes, mert kevesebb veszélylyel jár. Tapsolánk, noha a vadállat csak egy embert tiprott szét.

Végre — hiszen Sebastian nem multságért kezdett tengeri úthoz — Arzilla felé akartunk elvitorlázni. Ekkor Sidonia herczeg a királynál udvarolt; igyekezék őt merész vállalatáról levernü; könnyező szemmel rajzolta a marokkoi szultán hatalmát s Portugália csüggesztő belviszonyait; érinté, hogy a haditan kárhóztatja azon lépést, miként lovasságunkat elhanyagolók és gyalog ezredeinkkel hiszszük a beduinokat meghódíthatni. — Kétségkívül Szent Antal, Szent György s minden más égi védőink gyanusan mosolyogtak ily színpadi jeleneten. — «Nekünk győzni kell, — sugá titkon Sebastian Vimioso grófnak — mert a hiú II. Fülöp irigyli vállalatomat.»

Milyen a tenger? Ösmered-e, Catharinám, a tengert? Tudod-e, mi az unalom?

Ha a lovagot minden tökepénzesek, kiktől kölesönzött, egy napon látogatják meg s reggtől estig folynak nyárs-polgári okoskodások hitel és pontosság felől: szép rokonom, ez az unalom.

Ha miután beégeztél egy szerelmi levélkét és szíved azon hangulatot ismeri, mi a valóságos szevedélyé, férjed boudoirrodba belép és arczod még piros a vágy és meglepetés miatt; ha ő ekkor értekezik az étlapról, melyet a holnapi vendégség ünnepélye igényel, a kerevetre heveredik s egyik élv a másikat juttatván eszébe, elfojt egy ásitozást, hogy átkarolhasson és veled fecseghessen, míg imádód lehetőleg órájára fog tekinteni s látja, hogy a légyottra kitűzött idő lefolyt: — oh, a szerénység nélküli férj! — igen, szép Catharinám, ez az unalom.

De higgye el kegyed, szép rokonom, miként ily jele-
netek minden komorságuk mellett meg sem közelítik a ten-
geri unatkozást.

Oh, az óceán egyformasága irtózatos, mert nem ingerel.

Én, míg hajónk szélcsend közt ámolyga, kerestem szó-
rakozást. De delphinek nem lebegtek hullámfodrokon, ten-
geri madarak nem szárnyalának árboczaink előtt és a
vízlap a végtérben sápadt zöld vala, mint az irigység
színe.

Tudhatja kegyed, hogy az irigység legkevésbé vállal-
kozó szenvedély; titkon mindig háborog, de soha nyílt vi-
harra ki nem tör.

A tengert is csupán belső ár s apály nyugtalanítja. Ezen
rejtélyes mozgást a hajó nem érzi; a képzelődés ideglázító
képekké nem alakíthatja.

Én olyan fásult valék, hogy az izgalmak minden ne-
mét sovárogtam. Szívesen kidobtam volna az ajtón vagy
ablakon Manassét, ki elindulásomkor terhes kamatra köl-
csönzött; udvarlanék egy nőnél, kire a férj titkos falajtók
mögött leselkedik; eretnek iratokat szerkesztetnék német-
alföldi eszmékkal tömve, pedig a boldog Szűz látja, hogy
igaz hitű vagyok; szóval: kannibáli kéjekre is vetemedném,
csak hogy henye unatkozásomtól menekülhessek.

Szerencsémre tengeri kór lepett meg; kínaim szórako-
zást okoztak. Néhány óra mulva az árboczkosárról egy
matróz meglátá Arzilla körvonalait. Mi a fedélzetre rohan-
tunk; a hajó, úgy rémlik, gyorsabban lejt; utóbb felénk mo-

solygának Afrika szöke szirtjai, a zöld pálmaligetek, a keskeny utcák és lapos fedelű házak; — és mi a kikötőbe érkezünk.

Arzilla igénytelen város; benne forró lég van és sok zsidó. Föllegvára parányi; Kristóf, az óriás, tenyerén hordozhatná és kicsiny fészek volna egy griffmadárnak.

Lemostam magamról a tengeri út bágyadtságát, öltözetet változtattam, kiléptem az utcára oly szívvel, mely, mint a tavasz, minden ledér szellő miatt csirázik, zöldell és kihajt. De nem árultam-e el magamat, szép rokonom, e szavakkal? — «Teljesen el» — mondaná a féltékenység — s volnál bár féltékeny! — «Legkevésbé sem» — válaszolnám én — s engednéd bár meg e bizodalmas czáfolatot! — «Hiszen — sugnák ajkaim — a férfi mély szenvedélye nem csökken közbeszótt és mulékony kalandok által.»

S aztán — és nem volt-e ez bosszantó? — Ábrahám némbor utódai Arzillában rossz ízléssel öltözködnek. Nyakendőjük sárga, kötényök halvány, arcaikban kevés vér cserg, hús éven túl már testességre hajlók és homokszínűek, mint a cserebogár. — Én szállásomra visszatértem kaland s vágy nélkül.

Midőn éjjeledett — mert a komoly gondolatok homályban s magány közt hódítják meg nedvukatunkat — közdolgokról elmélkedtem. Ösmeretlen világrészben vagyok és nagyszerű merények sorompói előtt. Vészek s hir fognak környezni Minő irányt veendenek hadi vállalataink? — kérdeztem magamtól. — Ah! — válaszolám, de e hangban egy sóhaj és ásitás osztozék — ily gond tábornokainkat illeti. Egyébiránt — szólott fidalgoi gögöm — a nemesi rendnek két hivatása van: egyik, hogy országokat ajándékozzon királyának, másik, hogy a koronás fő száműzetését vagy megaláztatását együtt szenvedje. Mert azon középállapot, midőn a tróntól kell fényt és befolyást koldulnunk, inkább a pórzületésű udvaroncznak, mint lovagoknak való. Afrikában a két eset közül valamelyik hihetőleg elő fog kerülni. — De már éjfél van. — Eloltottam mécsemet s késő reggelig alvám.

Másnap hadi tanácsba szólítanak.

Ott illetlen versenyzés és fonák zajgások történtek. Végre szótöbbséggel elhatároztatott, hogy, míg Mulei Mahomet a békétlenkedő mórokat lobogóink alá fogná gyűjteni, táborsánczaink közé vonuljunk, a hajóhaddal folytonos összeköttetésben maradván.

A marokkoi szultán Alkazárnak, egy közel fekvő városnak, halmain nyugvék s kémlelte lépéseinket.

Ki ez a szultán? — kérded szép rokonom. — Oly lény, kinek kaftánja szegélyét rabok csókolják, csibukját rabok töltik meg, szerelmi kéjeit rabnők elégitik ki, berber ménének kengyelét rabok tartják, fegyvereit rabok töltik meg, dicsőségét rabok énekelik el, álmait rabok lánczcsörgése háborgatja, és ha földfeletti dolgokról akar elmélkedni, Koránját rab papok magyarázzák.

A szultán oly lény, ki nem ösmeri a nemesi rendet, ki a martalékból hűbéreseivel nem osztzik, ki nem érti, hogy országában még száz független ember is van, ököljogot gyakorló és bajnok.

Szép rokonom! Alvarez, egy ékes kalandor, beszélé nekem, hogy Kelet-Indiában létezik egy fa, melynek leveléről méreg csepeg és fojtó gőz terjed. Körében tehát csak homok van és halottcsont. Köre pedig oly széles, mint a mesés lotusé, melynek árnyát napok alatt nem száguldhatja át a szaladó mén.

Catharinam, ily fa a pogány hitűek császára Konstantinápolyban és Fezben.

De afrikai vállalatainkra kell visszatérnem. Mi ásók a sánczokat húsz napig, mint a vakondok túrja titkos termeinek keskeny járdáit.

Alacsony foglalkozás volt ez. Szerencsénkre Sebastian szeszélye változékony, mint rendszerint a nők és néphódítóké.

Hatszáz lovasunk vala, mert sergünk többi része gyalogságból állott, kivéven néhány condottieri zsoldosait, kikre természetesen támaszkodni is alig lehetett.

— Csináljunk magunknak görbe napot! — szóla olykor királyunk.

És miből állott e görbe nap? Elmondom kegyednek.

Midőn hajnalodék, Sebastian ezredesi vagy kapitányi egyenruhát ölt magára. Ilyenkor aztán betolakodék sátrába Tavora gróf, egy sinecurista «főhadvezér» czim alatt.

— Felsőleges uram, — szól — a hadi tanács meghatározta, hogy lovasságunkat, mely egy balötlet miatt csekély számú, ne fogyaszszuk eredmény nélküli portyázatok által.

— Ej, ej, Tavora gróf! — válaszolja a király — ön nem látszik akarni, hogy azon egyén, kin Portugália, Brazília és Kelet-India gyémánt koronája ragyog, halántékai köré friss babérleveleket tűzzön. Elődömtől érdem nélkül nyertem hatalmat; karom által szándékozom szerezeni dicsőséget, mely a diadém fényét elhomályosítsa. Édes Tavora gróf, engedelmével én és Rodrigo ezredes beszáguldozzuk a vidéket, fölégetjük a vetéseket, nyeregkapánkra mór fejeket tűzünk és sátrainkba vezetjük az iszlám háremek fekete szemű hölgyeit. A szép némberek karcsuk égaljés vallás-különbség nélkül és a dicsőséget merész kaland s komoly haditerv egyaránt tenyészti. Szerelem es veszély a lovag jelszava. Tartsa ön, míg visszatérünk, rendben a táborn!

— De felsőleges uram! . . .

— Ne kockáztasson, Tavora gróf, semmi további észrevételt!

Ily érdekes párbeszéd után rögtön méneinkre vetjük magunkat.

Mig viharként röpködünk rónán és hegyeken, Sebastian érezni látszik, hogy talán felette szigorún bánt fővezérével.

— Tavora gróf nem tudja. — szól ekkor királyunk — hogy Jugurthát is portyázat által győzték meg a rómaiak.

— Mennyi idő alatt? — kérdezte közelebből egyikünk.

— Azt nem említé a dominicanus, ki mindig deákul és a rómaiak nagyságáról beszél. De miután mi legfeljebb hat hétre elfoglaljuk Marokkot, nekik is hódításaik sokkal több időbe hihetőleg nem kerültek.

Szép rokonom, portyázataink engemet néha elkedvetlenítenek.

A naptűz átokként függ fejünk fölött, lovaink lába hév fővényben fördik, egy forrás vizgyöngyeiért szívesen felolvasztanánk ruhánkról minden aranyat.

Végre zöldelet, falvak és vetések avarrá vált helyeire érünk. De a mór elégette aratását és kunyhóit. Nem vár kanóczainkra.

Előttünk gyanus árnyakkal fák lombjai kaczerkodik; az erdő szélén sátrak fehérlenek, tűz ég, kék füst kovályog, fegyver csillog.

«Arra, arra!» kiáltjuk. Lankadt lovaink mellét tajtékszőnyeg borítja. De a sátrak eltűnnek, a mórok szétszáguldoznak, egy részök erdőben keres menedéket.

Ezek gyalog rejtőznek és hihetőleg barlangokban.

A vadon előttünk áll, mint egy tövisdisznó, minden érintésre sebekkel fenyegetve. Ösvényei lesek tömkelege, fatetőin ólalkodás.

Ha visszavonulunk, martalék nélkül érkezünk haza, ha folytatjuk az üldözést, lovainkat haraszt és szírtarabok gátolják, fülünk fölött nyilak röpülnek és legbátrabb társainkat láthatatlan arabok golyói öldöklük.

Néha az éj sápadt síkokon lep meg. A távolból sakál, körülünk szél süvölt; lábaink alatt ingoványok sülyednek alá és idegeinkbe lázat olt a hév zóna lege, mely éjenként gyorsan változik és szertelenül hűvös.

Az apró csatározásokat megtiltotta a szultán. A mórok minket ingerelnek és tusa nélkül tovább száguldoznak; ritkán térhetünk tehát prédával táborunkba.

Mulei Moluk pedig Alkazar hegypárkányán pihen kedvező körülményekre várakozva. Serge egy terhes felhő, melyet mi Szent Antal és Szent György segítségével szétoszlatni fogunk, mint közelebről II. Fülöp erős flottáját a vihar. — De mikor? Ez még kérdés.

Van idő, midőn kezdem hinni, hogy egy tornánál veszélyesebb lehet összeütközésünk. A halálkoczká táborozáskor az ifjat és bátrat fenyegeti. Szép rokonom, én fekete fürtödöt és szemeidet mindig imádtam. Ezeken kívül semmi gyászsínt nem óhajtanék rajtad látni. Termetedet s a bűbajt arczodon még inkább kiemelné ugyan egy fekete fátyol és

az éjsötét öltözet. Igaz, kiemelné. De én önös vagyok és nem követelem, hogy emlékem fölött könnyezve szépülj. Nem, Catharinám! Én élni s győzni fogok; s míg viszont találkozhatnánk: te a szépség s én a hír diessugaraival homlokainkon, addig, szép rokonom, Isten veled és minden gondolatom!

Rodrigo.

* * *

Azon háromsorú evezős, mely Sebastian parancsait Portugáliába volt megviendő, Rodrigo levele után még néhány napig horgonyzott Arzilla révében.

Ezalatt egy tengeri orvos, ki fürge, figyelmező és hideg véralkatú volt, Pedro Gironnak későbbi eseményekről küldött rövid, de elfogulatlan tudósítást.

Szerinte Mulei Moluknak főtörekvése volt bevárni, míg a portugál seregek országában előnyomulnak. Ekkor ő meg akart gátolni minden összeköttetést a hajóhaddal és Sebastiant vagy éhséggel sanyargatni, vagy eldöntő ütközet által semmivé tenni.

Czélját sikeresen előmozdította a hízélgés nagy mestere, Vimioso gróf, ki négy év előtt pörbe idézteték, mert hadosztályát könnyelmű hévvel már csapatok üldözésére vezetvén, sivár helyekre érkezett, hol azt éhség és véletlen megtámadások emészték föl. A síma udvaronc el nem feledé, miként a marokkoi szultán ellen indult had fővezére kárhóztatta volt őt legszigorúbban. Tehát most úgy körülhálózá Sebastiant álokoskodásokkal, hogy ez gyáváknak kezdé tartani tábornokait, kik a tengerpartoktól messze távozni vonakodtak. Tavora gróf nem birt elég magas jellemmel nézeteinek okszerűségére támaszkodva eltűrni a király roszszalását és a fölízgatott ezredek vádjait. Midőn tehát észlelé, hogy Vimioso kalandor tervei a közvéleményt teljesen megnyerték, maga hozta javaslatba, miként a sereg kiköltözvén erős táborsánczaiból és a hajóhaddali folytonos összeköttetést megszüntetvén, Larache felé nyomuljon.

Másnap, azaz július 29-én Sebastian el is indult.

V.

Ha Rodrigo apró portyázatok helyett az afrikai ezredek oly győzödelmeiről írhatott volna, melyek fényökkel elhomályosítják Róma küzdelmeit és Cæsar diadalát: akkor is e hír, e közöröm Catharinát nem érdekelné,

S találhatnál-e a divathölgy szemében fájdalomkönnyet, ha Rodrigo levelén éjszín pecsét volna; ha a sötét sorokról a kín jószérzete lobogna föl és a mord betük hirdetnék, hogy Mulei Moluk minden zászlót elrabolt, Arzillából és Tangerből kiszorította a keresztyéneket, a szaladó hajóhadat tengerörvény közé sülyeszté s megjelenend Lissabonban egy Koránnal Krisztus-gyűlölettel, hogy a székesegyház tornyait levervén, helyökre iszlám minaretteket építsen és mór kapukat? Találnál-e e tudósításra bűgyöngyöt és zsibbadt szívet Catharinánál? Másszor kétségkívül. De most, e perczen, az ábránd ezen holdvilága és az érzület e káprázolati közt, most, midőn a kedély önmélységét méri és szédeleg, most, — de miért ne mondanók ki e szót? — talán nem.

Mert mit ösmert jelenleg Catharina mást, mint szerelmét és a bűnbánatot?

Ő egy gyors nézelettel végig futott Rodrigo levelén és benne csak vallomásokot látott, — egyebet semmit.

Elefántesont ujjai jéghidegen hajták be a megtört ívet, hogy egy szekrénybe, a közlekedések nagy czintermébe, minden utógondolat nélkül temessék el.

Ő e levelet másodszer át nem tekintette volna, félvén, hogy unokaöcscse iránt közönye gyűlöletté változand.

S Rodrigo volt Catharina utolsó udvarlója.

* * *

Pedro Giron figyelemmel kíséré a tábori orvos minden szavát.

Aztán elővette a portugál királyok családfáját, mert gondolá, az emlékezet csalhat.

Ujjait a föltárt pergamen-tekerésre tévén, neveket olvasott ki.

— Henrik, — itt megállott, de kevés szünet után folytató — II. Fülöp spanyol király, savoyai, pármái és braganzai hercegek, Antal cratoi prior és a francia királyné. Itt volnának a trónkövetelők. Henrik! Henrik! — sóhajta — ő pap, és én megbántottam őt; de legközelebbi örökös. Bibornoki süveg s korona — görbe bot és sceptrum! De ki kezés a jövendőről? Ha annak daczára, hogy Róma alattvalója nem lehet Lissabon kényura, győzne a következési jog? Mit tennél akkor, Pedro Giron, te népszerűtlen férfi és még minster sem? A tömeg minden ismerete néhány előítélet és hagyomány. Nála a trón több, mint egy aranyozott karszék bársony mennyezettel. Én is körülményszerű intézménynek tartom a királyi hatalmat. Ekként legalább eredményben egyeznénk. De ha Pedro Giron mondaná: «Henrik vén vakbuzgó és erély nélküli; s Portugália, ha elsülyedni nem akar, e vészterhes idők számára bajnok királyt válasszon! A Braganza-ház sarjadékai ifjak és bajnokok». Ha, ismétlem, én így szólanék, mit válasszóna a tömeg, e vad csorda, mely méltatlan arra, hogy Proteus, egy száz szemű és előrelátó férfi vezesse? — «Éljen Henrik! — ordítaná — mert létezhetik-e érdeme-sebb, mint az, kit következési jog által az Ég jelelt ki isten-helytartóul?» — «Jól van, éljen tehát Henrik!» — kiáltom én is. — Gironnak mindig kezet kell fogni asikerrel.

— De — folytató Pedro, nemével a nyugtalanságnak, mely hideg véralkatával ellenkezik — nincs-e igen korán e számítás, ezen alkudozás a jövendővel? Lássuk még egyszer, mit ír tudósítóm!

Pedro kezébe vette a levelet, de nem olvasta, mert emlékezetébe mélyen vésvé voltak annak minden sorai és ajkai ismételték a tábori orvos híreit kihagyás és változtatás nélkül.

— Az afrikai seregben — szóla rövid szünet után — vannak agg katonák is, kik értik a fenytéket, de korunk elpuhult, és Sebastian! . . . neki nincsenek gyermekei. — Én ösmerem Mulei Molukot. Ő gögös mint Eblis, a Korán legnagyobbavagyóbb ördöge; mégis büszkesége oly vállalatokra soha sem csábitotta, mely csillámlik, de kétes és hiú, lo-

vagias s könnyelmű. És Sebastian! . . . neki nincsenek gyermekei. — S ki az a Vimioso? Kontár udvaronc, ki énjét bálványozza, mint én és Alcaçova gróf; de aztán nem tudja a márt megtagadni holnapért, egy ötletét föláldozni egy tervért, bosszankodását a bosszuért. Ő gyűlöli Tavora grófot s helyette megbuktatja a hont. Sebastian, mint lát-szik, hallgat tanácsára és neki nincsenek gyermekei. — S helyes volt-e többnyire mind gyalogezredeket vinni Afrikába? Igen, ha homok közt akarunk fidalgoink számára sivár temetkezőt építeni. A mórok — s ellenök gyalog ezred! Mit árthat egy nyíl a sasnak, ha őt a kilőtt vessző maga légkörébe nem kísérfheti? Ily sereget vinni Marokkoba! . . . és Sebastiannak nincsenek gyermekei. Aztán szét kelle-e szakítani a hajóhaddali közlekedést; szükség volt-e ketté vágni a visszavonulás lehetőségét, midőn egy tábornak lelke Vimioso meg Sebastian . . . és Sebastiannak nincsenek gyermekei? Én ösmerem az utat Larache felé, ösmerem Alkazar-Quivirt, a tavakat és Lukkos sátéit; ösmerem d'Acunta tudósításaiból, ki pontos kém volt, mert II. Fülöp spanyol király kéme. Ha Mulei Moluk elfoglalja Lukkos balpartját, a rohanó folyam gázlóit védi és egyik szárnyával elrekeszti a visszavonulást ott, hová mocsarak és ingoványok nem terjeszthetik ki áruló karjaikat, s ekkor ad jelt megtámadásra: — de miért rajzoljam e képet tovább? Ki ne tudná, hogy Sebastiannak nincsenek gyermekei és Henrik bibornok trónörökös?

Pedro még egy érdekes megjegyzést tőn s aztán hivatalos foglalkozásokkal hűté kedélyét. — A tábori orvos levelét pedig leghűbb barátjával, Alcaçova gróffal sem közlőtte. Másnap Lissabon társas körében a fidalgok nevezetes eseményként beszélgették Gironnak szeszélyes ötletét, ki, noha Henrik bibornokkal mindig versenyzett, míg ez kormánypoleczon ült, most az igénytelen aggastyánt magányos kolostorában meglátogatta.

— Pedro örökké kedélyes ember volt s érzületének regényes egyszerűségéről semmi kétség — állíták Lisboa bájos úrhölgyei.

Giron mindig sokat tartott a nők helybenhagyására.

VI.

Nyár és Figueira-vásárpiacz — égalj, égető és száraz — nép, lármás és tolongó: nem alkalmatlan-e e kép még gondolatban is?

Egy úrhölgynek ékes hordszékét vont a néhány szolga a Figueira-piaczon keresztül. Lisboában a látogatások rendszerint ekként történtek.

Kábitó rekkenőség volt, mintha egy dæmon a kiterjesztett erősségben nagy csoport légszeszt meggyújtott volna, vagy mintha a természet füstölgő lávafolyam párázataiból terjesztene gőzkört Lisboa égére.

— Jeget, jeges vizet Sierra Branca barlangjaiból! — kiáltják a sátrak körül, és a hordszék lassan tovább halad.

— Olvasót kagylóból, láva s kláris olvasót! — Alamizsnát Szent Ferencz-szerzet számára! Alamizsnát!

A tömeg zaja süketít, a félmeztelen nép tolong és veszekszik.

Itt a folyosókon és bódékban olcsó eledelek ingerlik a naplopó szájját; félzsoldú közkatonák, hitel nélküli kézművesek, napszámosok és kalandorok, kik a két föld-sarkot ösmerik, alkusznak az étárussal szitkok közt Madonnára és Szent Antalra hivatkozással s fillér fölött.

Ott ragyogó boltok csábítják drága kitételeikkel az átmenőket. Barna ébenszemű divatárusnők mutogatják brabanti csipkéiket, a bocharai rubin ékszer, a kasmiri könnyű nyakkendőket, a chinai gyapottszöveteket, a persa kelméket, a kelet-indiai gyárnak finom készítményeit, s míg a sennorákkal élénk párbeszédbe vegyülnek, kaczer szemök titkos jeleket vált az ifjú fidalgoval, ki kalandokat sovárog, noha azon nőnek, kit a férj tudta nélkül kísért ide, örök hűséget esküvék.

A Figueira-piaczon a zaj szünetlen növekszik.

A hordszék lassan halad, a nap még rekkenőbb.

— Sorbetet, gyümölcsöt, fagylakot, frissitőt, fillért és alamizsnát! — Mindenfelől e kiáltás cseng és züg

Aranyozott és himes öltözetek, vászonmez és koldus-

rongy, baret, csuklya, katonai egyenruha, könnyü nőfátyol, castiliai mantillák s viszont koldusrongy, fény és nyomor álomszerűleg bontakoztak ki s vegyültek föl. Mert a tolongásban az egyéniség széteszlik és csak a tömegnek van képe, kifejezése. S e kifejezés egy siréné és bacchansé volt.

A hordszék ékes arkádok előtt haladott, míg körüle kiálták: «Sorbetet, alamizsnát, frissítőt, fagyaltot, alamizsnát! Adjatok alamizsnát a *Lusiad* írójának!»

Éles nősikoltás hangzék; a hordszék függönyei szétvonattak; Catharina d'Atayde sápadt és halálmerev arcza kitekintett. Előtte egy esdő néger állott.

Oh, e jelenet rémületes volt.

B. KEMÉNY ZSIGMOND *kéziratából közli*

PAPP FERENCZ.

KÖLTEMÉNYEK.

Az öreg csónak.

Tenger partján elhagyatva áll egy öreg csónak,
Nem is szállnak már beléje, hej! nem tartják jónak.
Mellette most felczifrázott, új csónakok járnak,
Őrülettel, vakmerően szaladnak az árnak.
Nincs ezeknek evezőjük, magyar cserből vágott,
Holmi bűzös masinákkal szelik a hullámot.
Háromszinű magyar zászlót hetykén sutba dobnak,
Hazug jelszók cifra rongyát tűzik lobogónak.
Nézi, nézi a vén csónak ezt az új világot,
Arra gondol, mennyit küzdött, hordott, fáradt, látott;
Eszébe jut ifjusága, nagyratörő álma,
Melynek ha volt dicsősége, nem volt boldogsága.
Koszorú is függött rajta, babérral átfonva,
Szép asszonyok mosolyától verőfénybe vonva.
Hordott művészt, dicsőséget, csengő boldogságot;
Kicsiny és nagy koporsókban egy egész világot.
Hordott királyt, koldust, latrot, áruló barátot,
Mennyi fényt és mennyi árnyat, mennyi örvényt látott...
Kettészelt hab összefutott, vesztegel a csónak,
Zúgó habok, ember ajkak hozzá már nem szólnak.
Mire való korhadt fája? Fejszét neki! fejszét!
Huzzák ki a sziklapartra, hogy szétverjék ott, szét!
Azután meg csóvát neki, ég majd, mint a máglya,
Felcsap, fel a csillagokig háromszinű lángja!

Levelek.

(Népies ballada.)

Siralom Bosznia	A kápolna felett».
Sok szegény anyának ;	A bileki postán
Az özvegy fiát is	Napi munkát végzik,
Elvitték bakának.	Holt katona czimét
Egyszer csak levél jött	Fejcsóválva nézik.
Nagy kerek pecséttel :	Ráírnák tintával :
«Mehalt egy közlegény	«Mehalt már az árva,»
Ezelőtt két héttel,	De akad egy köztük
Bileki temetőn	Ki az anyát szánja.
Nyert nyugovó helyet,	Szegény postás ember,
Sírja hatodik sír	Szive volt, szeretett ;
A kápolna felett.»	Ismert kint, bánatot,
Olvassa a jegyző	Apa volt, s temetett.
A szegény anyának,	Letette hűséggel
S vigasztalja : «Mehalt,	A baka sírjára,
No de majd föltámad.»	A mit az anya írt
Az anya szótalán,	Keserves kinjába.
Könytelen hallgatja,	Évekig, évekig
A beszédre csak a	Jöttek a levelek,
Fejét bólingatja.	Az irás rosszabb lett,
Kitámolyog lassan	Remegtek a kezek.
S hazafelé menet	Karácsony estéjén
Folyvást azt mormogja :	Jött a legutolsó,
«Majd irok levelet.»	Kivitte a postás,
Ír reggeltől estig	Betakarta a hó . . .
Ajtaját bezárva	
S ha kilép a házból,	A halott sírjára
Csak a postát járja.	Rásüt a hold fénye,
«Szerelmes fiainak	Az irás megzörren,
Adják e levelet	Mintha csak beszélne.
Hatodik sír épen	A levél elmondja

Halkan a fejfának
S a fejfa megsúgja
A szegény bakának:
«Beteg vagyok fiam,
De nehezen várlak.
Karácsony estéjén
Talán csak meglátlak.
Ünneplő ruhámat

Kimostam fehérre,
Felöltöm, s úgy megyek
Elédbe, elédbe
Szerelmes fiamnak
Adják e levelet
Hatodik sír, épen
A kápolna felett.»

GRÓF ZICHY GÉZA.

SEBASTIAN VAN STORCK.

(Eszményi arczkép.)

Adrian van de Velde vagy Isaac van Ostade téli képe volt. A fagyos évszak minden gyöngéd költészete és minden gyöngéd vígasza benne volt az ezüstté vált levéltelen ágakban, a korcsolyázók prémes öltözékében, a fehér ködfályol alatti vöröstégla házhomlokzatok melegségében s a távolba tűnő lovas-katonák mellvértjén a sápadt napfény csilámlásában. Sebastian van Storck, kiről elismerték, hogy a legtöbb kellemmel korcsolyázik az egész tömegben, amint vég nélküli útvesztőben tova iramodott a fagyott vízmező nagy felületén, legjobban szerette ezt az évszakot, teljes érzéketlenséget, vagy legalább is teljes nyugalmat kifejező volta miatt. A föld lélekzetnélküli szunyadásban pihent, vagy pihenni látszott, mi megfelelt az ifjú sajátos hangulatának. A nehéz nyár felszárította a most holtan jég alatt fekvő mezőket s az élet nyüzsgő, versengő világát bocsátotta szabadjára, a mi igen kellemesen vöröses barnán és sárgán csillogott Albert Cuyf festőnek, de szinte úgy látszott, hogy megfojtja Sebastian van Storck-ot. Pedig a honi tél minden értékelése mellett, Sebastian nem volt teljesen hollandi. Spanyol származású és katolikus anyja a holland physiognomia egészséges üdeségéhez a szín és alak oly gazdagságát adta, mely alkalmas volt a fiatalság látszatának jóval a másoknál szokásos életkoron túl való megőrzésére. Az arczkifejezés ez összetett volta elbűvölte Isaac van Ostade szemét, ki megfestette arczképét egy ily társas korcsolyázáskor készített vázlat után, mókusfark forgójával és prém karmantyújával, a gyermekkor minden szerény kellemével. Mikor tanítója ajánlatára tanulmányairól, egy messze belföldi helyről nem régen hazatért, hogy mint tanítója javasolta, visszanyerje a testi erő némi veszteségét, már nem csupán a kora ifjúság örömteli közömbössége tűnt el. A tudós, kiről azt állították, hogy egy meglepően új

philosophia tételeit adja elő, húzódva attól, hogy nagyon korán megzavarja a rábizott tanítvány finom intelligenciáját, talán becsületbeli dolognak tartotta, visszaküldeni szüleikhez őt, kinél valószínű volt, hogy mások bármiféle elméleti tüze rá átragad; mert a levél, melyet írt, sokat foglalkozott az ifjú értelmi félelmetlenségével. «Most még» írta «a fiatalok jellemének megfelelően inkább a kíváncsiság, mint az igazsággal való törődés hat rá. Bizonyos, hogy meglepően különbözik kortársaitól az erős szellemi gymnastika iránti szenvedélyével, mit legtöbb ifjúra nézve gondolkodás-módjának alantas jelleme ellenszenvessé tesz s a miben ő oly félelmetlenséget mutat, mely időnként elhiteti velem, hogy végső hivatása talán a katonai élet, mert valóban gondolkodás módjának szigorúan logikus irányzata mindég a gyakorlatihoz vezet ki őt. Ne értsenek félre! Most csak szellemileg buzgó s mi az élethivatást illeti, az előszeretnek semmi határozott jelét nem adta. De oly értelemben látszik nekem gyakorlatinak, hogy tételei azonnal életet öltének számára, hogy mindig mint valami magától értetődő dolgot keresi tényleg létező egyenértékűket — a létezésnek azt az irányát, a mely tényleges folytatása lenne gondolkodása irányának. Ez az értelmi egyenesség vagy őszinteség, melyben az én gondolkodásom szerint megvan a szépség egy neme, rám, bevallom, valami átható tulajdonsággal hatott vissza». Ezt az «átható tulajdonságot» valóban mások is sokan tapasztalták, emberek, kik éppen nem szellemi foglalkozásuk — a szellemnek bizonyos izgatottságát az ő jelenlétében, mi különösen ütött el az ifjú szokásainak és környezetének oly féltékenyen őrzött nyugalmától.

A korcsolyázókat figyelők tömegében, kiknek szeme oly elégedetten követte Sebastian van Storck mozdulatait, voltak a férjhezadó lányok anyái, kik egyszeriben udvarolni kezdtek e gazdag és előkelő ifjúnak, a mint gyönyörködő szülei most, hogy férfikorba lépett, nekik bemutatták. A holland aristokratia minden kellemét összeszedte, hogy a téli reggelhez illő legyen, s a korszakra jellemző, hogy egy nagy állóhelyen ott volt a művészek társasága, a nekik legjobban tetsző fényre s árnyra várakozva. A művészek valóban akkor éppen fontos testület voltak, mint természetes következményei a nemzet nehezen nyert jólétének; ők segítették a nemzetet a derült és mégis gyöngéd egyszerűség teljes tudatosságához, melyet az szeretett, melyért oly bátran küzdött s kész volt bármely pillanatban ember vagy tenger ellen újra megküzdeni. Thomas de Keyser, ki mind a

többieknél jobban megértette annak a különös új atticismusnak természetét, mely a pusztaság sós határvidékeken át útat talált a világba s kíváncsi volt, hogy legeslegtökéletesebb példánya, úgy, mint ő elgondolta, valaha tényleg látható lesz-e itt, meglátta végre élénk mozdulatban Sebastian van Storck személyében s szerette volna arczképét megfesteni. Kissé meglepte, hogy az ifjú elutasította az ajánlatot s nem is oly előzékenyen, mint gondolták.

Hollandia épen akkor, Spanyolországgal folytatott hosszú küzdelme után, a tökéletes jólét egy rövid korszakában babérain pihent, mielőtt másfajta gondok kezdődtek. Hogy a sötétebb kor visszatérhet ismét, elég világosan érezte az idősebb Sebastian — a Hallgatag Vilmoséhoz hasonló kor, a maga örült polgári ellenségeskedéseivel, mely hasonlóan erélyes személyiségeket követelne s azoknak hasonló kedvező alkalmakat nyújtana. Különben is jelleme becsületes szívélyességéhez tartozott, hogy bámulta azokat, kik a világban «boldogulnak». Ő maga csaknem gyermek-ségétől fogva összeköttetésben állt a nagy eseményekkel. Tagja volt a Törvényhozó Testületnek, mely oly nehezen tűrte Frigyes Henrik királyi magatartását, jelen volt a münsteri gyűlésen s szembetűnő szerepe van Terburgh-nak ama gyülekezetről festett képén, mely Hollandiát végleg elsőrangú hatalommá erősítette meg. Még friss volt a hősiesség emléke, melylyel a nemzeti jólétet létrehozták — a levegő, még tele visszhangjával s nagy-szerű mozgalmával. Volt egy hagyomány, a mit fenn kellett tartani: nem volt szabad a kardot hüvelyében pihenni hagyni. A korszak még mindig alkalmas volt a nemes becsvágy elő-idézésére s e fiú, kinek természetes adományaitól annyit lehetett remélni, szerepet játszhatna, legalább mint diplomata, ha a mostani béke tovább tartana. Nem mondta-e a tudós férfiú, hogy természetes hajlama mindég a gyakorlatira vezeti őt? S csakugyan ama Hallgatag hős emlékének megvolt a maga varázsa az ifjúra. Midőn, körülbelül ez időben, Peter de Keyser, Thomas fivére végre leleplezte annak kalapált bronzból és márványból készült sírját a delfti *Nieuwe Kerk*-ben, a jelenlévő kis társaság egyik tagja volt az ifjú Sebastian s nagyon élvezte az emlékmű hideg és elvont egyszerűségét, mely annyira megegyezett az alatta alvó hős nagy, elvont, ki nem mondott erejével.

Teljes ellentétben mindazzal, mi a művészetben elvont vagy hideg, Sebastian otthona, a Storck-ok családi lakhelye — egy ház, melynek homlokzata még mindig él Jan van der Heyde

egyik nyugodt architektúrás darabján — gondos és serény jólétében olyan volt, mintha magának Hollandiának kivonata tükröződött volna vissza «felvirágoztató geniusának» minden szerencséjével egészen természetszerűleg a nemzeti izlésben. A nemzet megtanulta, hogy beérje oly vallással, mely a dolgok külsőségeiről keveset vagy semmit sem mondott. De talán úgy képzelhetjük, hogy a vallásos szellemből átment valami, az erők átváltozása törvényének megfelelőleg, a tisztaság iránti aggályoskodó buzgalomba; a holland házak komoly, régimódi conservatív szépségbe, mely azt jelezte, hogy az az élet, melyet az emberek bennük folytattak, természetszerűen szerető és tiszta.

Hollandia leggondosabb virágtenyésztői törekedtek ügyességük legválogatottabb teremtményeivel ellátni van Storck polgármester kertjét, mely az ablakok alatt az oszlopos csarnok mindkét oldalán s a hozzá vezető középső fasor öreg bükkfái mentén terült el. E ház, Haarlem városától nem egészen egy mérföldnyire, természetesen gyülekező helye lett a művészeknek, kik akkor szabadon belevegyültek az előkelő társaságba, útmutatásokat adva s kapva a családi festőiségére. E ráérő teremtések — ráérők mindkét részen — a holland virágzásnak megfelelő kiegészítői voltak, az akkori felfogás szerint. Az idősebb Sebastian szinte kívánni tudta volna, hogy fia közéjük tartozzék: befolyásos publicista vagy államférfiú után legjobb volt annak lenni. A holland épen akkor kezdte látni, országa mily kép volt — csatornái és *boompijs*-ei és végtelen, szélesen megvilágított rétjei s a furcsa vízpartok ezer mérföldje: s festőik, az önmagáért való tájképnek első igaz mesterei, további felvilágosításokat adtak nekik e dologban. Mindazok számára, kik látni akartak, bizonyítékokat hoztak a színek gazdagságára mindenfelől e szomorúnak gondolt földről. S mindenekfelett: kifejlesztették az interieurök iránti régi németalföldi izlést. Az a számtalan *genrekép* — társalgás, zene, játék — valósággal a regényolvasás egyértékűi voltak arra a korra nézve: a maga valóságos élete a maga sajátos körülményei közt tükröződött vissza az eszményítés különböző fokán, (ugyszólván) a valóság iránti érzék kisebbitése nélkül, de az érdeklődésnek mindinkább tisztuló és tökéletesedő élvezetével. A maguk életével magyarázva — mint történetük minden tanulmányozója tudja — a családi élet mulatozásait, ez élet ideálja volt, mit e festők megfestettek, az otthon ideálja egy oly országban, hol az élet uralkodó érdekei végre is nem érvényesülhettek a szabadban. A földi földnek — az öreg Ádám valóságos

nyers földjének — ez az ideálja nagyon különbözött attól, mit ájtatos olasz festők Itália életéből felidéztek, de legjobb példányképein nem volt minden természetes vallásosság nélkül való. S egy annyira nemzeti és honi földhöz tartozó szépségtypus létrehozásában a tisztán holland művészet hívei érezhették, hogy az olaszosok, mint Berghem, Bell és Jan Weenix, hasztalan mentek el oly messzire.

Sebastian finom szervezete s éles intelligentiája a művészetek alapos megértőjévé tehetnék volna, a mint ezt megjegyzései találó voltával kimutatta a művészek amaz összejövetelein, melyeket atya úgy szeretett. De igazában a művészet oly dolog volt, melyet épen csak el tudott tűrni. Miért gyarapítani erőltetett és műtermelés által a versengő, mulandó lét egyhangú árját? De mert tényleg oly sok művészetet talált maga körül, kényszerítve volt (hogy úgy mondjuk) magát vonatkozásba hozni azzal, belőle kideríteni s elfogadni azt, a mi legkevésbé ütköznék bele, vagy a mi épen előre is vihetné kissé a maga jellemző tendenciáit. Mivel félreismerhetetlenül féltékeny volt némileg szellemi érdeklődéseire, azt lehetett volna hinni, hogy jobban szereti az élettelen természetet, mint az embert. Pedig egy csöppet sem szerette Wynants meleg homokzátonyait, sem a régi holland erdővidék ama félelmes maradványait, melyek még élnek Hobbemanál és Ruysdaelnál, s még kevésbé a római akadémiai csoport élénkszerű tájképeit, noha a légkör tiszta távlatába engednek menekülni. Mert bár Sebastian van Storck nem akart utazni, szerette a távot — élvezte a dolgok távrolról nézésének érzését, mely, mintegy magának a térnek széles szárnyain, valóságos környezetünkbeli messze elvisz. Művészi dolgokban ezért legjobban szerette amaz *à vol a' oiseau* látványokat — a végül szárnyra kapott kalitkás madárét — a minek titkát ismerte Rubens és még inkább Philip de Koninck, kinek négy válogatott műve foglalta el szobája négy falát; látomásos menekülések éjszakra, délre, keletre, nyugatra egy messze táruló, bár — be kell vallani — némileg komor tájra. A negyedikért közülök egy csodálatosan eleven Metsu-t cserélt el anyjával, melyet nem régen örökölt s a mely magát anyját ábrázolta. Ez volt az egyetlen dísz, mit megengedett magának. E nyugtalan s nyugtalanak látszó ház közepéből, mely tömve volt sok nemzedék butorával s kedves kis ócskaságaival, egy hosszú folyosó vezette a ritka látogatót föl egy csigalépcsőn s ott (ismét egy hosszú folyosó végén) mintha az egész fecsegő holland világtól elzárva találta volna magát s annak a csodálatos nyuga-

lomnak ölelésében, mely szintén lehetséges Hollandiában. Itt átengedhette magát Sebastian a szeretet egyetlen nemének, melyet valaha érzett: nehéz gondolatai fennhatóságának. — Az üres tér egy neme! Itt, úgy érezte az ember, szellemileg minden elintéződött egy hosszú egyenlet kidolgozása által, melynek eredménye: nulla egyenlő nullával. Itt nem tett és talán nem is érzett az ember: csak gondolkozott. Élő lények közül csak madarak jöttek ide önként, különösen tengeri madarak, melyeknek csalogatására és tartóztatására mindenféle ügyes találmányok voltak az ablakok körül, mint a milyeneket Jan Steen és mások nyárilakos tájképein láthatni. A távolság iránti szenvedélyéből volt kétségkívül valami a légi teremtések e sziveslátásában. Életmódjuk szélsőséges egyszerűsége ugyan jellemző volt nem egy kiváló hollandra — Hallgatag Vilmosra, Baruch de Spinozára, a de Witt testvérekre, — de Sebastian van Storck egyszerűsége azokétól különböző volt s bizonyára csöppet sem demokratikus. Anyja úgy gondolta, hogy olyan emberhez hasonlít, ki gondosan és lassanként fölszabadítja magát minden akadály alól s fokonként hozzászokik ahhoz, hogy a lehető legkevesebbel beérje egy hosszú utazásra való előkészületképen.

Egy nyári este van Storck polgármester egy, főleg kedves művészeiből álló, társaságot vendéglét meg. Látni lehetett, némelyeket feleségük vagy leányaik társaságában, a mint a szép időben gyalog megérkeztek, szemben az alacsonyan álló nap sugaraival, melyek vörösen hulltak a faszor régi fáira s az azok mentében közeledők arczára: — Willem van Aelst-ra, ki azt remélte, hogy az étkező szobát díszítő délszaki növényekben valami útmutatást fog találni egy virágképhez, Gerard Dow-ra, ki jól akarta lakatni szemeit mind ama csillogó fényűzés közepett a gyertyafény s a búcsúzó nap végső sugarai közti csatán, Thomas de Keyser-re, ki lopva az ifjú Sebastian képmását akarta megragadni. Ott volt Albert Cuyp, ki Rembrandt lappangó aranyát kifejlesztve, a napfény nehéz gazdagságát vitte be szülővárosába, Dordrechtbe, mi ott oly exotikus volt, mint a virágok vagy keleti szőnyegek a polgármester asztalain és Hooch, a ház belséjének Cuyp-ja és Willem van de Velde, ki ama parti tájakat festette pártfogója dolgozószobájá számára, vidám hadihajókkal, mint a hogy az szerette. Thomas de Keyser fivére, Péter, társaságában jött unokahugával s az ifjú angol Mr. Nicholas Stonenál. ama fivérnek, Péternek tanítványával, ki aztán nőül vette

az unokahugot. Mert a holland művészek élete a családi rokonságok tekintetében is mintaszerű volt s ezek története nem egy vigasztaló mesét mond a kölcsönös hitről a balszerencse idején. S csaknem oly mintaszerű volt a bajtárság, mit egymás közt kimutattak: egyik a másik művének járulékos eleméül olykor a maga tehetsége legjavát homályosította el, úgy hogy ez este összegyűltek a nélkül, hogy czivodástól féltek volna s attól, hogy elrontják van Storck asszony zenés intermezzóit a tágas hátsó vendégszobában. Kissé a többi vendégek mögött jöttek lassan mozogva hárman, fiú, unoka és nagyatyja: a Hondecoeter ek, Giles, Gybrecht és Melchior. Mielőtt a házba beléptek, elvezették a társaságot a halványuló fénynél, hogy lássák a polgármester különös szárnyasai mint térnek nyugvóra; és csaknem éj volt, mikor a vacsorázó szobát végre elérték. Ez alkalom fontossá vált Sebastiánra és általa másokra is. Mert (a duettek zenéje okozta? kérdezte magától némi undorral másnap reggel, vagy a nehéz spanyol borok, melyeket oly bőkezűen öntöttek azokba a keskeny, de mély velencei poharakba?) ez este bizalmasabban közeledett van Westrheene kisasszonyhoz, mint valaha, a mint ott ült a clavecin mellett s oly rózsásnak és üdének látszott fényes piros hattyútollal díszített fehér atlaszban.

Oly derültté mérsékelt, oly meleggé vált az élet azon a földön, melyről Plinius szinte úgy beszélt, mintha nem is szárazföld volna. S valóban, a tenger, melyet Sebastian annyira szeretett, oly nagy megelégedéssel és jólétérzéssel közelségének minden jeladásában, Hollandiában soha sincs távol. Betör minden helyre, belopózik az ember lába alá, benyomul mindenfelé a csatornák végtelen hálózatába (melyek korántsem oly formaszerinti csatornák, mint a milyeneket mi e szó alatt értünk, hanem festői folyók sással benőtt parttal s számtalan madárral), véletlenségei szokatlanul jelentkeznek még az ember parkjában vagy erdei sétáin is: a teljes erővel haladó hajó hirtelen megjelenik a nagy fák között vagy a kertfal fölött, hol víz jelenlétéről sejtelmünk sem volt. Egy ily országban már az élet feltételeiben is volt a pathosnak valami állandó ereje. Maga az ország osztozott az individualis emberi élet bizonytalanságában; és volt valami pathos az állandóan megújuló, súlyosan-adózó munkában, a mely szükséges volt a honi talaj megtartására, melyért, itt különösen, oly önzetlenül küzdöttek egy oly hadjáratban, a mit folytatni kellett, miután az a másik küzdelem a spanyolokkal véget ért is. De bár Sebastian szerette a tengert és hatásait

oly közletről belélegzeni: ezek oly megfontolások voltak, melyekre aligha gondolt. A *Schwindsucht* iránti szenvedélyében — angolban nincs meg e szó — kellemesnek találta az ellenállhatatlan elemre gondolni, mely alig hagyott az embernek egy talpalattnyi helyet a laza homok közepett; elveszett folyók régi ágyaira, melyek most csak mint mélyebb csatornák élnek még a tengerben; egy régi város maradványaira, mely emberemlékezet óta elvesztette kevés megmaradt lakóját és már üres sírjaival elmállott és eltűnt az árban.

Kivételesen alacsony apálnál megtörtént, hogy egyes figyelemre méltó maradványok kerültek szem elé Vleeland sziget partjain. Egy földműves kocsija, kit utólért a dagály, a mint árúval megrakodva visszatért a partról — gondolhatta volna valaki, ha nem lett volna szerkezetében egy parányi kellem — könnyedén faragott ácsmunka volt, sárgaréz veretek nagy számával összeróva és díszítve, oly egyszerű, mint a gyermekek munkája, míg a faragatlan merev szék vagy trón, mely rá volt téve, díszhíntóvá látszott avatni azt. E lelet néhány régésznek Hollandia régi ősnépe egyik törzsfőjének legyőzéséről mondott regét. De Sebastiannak jobban tetszett egy másik nézet: hogy ez motívumai szerint temetkezési tárgy, egyetlen élő maradványa egy hős vagy király régi módi nagy temetkezésének, kinek sírja is már elpusztult. — *Sunt metis metae!* S evvel együtt egy különös ábrándja támadt: hogy ő maga is szeretne oly régen halott lenni s az irigység egy nemével gondolt azokra, kik az elmúláson oly rég túi voltak.

Nyugalmasabb napokon eltűnődött Pliniusnak amaz elődökről szóló elbeszélésén, de Plinius irántuk érzett megvetése nélkül. Egy megcsömörlött római lenézhetette szegényes létüket, melyet korról-korra a szükségszerűség kötött új helyhez s melynek nincs változás utáni vágya, mivel «a tenger beözönlött árjával naponta kétszer s bizonytalanra tette, hogy az ország a continensnek vagy a tengernek része e». De maga Sebastian mind-ebben valami költészetet talált, a mint elképzelte, mily gondolatok lehettek a régi hollandnak, mikor magaszította tengerifű hálójával halászott, itatra lesett gondteltlen a nehéz esőzésekör és menedéket keresett, a mint az ár emelkedett, a homokdombokon, magas czölöpökön, nagyon szellősen szerkesztett kis kunyhóban, mely — így gondolta a tudós író — a legmagasabb dagályok emelkedéséhez, mint egy kormányos, alkalmazkodott a tenger árjakor s mint egy hajótörött tengerész, ha az ár vissza-

húzódott. Sebastian képzeletében ott éltek a nyugodt fény özönében maguk fölött és körött, attól befolyásolva és bizonyos értelemben abból élve és biztosan nagyon panaszkodnának, bár Plinius oly végtelen meglepetésére, ha római polgárrá tennék őket.

És Sebastian van Storck kétségtelenül nem kívánt szerencsét népének ahhoz a véletlenhez, mely — egy másik régi író szavai szerint — «oly felvirágoztató geniushoz vezette őket». Nyugtalan találékonyságuk, melylyel szárazföldet csináltak és tartottak fenn ott, hol a természet tengert akart, még hasonlatosabb az állatok tevékenységéhez, mint ősatyáik élete volt. Félre avval a zord, lázas, méltatlan nyugtalansággal! Az érdeknek evvel-avval a csupa nagyon alkalmatlanokodó ösztönzésével! S aztán «Fiam!» mondotta atyja «buzdítson ez a tetre!» szintén arra a hősi szorgalomra gondolva, mely ép ott győzedelmeskedett a természetben, hol a küzdelem legnehezebb volt.

Mégis, Sebastiant valóban hevesen megragadta annak a való élet eseményeiből napvilágra került nagy érzelemnek egyszerűsége, melyről épen akkor hallott. Mivel a kitünő Grotiust örökös fogságra ítélték, felesége elhatározta, hogy megosztja vele sorsát, melyen csak a barátaitól küldött könyvek enyhítettek. A kiolvasott könyveket egy nagy ládában küldték vissza. E ládába bezárta férjét a nő s képes volt a katonák ellenvetéseire, kik azt súlyát panaszolva vitték, önuralommal válaszolni, melyet megőrzött, míg a fogoly biztonságban nem volt s ő maga visszamaradt, hogy szembe szálljon a következményekkel; e tettben az érzelem közvetlenségének egy neme volt, mi arra csábította Sebastiant, hogy elgondolkozzék egy kissé azon gyakorlati erőkn, melyek az emberek életét alakítják. Ha csakugyan gyakorlati életpályára tért volna, az nem annyira a katonai vagy politikai élet irányában lett volna, hanem inkább a honfitársainál népszerű vállalkozás egy másik alakja. E kor mohó, bátor életében, ha a kard pillanatra hüvelyébe szorult, azon voltak, hogy veszélyes utazásokra induljanak a fagy és jég regiojába, keresni azt az «Éjszaknyugati átjáró»-t, melynek fölfedezésére a Törvényhozó Testület nagy jutalomdíjakat ajánlott föl. Sebastian a lényegét illetőleg valami csábítót talált az örökös jég csöndes, álmos, elvarázsolt világának gondolatában, mint a hogy a művészetben és életben is mindig szerette a tengert. Hollandia tengernagya, mint Van der Helst festi, s hozzá tengeri háttér Backhuizen kezétől: voltak pillanatok, mikor atyja el tudta őt így képzelni.

Volt még egy más, nagyon különböző fajta jellem, mely-

hez Sebastian megakasztás nélkül hagyta gondolatait egy időre elkalandozni. Anyjának, kihez külsőleg nagyon hasonlított, egy brabanti katolikus nőnek családjában több szent volt és Sebastian szellemét időnként foglalkoztatta a szerzetesi élet gondolata a maga nyugalmaival és tagadólágosságával. Egy bizonyos karthausi prior képmása, mely, mint Szent Brunónak, az első karthausinak híres szobra Rómában, a Santa Maria degli Angeli templomban, ha beszélni tudott volna, azt mondta volna: «Csendet!» különös társaság volt a tett embereinek arczképeivel együtt. Nagy theologiai vita dühöngött akkor Hollandiában. A vallás komoly ügyvivői összegyűltek olykor, mint a Rembrandt-festette jeleneten, a polgármester házában és egyszer, de nem az ő társaságukban, jött egy híres ifjú zsidó hittudós, Baruch de Spinoza, kivel váratlanul egyszerre rokonszenvet érzett Sebastian, félúton találkozáva az ifjú zsidó messzeérő gondolataival, melyek megerősítették az övéit; és nem tudta, hogy látogatója, ki nagyon ügyesen bánt az írónnal, beszélgetés közben jegyzőkönyvének előlapjára lerajzolta képmását. Bár érezte a theologiai zavarodottságot mindenütt maga körül a levegőben, nem hagyta magát általa befolyásolni, mert lényegileg kis dolgok feletti vita volt s előre megérezte azt a határozatlan megbánást, mely azóta annyiak kedélyét meglephette, azt a megbánást tudniillik, hogy a régi, elmélyedő, úgy megszokott catholicismust, mely a nemzetet korábbi létért való küzdelmében kísérte s abban vigasztalta, elvették a nemzettől. Önmagát illetőleg ugyan, mi a régi catholicismusban rá benyomást tett, az a kábítás egy neme volt — valami kábító hatalom — hasonló az egyhangú orgonazenéhez, melyet a katolikus és nem katolikus Hollandia most is oly nagyon szeret. De a mit nem tudott elviselni a katolikus vallásban, az annak a concret iránti kimeríthetetlen hajlama volt — egy hitnek személyekkel, dolgokkal, történeti eseményekkel oly gazdagon megrakott positiv álomképzetei.

Következtetéseinek szigorúan logikus módszerénél fogva a költőiséget csupán ama merészség által érte el, melylyel feltevéseiből az egész fenséges mindenséget elképzelte. Az ellentét különös volt személyes környezetének, az élet összes választékos conventionalismusainak abban az emelkedő holland családban, gondos, csaknem kicsinyes finomsága s egy oly vérmérséklet halálos hidegsége közt, melynek szellemi irányai szinte a minden pozitívától való nyílt szökést látszottak szükségszerűvé tenni. Úgy látszott, ha szabad ezt mondani, mintha szerelmes

lett volna a halálba; jobban szerette a nyárnál a telet; csupán megnyugtató hatást talált abban a gondolatban, hogy a föld lábunk alatt kosmikus melegétől örökre lehül; élvezettel szemlélte, mint vesztik el a dolgok színeiket s a hosszú homokzátony a tengerben, mely egy városnak bástyája volt, hogy mosódott el, mikor ideje megjött. Egyik ismerőse, egy pénztelen ifjú költő, kinek zsebében nem volt egyéb kéziratok versek képzeltetésű vagy másképen csupán potentialis aranyánál, ki, ha neki elérhető, oly mohón megragadta volna az élet választékos külsőségeit, a boldog Sebastian, kinek minden olynemű alkalmi megvált, de csak azok nélkülözésére hajlott, biztosan nagyon rejtélyes és vígasztalan teremtésnek gondolta. Csak néhányan, kik félig-meddig megértették, mi volt lelkében, osztozkodtak volna szívesen értelmi világosságában s találtak valami szépséget az elvont tétel iránti fiatalos lelkesedésében. Mivel a végletek találkoznak: hideg és szenvedélytelen elkülönülése mindattól, mi a közönséges szellemekre a legvonzóbb, egy nagy szenvedély megragadó hatását érte el. S az emberek legnagyobb része szerette őt: ösztönszerűleg érezve, hogy valamiben meg kell lenni tőlük való különbözősége mentességének. Mintha szerelem lett volna, vagy szellemi betegség volt, mely, mint a testi betegség, kíméletet kért s olykor valami lemondó és megható édességet adott annak, a mit tett vagy mondott. Csupán egyszer, a vad népies izgalom egy pillanatában, mit ama korszakban oly könnyű volt Hollandiában előidézni, akadt egy bizonyos embercsoport, mely bezáratta volna őt, mint a ki nem kíván jót, sőt talán ármánykodik a közjó ellen. Egyetlen áruló egy óra alatt átszakíthatja a töltéseket az angolok vagy francziák érdekében. Vagy tán már el is követett valami áruló tettet, ki annyira vigyázott, hogy semmi írását közre ne adja, hogy még leveleit is aláíratlanul hagyta s egész kis csatatervek kellett ahhoz, hogy szép kéziratából mutatványokat szerezhessenek. Mert a mint az órák lassan múltak, a titkos szándék minden erejével állandóan azon volt, hogy az élet összes elkerülhetetlen részleteit legalább rendben, kiegyenlítve hagyja. S minden különössége összegeződni látszott abban, hogy vonakodott helyét elfoglalni az életnagyságú családi képen (*très distingué et très soigné*, jegyzi meg a mű egyik modern kritikusa), melyet ez időtájban festettek. Anyja komoly szemrehányásokat tett neki ezért: — neki szükségkép éreznie kell, kissé fagyasztón, a remény ürességét s a dolgok hidegségének a korabeli asszonyra nézve várható mértékénél többet, fia jelenlété-

ben, ki csupán arra vágyott, hogy a világból lehelletként kimúlják — s a fiúi kötelességet sugalmazta. «Jó anyám, — felelte — vannak az intellectus iránt is kötelességek, miket asszonyok csak ritkán érthetnek meg».

A művészek és feleségeik ismét vacsorára jöttek van Storck polgármesterhez. Van Westrheene kisasszony szintén ott volt nővérével és anyjával. A leány már ekkorra beleszeretett Sebastianba s azokhoz a kevesekhez tartozott, kik borzasztó hidegsége ellenére igazán önmagáért szerették őt. De, bár jó származású, szegény volt, míg Sebastiannak észre kellett vennie, hogy sokan gazdagságáért udvarolnak neki. Van Westrheene asszony, az anyja, leányát tényleg az előkelő világba kívánta férjhez adni és sok oly fortélyt alkalmazott e célra, a milyeneket sok-lányos anyák használnak. A lány külsejének és kedélyének egészséges üdesége, rózsás szépsége, néhány tetszetős ajándék, a melyet kapott, egyöntetű volt magának a háznak rózsás színezetével, melyben ez emberek éltek; s egy pillanatra úgy látszott, mintha a vidám melegség, melyet az életben érezni lehet, nagyon közeledne Sebastianhoz, szétáradna s elborítaná őt. Időközben maga a lány észrevéve, hogy találkozásaik egy előbbeni alkalomával valószínűnek látszott, hogy Sebastian viszonozza hajlandóságát s atyja készségesen beleegyeznek ily házasságba, egyszerre azokkal a kaczárságokkal és alkalmatlankodásokkal lepte meg, a szerelemnek mindazon apró fortélyaival, melyek gyakran sikert érnek a férfiaknál. Csakhogy Sebastiannak úgy látszott, hogy ezek ellentétesek avval az absolut természetességgel, melyet mi a szerelemben feltételezünk. S míg ez este egész környezete szemében ez az udvarlás ilyen fiatalon a nyugodt boldogság egy nemét látszott neki ígérni, ő elérkezett a helyzet értékeléséhez, szigorú tekintettel a nyugodt intellectualis közöny amaz ideáljára, melynek esküdt lovagja volt. Ez ideálnak hideg, kemény fényébe helyezve e leány az anyjában is élesen eltérbe lépő személyes nézetekkel s az igaz érzelem ösztökélte fortélyok hatássonosságában épen, melyek annyira közelébe hozták a meleg életet, a mit jelképeztek, közönségesnek látszott. S mégis úgy érezte, hogy a becsület köti, vagy úgy ítélte modorukból, hogy a leány és környezete az által megkötöttnek vélik őt. Nem gondolkodott a becsületérzés összeférhetetlenségén olyan valakiben (minthogy az lényegileg a társadalmi viszonyok concrét és finom mellékes részleteiből táplálkozik), ki elvből oly kevés értéket tulajdonít mindennek, mi jellegénél fogva merőben relativ.

Az élénk, késői vendégek gazdag borivással csaknem ünnepték a jegyeseket. Csak Sebastian anyja tudta az igazat; és ez előrehaladott órában, míg a társaság ily módon buzgón el volt foglalva, félrehívta a polgármestert, hogy bizalmasan közölje vele rossz előérzetét, mely akkor már igen nagyra nőtt. Az ifjú ellopózott a társaságból, de bizonyára nem Van Westrheene kisasszonnyal, ki szintén hirtelen visszavonult volt. S a lány soha többé nem jelent meg a világban. Már másnap, avval a híreszteléssel együtt, hogy Sebastian elhagyta otthonát, tudták, hogy a várt házasság nem fog létrejönni. A leány ugyan olyasvalamit hozott föl, mintha rajta mult volna, de aztán folytonosan hervadni látszott s mindazok szemében, a kik látták, úgy tűnt föl, mintha a sértett büszkeség pusztítaná el. De hogy a maga szegény, lányos világiasságát egészen kimutassa, mielőtt *béguine* lett, bevallotta anyjának, hogy levelet kapott — kegyetlen levelet, mely megölte őt. S tényleg, a levél első leiratát, nagyon meggondolt finomsággal írva, mely a leányt visszautasítja — őt, az oly természetesen, egyszerűen hódolót! a jellem közönséges durvaságával vádolja — megtalálták abban a szobában, hova anyja ment másnap keresni őt, furcsán utolsó szögyenánt odafűzve az abstract gondolatok ama gondos följegyzéséhez, mi Sebastian életének igazi foglalkozása volt s telehintve kegyetlen létező arczképe foszlányaival.

A tiszta és gondosan készített kéziratos kötet, melynek e levél utolsó lapja volt (furcsa átmenet! melynél fogva egy oly abstract gondolatsor következményei a tett sphaerájában vonattak le), megadta végre ama keveseknek, kik iránta érdeklődtek, az annyira óhajtott bepillantást léte különöségeibe; s én épen itt habozom, mikor vázlatosan jelezni akarom az okoskodási módot, mely által a «Végtelent» kezdetté és véggétévé, Sebastian oda jutott, hogy a létezésnek minden véges alakját, az élet meleg szorítását, magának a természetnek szavát nem gondolta egyébnek, mint az egy absolut értelem felszíne kellemtelen ingerlésének, múló bosszantó gondolatának vagy nyugtalan álmának, mi a mohó emberi teremtésben éri el merész alkalmatlankodásának tetőpontját.

A kötet ugyan az értekezés egy neme akart lenni: — súlyos, systematikus, jól összelánczolt gondolatsorozat, de állandóan egy napló körülményeibe bebonyolítva. Megszabadítva ama sajátos irodalmi forma külső véletleneinek elkerülhetetlen helyi és alkalmi részleteitől, a theoretikus hangot matematikailag szaka-

datlannak találták volna. A máris oly fáradt Sebastian talán soha sem fogott volna hozzá, vagy soha sem sikerült volna neki gondolatainak ily elkülönítése, melyek mindenike, önönmagával kezdődve, mint különös és meghitt megértése ennek vagy annak a rajátos napnak vagy órának, ily megzavarás ellen tiltakozni látszott, mintha nem akarna megválni a személyes történet ama véletlen kapcsolataitól, melyek sugalmazták s így tisztán intellectualis abstractióvá válni.

A sorozat Sebastiannak a tudós Baruch de Spinoza egy különösen szép mondása iránt való fiús lelkesedésével kezdődött, mely az Isteni Szeretetre vonatkozott: Hogy a ki igazán szereti Istent, annak nem szabad várnia, hogy ő viszont szeresse. Merő visszahatásképen tényleges környezetével szemben, melynek minden körülménye közreműködött abban, hogy őt tökéletes önzővé tegye, az a merész kijelentés egy intellectualis érdeknélküliségnek, egy szenvedélytelen szellemnek ideálját határozta meg számára, avval a vágygyal, hogy a maga subjectiv részét az útból félre tegye s csak a tiszta észet hagyja szóhoz jutni.

S a tiszta ész első helyen a «bölcse ség kezdete» képen azt állította, hogy a világ csupán gondolat vagy gondolatsorozat: hogy ilykép egyedül az értelemben létezik. A mint szellemi szemét mind több és több önmagába mélyedéssel saját intellectualis létezése tüneményeire szegezte, megmutatta néki a mindenség képét vagy látományát, mint a mi — a mennyire igazán ismerik — tényleg a maga magános gondolkodó erejének eredménye, az önmagáét, ki itt gondolkozik: mint a mi az észben kívül semmi és mint a mi e tény folytán avval tökéletesen egynemű egységgel bír. «Dolgokat, melyekben nincs semmi közös», mondta a megdönthetetlen igazság, «nem lehet egymás segítségével megérteni vagy megmagyarázni.» De a tiszta észnek a dolgok feltárták magukat, hogy lényegileg gondolatok: — mind a dolgok, még a legellentétebbek is, csupa átváltozásai az egyetlen erőnek, a gondolat erejének. Minden csak tudatos értelem volt. Ezért annál kizárólagosabban csak az értelmet kell szolgálnia, az intellectualis erőt, alárendelni magát egyedüli irányításának, bárhová vezesse is. Mindent vonatkozásba kell hozni avval és mintegy átváltani annak műkifejezéseire, ha lényeges értéket kell megállapítani. «Az öröm — mondotta, megelőzve Spinozát — az, a minek eléréseért az emberek készek minden egyebet alárendelni — csak egy szenvedély neve, melyben az értelem a gondolkodás nagyobb tökéletességébe megy át, mint a bánat ama szenvedély neve, melyben kisebbbe megy át.»

Visszagondolva a benne lévő gondolat teremtő erejének külső forrására, a maga titokzatos intellectualis lényéről annak első okára: még mindig csak önmagának nagyított mintaképét vetítette ki a hypothesisek határozatlan világába, mint a hogy máskép senki sem tehet. Néhányan legalább mindenesetre így magyarázták volna meg szellemi folyamatát. Neki magának ez a folyamat annyi volt, mint a legnagyobb és legigazabb ideáknak — minden dolgok igazi állományának megértése, megnyilatkozása. Ő is, élénken színezett létével, a holland művészet és holland valóság eme festői és érzéki világával maga körül, mely úgy szerette volna őt színei, vidám melegsége, létért való küzdelme, önző fortélyos szeretete rabjává tenni, csak az egyetlen abszolút értelemnek mulékony nyugtalanítása volt, kinek valóban mind a véges dolgok, bármilyenek is, maga az idő is, a természet és ember legmaradandóbb vívmányai s mindaz, mi a független energiához leginkább hasonlított, nem többek, mint kicsiny esetleges-ségek vagy affectiók. Tétel és következtetés! Így álltak ott:

«Csak egyetlen állomány lehet: (következtetés) a tévedések legnagyobbika azt hinni, hogy a nem létező, a látott és érzett véges dolgok világa valóban van: (tétel) mert, bármi létezik is, csupán abban létezik: (gyakorlati következtetés) az ember bölcsesége tehát abban áll, hogy amennyire lehet, siettesse amaz erők hatását, melyek az egyensúlynak, a tabula rasa-nak, az abszolút zavartalan értelem nyugodt felszínének helyreállítására működnek össze, mindannak kioltásával, a mi bennünk csak a véges illúzióval correlatív — önmagunk elnyomása által».

A magányban, mely egyre mélyebb lett körötte és, elég különös, kissé meglepte őt, azon gondolkozott, hogy vannak vagy voltak-e, kiket hasonló gondolatok szálltak meg s kész volt bárki ilyet is igazi honfitársaként üdvözölni. S valóban csak akkor vette észre, igazán nehéz olvasmányokból, melyek azonban mindent elnyelő érdekességükkel szinte tiltott élvezetnek látszottak, bizonyos régibb szellemekkel a rokonság egy nemét. Nem egy korábbi vakmerő elmélkedő tanulmányozása kielégítette kíváncsiságát, mint például valamely merész fizikai kaland elbeszélése kielégíthetné az egészséges emberét. Hagyomány volt — állandó hagyomány — ez az ő merész gondolata; visszhang vagy magának az emberi léleknek visszajáró, megismétlődő hangja s mint ilyen: természetes igazságként szentesítve, melyet bizonyos értelmeknek észre kellett venniök; fel kellett fogniök, ha valóban hűk voltak önmagukhoz, annak gyakorlati követke-

zéseit is. — Egyedül ez egy van; kivüle minden csak elmuló affectió, melyeknek nincs szükségképeni vagy kellő joguk létezni.

Bár csak ily «véletlenek» vagy «affectiók», valóban lehetett volna találni annak az egy végtelen teremtő gondolkodónak keletén belől valami czélt a teremtett lények örömeire és szeretetére. Voltak oly kedélyállapotok, melyekben amaz elvont tétel csak a körülöttünk és bennünk lévő véges érdekek megújított értékét keltette. Hőnek és fénynek központja lévén, valóban úgy látszott hát, hogy semmi sem fekszik örökös nyarának érintésén túl . . . Egyesült avval a költői vagy művészi rokonérzéssel, mely épen a minden dolgokban keringő egyetlen élő szellem érzete miatt érzi magát felszólítva, hogy annál behatóbban megismerje és kikutassa a véges lét változatos alakulásait — parányi részletét az egyetlen léleknek a napsugárban vagy falevélben. Sebastian van Storck ellenkezőleg, talán természetének valamely örökölt beteltsége vagy fáradtsága folytán, a gyakorlati dilemma ellentétes megoldására volt determinálva. Neki az egyetlen elvont lény olyan volt, mint a fénytelen sarki nap, a mint a fagyott, sivar, teljesen magános tenger halott tüköre fölött szem elé tárul. Az életnek eleven czélje kifagyott belőle. A mit csodálnia s ha tudna, szeretnie kell, az «egyensúly», az üres, a tabula rasa volt, mibe ember és természet mindazon látszólagos energiáin át, melyek a valóságban csupán a desintegratio erői, a világ igazán megállapodik. S ő maga merő véletlen körülmény abban a fatalistikus sorozatban, melyhez a fazekas agyaga nem kielégítő hasonlat, nem várhatta el, hogy «viszont szeressék». Kezdetben ugyan az élvezet egy nemét találta gondolataiban, a mohó előrenyomulásban bármily következményhez vezessen is az, a szigorú szellemi tornában, mely hasonlított Euklides munkájához. De lassankint ily tételek dermesztő hatása alatt maga a theoretikus energia s vele együtt az igazság iránti régi mohósága, a buzgalom, melylyel azt tételről-tételre nyomozta, kifagyott belőle. Tulajdonképen a végkövetkezmény már ott volt és előre lehetett látni a feltevésben. Különös természetellenesség révén úgy tűnt föl neki, hogy ama mulékony «affectiók» mindenike — néha ő maga is, sajnos! — örökké arra törekedett, hogy legyen, hogy érvényesüljön, hogy fenntartsa a maga kicsiny és elszigetelt énjét a dolgokban lévő gyakorlati hazugság egy neme által: bár hypothetikus létezésének minden eseménye által azt vallotta volt, hogy tulajdonképeni hivatása a meghalás. Bizonyára! azok az eltűnő

affectiók megrontották szabadságát, igazságát, szépítő nyugalmát annak az absolut önösségnek, mely, ha akart volna sem tudott a maga kerületén túl lépni s a mely iránt időnként a boldogság valami ábrándos érzetével a vakbuzgó áhítat egy nemére volt képes. S ezek voltak, mint ő gondolta, a tiszta theoretikus átlátás pillanatai, mikor az abstract «örök fény» alatt meghalt önmagára nézve, míg az értelem végre elérte a maga szabadságát a nyomatékos tétel által, mely biztosította őt, hogy, mint a természet csupán az ő gondolata, ő maga is csupán Isten elmuló gondolata!

Nem! inkább csak zavarás, rendellenesség amaz egyetlen, fehér, nyugodt öntudaton! Amint az első elvet elismerte, a többinek, a tételek egész sorozatának le a szívtelen gyakorlati elhatározásig önmagától kellett következnie. Elszakadni, elsietni innen: a magunk egész énjét betakargatni, mint egy félretett öltözetet: megelőzni a bennünk található legnagyobb egyéni erővel a lassú desintegratiót, melylyel maga a természet teszi egyenlővé az örök hegyeket: — ebben volna a békének, annak a méltóságnak és igazságnak titka, a mi lehetséges itt egy oly világban, mely végre is lényegileg illusio. Sebastiannak legalább is a világ s az egyének egyaránt meg voltak fosztva minden tényleg létező czéltől. A véges dolgok legélénkebbje, a holland történet drámai episodjai, ragyogó személyiségek, kik abban szerepet találtak maguknak, az aranyos művészet, mely ideális világgal vesz körül, mely mögött a való világ észrevehető ugyan, de légiesítve a közeg által, melyen keresztül előttünk megjelenik: mind ez, mi a legtöbb embert oly erősen a léthez láncolja, őt csak a menekülés gondolatára vezette — a menekülés módjaira — egy alak-talan, névtelen, egész egyenletesen szürke végtelen világba. Ama dolgok lak nyomatéka is, a szem, a fül, a véges értelem elé tolakodásuk, csupán mértéke volt a tényleg létezőtől való távolságuknak. A mi személyes jelenlétünk, a legmélyrehatóbb személyek és dolgok pusztja jelenléte csak annyival kevesbíthette azt, a mi igazán létezik. Helyreállítani a tabula rasa-t az öneltörlés szakadatlan igyekezetével! Mert tulajdonképen olykor büszke volt különös, jól indokolt nihilismusára, azt, a mit az élet feladatának neveznek, nem tudta jelentéktelen, unalmas késleltetésnél többnek tartani. Mivel hajlott arra, hogy fölálldozza a ránézve lehetséges gazdag létet, mint készségesen fölálldozta volna más emberekét is, egy kérdésre való válasz pusztja és formális logikájának (mely egyáltalán soha sem vetődött fel teljesen egészséges elmék előtt),

mely a lét távoli föltételeire és tendenciájára vonatkozott, nem gondolkozott azon, hogy ha mások ily tudnivágyón kérdeztek volna, a világ egyáltalán soha sem juthatott volna ennyire — hogy maga a tény, hogy ennyire jutott, nyomatékos kivétel hypothesisaival szemben. Páratlan áhítata, mi vakbuzgóságba szárnyalt vagy sülyedt, a vallásos mánia egy nemébe, együtt avval, a mi valósággal egyéni akaratának heves érvényesítése volt, formulába foglalta, hogy a kötelesség: az az elv, hogy lehető legkevésbé akadályozzuk azt, mit ő az egyensúly helyreállításának, az őseredeti tudatosság önmagába való visszahelyezésének nevezett — annak megszabadítása a nyugtalan, zord, érdemetlen világ álmától, mely rosszul van csinálva, vagy gyöngén álmodva — elfelejteni, elfelejtetni.

S e sötét vakbuzgóság végül, elvesztvén súlyos és merész okoskodása merő ujságában gyökeredző büszkeségének támaszát, ellene fordult, mint vakbuzgóságunk szokott, fekete mélabú képen. A theoretikus vagy képzeletdús vágyat, mely az idő csúsztató lépteit sürgeti, most ama physikai fáradságnak érezte, mely a könyvet vagy levelet befejezetlenül hagyja, vagy mohón haladéktalanul, csupán a bevégezés kedvéért, bevégez jelentéktelen ügyeket. Különös, hogy egy metaphysikai abstractió jelenlétének az értelemben ily nagy hatalma legyen valaki felett, ki az érzéki világ felfogására oly szerencsés adományokkal van felruházva! Nála is nehezen lehetett volna így, ha physikai okok nem működtek volna össze azokkal a hatásokkal, melyek kizárólag csak a gondolat sajátjai. A moralista ugyan megjegyezhetné, hogy a büszkeség egy alsóbb neme, a közönségesség beteges félelme kölcsönzött titkos erőt az intellectualis előítéletnek, mely a minden véges dolgokról való lemondást, a korlátolt levés vagy cselekvés finnyás elutasítását képzelte kötelességnek. De ezen kívül időről időre olvasható volt saját vallomásaiban, hogy a test, mint hatalmas vérmérsékleteknél szokta, követte az értelem és akarat vezetését s a szellemi sorvadás (hogy úgy nevezzük) összefutott a physikai phthisis erével, azt erősítette s általa erősödött — testi szervezetének végre is csak egy pusztá physikai véletlen körülményével, a mely más fordulatot vehetett volna, ha egy más véletlenség otthonát a part helyett a hegyek közé helyezte volna. Csak betegség eredménye e — szokta néha kérdezni magát, intellectualis meggyőző ereje iránt támadt hirtelen gyanúval — az a meggyőződés, hogy magam s mind az, mi engem körülvesz, csupán lealázása annak, a mi igazán létezik? — ez a szeretetlen mélabú?

A napló avval a van Westhrene kisasszonyhoz írt «kegyetlen» levéllel, mely utolsó lépésül jött a theoretikus deductio szigorú menetében, a kíváncsiak közt kézről kézre járt s az emberek itéletet alkottak róla. Voltak néhányan, kik azt tartották, hogy ily véleményeket törvénnyel keilene elfojtani; hogy azok veszélyesek vagy azzá válhatnak a társadalomra. Talán anyja gyóntatója gondolkozott legigazságosabban a dologról. Az agg férfiú mosolygott, megjegyezve, hogy még oly értelmekre nézve is, kik épen nem felületesek, csupán a ruha, a melyet hord, meny nyire megváltoztatja egy megszokott gondolat arczkifejezését s valami boldog mosolylyal tette hozzá (elgondolva, hogy a Sebastian elméletében található igazságot a maga hitének tételei keilően fedezik és Sebastian kedvencz pogány bölcsességét Szent Pál ajkairól idézve) «Benne élünk, mozgunk és vagyon a létünk».

Másnap, a mint Sebastian a szélmalmok hosszú, egyhangú sora alján, aránylagos kedélynyugalommal a tengerhez menekült — a kellemes reggel visszahatása volt az előző éj örületére — lekicsinylette, vagy némi sikerrel igyekezett lekicsinyleni legújabb bánatát. Szerette volna csekélységnek tartani, hogy keilőképen lecsillapíthassa a külső természet bizonyos jól kipróbált befolyásai által, egy hosszú látogatás alatt ama helyen, melyet legjobban szeretett: egy elhagyott házban Helder homokja közepett, családja egyik régi lakásában, mely most inkább a tengeri madarak birtoka és csaknem körülfogja a bitorló ár, bár még elég szilárd, kedves dolog maradt körötte, hogy Sebastiannak Hollandia leg-tökéletesebb kertjét jelentse. Itt tudott «kiegyenlítést» csinálni önmaga s a között, a mi nem ő volt s a dolgokat rendbe hozni életmódjának arra a megfontolt s végső változására, mit a körülmények oly világosan elkerülhetetlenné tettek.

A mint egy két hallgatag szolgálával e helyen tartózkodott, a hirtelen kerekedett szél néhány sötét, viharos órában mintha az egész világot megváltoztatta volna körülötte. Az erős szél tizennégy napig nem változott ismét s hatása folytonos volt, úgy hogy az emberek azt képzelhették, hogy az ellenség tényleg átszakította valahol a töltéseket — egy parányi lék elég, hogy összeroncsolja Hollandia hajóját, vagy legalább is ezt a részét, mely a tengernek oly beáradását szenvedte el, minek mása nem fordult elő e tartományban félszázad óta. Es mikor Sebastian holttestét megtalálták, észrevehetőleg kevéssel halála után, egy alvó gyermek feküdt az ő nehéz prémeibe melegen bepólyálva, a régi torony egyik felsőbb szobájában, melyhez csaknem fel-

emelkedett az ár, bár az épület még elég erősen állt s élelmszer is bőven volt még. És e gyermek megmentésével, a mi — mint bizonyos körülmények jelezni látszottak — nagy erőfeszítéssel járt, vesztette el Sebastian életét.

Szülei eljöttek megkeresni őt, mert az öngyilkosságra hajlandónak tartották és szinte örültek, hogy így találták. Ezenkívül egy tudós orvos igyekezett anyját megvigasztalni avval a megjegyzéssel, hogy így is úgy is meg kellett volna halnia mielőtt sok év elmulik, lassan, talán fájdalmasan, egy betegségben, mely akkor jelent meg a világon: egy betegségben, mit amaz ország ködei hoztak létre — vizek, mint megjegyezte, melyek nem a helyükön, «fönt az égbolton» vannak — oly emberekben, kiknek természete a modern fényűzés hatása alatt némileg túlfinomulttá vált.

WALTER PATER *után, angolból*

REICHARD PIROSKA.

A GONOSZ MOSTOHA MESÉJE.

Gyulai Pál egyik legszebb költeményének, *A gonosz mostohának* tárgyát népmeséből merítette. A költeményt 1862-ben írta. Ő maga így nyilatkozik róla: «Egy meglehetősen töredékes népmese feldolgozása, melyet 1859-ben Kolozsvárott egyik tanítványomtól hallottam».¹

A gonosz mostoha meséjének három változatára mutathatunk rá, melyekből megállapíthatjuk a forrást s következtethetünk Gyulai művészi eljárására. Ki kell emelnünk, hogy egy-egy mozzanat megegyezése nem döntő, mert ez a véletlen játéka is lehet. A magyar népmesékben az átalakulások egész tömegére hivatkozhatnánk. Ez annyit bizonyítana, mintha Ovidius művében Kadmus kígyóvá, Dryope lotusszá válására mutatnánk rá.² Katona Lajos figyelmeztet, hogy «ugyanazon főesemények analog sorozata»³ már fontos tényező, mikor forrásnyomozásról van szó.

Első sorban *A mosolygó alma* című mese hívja fel figyelmünket.⁴ Tárnya röviden a következő: Egy király almaszagot érez, mire megbízza szolgáját, szerezze meg neki a kellemes szagú gyümölcsöt. Az inas eljut abba a kertbe, hol a jóillatú alma terem. Bozontos vén emberre akad, kivel közli a király szándékát. Mikor az öreg elbeszéli a történetet, leányai szemrehányást tesznek neki, miért nem adott az almából. Azt reményli egyik is, másik is, hogy a király felesége lehetett volna. Erre az öreg egy pár almát ad az inasnak, ki urához vágat. Alig harap az bele, mosolyogni kezd. Majd az inas átadja az írást, melyet titokban jegyzett a leányok ígéretéseiről: ki mit csinálna, ha

¹ Gyulai Pál *Költeményei*, 1894-iki kiadás, I. kötet, 306. l.

² *Metam.* IV. és IX. l.

³ Katona Lajos: *Párhuzamok magyar meséink- s egyéb fajta népies elbeszéléscinkhez*, *Ethnographia*, II. k. 15. l.

⁴ Erdélyi János: *Magyar népmesék* című gyűjteményében, 42–47. l.

elvenné a király. A király azt veszi el, ki aranyhajú gyermekekkel biztatja. Ez férjét csakugyan aranyhajú gyermekekkel ajándékozta meg. De egy vén asszony, ki leányát szerette volna feleségül adni a királyhoz, megfojtja a két újszülöttet s kopófiákat tesz a királyné ágyába. A háborúból hazajövő király harragra lobban, elúzi hitvesét s elveszi a vénasszony leányát. A király kinéz az ablakon s ime látja, hogy kapujában két körtefa nőtt. Messziről járnak a két fa csodájára. A vén asszony ráveszi leányát, színleljen betegséget s urával hitesse el, csak úgy gyógyulhat meg, ha kivágatja a fákat s nyoszolyát csináltat belőlük. A király ezt nem akarja megtenni, de mégis így történik. Az egyik könnyűnek érzi a terhét, mert apja fekszik rajta, annál nyomasztóbbnak a másik. Mikor a király vadászatra megy, a vén asszony összevágatja s tűzre dobhatja a nyoszolyákat, de egy lepattanó tüzes szemet egy vén kecske lenyel, megvemhesedik tőle s két szép aranszörű kecskét ellik. «A király igen megörvendett benne». A vén asszony megöli a két aranszörű állatot. Mikor a szolgálók a kert patakjában mosták a bárányok hurkáját, egy darabkát ott felejtettek. Egy varjú leszáll, elkapja, elviszi a tenger hetvenhetedik szigetére, ott fészket rak, két tojást toj beléje, kikölti s két aranyhajú gyermek bontakozik ki belőlük. A varjú hét esztendeig remetével taníttatja őket. Majd a gondozó madár röpte szerint eljutnak a király udvarába, mindent elmondanak neki. A vén asszonyt szilaj csikó farkán tépeti szét, gyermekeit pedig gondosan neveli.

Ugyanezzel a tárgygyal találkozunk a *Leányszín Bálint és Gyöngyszín Ilona* című mesében.* Az anglus király halászhai gyönyörű képet fognak ki a tengerből. Mikor a király udvarában tartózkodó Leányszín Bálint királyfi megnézi a képet, testvére ismer benne. A király elhatározza, hogy feleségül veszi. De «egy mennydörgős vén asszony» a maga leányát szeretné feleségül adni a királyhoz, ezért Gyöngyszín Ilonát leszúrja s a maga nagyfogú leányát fekteti Ilona ágyába. Ilonát zsákba rejti s a tengerbe dobja. A vén asszony besúgásaira a király Leányszín Bálintot keresztüldöfi és zsákba rejti. Ilonából aranykígyó lesz. A gyermekek kifogják és a királynak ajándékozzák, ki aranykalitkába zárja. Ezt megtudja a vén asszony, ráveszi leányát, színleljen betegséget s ha a király kérdi, mi baja, mondja meg,

* L. Gaal György *Magyar népmeseegyűjteményének* II. kötetében 54—73. l.

az aranykígyó szaga okozza. A király kettévágta a kígyót, földbe rejtette, de két aranyfa nőtt belőle. Azokból nyoszolyát csináltat a király felesége, a nyoszolyákat elégetik, mint az előbbi mesében. A pernyéből rózsabokor nő. A legszebb rózsát a király leszakította, szobájába vitte. A rózsza Gyöngyszín Ilonává változik, majd megint rózsává. A király ezt örökbe fogadott fiától tudja meg. Ilonát elveszi, Bálintot feltámasztja, a vén asszonyt leányával együtt tűzhalállal pusztítja el.

A *három pomarancs* című mesében a gonosz cigány-asszony kútba dobja a szép leányt, ki aranyhallá változik. Majd kifogatja, megöleti, de a hal pikkelyét az udvarra öntik, abból fa nő, de azt kivágatja. A favágó forgácsot visz belőle, borítónak használja otthon. A borítóból titokban tündérszép leány jön ki, ki rendbehozza a favágó házát. A favágó felesége kilesi, megtudja a leány történetét, elmeséli a királyfinak. Ez a cigány-asszonyt pellengérré állítja, a tündérszép leányt feleségül veszi.*

Tagadhatatlan, hogy mind a három mesében megvan *A gonosz mostoha* tárgya. De a mesék között lényeges eltérésekre is bukkanunk. Az egyikben az almaillat, a másikban a kihalászott kép a tette serkentő motívum, a harmadikban a pomarancs felvágásához fűződik a mesetörténet. Amott a gyermekekkel, itt a hitvessel, emitt a szép leánynyal történnek az átalakulások, melyek, ha sok részletben egyeznek is, néhányban eltérnek egymástól. Viszont a vég, hogy az ártatlanok újból életre kapnak s a gonoszok megbűnhődnek, sok hasonló vonást mutat.

Az a kolozsvári mese, melyből Gyulai Pál merített, abba a körbe tartozik, melynek három termékével foglalkoztunk. Különben Gyulai remekművének fejtegetéséből könnyen kitetszik ez a rokonság.** A két anyjavesztett gyermeket mostohájuk nagy kötéllal veri, asztallábhöz köti. Majd megfojtja őket. Sírjukon diófák nőnek. Szemrehányó zugásuk a királynét nem hagyja aludni. Ráveszi urát, vágassa ki őket. A király hajlik a szóra, ágyakat csináltat belőlük. Az egyik nem érez fájdalmat, mert apja nyugszik rajta, de a másik panaszban tör ki:

Jaj nekem fáj ez az asszony,
Kit az isten elpusztítson.

* Erdélyi János: *Népdalok és mondák* című gyűjteményében, II. k. 345—348. l.

** Idézett kiadás, I. k., 239—257. l.

A királyné nem alhatik. Reggel rábeszéli a királyt, pusztítsa el a két ágyat. A király elégeti őket, de két kis szikra az aszú fűre szökken, a legszebb juh bekapta s két aranszőrű bárányt ellett. A juhászok megajándékozzák velök a királyt. Ez nagyon örül nekik, de mikor a királyné simogatja őket, az egyik reá kiált: «Gyilkos asszony!» Rábírja férjét, vágassa le a bárányokat. A király enged neki. A megölt báránykákat két szolgáló a patakhoz viszi, de a víz szívüket elkapja. Egy halász mint aranyhajú gyermekeket fogja ki őket. A halász és felesége felnevelik a kicsinyeket. Majd apjukhoz indulnak. Verset mondanak, énekelnek, így csurran-cseppen valami, hogy megélhessenek. Eljutnak a királyhoz. Ez énekükből megtud mindent. Feleségét vesztőhelyre küldi. Fiait aranyba, ezüstbe öltözteti s nagy lakomat csap.

A Gyulai feldolgozta mese szemlátomást *A mosolygó almához* áll a legközelebb. Ezt bizonyítja az átalakulások jelleme és egymásutánja. A sírból kinövő fák, a kivágás, a nyoszolyakészítés, a nyoszolyák megszólalása, az elégetés, egy állatnak az égő fa okozta megvemheesedése, az ajándékul küldés, a megölés, a szolgálók ügyetlensége, az újabb átalakulás, a felnevelés, a királyhoz menés, a királyné bűnhődése és a király öröme olyan tényezők, melyek nemcsak közösek, hanem sorrendjüket tekintve is megdönthetlenné teszik, hogy Gyulai *A mosolygó alma* valószínűságot vértkonát követte. Viszont *Leányszín Bálint és Gyöngyszín Iloná*, továbbá *A három parancs*, akár a főmozzanatra, akár a metamorphosisokra gondolunk, Gyulai forrásával már lazább kapcsolatot mutat, noha tagadhatlan, hogy a sírből kinövő fa, a kivágás, a nyoszolyakészítés, a nyoszolyák megszólalása s elégetésük indítéka *Leányszín Bálint és Gyöngyszín Ilonában*, néhány főmotivum *A három parancsban* is világosan mutatja, hogy ugyanannak a mesetőnek a hajtásaival van dolgunk. Kérdezhetjük, a halász jószívűsége vagy a varju-indíték szerepelt-e a kolozsvári mesében? Nem dönthető el, mert az egyik épen olyan közös mesemotívum, mint a másik.

Egy lényeges vonás bizonyos: a költeménynek forrásától a mostohaindíték útján való eltérése. A gonoszság megtestesülése két mesében a vén asszony, ki leányát akarja elvételni a királylyal, a harmadikban a cigányasszony, Gyulai költeményében a mostoha a rossz. Gyulai bevallja, hogy a sírban megszólaló anyát ismeretes népdalból veszi.* Ez a nyilatkozat is általánosságban

* Idézett kiadás, I. 306. l.

mozog, de a motivum változataival ellenőrizhető. A gyermekek futkározás helyett anyjuk sírhalmán sóhajtoznak, elpanaszolják neki, hogy ingük, ruhájuk szakadozik már. A sírból megszólal az anya, nem kelhet fel, már halott:

A ki gondot visel rátok,
Vagyon immár mostohátok.

A két árva sírva fakad, anyjuk is velük sír, Istenre utalja őket, így megenyhülnek.

Egy Erdélyi János közölte népdal három árváról regél, kik holt anyjuknak panaszoják, hogy lerongyollott már ruhájuk:

Nem kelek fel, édes fiám,
Lelankadt már az én inam,
Van tinéktek most anyátok,
Van az úrnak gondja rátok.*

Egy palócz népköltemény is három árváról beszél, kik ugyanazzal a panaszszal közelednek anyjuk sírjához. Az anya megszólal, nem kelhet fel, szanaszét van minden csontja, különben van már mostohájuk:

Mikó' a fejetek féslyik,
Két orczátok pofonverik.
Mikó' a levest beviszik,
Három árvát kikergetyik.

Gyulai költeménye sokkal közelebb esik az elsőhöz, mint a palócz népkölteményhez.

A mostoha-indíték nemcsak a népiesség szempontjából fontos, hanem még két okból. Egyik szerkezeti, másik erkölcsi tényező. Az átalakulások hosszú sora nem a könnyed képzelet csapongásának tetszik. Erősen összeszövődnek a mostoha-motivummal. A gonosz asszony elvetemedettségének épen olyan következményei, mint amennyire a metamorphosisok végén kiderülő bűnnek a folyamánya a mostoha bűnhődése. Érezzük, szoros az egység, biztos a szerkesztés. Az elemek csoportosítása egy eszme köré kereké teszi a mesét.

A másodikra, az erkölcsi tényezőre maga a mese szolgáltat alapot. A szép és a jó kapcsolatának hirdetői nagy erősséget találnak a népköltészetben. Maradjunk csak az átalakulási mese-indítékek körében. A folklóre anyagának óriási tömegében az angol Binnoriera hivatkozhatunk, az egyetemes népköltészet egyik

* *Népdalok és mondák* cz. gy. I. k. 397. 1.

hervadhatatlan remekére: Vilmos szép leányt szeret, de nővére, ki maga is szerelmes az ifjúba, testvére vesztére tör, vízbe fojtja. A molnár, ki kifogja, elbűvölve áll szépsége előtt. Egy hárfás is megpillantja a holt leányt, sárga hajával hárfáját felhúrozza s úgy tér az áldozat apjának csarnokába. Az ifjú a lantot kőre helyezi. Ez magától játszik. A húrok éneke elárul mindent, a leány búcsúját, vádját:

And last, as plain as plain could be,
 Binnorie, O Binnorie!
 •There, sits my sister, who drowned me•
 By the bonnie mill-dams o'Binnorie.¹

Ebből a körből való az a mese is, melyből Tompa Mihály *A jávorfáról* című költeményét merítette. Mint ahogyan az áldozatul esett leány húrul szolgáló haja elzengi a bűnt, úgy árulja el a jávorfából készült furulyácska is a két királyleány gyilkosságát. Az erkölcsi mozzanat sajátos megnyilatkozásánál fogva ebbe a típusba tartoznak a fejtegetett magyar népiesek is. Bizonyítja ezt *A mosolygó alma* nyoszolyájának a kifakadása: «Nekem oly nehéz, hogy ha még egy óráig rajtam fekszik annak a gyilkosnak a lánya, meg kell hálnom.»² Gyulai érezte az erkölcsi erő varázsát, melyről egész népköltészetünk tanuskodik. Igaza van a népköltészetet vizsgáló Erdélyi Jánosnak, hogy úgy tetszik neki, mintha Kant kategorikus imperativusát mi találtuk volna ki, mert szerelmi népdalainkon «bizonyos erkölcsi öltözet látszik».³ De nemcsak a lyra, meseköltészetünk is tanuskodhatik erről az ethikai szilárdságról. «Egy mese sem végződhetik — mondja Imre Sándor — a bűn győzelmével.»⁴ Így fogta fel Gyulai is. Kiderül, hogy a népmese nemcsak erkölcsi oldalával támogatta Gyulait, hanem az ethikai álláspont sajátos mesei megnyilatkozásával is: a gonoszságot az átváltozott tárgy vagy lény hirdeti. A meseköltészetnek ezt a naiv modorban kifejezett erkölcsi mozzanatát Gyulai hatásos tényezővel mélyítette ki: a refrainszerű ismétléssel. Az ifjabbik síró panaszát, a nagyobbik dörgő vádját ismétlik a diófák, majd az egyik nyoszolya s a

¹ *Old ballads of England and Scotland*, Armstrong Róbert kiadása, London, 153—157. l.

² Idézett műben 45. l.

³ L. *Népdalköltészetünkéről cz. tanulmányát a Népdalok és mondák* II. kötetében, 435—435. l.

⁴ *A népköltészetéről és népdalról cz. tan.* 69. l.

visszatérő gyermekek az először elhangzott váddal többé-kevésbé megegyező hangon. Mintha feddésük a végzet ujjsmutatása, a mostoha büntetése pedig a végzet teljesevé volna. Ez művészi eljárás s eléggé mutatja, hogy Gyulai tárgyát mesterien dolgozta fel. De mutatja ezt még három tényező: a pszichologiai festés, a részletrajz s a nyelv művészete.

A mostoha lelkiállapotának rajza drámai. A mint a fenyegetés hallatára dül-fül, a gyilkosság előtt meginog, képmutatóan gyászt ölt, férjét színeskedve álomba rengeti, de ő maga szunnyadtából fel-felriad, a fák zizzenésére sápad, az ágyak vádjára dermed, a hogyan a bégető bárányhang leroskasztja, a verselők éneke megrémíti, a mint pajzán kedvet eröltet magára, de hiában, kékül-sárgul, elrepülne, olyan eleven a hatás, hogy lelkünket valóban lenyüggözi a költő művészete. Így járt el *Szilágyi és Hajmásijában* is Leila rajzával. Mint a mennyire ott is az volt a célja, hogy a forrásai nyújtotta nyers anyagot művészi lélekrajzzal alakítsa, így tett *A gonosz mostohával* is. Milyen kezdetleges rajz a mese rosszban kéjelgő bestiája s milyen finom lélekfestés a Gyulaié. Érthető is: vezető szempontja a lekiismeret. Ez sokkal finomabb szövetű indíték, mint a népmeséé. A bűnös csalárd betegségszínlelése a mesében, a zaklatott lélek igaz riadása a költeményben még jobban kiemeli az ellentétet.

A források adatai részletrajzokra ihletik. Az anyjukat visszásíró gyermekek panasza, a mostoha kínzása, a haláleset közlése, a diófák susogása, az ágyak recsegése, a juhászok ajándékozása, a szolgálók mosás-jelenete, a halász nevelő munkája, az énekes fiúk megjelenése, a büntetés, az öröm festői képecskékben színesednek meg.

Pompás a nyelv művészete is megneemesedett egyszerűségével. A népies tárgy nem csábítja túlzott népieskedésre. Hiszen ő maga ítélte el a népiessel űzött czifrázkodást.*

Baráth Ferencz is dicséri a *A gonosz mostoha* gondos kidolgozását és szép hangját.** Megtalálva a feldolgozott anyagot, bepillantva mintegy a költő műhelyébe, még inkább méltányolnunk kell e művet, mely Tompa Mihály legszebb népmeséivel is kiállja a versenyt s irodalmunk egyik becses alkotása.

ELEK OSZKÁR.

* *Petőfi Sándor és lírai költészetünk, a Kritikai dolgozatok cz. kötetben, 66. l.*

** *L. Irodalmi dolgozatok cz. könyvét, 194. l.*

SZEMLE.

Két eltűnt és újra előkerült Corvin-codexről.*

Fraknoi püspök úr ráirányozta figyelmünket a most ittlévő két Corvin-codexre és elénk festette azt a talán nem egészen elérhetetlen, kecsegtető czélt, hogy hazánk, mint arra történetileg legjogosultabb, jusson azok birtokába, a mit különösen az egyikre, a Didimus-codexre nézve valóban megbecsülhetetlen vívmánynak tartanék.

Engem e példátlanul érdekes könyvrégiséghez egészen személyes vonatkozások fűznek, miért is legyen szabad annak bemutatását részemről néhány szóval kísélni.

Mikor Beatrix királyné, a Mátyás felesége életrajzának megírásával foglalkoztam, természetesen nagy figyelmet kellett fordítanom azokra a Corvin-codexekre, melyek Beatrix személyével is némi kapcsolatba hozhatók. Ezek között különösen fontosnak véltem a két alexandriai egyházi írónak, Didimusnak és Cyrillusnak műveit tartalmazó codexet, melynek második címlapja Mátyásnak és Beatrixnek oly életteljes, intim képmásait tartalmazza, a minőkhöz hasonlíthatót alig találtam a Corvinák egész, ismert sorozatában. E kép annyira megragadott, hogy szándékom volt annak az eredeti színeiben sokszorosított másolatát könyvem címlapjául használni föl. E célra természetesen az eredeti codexre lett volna szükség, melyet én csak abból az ismertetésből és reproductióból ismertem, a melyet a magyar püspöki kar megbízásából az 1869–70-iki utolsó lateráni zsinat alkalmából a Rómában levő négy Corvináról a Nemzeti Múzeum számára Römer Flóristól szerkesztett folio-émlékkönyv tartalmaz. Ez emlékkönyv adatai szerint a Didimus-codex akkor a Jézus-társaság birtokában a Collegium Romanum könyvtárában őriztetett, hová Karolina parmai nagyhercegnő adományaképen került.

Csakhamar megállapíthattam, hogy a codex az 1870 végén, Róma elfoglalása után a Collegio Romanoval együtt államosított 49 szerzetrendi könyvtárból alakult Biblioteca Vittorio

* F. évi június hó 26-án a Nemzeti Múzeumban meghívott közönség előtt tartott előadás.

Emmanuelé-ben nem található. Előállott a kérdés, hogy hol van hát? A valószínűség a mellett szólott, hogy a Jézus-társaság, római könyvtárának az olasz állam részéről való átvétele előtt a legbecsesebb könyvrégiségeket — köztük ezt a Didimus- és Cicero-codexet is — Rómából eltávolította s azokat az olasz állam esetleges revindicatioja ellen biztonságba igyekezett helyezni. Kerestem a Didimus-codexet az osztrák jezsuita-rendházakban; azt a biztosítást kaptam, hogy ott nincs. Most íme előkerült társával, a mindenesetre szintén Corvin-vonatkozású, de kisebb becsű Cicero-codex-szel együtt s a De Marinis firenzei antiquarius-czég Beatrix-könyvem francia kiadása által figyelmeztetve a Didimus-codex jelentőségére magyar szempontból, Hampel Józsefné úrnővel levélben közölte, hogy e könyv Párisban van és eladó s utóbb, a Nemzeti Múzeum igazgatóságának megkeresésére, ide is küldte mindkét codexet; rajtunk áll, hogy azok itt is maradjanak.

Tisztelt hallgatóim tölem bizonyára nem várják, hogy figyelmöket a két codex beható ismertetésével hosszasan vegyem igénybe. Erre már azért sem vállalkozhatnám, mert eddig időm és módom sem volt azokat részletesebb vizsgálat alá vonni. Az én biographusi szempontomból a Didimus-codex jelentőségét főleg Mátyás és Beatrix már említett nagyérdékű képmásai adják meg, de ez a könyv miniatúr-festéseivel, tisztán művészettörténeti szempontból is, a XV. század végének miniatúr-művészetében elsőrendű helyet foglal el s a Corvin-codexeknek kétségkívül legbecsesebbjei közé tartozik.

A könyv első baloldali címlapján virágéktíményes vöröskeresk táblán e fölírás olvasható: Haec Opera continentur in hoc volumine. Didymus Alexandrinus de Spiritu Sancto et Kiryllus Alexandrinus de Apompeo Proclus Episcopus innatale Domini Joannis Scholastici Gradus. A keret négy sarkpontján egy-egy kisebb kerek medaillon van alkalmazva; a legfelsőben sisakos emberi fön balra fordult holló áll, gyűrűvel csőrében, tehát a Corvinok címere; a többi három medaillonban is Mátyás szokásos emblemái láthatók: a homokóra, a hatoldalú vedres kút s a kova és aczél.

A második címlap egészben képszerű: pompás, oltárszerű emelvényt ábrázol azzal a pazar és mégsem túlterhelt ornamentikával, mely a kezdetleges renaissancenak, a Quattrocentonak decoratív szobrászatát és festészetét egyaránt jellemezte, s melynek elemeit leginkább antik építészeti és különösen a grotteszeknek nevezett festészeti motívumok alkották. Itt is megfigyelhetjük a pogány mythos és a keresztyén hit alakjainak azt a naiv vegyülését, mely az egész olasz renaissance sajátja volt: lenn arany alapon fehér relief utánzataképen az Apollo és Marsyas meséje, alighanem a Medici-camea domborműve nyomán s

egyéb mythologiai jelenetek; legfelül az oromzatmezőben *Justitia* istenasszony, mintegy az «igazságos» Mátyás jelvénye s alatta a palmettás frizen, csőréből tüzet árasztó galamb képében a szentlélek. A középben mintegy oltárkép gyanánt Szent Jeromos bibornok van lefestve, a ki először írt Didimusnak a szentlélekről szóló művéhez; a szent egyházatya környezete mutatja azt a szeretetteljes gondot, a melylyel a Quattrocento festői a milieu részleteivel foglalkozni szoktak. Ugyanily szeretetteljes gonddal van a háttér megfestve, mely Firenzét ábrázolja, a Brunellesco kupolájával, a Giotto campanilejével s a Battisteroval. A kép a legélénkebb színekben pompázik, mutatva a kezdetleges renaissance fiatalos kéjelgését a színekben és formákban, melyet csak később vált föl a kifejlett renaissance classicismusának az antik sculpturák benyomásából táplálkozó hidegebb józansága, mely a fősúlyt a rajzra s a plasztikára helyezi és elfordul a colorismustól.

Bennünket természetesen leginkább a képmások érdekelnek, melyeket a művész az oltáremelvény pillérei közé helyezett el. A baloldalon Mátyás térdel, imádó elragadtatással tárva szét kezeit s egyenes kardját, melyen fehér szíj van, maga elé a földre téve. Hermelin galléros biborpalást van rajta. fején nyílt korona, mely alúl rőt hajfürtjei dúsan omlanak le; arcza az érmein levő képmásokra s az Ambras-gyűjteményből a bécsi udvari múzeumba került fehér márványdomborműre emlékeztet. Mögötte két arcz látható; az egyik fiatal és föltünően hasonlít Mátyáshoz, ez valószínűleg Corvin Jánost ábrázolja, ki e könyv készülése idejében 16 éves volt s akkor már mondhatni hivatalosan mint trónörökös szerepelt. A másik, süvegéről ítélve olasz humanista lehet, talán Ugoletti, a János nevelője. A Mátyást félig elfödő pillér előtt egy heroldszerű fiatal géniusz áll, a király czímerpajzsát tartva maga előtt.

Mátyással szemben térdepel *Beatrix*, bő, világoskék, aranysegélyű ruhában, fején szintén nyílt korona, kezei imára vannak kulcsolva, előtte a földön — mintegy ellentéteül a hős Mátyás kardjának, -- nőiessége jelképeül két rózsza fekszik; czímertartó heroldja is olajágot tart kezében, a béke symbolumát. *Beatrix* képmása is egészen realiztikus, megfelel a bécsi domborműnek s az utolsó éveiben készült éremnek és őt már meglehetősen testes nő gyanánt tünteti föl, holott fiatalabbkori mellszobrai mind inkább véznának mutatják. Mögötte egy fiatal és egy süveges öreg nőnek feje látszik; az utóbbit néhányan *Beatrix* anyósának, Hunyadiné, Szilágyi Erzsébetnek tartják, a mi, ha nem is lehetetlen, annyiban nem valószínű, hogy Szilágyi Erzsébet több évvel e codex elkészülte előtt meghalt. Az a körülmény, hogy a fiatal ember és a fiatal nő egymással szembenézni látszanak, s ez utóbbinak arczában bizonyos hasonlatosság is fedezhető fel,

hinnem engedi, hogy a Beatrix mögötti fiatal nő Bianca Maria Sforza, a kit akkor már formailag megkötött házasság fűzött Corvin Jánoshoz.

A címnap túloldalát a Bevezetés foglalja el; a második címnap, vagy inkább első szöveglap szintén dús ornamentikával van ellátva; az oldallécz pillérének díszje a legfinomabb és legszebb dolgok közé tartozik, a mit az olasz miniaturfestészet létrehozott. Itt még a maga tisztaságában látjuk e művészetet, egészen csak decoratív czélt szolgálva, teljesen alárendelve magát e czélnak s nem törekedve illustratív feladatra, a melybe a miniaturfestés ez időben már átcsapni kezdett, ezzel egyúttal a saját hanyatlását készítve elő. És itt akarok néhány szót szólni annak a kérdésnek, hogy ki hát a Didimus-codex miniatora? Kétségkívül firenzei mester, kétségkívül az Attavante köréből való és kétségkívül a Ghirlandajo styljéhez közelálló; de megnevezése egészen hypothetikus volna. Rómer Flóris 1870-ben e codexet még az Attavante művének tartotta, utóbb az Anziani és Eugène Münz által determinált más codex-miniaturákkal való hasonlatosság alapján nálunk az a vélemény alakult ki, hogy itt a Francesco Antonio del Cherico festéseivel van dolgunk; a műárús, a ki most áruba bocsátja, Monte vagy Gherardo di Favilla munkájának tartja; ez utóbbi föltevés Vasari közlésére támaszkodik, ki Gherardot a Mátyás-kép miniatorának mondja; e téren tehát egyelőre a combinatióknak szabad tere nyílik.

A második címkép initialeja az O betűben az itt kezdődő s a Szentlélekről szóló theologiai mű szerzőjének, alexandriai Szt. Didimusnak arczképét foglalja magában, szintén csodásan finom kivitelben. Ez a Szent Didimus a negyedik században élt s nagyon tudós férfiú volt, egyaránt kiváló mint matematikus és mint theologus, a mi annál is bámulandóbb mert állítólag már öt éves korában megvakult; ezt a miniator vagy nem tudta, vagy nem akarta tudomásul venni, mert épenséggel nem vaknak festette. Didimus tanítómestere volt Szt. Jeromosnak s ez magyarázza meg, hogy ez utóbbi előszót írt könyvéhez.

Ezenkívül a codexben, mely 225 hártylevélből áll, még három díszes címnap van léczornamentikával és számos kisebb initiale.

Az írás utolsó lapján találjuk az utóiratot, az ú. n. kolo-phont, mely bizonyítja, hogy e kéziratot Sigismundis de Sigismundis készítette Firenzében 1488 deczember 4-én. Ez igen nevezetes adat, mert ebből következtethetjük, hogy miután a miniator valószínűleg csak a kézirat elkészülte után foghatott hozzá munkájához, e codex művészi díszje csak a Mátyás utolsó életében készülhetett el. Már most, ha tekintetbe vesszük, hogy e codex nem a Corvinák díszes, kapsos, bársony- vagy bőr-kötésében

maradt reánk, hanem meglehetősen közönséges XVII. századbeli fehér bőrkötésben s hogy e kötés alkalmazásakor a hártyalapot oly barbár módon vagdalták körül, hogy az ornamentális festés szélei is megcsontultak ezáltal: nem tekinthetjük kizárt-nak, hogy — mint az más, Mátyás számára készült codexekkel is történt, — e könyv nem is került Budára, a Corvinába, hanem olasz földön maradt s ott a megrendelő helyett másnak birtokába jutott, a mi természetesen magyar vonatkozásának értékéből vajmi keveset von le.

Az ugyancsak most piacra került másik Corvin-codex Cicero műveit tartalmazza 272 hártyalapon, miniatúrdíszje jóval egyszerűbb és sokkal kevésbé művészi kivitelű. A baloldali címlapot itt is tányérszerű keret díszíti, a második címlap alján a magyar királyi címér látható a Corvin-hollóval; a kova- és aczél-emblema is föltalálható rajta; van még öt fejezet-címlap ezen kívül. A könyv bőrkötése szintén sokkal későbbi s a körülvágás által ez is szenvedett.

Most tehát arról van szó, hogy e codexeket, illetőleg főkép és elsősorban a Didimus-codexet, hazánknak megszerezzük. Annál nagyobb súlyt kellene erre helyezni, mert hiszen úgy illenék, hogy minden meglevő Corvina itt legyen hazánkban és mert ez műbecs és történeti érdekesség tekintetében mindenesetre elsőrendű, valamint azért is, mert a hazában levő Corvinák között egy sincs, mely egész lapot betöltő miniatúrát tartalmazna, mint ez. Azonban itt nagy összegről van szó, melyet csak állam és társadalom vállalva teremthetnek elő. Így egyesült erővel talán elkerülhetjük azt az elszomorító, mondhatni megszegényítő eshetőséget, hogy ez a csodálatos emléke legnagyobb királyunk műszeretetének, melyet a szerencsés véletlen idehozott kezeink közé, a magyar nemzet közönye miatt jusson a külföldre!

Berzeviczy Albert.

ÉRTESITŐ.

A magyar irodalom története német nyelven.

Geschichte der ungarischen Literatur. Von Dr. L. Katona und Dr. Fr. Szinnyi (Sammlung Göschen). 1911.

A Göschen vállalatában napvilágot látott magyar irodalom-történetnek két feladatot kell megoldania: be kell mutatnia a magyar irodalom fejlődését, de egyszersmind tájékoztatóul kell szolgálnia egyes írókra vonatkozólag. Ha csak az első feladatot tekintjük, legalkalmasabb lett volna annak a könyvnek német fordítását tenni hozzáférhetővé, a mely ezt a fejlődést a magyar szellemnek legerősebb kidomborításával, a legmélyebbre ható szemmel állította elénk: Beöthy Zsolt *Kis tükré*-ét. Könyvünkben azonban egyes írókra és egyes művekre vonatkozólag is tájékoztatást kell az olvasónak találnia; ép ezért nem rendelheti a könyvszerző sem az író, sem az egyes műveket annyira az irányok és eszmék hullámszásának kidomborítása alá, hanem azokra külön, vagy csak az író, vagy csak a mű kedvéért részletesebben ki kell térnie. E kettős feladatot hitem szerint a leg-tökéletesebben megoldotta Katona Lajos. Megoldotta pedig úgy, hogy e fejlődés iránt mindenütt érdeket tud az idegen olvasóban kelteni. Mindig szem előtt tartja a világirodalom termékeit és a hazai irodalom nála ezekkel vonatkozásban jelenik meg. Középkori irodalmunk a világirodalom középkorának visszatükröződéseként áll előttünk és az olvasó nem is ébred e kor eredeti szellemei hiányának tudatára, hanem érzi azt, hogy jóformán minden, a mi a középkori világirodalomban sajátos és jellemző (legendák, vallásos lyra, vallásos dráma), az a mi nemzeti irodalmunkban is szóhoz jutott. És ehhez alig is érthet ennyire más, mint épen Katona Lajos, a ki codexeink látomásait, legendáit és zoltárait a világirodalom költői tárgyaival és műfajaival oly bámulatos sikerrel hozta kapcsolatba. E mellett nem a túlbecsülés hangján, hanem kellő értékeléssel kapcsolja e világirodalmi

szempontból való tárgyalás megfelelő pontjaihoz a sajátosan magyar elágazást (magyar szentek legendái, Mária-siralmak). Csak természetes e szempont mellett, hogy e korszak világi epikája háttérbe szorul. Érthető ugyan, mert hiszen mindjobban terjed régi mondáink könyvmondaként való megíttélése, hogy a hún-magyar mondákat Katona teljesen mellőzi, de bajos figyelmen kívül hagyni, hogy az ellenkező vélemény még mindig nagyon el van terjedve. Figyelmet fordít Katona a nemzeti történet fejlődésére is; világos és körültekintő bevezetésben rajzolja mindazt, a mi nemzeti mivoltunk és irodalmunk megértéséhez szükséges.

Azt hiszem, Szinnyei Ferencz is akkor felelt volna meg a legjobban feladatának, ha irodalmunk történetét a mohácsi csatától ép úgy folytatja, a mint arra az első fejezetekben Katona példát adott. Nála azonban nemcsak a világirodalmi szempont szorul háttérbe, a mi bizonyos fokig érthető, hanem az értékelések is iskolakönyveink mérőónjával történnek; a nemzeti történet kellő kidomborítása is hiányzik, úgyszintén a hatások és tárgyfejlődés mozzanatai. Igaztalan volna, e négy momentum kiemelése alapján mondani ítéletet Szinnyei munkájáról, hiszen két mentsége a dolog természetében rejlik: nem szabad felednünk, hogy neki már írókkal van dolga, kiknél a világirodalmi érdeket többé nem lehet annyira kimutatni és aránylag kisebb téren sokkal nagyobb anyagot kellett feldolgoznia. A kis kötet terjedelme kötötte meg Szinnyei kezét. Meg kell gondolnunk azt is, hogy Katona azon korszakról ír, melyet leginkább művelt, Szinnyei pedig — a dolog természete szerint — sokszor kénytelen a mások adataira és értékelésére támaszkodni. A külföldi párhuzamra mégis több tekintettel kellett volna lennie; az vajmi kevés, hogy Balassánál megemlíti Marullust és Angerianust, vagy Kölcsey Kiss-bírálatánál Schillert, avagy Katonánál Grillparzert, Fanny mellett Werthert. Az *Ember tragédiájánál* azt várnök, hogy szerzőnk vázolja a mű viszonyát a *Faust*hoz, de szerző erre csak két sort szán. Vajda Pétert Bálint Aranka dolgozata (*Vajda Péter romanticismusa*. Bpest, 1906.) szerencsésen állította be a német romantikába; Szinnyei mint érthetetlenül sajátos egyéniséget tárgyalja. Eötvös *Karthauszijának* tárgyalásánál Rousseau, Goethe és Chateaubriand (Constant azonban nem!) csupán névleg említettnek.

Nem arra gondolunk, hogy olyan «magyar Heine», «magyar Dumas» s egyéb eféle semmit mondó címzéseket kellett volna átvennie Szinnyeinek; nagyon helyesen tette, hogy ettől óvako-

dott. Kár még az is, hogy egy ily elnevezés Kemény Zs. jellemzésébe becsúszott. Nem tartom szerencsésnek Kemény és Meyer összevetését; mert azt nem állíthatjuk, hogy Meyer német olvasója valaha is abban a hangulatban találja magát, mint a ki közülünk Keményt olvassa. De a mélyebben járó, megértetőbb kapcsolatok jellemző fejtegetése, el kell ismernie mindenkinek, könyvünket feladatához sokkal közelebb segítette volna. Különösen a tárgy történeti kapcsolatok elhanyagolását látom nagy hiánynak; egy-egy ilyen pontnak a megragadása mélyen belevilágított volna a tárgyalt műbe és kidomborította volna annak értékét is. Szilágyi és Hajmási néhány soros jellemzéséből ki fogja megérezni, hogy egy ismert* mesemotivum magyar talajba ültetett hajtása van előtte? Épen a tárgy történet szempontja érezteti velünk a *Vitéz Francisco, Bankó leánya, Salamon és Markalf*, de különösen a *Poncianus* és *Humajum Náme* tárgyalása hiányát. Bajza æsthetikai elveinek tárgyalásából Lessing neve ép úgy nem hiányozhatik, mint az *Irène* mellől a *Zaire*-é. Fazekas *Ludas Matyija* is alkalmas lett volna ilyen rövid tárgy történeti kísérő szavakra. Báróczi megemlítése az *Amadis-regények* ide származásáról tájékoztatná az olvasót. Dugonics *Etelkájáról*, ha csak egy-két szóval utalt volna Barclayre, érthetőbb és világosabb képet adott volna, mint így. Ámde különösen sok haszonnal alkalmazhatta volna az illetén beállítást Kazinczynál, hol Riedl értékes fejtegetéseit aknázhatta volna ki. Csokonai sajátos eredetisége is jobban kidomborodott volna, ha a *Csikóbőrös kulacs*hoz írt *szerelemdalt* néhány sorban összeveti Kleist *Liebestied an die Weinflasche* cz. versével. Szinnyei, ha használ ilyen párhuzamot, a jellemzésre nem használja fel, mint pl. Csokonainál. Helyette inkább iskoláskönyveink szokásos túlbecslő modorában értékelő mondatokat ír. Pedig ép ezzel kellett volna csínyján bánnia. Virág Benedeknek az értékelését hozom fel példának.

Tagadhatatlan, hogy — különösen a XIX. század negyvenes éveitől — Szinnyei a Katona használta módszertől eltérve is ügyesen oldja meg feladatát. Az, a mit Petőfiről és Aranyról ír, a Szinnyei fejezetei között a legsikerültebb. A fönnebbi egyéni kifogásokkal szemben nagy érdeme, hogy a kis térbe mily körültekintő vigyázatossággal válogatta ki a fölveendő anyagot. Sajnálatos, de érthető, hogy a már említetteken

* V. ö. Hermann A. cikkét: *Bpti Szemle* 1888. és O. Böckel, *Psychologie der Volksdichtung*. Leipzig, 1906, 200 sk. l.

kívül az *Öreg Gradual*, a nem említett Gyöngyösy-darabok, Péczeli József, a *Magyar Századok*, stb. kimaradtak; nagyobb kár, hogy Pálóczi Horváth Ádám csak másfél sort kapott és Kisfaludy Sándor drámáit szerzőnk mellőzte; Bolyai (— már csak hírnevénél fogva is —), de Gombos is beszorulhatott volna a szövegbe; a *Kegyencz* talán előkelőbb helyet is megérdemelne; nincs említve Kozma Andor, Zempléni Árpád, a műfordítók közül Vargha Gyula, Radó Antal; Beöthy Zsolt *Ráskai Leánya* csak a bibliographiában szerepel; hiányzik továbbá Vadnai, Vértesi Arnold, Obernyik és Berczik.*

Igaz, hogy értékelései nem egyszer vannak henye, semmitmondó szavakkal megtűzdelve (pl. Tóth K.: Er selbst nennt sich den Dichter der Liebe und des Herzens, stb. Eötvösnél: Er blieb immer und auf jedem Gebiet derselbe, stb.), de az ilyen rövid összefoglalásnál, különösen az idegen olvasókra való tekintet által korlátozva, nagyon nehéz mozogni.**

A kifogásolt mozzanatok nagyrészt a könyv szűkre szabott terében lelik magyarázatukat; el kell ismernünk, hogy e kis terjedelemben a Katona kijelölte módszerrel mindent beszorítani szerfelett nehéz, talán lehetetlen lett volna. Azt is örömmel ismerjük el, hogy így is az egész könyv, különösen a Gragger Róbert által a fordításokról összeállított jegyzékkel, nagyban hozzá fog járulni nemzeti szellemünk fejlődésének a külföldön való megismertetéséhez.

y. t.

* Jellemző, hogy Keiter és Kellen elterjedt könyvének (*Der Roman, Essen-Ruhr, 1908*) olvasója az ott említett hat regényíró közül a regényíró Tolnait itt hiába keresi, csak balladáiról olvashat.

** Ez magyarázza meg Sz. néhány tévedését is; szerinte pl. a XVII. század a kath. lyra virágkora. Ez vetet be Sz.-vel néha felesleges apróságokat, pl. hogy Vörösmarty és Kisfaludy Károly egy házban haltak meg, és a mi a legnagyobb baj, ez mellőzteti vele jóformán az egész magyar tudományos irodalmat.

Az irodalmi oktatásról.

J. Bezard, professeur de Première au lycée Hoche: *De la méthode littéraire. Journal d'un professeur dans une classe de Première.* Paris, Librairie Vuibert, 1911. 8°. 731 l.

Igen tanulságos egy könyv, mely nagyon érdekelheti a tanügy minden laikus barátját, első sorban pedig a tanárokat meg a tanárjelölteket, azon kívül, hogy nagyon érdekes dolgokat nyújt mindenkinek, a ki a francia irodalom történetével foglalkozni szeret.

Bár fő czíme «az irodalmi módszer» fejtegetését látszik ígérni, mégis az alcímnnek megfelelően, mint — mondjuk — a nyolczadik osztálybeli irodalmi előadások állítólagos «naplója» határozottan gyakorlati czélzatú és irányú mű, még pedig szorosan didaktikai jelleggel.

Erre mingyárt az előszó is figyelmeztet, melynek némely passusa mintha egyenesen a mi viszonyainkra vonatkoznék, és így kétszeresen érdekes ránk nézve.

Franciaországban tudvalevőn nincs a mienkkel egyező érettségi vizsga, ott nem ismétlik meg részben «sulyosbított» kiadásban a középiskolai oktatás befejezéséül az utolsó osztály osztályvizsgáját, a minek keresztül álltával nálunk az illetőnek joga van aztán beiratkozni az egyetemre akár oly szakokra is, melyeket esetleg egy fél évtizede nem tanult már, vagy rendszeres tantárgyként nem tanult, vagy éppenséggel sohasem is tanult, úgy hogy esetleg most kezdi az elemeknél. De bármennyire különbözzék is ettől a mi intézményunktől az ú. n. baccalauréat, az a felvételi vizsga, melyet a felsőbb oktatásra beiratkozni akaró francia ifjúságnak tennie kell, egyben túlságosan is megegyezik a kettő: egyaránt gyűlölet tárgya a magyar és a francia anyáknál (baccalauréat «déteté des mères», úgymond Bezard), és rettegés tárgya a delinquenseknél, kiknek testi-lelki erejét megviseli, eltöltve őket «nyugtalanossággal, lázas sietséggel, a rosszul felhasznált időnek sajnálásával».

Hogy ennek az ellenszenvennek és félelemnek a francziáknál mennyire komoly alapja van ez idő szerint, bizonyítja ama sajnálatos kudarcz gyakori volta, melylyel «a hat évi munka» felettébb sokszor végződik. (1909 júliusban például a vizsgára jelentkeztetteknek csak alig 44 százaléka ment át.) Bezard azonban e körülménytől nem arra érezte magát indíttatva, hogy tehát a

vizsga reformálása mellett agítájon, ő nem az intézményben keresi a baj okát, hanem a viz-gát tevők előkészültségének fogyatékoságában és ezeken a hiányokon akar segíteni könyvével, tanártársainak példát nyujtva az oktatás módszertanához.

Az említett sok bukásnak ugyanis a legtöbbször az volt az oka, hogy a jelölteknek francia írásbeli dolgozata nem ütötte meg a mértéket, bármily szerény fokra szállították is alá követelményeiket a vizsgáló tanárok. Mint ismeretes, ebből az egyetemesen mutatkozó jelenségből kifolyólag történt, hogy szárnyra kelt «a francia krise» jelszó, mely az utolsó években annyit foglalkoztatta Franciaországban a szakembereket és a laikus nagy közönséget. Ez úgynevezett krisisnek kórtüneteiről és az előidéző körülményekről a *Budapesti Szemlében* is történt annak idején említés.

Bezard a maga részéről főleg két pontot hangsúlyoz. Egyik a jelöltek írásbelijének formai tekintetben meg nem felelése: styljük gyöngesége, mit, mint emlékezhetnek olvasóink, igen kiváló tekintélyek nem haboznak részben az ujságolvasás romboló hatásának tudni be, mely hatás pedig a francziáknál korántsem oly kártékony, mint nálunk, hol nemcsak specialis hirlapi stylt honosítottak meg a sajtóban, hanem már annyira mentek néme-lyek, hogy egy bizonyos pesti jargon jogosultságának hirdetését is elkezdték.

A másik pont, melyen szintén és mindenek felett hivatva van könyvünk segíteni, a jelöltek irodalmi ismereteinek fölületessége. És itt ismét egy olyan egészségtelen állapot érintéséhez jutottunk el, mely nálunk sem ismeretlen jelenség, sőt nálunk nem csak az érettségire, de — a mi már igazán kétségbeejtő — a tanári vizsgára jelentkezőknél is akárhányszor észlelhető. Az ifjúságnak ugyanis nem kis része, nálunk csak úgy, mint Franciaországban, beéri azzal, hogy — mint Bezard panaszolja — magoknak a nagy írók műveinek olvasása helyett, irodalomtörténeti kézikönyveket olvasson, «bevágjon». Kell-e kiemelnünk egyébiránt, hogy a most említett szempontból tekintve is mennyivel szerencsésebb a francia tanuló helyzete, mint a magyaré? Az előbbi legalább olyan tankönyveket «vág be», melyek biztos tudománnyal, szabatos nyelven vannak írva, világos áttekintéssel és élvezetes formában tárgyalják anyagukat, szerzőjük a legtöbbször évek hosszú sorának pædagogiai tapasztalatára támaszkodik és tekin-élyes irodalmi munkássága igazolja, mennyire alapos ismerettel és fejlett íróművészzel vállalkozott a szóban levő nehéz feladatra. Míg ezzel szemben — ki merjük-e mondani? — a nálunk úgy fel-

burjánzott magyar irodalomtörténeteknek nagyobb része szenved a mi tankönyvirodalmunknak eredendő bűnében, melyet — tisztelet a kivételeknek! — üzleti számíttással társulva vagy nem, túlkorai ambíció hoz létre. Éppen ezért a mi irodalomtörténeteink nagyobb része száraz; a helyett, hogy a művek szövege alapján ismertetnék az írókat (mert a rendesen csatolt olvasókönyv egymaga még nem elegendő az üdvösségre) többé-kevésbé általánosságban tartott, sokszor épen nem szabatos értelmű phrasiosokba foglalt, vagyis inkább burkolt jellemzéseket adnak, kész ítéleteket, egyenesen beemlézés végett fogalmazva. . . .

Bezard könyve a most említett tanulási módszernek izen hadat, egy egész esztendőre terjedő órák sorozatán arra nyújtva példákat, miként tanítandó középiskolán «rationalis módon» az irodalom. Más szóval inductivnak, sőt határozottan experimentalisnak nevezhetni e módszert, mely valóban a legeszszerűbb. Majdnem eszményinek lehetne nevezni. Mert képzelhető-e annál eszményibb helyzet egy tanulóra nézve, mint az, hogy tanárjával együtt, minden esetre az ő közvetlen vezetése, felügyelete és ellenőrzése alatt olvassa a nagy remekírókat, olvassa a legjelesebb bírálók nézeteit róluk, és emezeknek oly fokú megértésével, mely már az önállón gondolkodni tudásnak egy neme, iparkodjék a tárgyalt szövegben meglátni, a mit ott meg kell látni az embernek saját szemével, iparkodjék az így megállapított tényekből levonni a levonandó következtetéseket! Mindnyájan ismertünk olyan fiatal óriásokat, kik alig kezdtek el kathedrájukon «beretválni tanulni», már is siettek boldogítani a világot didaktikai vívmányaik ismertetésével ily hangzatos című cikkekben: «Miként tanítom én az n-edik osztályban a . . . harangöntést». Az ilyeneknek a képzelhető legjelesebb ellentéte Bezard, a ki egyaránt megállapodott, kiforrott nézetű, mint a tanügy és mint az irodalomtörténet-tudomány embere.

Bezard főtörekvése rávezetni az ifjút arra, hogy ez magától rá tudjon jönni mindenre, magától észre vegyen mindent, a mi fontos. (Könyvének legélvezetesebb részei azok, hol az írásbeli dolgozatok megbeszélése kapcsán eljárását teljes közvetlenségében szemlélteti, mintegy gyorsírói feljegyzések alapján adva a tanulók közbeszólásait kérdéseire, úgy hogy egész párbeszédés jeleneteket kapunk.) Az elmét élesíti, az értelmet fejleszti, a helyett hogy ő is, mint annyian, az emlékező tehetség terhelésére fektetné a fősúlyt. Valóságos gyönyörűsége telik abban a didaktika e művészenek, hogy tanítványainál, itélőtehetségük folytonos foglalkoz-

tatásával, a nézeteket ki- és megalakulni lássa, mely processusnak szemlélése bizonyára különösen élvezetet fog nyújtani a könyv minden olvasójának.

Felfogásának emelkedettségét mi sem jellemzi jobban, mint az a folytonos figyelmeztetése, hogy az ifjak iparkodjanak valamelyes eszmét vonni le minden tényből: «a mely tényt nem fűztök eszméhez, az nem számít». (11. l.) (Mint 506 l. is így szól: «Nem ismételhjük eléggé, hogy csak az általános eszme adhat némi érdeket az eruditió részletkérdéseinek».) «Minden általános eszmének, éppen azért mert általános, emberi és classikus, élő eszmének, gyakorlati eszmének kell lennie, olyannak, hogy mindennapi életünkben azonnal hasznosítható legyen; a múlt csak a jelennel való kapcsolatai révén érdekelhet; a mi merőben múlt, az holt dolog; egyedül az érdemli meg a vele való foglalkozást, a mi még él». (11. l.) Az irodalomtörténet nagyjai, e felfogásnak megfelelően, különösen alkalmasak arra, hogy műveik tartalmával létünknek moralphilosophiai alapját gyarapítsák, főleg az ifjúi léleknek megadják az első ily alapot; nem különben arra, hogy — a mi szintén nem csak a baccalauréat vizsgájára, de az egész életre nézve fontos — mintául szolgáljanak, miként kell a megfelelő formában ki is fejezni azt, a mit érzünk és gondolunk. «Ezek a nagy emberek, olvassuk 12 l., mindent láttak, mindent megfigyeltek, mindent kifejeztek; ők ismerik a természetet és az emberiséget; bámulatos kifejezéseket találtak ezek lefestésére; ők egyszerre megtanítanak arra, hogy lássunk és a meglátottakat tolmácsoljuk; ezek a mi vezetőink és mestereink, ők fognak bennünket mintegy kézen fogva elkalauzolni a Széphöz, meghagyva nekünk azt az illúsiót, hogy mi majdnem egysegyedül és saját magunktól fedeztük fel azt.»

Magától értetődik, hogy bármennyire kitűnő is Bezard célja, eszközeihez szó fér. Ő maga is ismételten vitázik az őt ért támadások ellen. Ezek közül bennünket kivált az érdekelhet, hogy kifogásolták, miért viszi be az irodalom tanításába a chronologiai szempontot. «Durva tévedés! kiáltották felém. Utopia, mit már húsz éve elítélt a tapasztalat. A irodalomtörténet tanítását akarja feltámasztani!» Ő azonban nem törődve ez ellenvetésekkel, az irodalomtörténet három utolsó századát (XVII—XIX.) időrendileg tárgyalja legkimagaslóbb képviselőikben, mindent egy-egy nagy általános eszme körül és úgy csoportosítva, hogy «a modern társadalom lényeges sajátosságai» kidomborodjanak. Elemzéseiben annyira mélyreható és finom tud lenni,

nem egy helyt, hogy nemcsak a tanuló, vagy jobban mondva a tanár, hanem még a tudományos szakember is haszonnal lapozhatja e könyvet, mely igen suggestiv még ott is, a hol aránylag kevésbé nyújt újat vagy éppen közismert dolgokat tárgyal, említett experimentalis módszerével, mely a közhelynek is sokszor az ujság vonzerejét kölcsönzi.

De éppen e tudományos jelességei miatt kelt bennünk aggodalmat. Nem arra czélzunk, hogy oly bőven részletezve tárgyal, hogy több mint hétszáz sűrűn nyomott nagy oldalra terjed egy évnek szánt anyaga, mely pedig egyes részeiben csak vázlatos összeállításban van összefoglalva. Hanem arra, hogy midőn így a középiskolai irodalmi oktatást a főiskolai école pratique des hautes études első próbálkozásáivá, középiskolai semináriummá emeli fel, nem tartja meg eléggé a határt a két színvonal közt. Gyakran olyan magas themákat ad fel tanítványainak, melyek beillenek akár tanárvizsgai tételeknek. Mi több, nem egyszer azt cselekszi meg, hogy egyenesen egyetemi semináriumi dolgozatoknak, vagy éppen egyetemi tanári előadásoknak a módszerét fejtegeti az ifjakkak, a mi mégis talán túlkorai a tanításnak ezen a fokán.

Egy helyt szerző azt hangoztatja, hogy az ő módszerének, tehát az ő könyvének használata egész biztosan képesít a vizsga sikeres letetésére. Ezt a passust, mely a mi jogi sanatoriumaink reclamjaira emlékeztet, elhagyhatta volna, akármennyi joga volt is megírnia. Úgy látszik egyébiránt, hogy munkásságának még nem igen akadt foganatja, mert az idén, mint a minap olvastuk, még számosabb volt a bukás a Sorbonneon, mely e miatt olyan, a terem butorzatának rongálásáig fajuló zavargásoknak lett. színhelye.

DEMETRIUS.

A XVII. század elejének egyik igen érdekes epizódja, mely máig sincs teljesen földerítve,* Demetrius orosz czárnak homályos eredete, rövid uralkodása és véres katastróphája. Nem csoda, hogy már a korabeli népénekesek és költők képzeletét megragadta és hogy számos újabb drámaíró, köztük a legnagyobb német mestert, ez utóbbit, sajnos, be nem fejezett színi alkotásra lelkesítette. A történeti események, melyek az érdekfeszítő problémának részben hátterét, részben magvát teszik, néhány mondatba foglalhatók össze.

Rettenetes IV. Iván orosz czárnak (1530—84, 1534 óta czár) két fia volt: az idősbik, a testileg sem ép, szellemileg pedig félkegyelmű Feodor, a ki 1559-ben született és 1584-ben követte atyját az orosz császári trónon. Testi és szellemi gyarlóságánál fogva helyette kezdettől fogva erőszakos sógora, Boris Godunow (szül. 1552) volt az ország ura. Tizennégy évi névleges uralkodás után Feodor 1598-ban meggyilkoltatott; vele kihalt a Rurik nemzetsége, mely hét századnál tovább (862 óta) uralkodott Oroszországban. Most öcscse Demetrius, a ki 1583-ban, csak néhány hónappal atyja halála előtt ennek hetedik feleségétől született, tehát 1598-ban tizenöt éves (mások szerint még fiatalabb) lett volna, következett volna az uralkodásban. De Demetriust és anyját, Máriát, már Feodor czár, helyesebben Boris, száműzte volt a Volga melletti uglicsi kolostorba, hol a fiú, kétségtelenül Boris parancsára, már 1591-ben meggyilkoltatott.

* V. ö. a legújabb kutatásokról I. Caro: *Zur Demetriusfrage*. Sybel-féle *Historische Zeitschrift*, 88. köt., 1902., 264—276. l.

Most tehát, a Rurik-családnak törvényes tagja nem lévén már életben, Boris nyíltan magához ragadta a koronát és az orosz urak készséggel elismerték czárnak, mert erélyes és okos férfiú volt, a ki főleg az egyházat és a nemességet iparkodott rendkívüli kedvezményekkel megnyerni. De a nép, melyet minden szabadságától megfosztott, nem szerette a hatalmas usurpatort és szívesen elbitte és terjesztette a régóta lappangó legendát, hogy Demetrius, a jogos trónörökös, még él, mert anyja megmentette, mikor Boris gyilkosai keresték. E legenda mind hangosabb hívőkre és védőkre talált, úgy hogy nem is volt tulságosan meglepő, mikor 1603-ban Demetrius tényleg föllépett és követelte az orosz koronát, őseinek örökét. Boris ugyan közhírré tétette, hogy a merész trónkövetelő nem Iván czár fia, hanem egy Griska (a. m. György) Otrepiew nevű alacsony származású szerzetes, tehát orczátlan csaló; de a nép azt hitte, a mit óhajtott; az egyház és a nemesség is mindinkább elfordult a zsarnokká vált Boristól, és Demetrius, első sorban III. Zsigmond lengyel király segítségével, legyőzte Borist, a ki váratlanul meghalt* (valószínűen maga vetett véget életének, esetleg egy dühös perczében szélütés ölte meg), mire a fiatal Demetrius 1605-ben diadalal bevonult Moszkvába. A lengyeleknek lelkes pártfogását Demetrius főleg a sandomiri (sendomierzi) vajdának köszönhette, a kinek nagyravágyó szép leányát, Marinát, mindjárt fölléptekor eljegyezte. De ez a lengyel barátság, mely őt a trónra emelte, volt csakhamar veszte is. Midőn ugyanis Moszkvába bevonulása után katólikus menyasszonya kétezer lengyel nemes kíséretében

* Boris Godunowot, kiről a nép azt mondta, hogy «úgy élt mint egy oroszlán, úgy uralkodott mint egy róka és úgy halt meg mint egy kutya», már 1859-ben tette Puskin Sándor egy értékes tragédiája hőisévé (németre ford. Ferd. Löwe, 1869); újabban pedig Tolstoi Leo; a német Raupach Ernő is írt egy *Boris Godunow Zar von Russland* cz. tragédiát, mely 1840. április 1. Berlinben színre került, de úgy látszik, sohasem jelent meg nyomtatásban. A fáradhatatlan német drámaíró tervezett, e szomorújátékának folytatása gyanánt, egy Demetrius-tragédiát is, de ez nem készült el, ha ugyan belefogott.

odaérkezett, ezeknek kihívó magaviselete és az oroszoknak régi gyűlölete a lengyelek iránt véres zendülést támasztott, melynek Demetrius maga is áldozatul esett, még 1605 ben, trónraléptének évében.

Iván czár fia volt-e Demetrius, mint ő maga állította, vagy egy Otrepiew György nevű ügyes csaló, mint Boris közhírré tette, még ma sincs eldöntve¹; de a hivatalos Oroszország Nagy Péter ünnepélyes nyilatkozata óta az utóbbi fölfogást osztja és nem tekinti Demetriust törvényes czárnak.² A drámaírókat természetesen ez a probléma sohasem érdekelte és legkevesébbé sem feszélyezte; ők csak a kolostor szomorú magányából, helyesebben tömlöczéből, a sorsnak meglepő kedvezésével váratlanul, majdnem csodás módon fényes dicsőségre és óriási hatalomra emelkedett ifjú hőst nézték, a ki ép oly gyorsan és váratlanul vesztette el koronájával együtt életét is. Kétségtelenül oly pálya, mely a tragikum megindító és megrázó elemeit foglalja magában s méltán csábíthatta a drámai költészet művelőit.³

Demetrius története, mint a mondottakból világos, kétsős fölfogást tesz lehetővé: a költő vagy Iván (esetleg Feodor) czár törvényes fiának és jogos örökösének tekinti a hőst, vagy ál-Demetriusnak, azaz csalónak veszi. Ez utóbbi

¹ Alex. Hirschberg lengyel kutatónak egy lengyelül írt munkájában (1898) kifejtett ötletét (említi Caro, id. h.), hogy Demetrius természetes fia volt Báthory István lengyel királynak, csak curiosum gyanánt említem.

² Jellemző, hogy Kotzebue Demetrius-drámája (l. alább) csak úgy kerülhetett Szt-Pétervárt színre, hogy szerzője a színlapról a *Zar von Moskau* mellékcímet eltávolította.

³ Az alább tárgyalt vagy említett darabokon kívül van még egy orosz Demetrius-dráma Sumarokov Sándortól: *A hamis Demetrius*, Jean B. Aubry des Carrières francia írónak († 1692.) egy soha nyomtatásban meg nem jelent darabja, melyet a Theatre Français 1689-ben színrehozott, és egy félig bohózatos olasz dráma *Arlequin Demetrius*, Boccabadati doctortól, mely 1717-ben Párisban színre került. De ezeket a darabokat, melyek bajosan jelentékenyek, nem ismerem, csupán Gruppe értékes tanulmányából (Demetrius-drámája függelékében, 123—228. l.) tudok rólok, a ki maga ez adatait a *Dictionnaire des Théâtres de Paris (1756)* cz. munkából merítette.

esetben ismét két változat lehetséges: Demetrius vagy tudatos csaló, a ki maga jól tudja, hogy nem a czár fia; vagy megcsalt csaló, a kivel ravaszul elhitették, hogy a trónhoz joga van, a ki tehát jóhiszeműleg fog fegyvert a korona birtokáért. A Demetrius-drámák tehát voltaképp három csoportba oszlanának; de a második változatnak, mely szerint Demetrius kezdettől fogva mint tudatos csaló szerepelne, nem akadt földolgozója; majd megkísértem röviden kifejteni, hogy miért nem akadt. Tényleg tehát a Demetrius-drámák csak két csoportra oszlanak: olyanokra, melyekben a hős valóban a czárnak törvényes fia, a ki csak most lép ki kényszerű homályából, és olyanokra, melyekben ő maga, noha jogtalanul, de jóhiszeműleg, a czár fiának hiszi magát, pedig nem az. Az első csoportnak legkiválóbb terméke Lope de Vega kedves színműve, a másodiké Schiller befejezetlen hatalmas tragédiája, melyet utóbb sokan, de nem nagy sikerrel, kiegészíteni és befejezni törekedtek.*

A tudatos csaló, mint már említettem, nem csábitott költőt arra, hogy őt a Demetrius-tárgy földolgozásában egy tragédia hőisévé tegye. A tudatos csaló ugyanis, a kit csak nagyravágyás és elvetemedettség ösztönöz arra, hogy minden törvényes vagy jogos alap nélkül, önfeláldozó hiveinek félrevezetésével, egy korona után nyujtsa ki kezét, a legnagyobb mértékben ellenszenves alak, kinek bőven kiérdemelt bukása nem kelthet a nézőben tragikus hatást. Nem szabad egy ily alaknak szerepét összetéveszteni Macbeth vagy III. Richárd tetteivel: ezeknek egyike sem állítja, hogy ők jogos és törvényes alapon követelik a koronát, hanem csupán szellemi és erkölcsi fölenyök erejénél fogva törnek a trónra, melynek birtoka a skót s az angol trónbitorlóra egyaránt vést és vészes kimulást hoz. Más volna a Demetrius esete, ha maga jól tudná, hogy ő csak paraszt fajzat, de a czár fiának adná ki magát és így nyerné el a hatalmat. Kezdetől fogva mély erkölcsi ellenszenvvel kísérik a

* Az első, a ki be akarta fejezni, tudvalevőleg Goethe volt (*Annalen* 1805), a ki azonban csakhamar belátta, hogy ezen föladatnak megoldása tehetségének körén kívül esik.

merész csalónak lépteit, csöppet sem bánnök, ha ezer baj éri, és jóízűen fellélegzenénk, ha végül leütik a fejét. Ez nem tragikum, ez egy hitvány bűnösnek megérdemelt sorsa, mely nem tragédiába, hanem a törvényszék elé való. De azért irtak, ha nem is a Demetrius nevéhez fűzve, tragédiákat, melyeknek hősei ezen csoportba valók*: e színművek szerzői több-kevesebb ügyességgel oda törekedtek, hogy a hősnök vele született ellenszenvenességét lehetőleg enyhítsék és türethetővé tegyék, a mit sohasem tudtak teljesen elérni. És furcsa véletlen, hogy ép Schiller, a ki a Demetrius-probléma leggeniálisabb megfejtője, tervezett már 1799. augusztus 20. óta, az igaz, hogy folytonos æsthetikai küzködéssel, egy tragédiát, mely az imént jellemzett kategóriába tartozott volna.

Ez *Warbeck*, mely Schiller nagyszámú tervei és töredékei sorában Demetrius mellett a legteljesebb: megvan mind az öt felvonásnak részletes tervrajza és készen van az első felvonásnak tetemes része.**

A Perkin Warbeck története a piros és fehér rózsza harczának egy nem érdektelen epizódja, helyesebben utójátéka. Az esemény VII. Henrik király idejébe esik, kinek uralkodásával, a yorki III. Richárd bukása után, a Lancaster vagy Tudor-ház uralma Angliában kezdetét veszi. Richárd tudvalevőleg meggyilkoltatta a Towerben testvérének, IV. Eduárd királynak két fiát, Warbeck pedig azt állította, hogy ő ezen fiuk egyike, a fiatalabbik, Richárd yorki herczeg. Főtámasza Margit, Burgund herczegnője, Bátor Károly özvegye, IV. Eduárd és III. Richárd nővére, a York-ház ivadéka volt, a ki a merész szédelgőnek pártfogásával bosszúból az ellenséges házból származott királynak bajt akart okozni. A történeti Warbeck, egy Tournaiban élő zsidó vallásu hajós és

* Ilyenek pl. Alfred Meissner szomorújátéka: *Der Prätendent von York* 1857 (hőse Warbeck), Otto Roquetteé: *Der falsche Sebastian* és Wilbrandt Adolf Waldemar-tragédiája 1889.

** A német költő forrása a következő novella volt: *Perkin faux duc d'York, sous Henri VII roi d'Angleterre. Par le Sieur la Paix de Lizancour*, Paris 1732, 3 rész, — de Schiller lényegesen átalakította ezen regényes elbeszélés anyagát.

vámfelügyelő fia, regényes kalandok után a királyiak kezébe esett és 1499-ben körülbelül 25 éves korában bitón végezte épen nem dicsőséges életét.

Schiller nagyon jól érezte, hogy ez a ravasz és ügyes csaló, a ki azonfelül voltaképp csak eszköz egy cselszövő, gyűlölettől ihletett nő kezében, tragikus hősnek nem való. Jegyzeteiben és leveleiben mindenképp azon van, hogy alakját rokonszenvenné és szerepét elfogadhatóvá tegye. Warbeck nála szép és eszes, vitéz és lovagias, a ki nem született herczeg ugyan, de megérdemelné, hogy az legyen, a ki maga undorodik aljas szerepétől, melyet meggondolatlanságból elvállalt és a körülmények kényszere folytán lerázni nem képes. Hogy még jobban emelje, hogy a «született» uralkodónak természeti jogát legalább részben összeegyeztesse a «legitimitás» történeti jogával, IV. Eduárd természetes fiává teszi,* — de csakhamar belátta, hogy még így sem való tragikus hősnek, mert csalónak marad, kinek szereplése azonfelül éles ellentétben van föltételezett férfinas jellemének fényes és nemes oldalaival. Végre, hosszas fejtérés és tervezgetés után, elejti a költő a tragédiát és kedvező kimenetelű színművé akarja földolgozni Warbeck történetét — de ezzel aztán csakhamar teljesen elveszti kedvét és a darab terv, illetve töredék maradt, rendkívül érdekes és tanulságos terv és szépségekben gazdag töredék, de mégis csak terv és töredék. Egy csaló csak vigjátékban van a maga helyén, a hol vérontás nélkül, legfeljebb a rendőrség igénybe vételével leálcázzák és ártalmatlanná teszik. Tragikus hősnek csak oly csaló alkalmas, a ki nem tudja, hogy az, a ki szentül meg van győződve igényeinek és céljainak jogosságáról. Ily csaló Demetrius, a ki Schillernél csakhamar (1804. márczius 10.) az elejtett Warbeck helyébe lépett.

És így, egy kis kerülővel, vissza jutottunk ismét Demetriushoz és sorsának drámai feldolgozásaihoz. Ezek tehát, a mondottak szerint, két csoportra oszlanak: az egyikben a

* Ezt a motívumot Laube, Hebbel és Sievers magukévá tették Schiller töredékeinek fölhasználásával írt Demetrius-drámáikban.

törvényes, a másikban a hamis Demetrius áll a cselekvény központjában.

Az első fölfogás szerint Iván czárnak számüzött özvegye megmentette gyermekét és a deli ifjúvá felnőtt Demetrius vagy két évtized múlva előlép ismeretlensége homályából, fölfedi fejedelmi származását és visszaköveteli a bitorlótól jogos koronáját. Világos, hogy ez tragédiának épen nem alkalmas tárgy: regényes történet, esetleg sok érdekesítő mozzanattal és megindító jelenettel, de kedvező kimenetelű színmű, mely csupán a nézőnek kíváncsiságára és érdeklődésére, főleg pedig meghatottságára számít. Nagy költőt ez a változat nem igen csábíthat; nem is ismerek, mindössze csupán két alkotást, melyek e csoportba tartoznak: Kotzebue és Lope de Vega színműveit.

Kotzebue Ágost, a nagy tehetségű, de tehetségét soha meg nem becsülő sokoldalú író, husz éves volt, midőn 1781-ben Szt-Pétervárra került. Gyors felfogásával és bámulatos alkalmazkodásával csakhamar beleélte magát az orosz világba és már a következő évben elkészült prózában írt Demetrius-drámájával,* mely sohasem jelent meg nyomtatásban és melyről csak két hirlapi jelentésből** tudunk, melyek német lapokban jelentek meg, midőn a darab az orosz fővárosban nagy tetszéssel színre került. A darabról, ezek alapján, csak annyit tudok, hogy gazdag volt megható jelenetekben és hogy a könnyek sűrűn hullottak benne. Tehát úgynevezett «érzékeny lovagi játék» volt, a milyenek a XVIII. század második felében német földön és utóbb

* *Demetrii Iwanowitsch,, Zar von Moskau, ein russisches Original-Trauerspiel in fünf Akten, von einem Liebhaber des Theaters, 1782.* (A címről l. fönt 323. l. a jegyzetet). Gruppe ötlete (211. l.), hogy Schiller esetleg ismerte Kotzebue darabját, nézetem szerint egészen alaptalan; hisz a költő levelezéséből tudjuk, hogy honnan ismerte a tárgyat és mily forrásokat vagy segédeszközöket használt.

** *Literatur- und Theaterzeitung*, Berlin, 2. Nov. 1782. és *Hamburger Zeitung*, mely a darabnak III. és IV. felvonásából lenyomat néhány jelenetet és megjósolja, hogy a szerző, kit «Kotzebu»-nak nevez, «a ki csak huszonnégy éves, idővel nagy ember lesz a színpad számára». Ez adatokat Gruppe említett értekezéséből veszem.

nálunk is sokáig divatoztak. Bizonyára jelentéktelen alkotás és ma csupán tárgy történeti szempontból méltó említésre.

Egészen más jellegű a spanyol darab, mely szintén az igazi Demetriust viszi a színpadra.* Szerzője Lope de Vega, a világnak legtermékenyebb drámaírója (állítólag 1500 színművet írt); darabjának címe: *El gran duque de Moscovia y emperador perseguido* (Moszkva nagyhercege vagy az üldözött fejedelem) és 1617-ben jelent meg először Madridban nyomtatásban, de bizonyára jóval előbb készült és került színre.** Lopenál ugyanis a színmű Demetrius diadalmas bevonulásával végződik, a mi valószínűvé teszi, hogy a költő rögtön e hír vétele után, tehát a hősnek még 1605-ben bekövetkezett meggyilkoltatása előtt írta. A gyors-tollú spanyol mesternél ez egy csöppet sem feltűnő: Lope egy-két hét alatt (kortársai szerint két-három nap alatt) írt egy-egy drámát és így nagyon is lehetséges, hogy Demetrius-drámája, szerzőjének szándékán kívül, jóformán alkalmi darab lett a hősnek koronázási ünnepére. E fel fogás mellett szól a darabnak felületes és hevenyészett jellege is. De azért érdekes mű, melynek minden lapja elárulja a színpadnak hivatott, gyakorlott és ügyes munkását. Cselekvénye regényes, de nem épen bonyolult. A történettől (nem tekintve a részben félreértésből elrontott, részben önkényes tulajdonneveket) annyiban tér el a spanyol mester, hogy nála Demetrius nem IV. Ivánnak, hanem Iván fiának, Feodornak tizenkét éves fia, tehát a rettenetes csárnak unokája. A dolog, t. i. a probléma lényegén ez természetesen nem változtat.

Lope darabjában, mint nála igen gyakran, legsikerültebb, mert drámai életben leggazdagabb, az első felvonás. Feodort, úgy halljuk, öcscse, Iván, bódító italokkal az ural-

* Ad. Schack *Geschichte der dramatischen Literatur in Spanien* II, 326, azt állítja, hogy Lope a hamis Demetrius történetét dolgozta föl, még pedig egészen történetellenes módon. Ez nagy tévedés: Lope darabjának hőse az igazi Demetrius.

** Németül Moritz Rapp: *Spanisches Theater*, Hildburghausen 1869, III. köt., 301—417. l. A darab, mint a legtöbb spanyol színmű, három felvonásos és versekben van írva.

kodásra képtelenné tette, hogy maga lehessen czár. De gyermeke nem lévén, félti koronáját Feodor fiától, Demetriustól, kinek életére tör. Azért Christina, Feodor neje, elküldi kis fiát Lambert német lovaggal, a ki neki feltétlen hűséget esküdött, Uglics várába, hol imádott gyermeke deli leventévé fejlődjék. Most Iván czár fellobbanó dühében, voltakép szándéka ellenére, agyonüti fiát, Ivánt, mire nyomban heves fölindulás következtében maga is meghal és az új czár sógora, Boris, elhatározza, hogy a félkegyelmű Feodor helyett maga lép a trónra. De ezt a czélját csak úgy érheti el, ha Demetriust, a jogos trónörököst, láb alól elteszi. Azért gyilkosokat küld Uglicsba, kiknek Lambert lovag, hogy esküjéhez híven a reá bízott czarevicset megmentse, saját kis fiát szolgáltatja ki. Demetrius meg van mentve és Lambert bujdosni indul a gyermekkel.

A II. és III. felvonás cselekvénye tiz évvel későbbre esik. A most már 25 éves Demetriust folyton keresik és üldözik Boris kémei, mert a népben erősen tartja magát a hit, hogy a jogos trónörökös még él, a mit az oroszok annál készségesebben vallanak, mert Boris erőszakos és kegyetlen úr: folyton remeg Demetriustól, a kinek halálában pedig nem kételkedik, és gyilkos gyanuval üldöz mindenkit, a kiben nem bizik feltétlenül.

A II. felvonásban értesíti a haldokló Lambert Demetriust a multakról és lelkére köti, hogy most már, de a legnagyobb óvatossággal, mint trónkövetelő czarevics lépjen a történet színhelyére. Demetrius, hogy Boris kémeit elkerülje, legjobb és leghivebb barátjával, a spanyol (!) Rufinóval, kolostorba lép, melyben mint egyszerű szerzetes él. Ide jön Boris, a ki országát bejárja, és Demetrius alakja és arcvonásai felköltik gyanuját, úgy, hogy rögtön parancsot ad az ifjú szerzetes meggyilkolására. De ez értesül a veszélyről, mely fenyegeti, és álruhában megszökik Rufinóval. Most szakács lesz a liflandi palatinus konyhájában: reményli, hogy megnyeri jogos ügyének a hatalmas főurat, kinek leányát, Margitot megszerette, és a palatinus közvetítésével lengyel királyt. Sikerült jelenet, mikor az alacsony kukta

szerelmet vall a főúr leányának, a ki természetesen kineveti, noha rokonszenvez vele.

A III. felvonásban előbb a palatinus, utóbb maga Demetrius megnyerik a lengyel királyt, a hős meghódítja a palatinus leányát, a ki izgatottsággal várja, hogy a győztes nagyherceg beváltja-e a kinevetett kukta szavát, és természetesen örömmel lesz czárné; azután a hős legyőzi Borist, a ki öngyilkos lesz, és végre Margittal a nép örömujjongásától kísérvé útnak indul Moszkva felé, hogy megkoronáztassa magát. A cselekvénynek e száraz váza azonban nem adhat igaz képet a darabnak számos szép és helyenként finom részletéről. Így pl. figyelmet érdemel az I. felvonásban Feodor jellemzése: a költő érezteti a szerencsétlen ember szavaiban és tetteiben, hogy eredeti józan esze hogyan küzd a gonoszul reá erőszakolt hülyeséggel. Igen sikerültek azok a jelenetek is, melyekben Boris és neje folyton gyűjtik a Demetrius erőszakos halálát megerősítő bizonyítékokat, de azért mindig aggódnak és tartanak tőle, hogy a meggyilkolt talán mégis él. Komoly és humoros, hadi és idyllikus, fejedelmi és népjelenetek tarkán váltják fel egymást a darabban; a szín rendkívül sokszor változik, úgy, hogy némely jelenet igen kis terjedelmű és az olvasónak (bizonyára még nagyobb mértékben annak idején a nézőnek) érdeklődése végig ébren marad. De drámának bizony gyenge alkotás a Lope műve.* Az I. felvonás csupa expositio: hisz a hős ezen felvonásban kis fiú, noha kotonyeles, mindenbe belefecsegő, koraérett gyermek. A II. és III. felvonás a voltaképi dráma; de ebben meg Demetrius alig cselekszik. A véletlen sodorja egyik helyzetből a másikba és valósággal nem az ő érdeme (inkább a rokonszenvesen rajzolt 'spanyol' lovagé), hogy végre czár lesz és trónra kerül. Epikus jellegű népdráma ez, mely egy naiv

* A spanyol dráma történetének legterjedelmesebb földolgozásai (Schack, Klein, Schäffer) nem is említik vagy épen csak említik Lope de Vegának Demetrius-drámáját, bizonyára mert ők is jelentéktelennek tartották. Grillparzer (*Werke* XVII., 122) pontosan kivonatolja a színmű cselekvényét, magát a darabot azonban nagyon jelentéktelennek mondja.

közönség tetszését megnyerheti, de művészi értékre nem tarthat számot.

Ha eleve valószínű volt, hogy az oly darabok, melyek az igazi Demetriust léptetik föl, magasabb költői igényeknek alig felelhetnek meg, mit Kotzebue és Lope művei igazolni látszanak, máskép áll a dolog, ha a költő a fejedelmi származásáról és örökölt jogáról biztos ál-Demetriust teszi tragédiája hősvé. Ezt tette Schiller, kinek műve, befejezetlensége ellenére is, a tragikai költészet remekei közé tartozik. Nála a hős, áthatva fejedelmi származásának és jogos követelésének felemelő és lelkesítő tudatától, diadalmasan tör az ismeretlenség homályából a trón fénye felé és máris kinyújtja kezét a korona után, midőn megtudja, hogy ő nem Demetrius, a czarevics, hogy neki a koronára jogos és törvényes követelése egyáltalában nincsen. Most két út van előtte, melyek közül már Wallensteinnak is választania kellett: vagy hallgatva tiszta szívének sugallatára, az igazság göröngyös útját kell választania, mely a régi névtelenségbe és a kolostor homályába vezet vissza, de lelkének nyugalmát biztosítja; vagy engedve fölkorlácsolt nagyravágyása csábításának, a hazugságnak fényes útjára lép, mely dicsőséget, hatalmat, boldogságot ígér, de lelkének egyensúlyát végleg megdönti és biztos vészbe sodor. Demetrius, a trónra méltó, nagy tettekre vágyó és nagy tettekre termett ifjú, a kit a szerelem is elvakít, szövetségeseinek sorsa is izgat, a szerencsének eddigi bámulatos kedvezése is elbizakodottá tesz, ez utóbbi utat választja, mely látszólag a fényes trónra, de tényleg a véres katasztróphához vezet, mert a győztes hős a tiszta öntudat alapja nélkül zsarnokká lesz, a ki ügyének legjobb hiveit is elidegeníti magától vagy megöli. Nem akarok e nagyszabású alkotás részleteinek elemzésébe bocsátkozni, mire töredékes és néha ellenmondasos voltánál fogva* nem is igen alkalmas; azon

* Azért oly eltérők azok a kísérletek, melyek Schiller töredékének, ill. tervének kiegészítését vagy kidolgozását czélozzák. Van ilyen tudtommal tizenkettő (és legalább nem ismerek többet). Szerzőik: Franz Friedrich von Maltitz 1817 (nyom. 1835), Hermann Grimm 1854, Friedr. Bodenstedt 1856, Gustav Kühne 1860 (már

felül biztosra vehető, hogy Schiller, mint minden tervének kidolgozásánál, bizonyára itt is többé-kevésbé lényegesen módosította volna első följegyzéseinek egyes részleteit, úgy hogy most esetleg oly vonásokat hibáztatnánk, melyek a kész tragédiába át sem mentek volna. Azért csupán egy kérdést óhajtok röviden kiemelni, mely e tragédiával kapcsolatosan fölmerült és melynek rövid fejtegetése érdekes következtetésekre vezet.

Azt állították újabb kutatók, főleg Kettner Gusztáv,* hogy a Schiller-féle *Demetrius* rendkívül emlékeztet *Oedipus királyra*, sőt hogy jóformán azonos vele, hogy ennek következtében Schiller művében is (Gottschall szavaival) az «antik fatum» uralkodik, úgy hogy ez a darab voltakép modern végzet-tragédia. E fölfogás alaptalansága, esetleg egyoldaluan túlzott volta könnyen kimutatható. Vajjon miben hasonlít a két tragédia cselekvénye egymáshoz?

Tény, hogy a kiinduló pontban van valami hasonlatosság: Oedipus mint a végzet eszköze kezdi és futja meg pályáját, Demetriust pedig egy ravasz gyilkos neveli föl bosszúja eszközéül. Mind a ketten másnak tudják magukat: Oedipus a korinthusi király fiának, Demetrius törvényes trónörökösnek. De ezzel vége a hasonlatosságnak és a két tragédia, a tragikum lényegét tekintve, egész ellentétes irányban halad a katastropha felé. A mit egyéb hasonlatosságot vagy éppen azonosságot találtak, mind többé-kevésbé felreértésen alapul. Így azt mondják: Oedipus is, Demetrius is keresik származásukat. De ez egyszerűen nem igaz: Oedipus keresi

1858 előadva), O. F. Gruppe (érdekes irodalomtörténeti függelékkel) 1861, Friedrich Hebbel 1866, Adolf Wilhelmi 1869, Karl Hardt 1869 Heinrich Laube 1872, Otto Sievers 1880, H. v. Zimmermann 1885, Legőnállóbbak Grimm (kinél az igazi és a hamis Demetrius szembe kerülnek egymással), Bodenstedt és Hebbel (kinek műve befejezetlen; az utolsó jeleneteket 1869-ben Kuh Emil írta); de ezek is többé-kevésbé erősen Schiller hatása alatt állnak. Ezeket a Demetrius-drámákat (Wilhelmi, Hardt és Zimmermann művei kivételével) részletesebben tárgyalja Rud. Gottschall, *Studien zur neuen deutschen Literatur*, Berlin 1892, 95—133. l. Metastasio Demetrius-drámájának hőse nem az orosz császár, hanem Demetrius Soter, Syria királya.

* *Schillers Werke. Säkularausgabe.* VIII. köt., a bevezetésben.

a Laios gyilkosát, Demetrius pedig az orosz koronát. Hogy Oedipus a tragédia végén önmagát ismeri föl mint Laios gyilkosát, Demetrius pedig a tragédia közepén megtudja, hogy ő nem a czarevics, a kinek teljes joggal tarthatta magát és tartotta őt eddig mindenki: ez valóban még nem is hasonlóság, még kevésbbé azonosság. Hogy Oedipus befejezésül bűnhődik a végzet parancsára véghezvitt tetteiért, Demetrius pedig saját elhatározásából, minden külső kényszer nélkül rohan vesztébe, valósággal éles ellentétékké teszi a két tragédiát, nem hogy hasonlóságot vagy épen azonosságot állapítana meg köztök. Hol *Demetrius*ban az a fatum, melyet némelyek említenek? Azt állították, hogy a mint Oedipus nem tehet máskép, véghez kell vinnie a végzet határozatait, azon módon Demetrius is kényszerítve van a trónkövetelő szerepét, melyet tudatosan vállalt, végig vinnie vesztéig. De ki vagy mi kényszeríti őt? Midőn megtudja, hogy megcsalt csaló, maga is jól látja és meg is fontolja (mint hasonló helyzetben Wallenstein), hogy választania kell két út közt, melyeken tovább haladhat. A ki választhat, az saját belátásából, saját akaratából cselekszik. De, mondják, Demetrius nem tehet máskép jelleménél fogva. Ez igaz, de jellemtragédia nem lehetséges máskép, mint hogy a hős jelleme szerint cselekszik, jellemét érvényesíti tetteiben. Ép azért éles ellentétek a Schiller *Demetriusa* és a Sophokles *Oedipus királya*: ez remek végzet-, amaz nem kevésbbé remek jellem-tragedia. A görög darab példázza, hogy az ember tehetetlen, vak eszköz a végzet kezében: nem tehet, úgy, a hogy akar, és a mit tesz, ellentétje annak, a mit akart. Ellenben Schiller tragédiája az erkölcsi világrend dicsőítése: hőse diadalmasan halad sikerekben gazdag útján, míg önmagában és jogában hisz, de semmi sem sikerül neki többé, midőn megtudja, hogy csaló, mert most elveszti önbizalmát, önuralmát, lelke egyensúlyát és békéjét, megundorodik önmagától és szerepétől és föltartóztathatatlanul rohan vesztébe. Róla is áll, mit a *Messinai ara* kardala hirdet, hogy az élet nem a javak legmagasbika, de a bajok legnagyobbika a bűn. Ha Kettner (id. h. XXII. 1.) azt állítja, hogy Schiller ezen darabban

«bámulatatos következetességgel kapcsolta össze a homályos antik végzet-tragikumot a ‚Wallenstein‘ történeti-erkölcsi pragmatismusával», figyelmen kívül hagyja, hogy az antik végzet az Oedipus alapja és tárgya, míg *Demetrius*ban a legjobb esetben csupán a cselekvénynek egyik előfeltétele, mely a modern költő tragédiájának lényegét voltaképp alig érinti. Nem azon fordul meg a Demetrius tragikuma, hogy milyen körülmények érlelték meg benne a törvényes származásáról táplált hitét, hanem hogy miképp fog cselekedni, mikor e hitének alaptalanságáról meggyőződik. Ezt félig beismeri Kettner is (id. h. XXV. l.); midőn megjegyzi, hogy Oedipus teljes megadással tűri borzasztó sorsát, melyen változtatni nem képes, míg Demetrius a döntő perczben erélyes tette határozza el magát és tudatosan vét az erkölcsi törvény ellen, melyet már eddigi szereplésében is, de tudtán és akaratan kívül, megsértett.

Saját irodalmunk is fölmutathat egy érdekes Demetrius-tragédiát, csakhogy ennek hőse nem az orosz Demetrius, hanem a magyar Borics.* Szigligeti *Trónkeresője* (1867), mely a hagyományos irodalomtörténeti felfogás szerint *Bánk-bán* óta legsikerültebb tragédiánk, egészen más tárgy, a történetnek egészen más epizódja, de a cselekvény problémája látszólag ugyanaz: a hős keresi és követeli a koronát, melyre, úgy van meggyőződve, törvényes joga van. De sorsának lefolyása nem a Demetrius-tragédia keretében mozog, hanem lényegében azonos az *Oedipus király* főmotivumával: csak a tragédia végén ismeri föl származását és e fölismerés nyomban előidézi a véres katasztrófát, melynek áldozatul esik.

E hasonlatosság mellett azonban igen lényeges elemekben különbözik Szigligeti műve a legremekebb antik tragédiától, sajnos, épen nem a magyar darab előnyére, mely

* Borics a hőse Petőfi Sándor «történeti» színművének is, mely *Tigris és hiéna* címmel 1846-ban jelent meg nyomtatásban. E drámában azonban a Demetrius-problémának semmi nyoma. Borics tudja, hogy törvénytelen fiú, mégis a trónra tör, melyet legegyszerűbben úgy hisz hatalmába keríthetni, hogy a törvényes királyt megöli. A darabban merész romantikus szellem uralkodik.

indokolás és jellemzés tekintetében is gyenge alkotás. Borics, bízva anyjának becsületében, úgy van meggyőződve, hogy Kálmán király törvényes fia, tehát a magyar korona jogos örököse. Így indul a harciba, melyben kudarcot vall. És csak ezután, a III. felvonás végén, jut eszébe, hogy megkérdezze anyjától, vajon csakugyan Kálmán fia-e? Most, midőn anya és fiú szemben állnának egymással és az igazságnak ki kellene derülnie: most indulhatott volna meg az igazi Demetrius-tragédia. De Szigligeti kitér a nagy föladat elől és olesó színpadi hatásokat kezd vadászni. Borics nem kerül anyjával szembe; Predszlava meghal, de előbb írásban tudatja fiával, hogy törvénytelen származású; Borics neje azonban, a ki a levelet átvette, nem adja át férjének, sőt, állítólag anyja végakaratóból, biztosítja, hogy joga van a magyar koronára. Borics tehát tovább küzd, folyton ismétlődő, sőt még hanyatló balsikerral, melyet végül, hosszadalmas huza-vona után két vetélkedő nőnek elég furcsa viselkedése dönt el: Borics végre megkapja anyja levelét és lázas elkeseredésében lekaszaboltatja magát szövetségeseitől, kiknek méltó dühét kihívta.

A darab igen regényes, azaz igen valószínűtlen jambusos dráma, mely nincsen költői részletek híján, melynek főleg nyelve és verselése sokszor megveszteget; de alapjában még sem mondható sikerült alkotásnak. A hősnek származása voltaképp alárendelt momentum; lehetséges ez az egész cselekvény akkor is, ha a hősnek törvényes volta nem kétséges. Minden három lehetetlen nőalakon fordul meg, kiknek kezében a hős csupán vak eszköz, nagyobb mértékben vak, mint ellenfele, Vak Béla király. Az anya, a ki állítólag bálványozza fiát, tudja, hogy ennek semmi joga a magyar koronára; de megengedi, hogy törvényessége hamis tudatában harciba indul a jogos király ellen és véres polgárháborút zúdit hazájára; Judit, Borics felesége, a ki csodálatosképen mindig megjelen, ha a szerzőnek szüksége van rá, minden alap nélkül féltékenykedik szerető, hű urára és végül, elvakítva szenvedélyétől, tudatosan és szándékosan okozza vesztét; Rózsa, a kún királyleány, a vad amazon, folyton sopánkodik Borics szerelme

után, pedig a hős neki is ismételve kijelenti, hogy szereti feleségét, fiának anyját; de a harcias hajadon egyszerre csak belefárad érzékeny holdvilágos szerelmi áradzásaiba és maga vet véget életének. Borics pedig nem vesz eszre semmit: sem törvénytelen származását, mely egészen kétségtelen, sem Rózsa beteges szerelmét, sem Judit vészes féltékenységét; bekötött szemmel halad útján a megsemmisülés felé. Rabja és áldozata a viszonyoknak: anyjának érthetetlen viselkedése nélkül nem indulna meg a darab; ha pedig Judit átadja a levelet, Borics a cselekvény közepett szabad akaratának és elhatározásának ura, tehát igazi tragikus hős lesz. A mint Szigligeti megalkotta a darabot, ez veszedelmes közelségébe jutott a modern végzetdrámának, mely bennünk nem tragikus hatást, hanem csak ellen-szenves érzést, legfeljebb, részben legalább, némi emberi szánalmat kelt. Az egész darab ügyes szinpadi technikával van szerkesztve; de ez a technika csupa mesterkéltség, kápráztató, csillogó elemekből áll, melyek természetesség és igazság nélkül szükölködnek. A komolyabb elemzést és bírálatot a darab kevéssé bírja el, a Demetrius-drámák sorában pedig csakis annyiban van helye, hogy ezen darabok problémájából indul ki, de csakhamar irányt vesz, mert a költő, alig hogy ezt a problémát megpendítette, máris elejti, úgy, hogy műve megrázó tragédiából lapos és valószínűtlen ármányokra épített érzékeny lovagi játékká alakul át.

HEINRICH GUSZTÁV.

A SZEGÉNY EMBERRŐL.

Második közlemény.*

II.

A magyar nép mindig szeretettel foglalkozott az állattenyésztéssel; ahhoz való képességét és ügyességét őseitől örökölte. A finn-ugor nyelvcsaládhoz tartozó több nyelvben a juh, a ló, a nyereg, a fék, kengyel a magyarhoz hasonló szavakkal van elnevezve, mi azt mutatja, hogy a magyar nép a lovat és juhot már abban az ősrégi korban ismerte, mikor még a finn-ugor néptörzsekkel együtt lakott. A szélesebb körű állattenyésztést és a földmivelést valamely török törzstől tanulta a magyar nép, melylyel a Volga folyó, vagy a Fekete-tenger vidékén való tartózkodása idejében érintkezett. Honfoglalás előtti török jövevényszók ugyanis a bika, üsző, borjú, barom, tinó, ökör, disznó, arány, kos, toklyó, ürü, kecske, tyúk, csibe, szintúgy a búza, árpa, ocsú, tarló, eke, szérű, kender, orsó, aratni, szórni, őrni, szűrni, szőlő, bor, seprő, csiger, gyümölcs, alma, körte, mogyoró, borsó stb. szavak. — Még a legelőkön oly gyakori gyom, bojtortján, csalán, kökény, káka, kóro és az embert és állatot kinzó bögöly és szúnyog is török eredetű szavak.** Kétségtelen, hogy már ekkor a barmok és juhok húsa s ezen állatok teje volt a nép fő tápláléka. Hosszas vándorlásaiban a magyar nép mindig barmainak alkalmas jó legelőt keresett s a hol ilyet talált, letelepedett s ott maradt, míg csak a szomszéd népek támadásai miatt nem

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 428. számában.

** Szinyei József: *A magyarság eredete, nyelve, honfoglaláskori műveltsége*. Borovszky Samu: *A honfoglalás története*. Gombócz Zoltán: *Régi török jövevényszavaink*.

volt kénytelen tovább-tovább költözni. Magyarország földje természeti fekvésénél, vizekben való gazdagságánál s halmain, nagy síkságain levő buja legelőinél fogva az állattenyésztésre kiválóan alkalmas volt. A honfoglaláskor nagyon gyér népességű országban a hódító magyar nemzet zavartalanul űzhette ősi foglalkozását. A honfoglaló magyar nemzet lovas nomád nép volt, háborúban könnyű lovassága volt legfőbb ereje. A vitézek lóháton harcoltak, jártasak voltak a lóhátról való nyilazásban, a sarkantyú feltalálását is nekik tulajdonítják. Béke idején is lóháton töltötték a nap legnagyobb részét, vadászatra, gyűlésekre és vásárokra lóháton jártak. Lóháton szállították a terhet is; máig is, a kit túlságosan dolgoztatnak, arról azt szokták mondani, hogy ráteszik a nyerget. Hogy a nép lóhússal és lótejteljével élt-e az ősidőben, mint a hogy' ez a skythákról fel van jegyezve, kérdéses, de hogy áldozáskor lóhúst ettek, ennek bizonyossága, hogy az ősmagyar sírokban, pl. a szabolesmegyei bezdédi honfoglaláskori lovas sírokban a harcos mellett csupán a ló eleje van eltemetve,* az áldozatként bemutatott állat többi részét a toron elköltötték. Az ősi lóáldozatok emlékének látszik az alföldi csikósok babonája is, hogy ha lókoponyán ül a csikós, míg eszik, nem szalad szét a ménés. A lózsír használatára mutat még sokkal későbbi korban is, hogy Szeged városának 1723-ban kelt statutuma a csikósoknak megtiltja, hogy a kövér lovat zsírjáért megöljék. Eötvös Károly azon véleményben van, hogy a honfoglalás utáni időben való kalandozásaikra azért vittek a magyar vitézek vezetéklovakat magukkal, hogy a hosszú utakon, melyeket a legnagyobb gyorsasággal jártak meg, azok húsával táplálkozhassanak, ha más élelmiszerhez nem jutottak. Ez azonban téves nézet, mert a vezetéklovak az elfáradt, vagy elpusztult harci paripák felváltására és a zsákmány gyors hazaszállítására voltak szükségesek. Hogy miként gondoskodtak a háborúban való élelmezésről, arra nézve útba igazít azon adat, hogy még a múlt század hatvanas éveiben is a duna-tiszaközi homokpusztákon a juhá-

* Somlyódy István szegedi kir. járásbíró adata.

szok a birkahúst zsírára pergelve, a suba bőrére terítették, míg az a napon csörögvé nem száradt, így eltéve nyáron is sokáig el lehetett tartani.* Jókai Mór *Sárga rózsza* című pusztai regényében a hortobágyi gulyásoknál divó hasonló szokásról emlékszik meg. Hogy az esett marha húsa kárba ne vesszen, egy-egy czombot lekanyarítottak róla, földarabolták apróra, azután gyékényre terítették ki, hogy a napon kiszikkadjon. Így kiszáradva zsákban tartották s mikor főzni akartak belőle, a hány ember, annyi marokkal dobtak a bográcsba.

A húsnak ilyen módon való eltartása igen régi eredetű s bizonyára a magyarság őskorából ered. Nézetem szerint a honfoglaló magyarok ilyen szárított húst vittek magukkal messze földön való kalandozásaikra s mivel azt a nyergen lévő iszákából vették elő, ebből származhatott a középkori krónikairók azon meséje, hogy nyereg alatt puhított hússal éltek volna. Réges-régen, mielőtt a modern hadsereg számára készített húsconservet kitalálták, az a honfoglalás után egész Európát lóháton bekalandozó magyar hadaknál már alkalmazásban volt. De a mint a messze földön viselt háborúk megszűntek és századokon át csak a haza határai közt folynak kisebb-nagyobb harcok, ez a szokás a hadseregnél megszűnik és csak egyszerű pásztor-embereknél marad fenn annak emléke. Még Nagy Lajos király diadalmas nápolyi hadjáratában a lovasság vitt magával iszákjaiban ily szikkadt húst, onnan ismerhette meg ezen szokást Giovanni Villani olasz író, ki a magyarok harci felszerelését leírta. «A levágott marha húsát nagy kondérokban megfőzték, megsózták s a csontokról leszedve, kemenczékben megszáritották és porrá törték. Ezzel a porral töltik meg zacskóikat s ilyenekkel megrakják szekereiket is, útközben pedig megfőzik. Vízhez érve, bográcsokban vizet forralnak s ebben feleresztik a hús-port. Tápláló ereje nagy és ezért birják ki oly soká a pusztákon.»**

* Balogh János volt országgyűlési képviselő közlése.

** Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története* című munkája után közli Herman Ottó, *A magyar nép nagy ősfoglalkozása* című, Budapesten 1909. évben megjelent művében, melyből több érdekes adatot felhasználtam.

A magyarnak a honfoglalás óta is számtalan háborújában mindig szüksége volt lovasságra, azért az Árpád-házi királyoknak mindig nagy gondja volt a lótenyésztésre, maguknak is nagy méneseik voltak, az ú. n. királyi ménesek. Már Árpád vezérről feljegyezte Béla király névtelen jegyzője, hogy a Csepelszigeten nagy ménese volt; a sziget is a lovászok fejről, egy Sepel nevű bölcş kún férfiról vette volna nevét. Szent István az általa alapított monostorokat, apátságokat lovakkal is megajándékozta. I. András király a tihanyi apátságnak nagy ménest ajándékozott, 34 mént a hozzávaló kanczákkal, tehát mintegy 850 anyakanczát, továbbá a szerzeteseknek évenként ötven csikót rendelt a királyi ménesből s a lovak őrzésére lovászokat adott. I. Géza király Szent Benedek apátságnak adományozta Csany helységet és felső Alpár pusztát az apátság ménese számára, a királyi ménes lovásza ekkor is kún ember volt, Zezin nevezetű. A főurak és a nemesség is oly sok ménest tartottak, hogy az országon átvonuló kereszties hadak vezére, Amiensi Péter, csodálattal látta, mily teméntelen sok ló van az országban.

Míg az országgyűlésre a nemesség fejenként megjelent, azt mindig valami nagy síkságon kellett tartani, mert lóháton érkeztek meg messze földről a nemes urak. A monda szerint az első országgyűlést a honfoglalók a pusztaszeri homokos síkságon tartották meg, a későbbi országgyűlések szinhelye többnyire a Rákos mezeje. Meg is látszik akárhány törvényünkön, hogy lótartó emberek hozták. Így a ménesnek különös jogi jelentőséget adott a törvény; ha 50 lónál többől áll, ingatlannak tekintendő s a birtok egy részét képezi. Ez esetben kizárólag a fiúk öröklik, míg ha ötvennél kevesebb lova maradt a nemes embernek, akkor csak fele illeti a fiúkat, felét az özvegy örökli. A nemes ember díszruháját, jeggyűrűjét s azon kocsiját, hámos lovait, melyeken nejével rendesen kijárni szokott, szintén özvegye örökli, kit a férj minden szerzeményes ingóiból, valamint zálogos birtokából is egy gyermekrészt illet. Szent László király eltiltotta a lovakkal és ökrökkel az ország határain kívül való kereskedést, utóda Kálmán király tör-

vényei szerint a végeken magyar lóval nem szabad kereskedni, sem az országból ökrön kívül egyébféle barmot kivinni vagy eladni nem volt szabad. Ezen király törvényeiből a hadra való lovak akkori értékét is megtudjuk, ugyanis a követ lováért, ha elpusztul, tizenöt ezüst pénz, mai értékben 33 korona kártérítés volt megállapítva, ha a ló megsérült, ennek fele járt. A követnek ugyanis, fontosabb hírel, utasítással sokszor «lóhalálába» kellett igyekezni. Szent László törvényei szerint a lopásért, ha az ellopott tárgy tíz dénárnál kevesebb értékű, az érték tizenkétszeresén felül egy ökör volt a büntetés; — tíz dénáron felüli lopásnak halál volt a büntetése. De ezen szigorú törvények csakhamar feledésbe mentek és később a lókötésnek nagy divatja volt, igazabban mondva az még ma sem veszett ki teljesen. A lókötó nem tud belegyőződni, hogy a «más jószágának ne bántsd a neve», a nóta szerint így gondolkozik:

Loptam lovat, lopok is, ha felakasztanak is.
Majd elviszem amerre a nap lejár;
Arra, tudom, a gazdája sohsem jár.

Az ellopott jószágért is nagy kár, de még nagyobb a baj «előre nézve», a mi a jószág hiánya miatt be szokott következni a gazdaságban. Azért törvény gondoskodott róla, hogy elveszett vagy ellopott jószágát mindenki szabadon kereshesse, a ki ezt akadályozta, a törvény szigorúan büntette. Kereste is a károsult, a hol csak gondolta, hogy valami nyomra akadhat, mert szokás-mondás, hogy a hol a kötőféket megtaláljuk, ott keressük a lovat is. De az is igaz mondás, hogy «a tolvaj egyszer vétkezik, a kárvallott ember százszor», mert mindenkit gyanuba fog. Ilyen kárvallott ember képében, ki ellopott lovait keresi, szerepelteti Arany János Lajos királyt, a ki az öreg Rozgonyinak azt panaszolja (*Toldi szerelme* első énekében):

Nagyon megromlottam; valamely zsványok
Három új hámomat üresen hagyának,
Ki miatt szántatlan vetetlen maradtam;
Nagy földet bejárék, de rá nem akadtam.

Mint már említve volt, a ménes lovászmesterek és lovászok felügyelete alatt állott, azt a szolgák, később a csikósok és bojtárok őrizték. Nagyobb ménesek mellett fele-

lős számadó csikós is volt. A csikósok gúnyájukat, eleségüket és szerszámaikat földalatti putrikban tartották, ők maguk éjjel-nappal szabad ég alatt tartózkodtak, kint is háltak. A hadra való lovakat és a csikósok «kezes» lovait pányván, békón, vagy nyűgben tartották, hogy mindig kéznél legyenek. A többi ló, az ú. n. szilaj ménes, szabadon legelt a mezőn s egész évben nem került fedél alá. Csak a szél ellen való védelmül voltak nádfalazattal készült fedetlen szárnyékok felállítva, rendszeren háromosztatúak a három felől járó hideg szél felfogására. Ennek az épületek hiányán kívül az volt főoka, hogy a lovakat edzeni akarták, hogy a hideg és forróság elviselésére képesek legyenek. Még a XIX. század hatvanas éveiben is Püspökladány körül a sárrét nádasaiban Kelemen testvérek uradalmában a nemes vérű erdélyi származású ménest úgy nevelték, hogy télen a legnagyobb hidegben is kiverték a nádasba jeget töretni s mire visszajöttek, hosszú farkuk egy-egy jégcsappá fagyott. Ugyanott kiváló csödörökkel addig fedeztettek, míg csak termékenyek voltak. Ez által bár vérfertőztetés és beltenyésztés történt, az állomány egyöntetűségét érték el. A csikósbojtárnak, mielőtt csikóssá avatták, remekelnie kellett. Kiválasztották a remeklésre a legszilajabb csikót a bojtárnak, melyet aztán fékbe kellett vennie s meg kellett ülnie. Rápattant a bojtár a kezes lóra, utána vágatott a kiszemelt szilaj csikónak s mikor már közelébe ért, a csikó fejére hajította a karjára szedett kötélhurkot s futás közben mindinkább közelébe fejte a kötélen a szilaj csikó fejét s mikor ütésnyire érte, két füle közé csapott fokosásával, mire az leszédült. Az eszméletlen állapotban lévő csikó néhány percét arra használta fel a bojtár, hogy nyilsebesen mellé ugrott a kezes ló hátáról s féket vetett a fejére, s mikor aléltságából talpra állt, abban a pillanatban hátán termett s aztán addig lovagolta, míg az be nem tört. Ez volt a csikósbojtár remeklése.*

A ménes eltartása nyáron nem volt nehéz, mert legelő volt, a mennyi csak kellett, annál nehezebb volt kiteleltetése. Ha esős nyár volt, sok szénát raktak el télire,

* Farkas Sándor: *Tünedező emlékek*. A *Szentesi Lap* 1910. évf.

de abból egyik esztendőről a másikra nem igen maradt, mert sok volt a jószág is, de meg mert nem istállózták, hanem állásokban szénázták, sok takarmány elveszelődött. Ha azután szük esztendő következett, gyakran megszorultak takarmány dolgában. Mikor még vetett széna nem volt és a luczernát még nem ismerték a magyar Alföldön, hanem csak a természetes kaszálókra támaszkodtak, sokszor nagy hiány volt széna dolgában. Hogy néha mily kevés széna termett és mennyire meg kellett becsülni, mutatja, hogy a régi öregek azt tartották, hogy ha a kasza egy csapásra csak annyi füvet visz össze, a mi a tokmányban elfér, már érdemes a gyepet lekaszálni. Megesett nem egyszer, hogy száraz esztendőben a ménest más vidékre kellett hajtani, hogy kitelelhessen. Az ilyen ménest már úgy tekintették, mintha örökre elveszett volna, annyi veszedelemmel járt idegen helyen, a szabad ég alatt való teletetés. A szilaj ménes telettetési módjára nézve nagyon tanulságos és a régi cselédek önfeláldozó hűségét bizonyító eset van feljegyezve a szentesi református egyház historia domusában, melyet érdemesnek tartok itt kivonatosan közölni, Balogh János volt országgyűlési képviselő elbeszélése után.

1789-ben nagy szárazság volt az Alföldön, már nyáron át is alig birt tengődni a jószág, télire pedig Bánátba, Baranyába és Békés vármegye rétes vidékeire igyekeztek a szentesiek jószágaitak teletőre elhelyezni. Az úgynevezett Dobos ménesét a Bánátba hajtották Botos község határába. A ménes állt 350 darab kiváló fajú lóból. A tulajdonosok a ménesnek legelőt béreltek és Ittebén egy kazal szénát vettek, a többit rábizták a számadó csikós Ádám Székely Istvánra és két bojtárjára: Gál Ferenczre és Söti Bandira s tavaszig felé sem néztek a ménesnek. A mint a botosi határba értek, körülnézte Székely a legelőt s látta, hogy az kevés lesz majd, még ha hó nem esik is s vett 120 frton egy kazal szalmát, meg egy jó boglya szénát. A nála lévő pénzből foglalót adott rá s ígérte, hogy a többit kifizetik a gazdák. A vett takarmányra 80 frt hasznót kínáltak neki, de nem adta. A ráczok sokszor rajtuk ütöttek, hogy megdézsmálják szép fajta, de lesóványodott lovaikat. Sok ütést

kapott Székely, kétszer verték be a fejét a fekete süvegén keresztül, de nem hagyta magát. Kifizette a tolvajokat, egy lovat sem birtak elvinni tőle. Gyertyaszentelőkor kezdődött a fürgeteg, hat napon keresztül esett és fujt. Kérte Székely az ittebeieket, hogy hordják ki a ménesnek a vett szénát, de azok nem álltak kötélnek. Nem bíztak a gazdátlan ménes gazdáiban. Abban egyezett hát meg velük a községházánál, hogy ha nem fizetik meg a gazdák a fuvart, vegyék el a ménes legszebb csödörét, csak segítsenek rajta. Így hordtak ki 22 kocsis szénát, de a hat napon át tartó fürgetegben úgy megette a ménes, hogy egy szál izék sem maradt. Mikor elállt a fürgeteg és az állásból a ménest kimozdították, nyolcz szép hasas kancza elgyalázva a hidegtől és éhségtől visszamaradt az állásban. Ott ették meg a farkasok. Kihajtotta a rétre a ménest, bojtárjaival úgy kaparták el a havat a sásról és gízgazról, hogy a jószág éhen ne vesszen, míg csak a hó és fagy engedni nem kezdett. József hetiben mentek el hozzájuk a szentesi gazdák. Kifizették az adósságot és a ménest haza indították. Csanádnál kiöntött a Maros. Egynyolczad mérföldet kellett a lovaknak vízben gázolni, este lett, mikor az innenső szélre értek. A ménest megállítják, egy keveset falatoznak. Ráérik az álom Székelyre a sok fáradság és nyugtalanság után. Kéri a fiatal gazdákat, kik érte jöttek, hogy ügyeljenek a jószágra, míg ő fejét a térdére hajtva szundít egyet. Azonban hideg északi széllel megindul a havas eső. A ménes nem állhatja, megindul, neki a víznek, melyen alig hogy átvergődtek. A lovak robajára és gazdák lármájára fölébred Székely. Kéri a gazdákat, fussanak a ménes elibe, de egyik sem megy. Már az ő nyerges lova, a Ráró is ment a többivel. Vállára kapja hát a subáját, utána a ménesnek gyalog, hol kötözködésig, hol hónaljig érő vízben. Megállítja, visszahajtja. De már ekkor keményen fagyott, csak a mozgás mentette meg, hogy meg nem fagyott. Dobosy Gergelynek szép sárga paripája a kocsis rácsánál fagyott meg, a mint ennivalót keresgélt a kocsiderékban. Így került haza a ménes 30 darab hijjával. De ezt a hiányt elengedték a gazdák a számadó csikósnak.

A jó ló a magyar embernek mindenkor a legkedvesebb, legtöbbre becsült állatja volt, — most is az. Azt tartja, nagyon okos állat, csak épen hogy nem beszél, de megérti a szót; a ki lóval bánik s igazán szereti lovát, el is szokott vele beszélgetni. A régi nóta a jó lovat az élet legértékesebb javai közé sorozza :

Jó bor, jó egészség,
Szép asszony feleség.
Szép asszonynak jónak;
A jól járó lónak
Kár megöregedni.

A lóháton való járás bizonyos tekintélyt, előkelőséget kölcsönzött, így a székely főembereket lófő székelyeknek nevezték, valószínűleg, mert a hadban fejenkint a maguk költségén lovat állítottak, lóháton szolgáltak. Kevély embert úgy jellemez a nép, hogy lóhátról beszél, nem lehet vele gyalog beszélni; ha bajba jut, alább adja, leszáll a lóról. Nincs kevélyebb, mint a szegény, ha megszedi magát. «Koldús, ha lóra kaphat, két sarkantyút köt.» A magyar ember nemcsak háborús, hanem békés időben is jól megülte a lovat, mintha hozzá lett volna növe. Részint a megszokás, részint a közlekedési eszközök fejletlensége miatt a nemes urak századok mulva is leginkább lóháton jártak, így jártak a módosabb gazdák is, kivált mikor a nagy sár miatt az alföldi úton lehetetlen volt kocsival közlekedni. A híres csongrádi nábob, Bagi József még 80 éves korában is megülte a lovat. Azt beszélték róla, hogy mikor átkelt a Tiszán a böldi révnél, ha öreg szürkéjének jobb (csás) kantárszárát húzta meg, Szegvárra vitte a megyeházához, ha pedig a bal (hajszás) kantárszárát rántotta meg, fábíáni birtokáig meg sem állt, nem is kellett vele tovább törödni. Még nem is oly régen, minden fiatal gazdának háttas lova volt, egymással versenyt futtattak. A legény a leány ablaka előtt ficzánkoltat talovát, virtuskodásból a nagy kapu tetején ugratott be a lányos ház udvarára.

A kispasztor jelenleg földjeiket általában lóval művelik, ezért az intenzívebb gazdálkodási mód mellett a ló kiszorította az ökröt, melynek sok mező kell, a mi hiányzik a

kisebb gazdaságokban. Kevés, de jó lovat tartanak, mert sokat el lehet tenni két lovon. A lovat fuvarozásra is használják, ha akad fuvar; a városba hetivásárookra kocsin hozzák be gazdasági terményeiket és kiviszik, a mi a tanyán szükséges. A lovat, mikor heverésben van, többnyire töreken, pelyván, mikor dologban van, vetett szénán, főleg luczernán tartják s nagyobb munka idején abrakolják is, mert: «Ló elli a lovat, de abrak az anyja». Sokat tesz a lónál a vele való bánás is, serény lovat egy nap alatt le lehet rontani. Rendes gazdaember kiméli, majd mindig lépésben hajtja a lovat, inkább lassan huzamosan, mint egyszerre rohamosan kell hajtani. Csak könnyelmű, gondatlan ember zavarja lovát, meg is rójják érte. Átvitt értelemben a könnyelműen költekező emberről mondják: «Nagyon szalad a lova». A kigazda leginkább maga bánik lovával, nem adja a gyepelőt tudatlan kézre. Különben is lehetőleg minden munkát maga szeret elvégezni gazdaságában, «ha azt akarod, hogy valami meg legyen, tedd magad, mert különben eb mondja kutyának, kutya mondja lábának, lába mondja farkának». A minék az az értelme, hogy a hol sok a cseléd, egyik a másikra utal s a kárnak nincs gazdája.

Mióta minden nagyobb község el van látva állami ménekkel, azóta a lótenyésztésre is nagyobb gondot fordítanak a gazdák. A ki két jó anyakanczához juthat, szép jövedelemre tehet szert, kivált, ha egy-egy csikó remondának beválik. A szegény ember ma már alig foglalkozik lótenyésztéssel, hacsak mint gazdasági cseléd nem. A kinek mint felesnek vagy fuvarosnak lóra van szüksége, azt az országos vagy hetivásáron veszi meg. Nagy árt nem adhat érte, azért gyakran megesik, hogy olyat vesz, a melyiknek «se keze, se lába nem jó». Sokszor úgy vesz, hogy csak a nyomtatást és őszi szántást kibírja, azután «ha megmarad urának, ha megdöglik kutyának». Rossz dolga van a közös lónak is, annak mindig túros (voltaképen turhós) a háta. A cigányok gyakran rászedik a vevőt, ezek a közvetítők az adásvételnél és tudvalevőleg minden cigány a maga lovát dicséri. Jól kinyissa a szemét, a ki kupectől vesz lovat, mert ők azzal tartják: «Ha nem lopunk, cseré-

lünk, mégis igazán élünk.» A szegény ember nem vehet valami nagyvérű, drága lovat. Csak olyat, a mi ütni, verni jó. Állásos erős fájú lovat keres, azt nézi, nem kehes-e, indit-e egyenesben, nem csökönys-e? Ezt közönségesen úgy mondják, hogy «nem erkölcsös-e» a ló, viszont népies nyelven emberben is csökönységet jelent az «erkölcs», hogy van benne egy kis természet. Így esett, hogy egyszer a cselédeány be akarta perelni volt gazdáját, mert azt írta könyvébe, hogy erkölcsös, alig bírtam vele elhitetni, hogy az jó bizonyítvány. Szegény ember lovában legjobb tulajdonság, ha győzős, ki nem tikkad, ha napestig hajtják is. Az nem olyan nagy baj, ha öreg is a ló, ha már elhányta is a csikófogát. Ezt a mondást öreg asszonyra is alkalmazták, ha pedig cifrán öltözik, azzal vágják, hogy vén lónak kell a cifra kantár. Vak lovat is megveszik szántani, már kocsiba fogni veszélyesebb, mert «vak lóval temető szélén jár az ember». Még nagyobb baj, ha rugós, mert könnyen megesik a szerencsétlenség. Mikor egyik szomszédom ilyen rugós lovat talált venni a vásáron, nagy fejesóválva mondta a másik szomszéd: «Nem tudom, melyik fiának vette a sógor ezt a koporsót.» Nagy baj az is, ha lusta a ló, nem érkezik a másikkal. Rest emberben is az a baj, hogy hajtós, mindig biztatni kell, mint a rossz lovat. Még számtalan más népies szólásmód, közmondás és népdal tárgya a ló, melyeket mind felsorolni szinte lehetlen. Mindez a lótartásnak, különösen a régi időben való nagy elterjedtségét, általános voltát bizonyítja.

A lovon kívül már a legrégebb időben baromtenyésztéssel is foglalkozott a magyarság és már a honfoglaláskor sok gulyát és nyáját hozott magával. Szarvasmarhájuk csakis az ismeretes fehérszörű, nagyszarvú magyar fajta lehetett; egyedül ez az erős, az idő minden viszontagságát kiálló edzett faj volt alkalmas az akkori kezdetleges gazdasági viszonyok közt a nagyban való tenyésztésre. A ki a magyar Alföldet a mult század első felében látta, vagy leírásból ismeri, az némileg el tudja képzelni az ősi állapotot, a milyen az ország a honfoglalás idején lehetett s melybe később a mongolok dülása s legutóbb a török

uralom megszűnése után ismét visszasülyedt. A föld csekély kivétellel műveletlen, szántóföld csak igen kevés van, utak, közlekedés még egészen kezdetleges. A folyók minden tavasszal kiöntenek, messze földet halakban gazdag vadvizek borítanak, melyek környékén rengeteg, ember által alig járt nádasok terülnek el, vadállatok és vízimadarak tanyái. A partosabb részeken számos gulya, ménes és juhfalca legel, melyeket nyáron, mikor a víz leapad, a laposabb réti földekre hajtának.

A népnyelv fentartotta ezen ősi állapot némely emlékét. Ha a külhatárban tudakoljuk, hogy a szomszéd tanyában kint van-e a gazda, rendesen az a felelet, ha nincs kint: «Nem látom semmi mozgását», mert csak annyira vannak egymástól a tanyák, hogy az embert mozgásáról, jövés-menéséről fel lehet ismerni. A régi pásztorember arra a kérdésre, hogy kint vannak-e a szomszédék, nem így felel, hanem azt mondja: «Nem láttam semmi magosságukat». Mert a pásztor szomszédja oly messzeségben tanyázott, honnan azt, hogy kint van-e, vagy sem, már csak magasabb tárgyról, pl. szekérének érkezéséről lehetett észrevenni. A végtelen pusztákon bolyongó pásztorokat sokszor feltalálni is alig lehetett; a tűzhelyek, a hol tanyáztak, igazítottak nyomra; ha eltávoztak előbbi tartózkodási helyükről, ott már csak «hült helyüket» lehetett találni. A ki eltűnt, a kiről senki sem tud, annak «se híre, se hamva». A ki a községből elköltözött s ott hozzátartozói nincsenek s így jóformán el van felejtve, bár régebben közismert ember volt, talán épen vármegye ura, arról így beszél a nép: «poros nyoma sincs már itt annak». Ehhez hozzá kell képzelni csendes nyári estén a poros országúton haladó lovak által felvert messzenyúló s csak nagyon lassan elülő porfelhőt s akkor megértjük, mily találóan jelképezi ezen mondás a hatalom, dicsőség és hír lassú elmulását, még emlékének is kiveszését. Ezen mondás másik változata, hogy «Poros nyomába se ér annak», valami nagy távolságot, két ember vagy két állat, vagy dolog közti nagy különbséget fejez ki.

Az új hazában való megtelepedés után, mikor a külföldi portyázások is véget értek, a baromtenyésztés gazda-

ságilag még a lótartásnál is fontosabb lett, mert általánosabb szükséglet kielégítésére szolgált s haszonhajtóbb is volt annál. Mint más pásztornépeknél, a magyarnál is az érték és a jószág fogalma azonos volt. A magyarban még az ingatlan birtok neve is «jószág», viszont ezüst marhairól beszélt hajdan a gazdag ember. Adásvételnél a barom még késő századokban is sokszor a pénz helyét pótolta. Az első királyok törvényeiben az enyhébb büntetések többnyire tinóiban, ökrökben vannak megállapítva. Szent István király idejében — mint törvényeiből kitűnik — egy tinó értéke $2\frac{1}{2}$ ezüstpénz volt, mai értékben öt és fél korona. Mivel a jószágállomány sokkal nagyobb volt, mint a mennyi a belföldi fogyasztásra kellett, korán kiviteli czikk lett a szarvasmarha; már Kálmán király törvényei világosan megengedik az ökrök kivitelét, míg minden más jószág kivételét eltiltották és kivételes eseteket nem tekintve, később is meg volt engedve az ökrök kihajtása. Mióta Magyarország trónjára oly királyok kerültek, kik egyszersmind valamely nyugati állam uralkodói voltak, a vágómarha kivitele a szomszéd államok közt kifejlődő kereskedelmi összeköttetés folytán nagyon fellendült. Zsigmond király egyszersmind német császár és cseh király is volt, Albert és V. László Ausztria és Csehország urai. Mátyás király, midőn Morvaországot, Sziléziát és később Bécset is elfoglalta, a magyar szarvasmarha-kivitel előmozdítására is messzeható intézkedéseket tett, a kihajtást Ausztria felé a bécsi, Morvaország felé az auspitzi hetivásárokra teljesen szabaddá tette és a magyar szarvasmarha kiviteli vámját igen csekély összegben, 25 dénárban állapította meg. Ezen intézkedések folytán a marhakereskedés, az ú. n. tőzsérkedés gyorsan felvirágozott s az említett két irányban nyugat felé, valamint dél felé Légradon át Velenczébe és más olasz városokba, mely irányban már régebben is elég nagy kivitel volt, a magyar szarvasmarhának valóságos áradata indult meg. A XV. század végén és a XVI. század elején gyakran tízezer darab magyar szarvasmarha kelt el egy-egy bécsi hetivásáron, de ebből csak keveset fogyasztottak el Bécsben, mely akkor még kis város volt. A legnagyobb

részt a Német-birodalomba vitték tovább; ott a marhakereskedés egyik főpiacza Nürnberg városa volt, hol a mohácsi vészig évenként hetvenezer darab szarvasmarha kelt el. Ennek emléke az 1599-ben Nürnbergben épült vágóhid, mely épületen jelenleg is 30 mázsás nagyszarvú, magyar ökör díszeleg. A kivitel olyan arányokat öltött, hogy a marhahajtók számát is jelentékenyen szaporítani kellett s ezért a magyar hajtók mellé sok délszláv eredetű, a török elől idemenekült pásztorembert fogadtak fel. A magyar hajtók és a délszláv hajdukok összekeveredéséből új népelem keletkezett, melynek neve eleinte hajtó, heytó, utóbb — valószínűleg délszláv hatás alatt — hajdú lett. «A hajtók vagy hajdúk a legedzettebb, legerőteljesebb emberek voltak. Télenyáron kint éltek a szabadban. Akkor ugyanis a szarvasmarha az istállót még nem ismerte s egész éven át a füvelő helyeken tartózkodott a pásztorokkal együtt. A szabadban nevelt gulyák erőteljesek és teljesen vadak voltak. Ha külföldi vásárokra hajtották őket, előbb mindig a szelid gulyák közé csapták, hogy vadságukból valamicskét engedjenek. De még így is veszedelmes állatok maradtak. E vad és bős állatokkal egyedül a hajdúk bírtak. Az úgynevezett «szilaj marha fogni való kötéllel» hurkot vetettek a legvadabb ökör nyakába is és félkézzelel a földre rántották. Tudjuk, hogy a XVI. és XVII. században nálunk a farkasok még roppant számmal kóboroltak s a baromjáró földekre csaptak, hogy a gulyákat megszagassák. Ezekkel a farkascordákkal a botos legényeknek, vagyis a hajdúknak valóságos csatákat kellett vívniok. A farkascordák megszorítása nekik csak játékszamba ment. Úgy látszik, hogy ezekben a küzdelmekben tanulták el a félelmes farkasüvöltést, mely később az egész hajdúság harezi riadoja lett. De nemcsak a farkasokkal, hanem a lappangó latrokkal, a kóborló katonákkal és az ökörtolvajokkal is meg kellett harezolniok.»*

A hajdú név eleintén a foglalkozást jelentette, mi ab-

* Takáts Sándor: *A magyar gyalogság megalakulása*. Budapest, 1908. Ugyanezen szerzőnek a magyar marhakereskedésre vonatkozó műveiből is sok érdekes adatot felhasználtam.

ból is kitűnik, hogy az egykorúak, ha latinul vagy németül irtak a hajdúkról, oly elnevezéseket használtak, melyek marhahajtónak felelnek meg. Van a magyar nyelvben más-sik hasonló példa is. A betyár szó eredetileg szintén békés foglalkozást jelentett. Nagyobb uradalmakba a nyári hónapokra kisegítő cselédül megfogadott legényeket hívják betyároknak. Erre czéloz a népdal is:

Igyál betyár, múlik a nyár.
Nem sokáig betyárkodsز már.

A gróf Károlyi-család mágocsi és derekegyházi uradalmában a nőtlen nyári hónapos mezei munkásokról «nyári betyárok» czimű kimutatást vezetnek, ugyanott a jószág mellé teletetésre fogadott legények neve «téli betyár».

Az ilyen legény, kinek állandó foglalkozása nincs, könnyen ráadhatta a fejét tolvajlásra is s a betyárvilágban sok tolvaj, rabló bizonyosan közülök való volt, úgy, hogy ma már ezeket értik általánosan a betyár név alatt. Viseltem a betyár nevet, szenvedek érte eleget, mondja a népdal. De a rossz magaviseletű gyermeket is betyárnak nevezzük, míg túl a Dunán a Bakony tájékán az ilyen gyerekekről nem azt mondják, hogy betyárkodik, hanem hogy elkanászodik.

A hajdúság alakulására igen nagy hatása volt az 1514. évi pórlázadásnak. A lázadás okai is részben a marhakivitel akkori viszonyaiban gyökereztek. A nagyszabású kihajtás miatt ugyanis a magyar jószágállomány annyira megfogyatkozott, hogy több ízben kiviteli tilalmat kellett életbe léptetni. II. Ulászló király törvényei tele vannak a marhakivitel szabályozására, vagy eltiltására vonatkozó rendelkezésekkel, a mi azt is mutatja, hogy a baromtenyésztés és marhakereskedés mily életbevágó fontos ügye volt akkor az országnak. Az 1498: XXXI. t.-cz. elrendeli, hogy az árúk és marhák kicserélése ez országlakosok és külföldiek közt a harminczadhelyeken történjék. Lovakat és méneseket kivinni nem szabad. Az 1495: XXVII. t.-cz. a kivitel két évre eltiltotta, miután a lovak, ökrök és juhok nagy kivitele miatt az országlakosok az állatokban hiányt szenvedtek.

Az 1504: XXVIII. t.-cz. az országlakosoknak a kivitelét tiltotta; ha a külföldiek ökröket, lovakat és egyéb marhákat akarnak szerezni, jöjjenek az országba, hogy a harminczadot ők fizessék. Az 1507: X. t.-cz. ökrök, lovak és más marhák kivitelét egyáltalán tiltja, ez azonban csak rövid ideig maradt érvényben és a kivitel ismét nagy arányokat öltött, úgyannyira, hogy az 1514. évben már húshiány mutatkozott az országban. Az országgyűlés ezért teljesen tiltotta a szarvasmarha kihajtását; ennek következtében a marhakereskedés megszűnt és a marhahajtók kenyér nélkül maradtak. Ezek aztán tömegesen csatlakoztak a török ellen ugyanakkor hirdetett keresztes háborúra készülő csapatokhoz, kik közt sok volt az elégedetlen, uraitól megszökött, azok ellen elkeseredett jobbágy is. Egyik fősérelmük az volt, hogy a nemesek a jövedelmező marhakivitel hatása alatt rászorították őket a szarvasmarhák javítására, hizlalására is. Ismeretes, hogy a keresztes háborúból pórlázadás lett és hogy a keresztes had Dósa György vezérlete alatt mily kegyetlenül pusztította a főurak és a nemesség életét és vagyonát. Hogy a lázadásban és pusztításban a hajdúknak milyen jelentékeny része lehetett, mutatja a hagyomány, mely szerint a mikor Szapolyai János erdélyi vajda a lázadást leverte és parancsára Dósa Györgyöt elevenen megsütötték, alvezéreit, kik közül sokan hajdúk voltak, kényszerítették, hogy körülötte a hajdútánczot járják s hogy húsából egyenek. Ennél hitelesebb bizonyíték az 1514: LXIV. törvénycikk azon rendelete, hogy jövőben nem szabad a marhák vagy barmok őrzése czéljából szállásnak nevezett kunyhókat tartani, hogy ilyen módon a hajdúk gonoszsága megszűnjön és véget érjen. Úgy látszik, a bujdosó hajdúk télen a pásztorok kunyhóiban húzódtak meg, nyáron minden bokor szállást adott nekik. A mohácsi vész után I. Ferdinánd és Szapolyai János ellenkirályok közt folyó háború az időközben újlag megindult marhakivitel ismét, és pedig ezúttal hosszabb időre, megbénította, mi által megint sok marhahajtó vesztette el kenyérét. Ezek most Szapolyai János zászlaihoz csatlakoztak s oly vitézül harczoltak, hogy Ferdinánd király egyik levelében azon kívánságát fejezte

ki, hogy a marhahajtókat valamiképen meg kellene nyerni részére. Ez később János király halála után meg is történt és a megalakuló magyar gyalogságnak a hajdúk tették magvát. Ez időtől fogva a hajdúk története igen változatos, hol pásztorok és marhahajtók, hol katonák, hol útonállók, hol szabadsághősök. Az uralkodók többnyire méltatlanul bántak velük. A magyar gyalogos katonának nyomorúságos fizetése volt, két forint havonként, de ezt is rendetlenül kapta, gyakran hónapokig, sőt évekig elmaradt a zsold, néha egészen oda is vezett. A zsoldot sokszor posztóban fizették s azt a fizető tiszték oly drágán számították fel, hogy volt rá eset, egy kabátra való se telt egy esztendei zsoldból. Ha elfogadták, akkor is rosszul jártak, ha visszautasították, még rosszabbul, mert akkor nem volt «se pénz, se posztó». A nyomorúságban élő gyalogos katonákat a nép szegény legényeknek nevezte el, ez a név később rablót jelent, mert bizony megesett, hogy a zsold nélküli katonaság, ha a töröktől nem zsákmányolhatott, kénytelenségből a nép fosztogatására vetemedett. Ily körülmények közt a hajdúk mindig készek voltak a hadakozásra, az ország számos belháborújában rendszerint az erdélyi fejedelmek s a magyar felkelő vezérek oldalán a nemzeti ügy védelmében találjuk őket.

A Habsburg-házból származó uralkodók alatt a vágómarha kihajtása még az eddiginél is nagyobb mértékben emelkedett. Így az 1548-tól 1558-ig terjedő évtizedben a bécsi hetivásárokon ötszázötvenezer szarvasmarha és százhuszonnyolcezer birka kelt el, melyből magában Bécsben csak 46,000 szarvasmarhát és 70,000 birkát fogyasztottak el, a többit a német birodalomba vitték tovább. Bécsnek a marhakereskedésből igen nagy jövedelme és még nagyobb közvetett haszna volt, fejlődését egyrészt annak köszönhette, hogy a magyar szarvasmarha kivitelének központja lett. A szarvasmarha áráról ezen korszakból számos adatunk van. 1526-ban a mohácsi vész évében a hús Bécsben nagyon megdrágult, mert a magyarok keveset hoztak fel. Akkor egy pár ökör ára tíz forint volt, száz darabra négy ráadás, száz birka ára 37 forint volt, kettő ráadás.

ugyanakkor Nürnbergben 16—17 forint volt egy pár ökör ára. 1592-ben Bécsben a magyar ökör párja minőség szerint 18—46 tallérért kelt. 1593-ban Nürnbergben 30—36 tallér volt párja. 1657-ben a nyári hajtáson Magyaróváron jó pár ökörért 25—27 tallért, közönségesért 18—20 tallért fizettek, később nagyon felment az ára, úgy hogy 40—50 tallérba került párja. 1699-ben Bécsben a tizmázsás ökör párja 40 tallér volt. 1720 októberben a váczai vásáron tizezer szarvasmarha volt eladó s párja 45—80 forintig kelt. A szarvasmarha volt az ország külső kereskedelmének legfőbb tárgya, melyért legtöbb pénz folyt be. A kincstárnak is a harminczad volt a legfőbb jövedelmi forrása, a polgárok is a századokig virágzó tőzsérségből gazdagodtak meg. Többen az így szerzett vagyomból templomokat, iskolákat alapítottak. Az országban Kecskemét, Szeged s Debreczen voltak a szarvasmarhatenyésztés központjai, e városok számos polgára foglalkozott marhakereskedéssel is. Így Biró Gáspárnak Debreczenben gyakran tizezer darab eladó ökre volt. De a nemesek és diákok közül is sokan tőzsérek lettek. Thököly Imre is egyszerű tőzsércsalád ivadéka volt, egyik őse, Thököly Sebestyén, a XVI. század végén Debreczenből sok ezer szarvasmarhát hajtattott a bécsi hetivásárookra. A Zrinyiek, Bethlen Gábor, a két Rákóczi György is nagyban tőzsérkedtek. A kivitel legnagyobb volt Rudolf király uralkodása elején, mikor is tiz év alatt egy millió magyar szarvasmarhát hajtottak ki Ausztriába. Azonban e király uralkodása vége felé megkezdődik a hanyatlás, mert a török ellen folytatott 16 éves háború nagyon rossz következményekkel járt a marhakereskedésre nézve. Alighogy ezen háború okozta károkat kiheverte az ország, kiütött a harmincz éves vallásháború, melyben a német birodalom népe, különösen a városok lakossága nagyon sokat szenvedett, népességük megfogyatkozott s jólétük is alászállott. A harmincz éves háború a fogyasztókat sújtotta, míg a török uralom megtörésére és a törököknek az országból való kiűzésére vezető felszabadító háborúk, az ezekkel egyidejű kurucz felkelések és végre a Rákóczi-féle szabadságharc a marhatenyésztést tették tönkre. A hadakozó

felek seregei sok szarvasmarhát feléltek, az országból kivonuló törökök gulyáikat kihajtották. A háború színhelye, a hódoltság, teljesen elpusztult, a lakosság, ha tudott, elmenekült, számtalan népes községet kirabolt és felégetett a török, tatár, vagy a német katonaság, a falvak helyén lakatlan puszta maradt, csak a templomok ledőlt falai mutatták, hol voltak valaha. A háborús időben több ízben dögvész is pusztította Magyarország jószágállományát, így 1677. és 1678-ban, továbbá a Rákóczi-forradalom idején is több ízben pusztított dögvész. Mindez a szarvasmarhaállományt nagyon megritkította, úgy hogy 1695-ben egész Felsőmagyarországon egyetlen vágómarhát sem találtak a kiküldött királyi biztosok. A kivitel ennél fogva jóformán megszűnt s a hús nagyon drága lett. Hogy Bécs lakossága húsban hiányt ne szenvedjen, elkobzás terhe alatt kötelezve volt mindenki, a kinek vágómarhája volt, hogy azt Bécsbe hajtsa. Hogy Bécs olcsó hússal el legyen látva, ennek a törekvésnek a jószágtenyésztés és a kivitel érdekeit egykép alárendelték. A németbirodalmi marhakereskedők és meszárosok gyakori megrendszabályozása is ezért történt. Megtiltották nekik a magyarországi vásárok felkeresését. Magyarországon csak bécsiek vásárolhattak szabadon. Az volt a cél, hogy csak azt vihessék ki a birodalomba, a mire az örökös-tartományoknak nincs szüksége. A vámok és illetékek szertelen emelése a kivitelt szintén nagyon megnehezítette. Mátyás király halála után félszázad alatt nyolczszorosára emelkedett a harminczad s azóta is többször emelték a vámot és így akárhányszor megtörtént, hogy a szarvasmarhának nagyobb volt a vámja és illetéke, mint a vételára. Ily körülmények közt lassankint megszűnt a német birodalomba való kivitel s az a pénz, a mi eddig onnan az országba befolyt, azóta Lengyelországba vándorolt, honnan vámmentesen vihették be a szarvasmarhát Németországba. Az említett okok mellett hozzájárult a szarvasmarhatenyésztés és kivitel hanyatlásához azon körülmény is, hogy a folytonos háborúk és belvillongások megszűnte után az ország a XVIII. században végre békésebb viszonyok közé jutott, melyek hatása alatt a földművelés fejlődésnek indult

A természet minden javával bőven megáldott országban a népesség száma is eleintén telepítés, majd természetes szaporulat útján emelkedett. Az állam fontos feladatául tekintette ez időben a lakatlan országrészek benépesítését és különösen déli Németországból jött az országba nagyszámú telepes. Ezek nyugoti tájfajta szarvasmarhát hoztak magukkal, mely azóta is az ország több vidékén, különösen a Bánságban tisztán megmaradt, más vidékeken a magyar szarvasmarhával kereszteződött. Ilyen keresztezés az országszerte ismeretes bonyhádi szarvasmarha is. Nemcsak az állam, hanem számos földesúr is telepített pusztán álló birtokaira földműveseket kedvező feltételek mellett az ország sűrűbben lakott részeiből, néha a külföldről is. Az új telepesek a legjobb földeket kapták használatra, a földesúri tartozásokat csekély készpénzfizetés mellett megváltották, az úri jogokat haszonbérbe vették és így a lakatlan pusztákon lassankint népes és virágzó községek keletkeztek.

A földművelés fejlődése a baromtenyésztést némileg hátrébe kezdte szorítani s az régi alakjában és terjedelmében leginkább csak a magyar Alföldön maradt meg, hol a másra alig használható szikes és homokos talajú legelők és a folyamok áradásai által öntözött rétek annak különösen kedveztek. Itt mesés olcsón lehetett néptelen pusztákat haszonbérbe venni a jószág számára legelőül. Így Szentes városa 1801-ig a szénási pusztát holdankint 34 krajczérért bírta haszonbérbe, akkor béreleengedést kért földesurától, báró Haruckern Jozefától, gr. Károlyi Antal elmaradott özvegyétől s meg is kapta a pusztát kerek háromezer forintért s egy akó kifözött tehénvajért. Orosháza község 1804-ben csak 35 krajczárt fizetett holdankint a földvári pusztáért, a csanádmegyei kitünő talajú kincstári pusztákat még sokkal később is holdankint egy huszasért bírták örmény haszonbérlők. A legelőért a jószágartó gazdák szájbért fizettek és pedig helybeliek, vagy legeltetésre jogosultak kevesebbet, mint az idegenek, kik ott járást béreltek. Nagyobb pusztákon a községi előljáráóság időnkint felolvastatta a gúlyát, hogy nincs-e több jószág a legelőn, mint a mennyiért a szájbér be van fizetve. Megtörtént, hogy a

gulyások az ilyen vizsgálatot megghiúsították, kalapzsírt dobtak a tűzbe s a gulyát úgy terelték, hogy szél alatt álljon; a büztől a jószág, a hány volt, annyifelé szaladt. Szabadszálláson ezért 25 botbüntetés terhe alatt eltiltották a gulyavizsgálat idején a tüzelést és pipálást. Kecskeméten sok visszaélést követtek el az úgynevezett rideg legények, saját tűzhelylyel nem bíró emberek, kik nyáron másnak dolgoztak s jószágaiknak szabad járást kötöttek ki, télen pedig részről telettették ki azokat. Ezek néha, ha takarmányra nem tehettek szert, úgy segítettek magukon, hogy jószágukat a «marhásabb» gazdák gulyái közé csúsztatták, melyek közt meg se tetszett, hogy néhány darabbal több van. Tavasszal a rideg keresni indult elveszett jószágát s azt a gazda gulyájában megtalálván, visszavette. Ezért Kecskemét városa szabályzatában kimondta, hogy ilyen belopott marha azt a gazdát illeti meg, kinél kitelelt. Ilyen és hasonló visszaélések miatt Kecskemét városa 1700-ban nagyon szigorúan bánt el a pásztorokkal. Időnkint a határba 20—40 lovast küldött ki azon utasítással, hogy valahol juhászt, ménespásztort vagy gulyást találnak, azokat mindjárt vonják le és húszat üssenek rajtuk s mondják meg nekik, hogy ezzel csak intik. A kiket pedig ok nélkül henyélni látnak, azt a marha után verve hajtsák ki. Más hatóságok eltiltották, hogy a pásztorok, bojtárok lovat tartsanak; pásztortól jószágot venni, még ha sajátja volt is, szigorúan tiltva volt. A jószág tartó gazdák akkor sem turték, most sem szeretik, ha pásztoraik, cselédek idegenekkel czimborálnak, azokkal «kézen fogott jó barátok». Az alföldi legelőkön a tavaszi és nyári legeltetésnél a jószág minden épület vagy enyhely nélkül, egészen a szabad ég alatt tanyázott. A déli nagy melegben és éjjel egy-egy levert czölöp, a dörgölődző fa körül egy rakáson hevert a gulya az álláson. Rendesen partosabb hely volt kiszemelve állásnak s az évtizedeken át ugyanazon helyen volt. Az állás annyi trágyát kapott, hogy olyan helyen is, mely már ötven esztendeje szántó föld és soha sem trágyázták, még mindig bujább a vetés, még mindig megismerni, hogy itt állás volt valaha. A pásztoroknak volt valami kis fészkerük, vagy

putrijuk, de ott csak gunyájukat s eleségüket tartották, ők maguk éjjel is kint háltak a jószágnál. A nyári zivatarok sokszor kint kapták őket a szabad ég alatt, ilyenkor a zord időjárás ellen a báránybőr süveg, a suba vagy a szűr és főleg edzett természetük védte meg a pásztorokat. Nóta is van erről.

Ha látom a fergeteg elejét,
 Legyűröm a süvegem tetejét.
 Csak úgy nézem az időt alóla,
 Még a jég is visszapattan róla.

A jószág tavasszal a partosabb helyeken járt, s különösen a szikes legelőn nagyon feljavult. Így tavasz végén mindig lehetett fűvön hizott jószágot eladni. Nyárára a partokon elfogyott a mező s ekkor a jószágot a rétekre hajtották, hol sok és nagy, bár kevésbé tápláló fűvet talált s ott maradt mindaddig, míg csak a fagy és hó onnan be nem szorította. A jó fűben a jószág «leragadt» s nem nagy őrizet kellett neki, a számadó gulyás maga nem is igen volt velük, csak a bojtárok őrizték. Erre céloz a régi nóta:

Én vagyok a petri gulyás,
 Én őrzöm a gulyát, nem más.
 A bojtárom vízen sáron,
 Magam a paplanos ágyon.

Némely vidéken, a partos helyeken állófának, őrfának nevezett ágast állítottak fel s a számadó ezekről nézett a jószág után. A jószág könnyebb megőrzése végett gulyánál egy tehénre, birkanyájnál pedig a vezérürüre kolompot szoktak kötni, ökorre szép szavú csengetyűt, a többi jószág a kolompos után tart. A nép közt is szokott lenni ilyen kolompos, a kinek szavára legjobban hajt. A ki valami nagyobb dologba kezd, úgy szokták biztatni, hogy folytassa: «Ha felkötötted a kolompot, hát csak zörgesd». A számadó gulyás felelősséget vállalt a neki átadott jószágról, melyet rovással tartottak számon. A rovás két teljesen egyforma, sima pálczika volt, melyek közül egyiket a gazda, másikat a számadó őrizte és a gulyában, vagy a nyájban történt változásokat, például eladásokat az egymás mellé illesztett pálczákra felrötták, ezeknek tehát egeezni kellett. Az el-

pusztult jószágáról külön rovást vezetett a számadó, ennek a neve dögrovás volt, azért nagyon beteg jószágáról most is azt mondják, hogy ez már dögrováson van. Ha a gulyából vagy nyájából elveszett valami, helyette a számadó másikat tartozott állítani: szőrért szőr, láb helyett láb. Neki viszont a bojtár volt felelős, úgy fogadta, hogy a jószágért «bőröddel, béreddel felelész». A csordások bére tekintetében az 1795. évi hódmezővásárhelyi városi statutum szolgálhat tájékozásul, mely szerint mind az ökör, mind pedig a tehencsordásoknak egy darab marhától, a ki pénzült fizet, 17 kr. fiztessék, a tartást is beleértvén, a ki pedig tartotta és tartani akarja, az olyan gazda egy darabtól tartozik adni hat itcze búzát, az olyatén pedig, a ki sem pénzt fizetni, sem tartani nem akarja, fog fizetni minden marhától 15 itcze búzát. A bojtárok pénzére nagyon csekély volt, tíz forint húsz krajczár volt a híres tarnóczai bojtár fizetése. Jövedelmük inkább a jószágtartásból volt, mert «a pásztoroknak egyik bére, hogy jószágot tarthat». A pásztorokat leginkább marhatartással fizették, a cselédbér is a régi világban nagy részben jószágból és jószágtartásból állott. Csongrád vármegye 1810. évben hozott szabályrendeletében a cselédek bérében adott jószág, úgy a marhatartás értéke is meg volt állapítva: negyedfüre való üsző értéke 55 frt volt váltóban, harmadfüre kelő üsző 40 frt, rugott üsző 25 frt, öreg marha teleltetés 10 frt, borjú teleltetés hat frt, ennyit lehetett ezért a cseléd bérébe betudni. Nyáron a cselédek józága együtt járt a gazdáéval a közös legelőn s így nyári legeltetése pénzbe nem került. Ha a cselédnek hét-nyolcz darab marhája volt, arról tudta a gazda, hogy jó szolgálatú. Az a cseléd, ki a jószágot szereti, jobban gondját viseli, dicséretképen lehet némely cselédről hallani, hogy nagy jószágbolondja. A cseléd igyekezett a jószágot jobb legelőre terelni, ha az övé is közte volt. Jószágai pedig biztosítékul is szolgáltak, mert ha a gazdáéból hiányzott, a magáéval kellett helytállni. Az a régi szokás, hogy a cselédnek bérében szarvasmarhát vagy marhatartást adtak, csak akkor szünt meg, mikor a termények és a föld ára emelkedett, a legelőket feltörték s így az nagyon meg-

fogyott. Csak nagyobb gazdaságokban szokásos még, hogy a cselédek tehentartást kapnak. Ezen jogot, ha nem tudnak tehenet állítani, évi 20 frt körül el is adhatják. Kisebb gazdaságokban legfeljebb ha malacgot, vagy disznótartást kap a cseléd, nem is igen tudja, hogy valaha nagy jószág is volt a cselédbérben. Csak a megesett cselédleányt csúfolják most is azzal, hogy «borjút szolgált».

A pásztoroknak legtöbb baja volt a bikákkal, melyek egymással tülekedni szoktak és az embernek is nekimentek. Némelyik pásztorra haragszik a bika, ennek nagyon ügyelni kell, hogy fel ne öklelje, nyomorékká ne tegye. Mert a mit kezd, azt többnyire végrehajtja, azután nincs tovább kenyere a szegény embernek. Nehéz dolog volt a jószággal való elbánás télen «beszoruláskor». A jószágnak csak kis része s csak némely helyen került fedél alá, a gulyabeli, ú. n. rideg marha a gabonatermő földön levő szalmakazlak mellett az «enyhelyen» húzódott meg. Szalmás trágyából karámot csináltak, ebben telelt szabad ég alatt az egész gulya: itt ellett a tehen, sokszor a havon. Ordas juhászcutyák védték a gulyát télen a farkasok ellen, melyek azt, éhségtől kényszerítve, gyakran megtámadták. Téltre a gulya csak szalmás takarmányt kapott, kukoriczát akkor még nem termeltek annyit, hogy kukoriczaszárát lehetett volna adni a gulyának. Igen fontos volt tehát, hogy melyik jószág milyen telelő. Némelyik jó tartás mellett is olyan béleveszett, dindár, nem fog rajta semmi, ezt gazdacsúfolónak is hívják és igyekszik rajta túladni a gazda. Még fontosabb volt a szálas takarmány mennyisége és minősége. Ha száraz esztendő volt, kevés széna termett, szalma sem volt elég, ilyenkor a jószágnak «felkopott az álla», a mi szalma termett is, az sem volt jó, mert ilyen esztendőben sem fű, sem lengenád, melyet némely vidéken nádfióknak neveznek, nem termett a gabona közt, tehát csak sivány szalmával, legfeljebb egy kis törekkkel, pévával lehetett tengetni a jószágot. Nagyon esős esztendőben még nagyobb baj volt az etetés dolgában, mert a kazlakat nedvesen rakták össze, be is áztak s a szalma megpenészedett, a jószág nem akarta enni és nagyon leromlott. Erre is ráillik az a mondás,

hogy jobb egy száraz esztendő két vizesnél (bár egyik se jó). Az ökörnek, tehénnek kedveztek ilyenkor egy kis réti csuhéjjal, a növendékmarhának nem jutott, de nem is sokat ért, a jószág nagyon romlott és annyira le lett «teleltetve», hogy tavaszra legnagyobb része «emelgetős» lett, a kútra is alig tudott lemenni. Még a múlt század hetvenes éveiben is megtörtént, hogy egyik biharmegyei pusztán a tenyészbika annyira elgyengült, hogy fektében a varjak kikezdték a hátgerinczét, nem tudott védekezni, beledöglött. Sok szarvasmarha elpusztult, bőrével számolt, ha szokatlanul kemény tél volt. Nem egy ilyen «nagy tél» van feljegyezve a régi krónikákban. Debreczenben a már említett Biró Gaspár nevű gazdag marhakereskedőnek az 1739-iki hosszú és kemény télen nyolczezer darab szarvasmarhája pusztult el. Békés vármegyében 1816 január 28. és 29. napján borzasztó fergeteg dühöngött, melynek nem kevesebb, mint 80,000 marha esett áldozatul. A fegyverneki pusztán 155 megfagyott tehenet találtak egy rakáson, a gyalui pusztán 3482 birkát sodort a vihar a Körösbe, az apáczai pusztán közel ezer szarvasmarha veszett oda: egy orosházi gazdának 540 birkájából 24 maradt meg, egy másiknak hatszázból csak tizenkettő.* Miután minden esztendőben sok jószág eldöglött, az állatbőrökkel rendes kereskedés fejlődött ki. A bőrt zsidó házalók szedték össze és kocsin vitték Pestre; legnagyobb forgalom e czikkben a pesti vásárok alkalmával volt. Azért a rossz bőrben lévő jószágról maig is azt mondják, hogy Pestre készül. Elpusztult gazdákra is alkalmazzák ezt a szólásmódot, beszélnek például, hogy évekkkel ezelőtt valahol elszakította a Tisza a gátat, azóta «sok ember Pesten van», vagyis sok ember tönkre ment. Igen sok bőrt lehetett kapni egy-egy nagyobb uradalomban, például Kigyóson, a Wenckheim grófok birtokán minden évben kocsiszámra adták el az esett marha bőrét s a mint öreg kereskedők beszéltek, két kocsi bőrről néha több haszon volt, mint egy hajó búzán. Sok esett bőr volt a kun községekben is, ezekhez nagy puszták tartoztak, me-

* Veres József: *Orosháza története*. Orosházán, 1886.

lyeket jószágjárásnak használtak, míg osztatlan állapotban voltak. Minden nagyobb gazdánál volt bőr egész padlással, de nem valami könnyen lehetett tőlük vásárolni, még most is emlegetik, milyen czifra alku történt egyszer-másszor. Felment a zsidó házaló a padlásra, megnézte a bőrt s ígért érte valamit, a kun lenn állt az udvaron nagy szelindekeivel és sokkal többet követelt. Míg meg nem egyeztek valahogy, addig a padlásról le se jöhetett a vevő, pedig nagyon igyekeznie kellett, hogy a mit vásárolt, napestig elvitesse, mert 1848 előtt a kun községekben zsidó nem lakhatott, de még csak meg sem hálhatott. A marhabőr árát mutatja azon szerződés, mely szerint Werner János szentesi tímármester 1803. és 1804-ben a város mészárszékeiben levágott marhák bőrét megvette párját 15 frt 30 krért (váltóban), úgy, hogy harmadfüből hármat, tavalyiból pedig négyet számítottak egy párba, ráadás minden százra egy pár és egy mázsa faggyú, viszont a vevő két bőrt hámnak készít a város részére. A sok bőrért tehát mindig folyt be egy kis pénz a gazdaságba, veszett fejszének nyele fordult, azért az egyszeri váradi kanonok is, mikor jelentették, hogy nagyon döglük a marha, azzal vigasztalódott, hogy ilyenkor van legtöbb bevétele a gazdaságból.

A földművelés fejlődésével mindig több igavonó jószágra lett szükség s így annak értéke is emelkedett. A borjú, különösen a bika és tinóborjú, a mint nőtt, minden évben többet ért. Azért a kinek sokfelől apró, de biztos bevétele van, arról úgy beszél a nép máig is: «Pénzre kel, pénzre fekszik, mint a bikaborjú». Az ökör már nagy pénzt ért, azért mondja az ember, ha valami nagyobb kiadás előtt áll, hogy talán csak nem lesz egy ökör ára. A marhakereskedés ismét fellendült és főleg kupeczek kezén volt, az ország több helyén híres nagy vásárok estek, az Alföldön különösen a gyulai vásárról hajtottak sok ökröt és tehenet mindenfelé; szeles tehénről, mely nehezen akar kötélnek állani, máig is azt mondják: «Van benne egy kis gyulai szél». A kupeczek olyan szegény embert, ki nagyon értett a jószághoz, «jól tudott nézni», magukkal vittek a vásárra s a haszonból juttattak neki is. «Egyik

embernek van pénze, másiknak van esze», azzal dicsekedett az ilyen ember, ő az esze után élt. Sokan nem maguk üzérkedtek, hanem pénzt kölcsönöztek nagy kamatra kupeczeknek, mézárásoknak. Egyik szentesi mézáróstól hallottam, ma is élő ember, hogy mikor székét nyitott, minden száz forintra egy forintot fizetett minden szerdától vasárnapig pénzes gazdaembereknek, mégis megszédte magát, ma 80 hold földje van.

Mindaddig, míg a közös legelőket fel nem osztották és a réteket fel nem törték, a legolcsóbban s legkönnyebben eltartható ígás jószág az ökör volt. A régi nóta is azt bizonyítja, hogy a vele való bánás nem sok dolgot adott.

Sásba verem az ökröm.
Ha jól lakott, bekötöm;
Úgy megyek a babámhoz;
Tudom, hogy vár magához.

Egész nyáron volt a közelben legelője, szénát lehetett a réten kaszálni eleget s a mi még eltartására kellett, kukoricaszár és szálas takarmány, megtermett a gazdaságban. Azért ekkor a kisebb gazdák is ökörerővel dolgoztak s hogy kinek milyen gazdasága volt, az ökrök száma mutatta. Egy-egy gazdaság igavonó jószágai tették annak erejét, ma is így hívják ezt: «az erő». A hatökrös gazdának már igen tekintélyes gazdasága volt abban az időben, mikor még aránylag kevés szántóföld volt s a gabonatermelés csak a legszükségesebbekre szorítkozott, mert ára nem volt. Szentesen pl. 1700-tól 1750-ig a búza köblének középpára 56 új pénz volt. 1750-től 1800-ig két frt 64 kr. váltóban, ezért a búzatermelés el volt hanyagolva. 1838-ban történt, hogy egy szentesi fiatal gazda pár kocsi búzát vitt be Kecskemétre a hetivásárra, eladta köblét négy váltó forintért. Ennek híre ment s a következő héten a szentesiek annyira megnyomták a piacot, hogy a búza ára leesett 2½ váltó forintra. A gazdák sokat tartottak arra, hogy szép czimeres ökrük legyen. Apró kis jószág nem ökör, csak ököl, ha egyik kisebb a másiknál, az nem párja, az csak «másfél ökör». Nemcsak nagyságra, hanem szőrre, szarvra, erőre és igyekezetre is kell, hogy összevágjanak az

ökrök. Nagyon szorgalmas ember dicsérete, hogy úgy dolgozik, mint az Isten ökre. Ellenben «Isten tehénkéje» elnevezés alatt nagyon apró, csigabuga, sovány kis tehenet értünk.

A szarvasmarhatartásnak jelenleg egyik főhaszna a tejtermelés: ennek a régi világban a kezdetleges gazdasági viszonyok, alacsony ár, csekélyebb fogyasztás és a szállítás nehézsége miatt csak kevés jelentősége volt. 1852-ben Szentesen három váltó krajezár volt egy itcze tej ára. A házánál minden gazda tartott tehenet, a jó mód jele volt, ha legalább két fias tehén járt az udvarába a csordáról, de nagyobb gazda hat tehenet is tartott tanyáján. Ez azonban főleg a jószágnevelés kedvéért történt, a tejet a háztartásban használták el, vagy ha eladták is, a tejpénz a gazdasszonyt és a leányokat illette. A gulyabeli tehenet rendszeren nem fejték, csak a borja szopta, ez azután nyáron, mikor bőven volt legelője a tehennek, nagyon feljavult és gyorsan nőtt. Innen ered az a tréfás mondás, hogy nagyon nagy kövér asszony bizonyosan «maga szopta az anyját». Ha nyáron mégis fejték a tehenet, ez a szabadban történt, a borjúk külön csoportban álltak és úgy voltak szoktatva, hogy ha a gulyás szólította őket «Julcsáé», «Terkáé», csak akkor szaladt a borjú az anyjához: mártatni. Egy csecset rendszeren a borjúnak hagytak. Némely gazdaságban a conventiós cselédek tehenet kaptak használatra, a mi helyenkint most is szokásos, nagy zsiradékmentség ez a cselédeknek és sokkal szivesebben szolgálnak ilyen helyen, de vigyázni kell, hogy a cseléd, illetőleg a felesége, ki a tehenel bánik, annak jól gondját viselje, ne fejővel, meg kis székkal tartsa. Rossz cselédnél el is éhezhet, el is szomjazhat a jószág, csak «adtam»-mal tartja, vagyis csak mondja, hogy adott neki. Pedig a példaszó szerint: «Adj neki, majd az is ad neked». Néhol aratás idején a részesek is tehenet kaptak használatra. Ezzel tréfálták meg egyszer a fukar gazdát, ki az aratási szerződésbe a részesek járandósága közé azt találta beleírni, hogy egy tehenet kapnak szabad használatra. Az aratás végbe is ment s mivel a gabona ennél a gazdánál a rossz művelés folytán nagyon silány és gazos volt, kevés rész jutott, de a részesek nem zúgolódtak, bár ellá-

tásuk is nagyon hitvány volt, sőt végezetkor tisztességtudással meghitták a gazdát vacsorára. Nagy sütés-főzés volt, a gazda el nem tudta találni, honnan vették a sok húst, míg csak fel nem világosították, hogy a tehenet az aratási szerződés értelmében levágták. Belátta a gazda, hogy le van főzve, be sem perelte részeseit, hanem máskor óvatosabb volt s a szerződésbe beletette, hogy a tehenet csak fejésre adja. Ilyen felíg tréfás, félíg kötekedő szójáték meglehetősen szokásos a magyar népnél. Mikor a jószágjárason kevés legelő van, azt panaszolják, hogy a bérbeadó járást adott, de mezőt nem. Ha kevés széna terem a haszonbérelt kaszálón, azt mondják, hogy «szénaföld» (de csak a földje). Ha a búzát aratáskor a nagy meleg megcsapja, akkor a gazda szorul meg, nem a búza, a búza csak meghúzódik. Ha az ember valaki felől tudakozódik, a kit meg akar fogadni, hogy jó cseléd-e, gyakran az a válasz, hogy jó, mert nem esik bele az eső. Ha pedig valami munka idején azt találja kérdezni a gazda cselédeitől, hogy készen vannak-e, okvetlenül az a felelet: «Mi már régen készen vagyunk». Nemcsak a szegény ember ilyen nagy szómagyarázó, általános magyar rossz szokás a szavakba való kapaszkodás. Nem egyszer rosszul értelmezett, vagy félremagyarázott szavak alapján nagy perek, sőt politikai mozgalmak is keletkeztek nálunk. A kákán is görcsöt kereső túlokos ember és a betűhöz ragaszkodó elvhű hazafi, ki népies mondás szerint olyan nehéz, mint a sziksó, ismeretes alakjai közéletünknek.

Pár évtizeddel ezelőtt a magyar Alföldön még ritkaság volt a nyugoti fajta szarvasmarha. Néhány úri ember szerzett ilyen tehenet, mert több tejet adtak, a gazdák eleinte nem sokra becsülték. Mikor egyik kartársam pirostarka tehenét jómódú gazda cliensének mutatta, ez körülnézván a tehenet, ilyen véleményt mondott felőle: «Ez épen ügyvédnek való, mert paragraphus szarva van». Ma már a nyugoti tájfajta marha az Alföldön is nagyon elszaporodott s kezdi kiszorítani a tiszta magyar fajtát, úgy hogy a csordán is már többnyire korcs teheneket látni. A nyugoti fajta tehén gyorsabban fejlődik, hamarabb borjazik. Ez pedig nagyon fontos dolog a marhatenyésztésnél, mit az is mutat, hogy a

magyar ember azt, hogy az alkalmat fel kell használni, ezzel a mondással fejezi ki: «Az üszöt meg kell fejni, akár két, akár három esztendő korában ellik meg». Rossz tulajdonsága a nyugati fajta tehénnek, hogy kevésbé ellenálló a jószágbetegségekkel szemben. Nem mind nagytejű az sem és van magyarfajta tehén is elég, a melyik sok tejet ad, csak vigyázni kell a vételnél és érteni kell hozzá, hogy rá ne szedjék az embert. Legjobb a tehenet ismerős helyről venni, hol azt a fejésnél meg lehet tekinteni, mert bizony a vásárra nagyon kikészítik, kitógyeltetik. Az egyszéri embernek is úgy kínálták a vásárban a tehenet, hogy ha ezt megveszi, tejet vesz. Igaz is lett, mert a megvett tehenet alig lehetett megcseppenteni, tejet kellett venni mellette. Pedig az ember nem azért veszi, hogy ránézzen, hanem hogy tejet adjon. A ki ért hozzá, jó kötésű, tagos, alapos, mély tehenet keres, hogy szép borjút neveljen. Az is nagyon fontos, hogy szelid legyen a tehén, hogy fehércseléd is bánhasson vele és a kis gyerekeket se bántsa. A ki ilyen kedvére való tehenre talál, nem is szokott attól egyhamar megválni, inkább párját keresne, ha kapna hozzá hasonlót. Különösen, ha sok kukoriczaszár terem, mindenki igyekszik egy-két jószágot ragasztani, de ha kevés a takarmány, el kell a jószágból eresztetni, mert azt nem lehet Isten igéjével tartani. Ha nem válik be a tehén, akkor hamar tovább adnak rajta; megtörtént egyik szomszédomnál, kinek volt egy páratlan szelid jó tehene, mely 18 liter tejjel bővelkedett, hogy tíz tehén is elment a régi mellől, még sem találta párját. Nem is lehet olyat még gyertyával sem találni, talán nem is pára van abban, hanem lélek. A szarvasmarhatartás, mint nepfoglalkozás, a múlt század közepe táján megszűnt, mert a közlegelők felosztása és a folyók szabályozása után a legelők és rétek legnagyobb részét feltörték. Az időtájt jó darabig igen magas ára volt a búzának s ez volt a főoka, hogy a mely föld csak félig-meddig alkalmas volt gabonatermelésre, azt mind felszántották, még olyan szikes földeket is, melyeken csak a legkedvezőbb időjárás esetén van valamicsodás termés. Az ilyen földekre, a mint mondani szokás, egy szem eső

kevés, két szem eső sok s így a termés ritkán sikerül, mindig sok a panasz. Egyébiránt az is igaz, hogy «sovány földnek, szegény embernek ritkán van bő termése».

Hasonló okokból, mint a szarvasmarhatenyésztés, az egykor igen elterjedt juhtartás is nagyon megcsappant. Juhot már a honfoglaló magyarok hoztak magukkal, ez az a nagytestű, hosszúszőrű fajta lehetett, melyet ma is magyar juhoknak neveznek. A birkát jóval később hozták be nyugatról, eredetét mutatja, hogy ma is német birkának nevezi a nép. A birkások külföldi származására vall az is, hogy a XVII. és XVIII. századokban valóságos czéhet alkottak csak úgy, mint a mesteremberek, testületileg voltak szervezve. Volt idő, mikor a földeket legjobban birkatartással lehetett értékesíteni, erre mutat, hogy a Dunántúl a birkás szó egyértelmű volt a haszonbérlelővel. Hogy mily olcsó bérletek voltak még a múlt század első felében is, azt már fentebb említettem, különösen olyan szikes földet, melyen csak rövid ideig volt legelő, mely tehát nagy jószágnak nem való, hanem csak birkának alkalmas, mesés olcsón lehetett haszonbérbe kapni. Jókai Mór *Felfordult világ* című elbeszélése, mely szerint a gazdag birkás négy krajczárért bírta holdankint a pusztát, nem messze jár a valóságtól. Sok juhot tartottak a Tisza-Duna közén levő homokos pusztákon. Szabadszállás, Fülöpszállás, Kunszentmiklós, Jakabszállás kun községek redemptiós járulékait egy tagban, osztatlan állapotban kezelték a községi előljáróságok, marha- és juhtartásra adták ki szájbér fizetése mellett, a felügyeletet a pusztabíró gyakorolta. A juhászok járása sugáralakban volt felosztva, mert a kútak és cserények közel voltak egymáshoz. Ezen a hepehupás, borovicskafenyővel benőtt területen felváltva legeltették a juhokat. Minden juhász tudta, hogy a másik merre fog másnap hajtani, azért ha ott előre gödröt ásott, a mi azon a lankás völgyes területen meg sem látszott, másnap, mikor a juhfalca ott elment, egy-két bürge bennrekedt. A puli sem vette észre és a tolvajnak meg volt egy hétre való húsa, ha pld. egy ürüt fogott. A károsult juhász azért nem ment panaszra, hanem hasonló módon lopta vissza, ez már

rendes dolog volt köztük. Híres nagy juhászat volt Debreczen vidékén, a Hortobágyon, valamint a szoboszlói határban is, a közbirtokosság tulajdonát tevő angyalháti pusztán, a Hortobágy nyugoti részén. Itt még a mult század nyolczvanas éveiben birkatartó gazdák társaságban 28 nyáj birkát tartottak, minden nyájban 1500—2000 darab birka volt, húsz-huszonöt juhos gazdáé. A puszta egy biztos és néhány kerülő felügyelete alatt állott. A birkák együtt legeltek, mikor pedig meg akarták nyírni, a városba hajtották be a nyáját s mindenki kiválasztotta a magáét. A gyapjút együtt szokták eladni. Debreczenben még ma is híres nagy juhvásárok vannak, melyekre százezer eladó birkát is hajtanak, az ország minden részéből jönnek kupeczek, juhászok és juhtartó gazdák bevásárlás végett. Abban az időben, mikor az alföldi mezővárosok határainak legnagyobb része legelő volt s csak itt-ott, a legjobb részeken voltak szántóföldek, az úgynevezett tanya-földek, itt is nagy juhtenyésztés volt. A közeleső legelőkről a juhokat fejésre a város szélére terelték, azért hívják juh-szélnek a szélső utcákat. A juhot inkább a húsa miatt tartották, mely sokkal izletesebb a birkahúsnál. A népnek most is nagyon kedves eledele, egy girizd foghagymával, vagy pedig abálással (leforrázás) teljesen el lehet venni sajátságos mellékizét.

A húsvéti bárány a jobbmódú családok asztalán is kedves eledel, azért a juhászok húsvét előtt csapatostól hajtják be juhaikat a bárányokkal együtt a mezővárosokba s ott sok bárányt eladnak. A kis bárány igen kedves fürge jószág, a juhász nagyon szereti, «szökik előlünk, mint a napfény», «olyan, mint a hab», így szokta dicsérni. A habhoz azért hasonlítja, mert könnyed, más vonatkozásban is, a mi könnyen, simán megy, a habhoz hasonlítják, pi. a hízlaló azt szokta mondani, hogy pár ezer forinttal úgy hízlal, mint a hab. Kisebb gazdaságokban szokásos tavasszal a mezőre bárányokat venni, ha felnőnek és feljavulnak, eladják, rendszeren haszonba marad egy-kettő, ezeket a nyomtatás vagy cséplés után «végezetkor», vagy pedig szüretkor elköltik. A juh bőréből subát szoktak készíteni, gyapja sokkal ke-

vesebbet ér, mint a német birkáé; mikor a gyapjú kere-
settebb és drágább lett, a birka jóformán ki is szorította a
juhót. A legfinomabb minőségű gyapjút az Alföldön gajsz-
gyapjúnak nevezik Geist békés megyei földesúr nevérol, ki
azon a vidéken legelőszőr honosított meg finom gyapjas,
külső országi fajbirkákat. A juh szőre oly fontos terméke
a juhtartásnak, hogy a beszédben néha az egész állatot je-
lenti, például ezen szólásban: szőrért szőrt. A szőr állása
az állat egészségi állapotát is mutatja, nem baj, ha csipős
is, csak jól álljon rajta a szőr. De nagy hiba, ha vissza-
felé áll a szőre, mert akkor beteg. Emberről is mondják, ha
beteges, hogy visszafelé áll a szőre, vannak más ilyen ki-
fejezések is, mint pl. «magam szőrű» ember, vagy isme-
retlenre vonatkozólag: «nem tudom, milyen szőre van sze-
génynek». Magyar ember nem a szakállára kér hitelt, ha-
nem azon töprenkedik, hogy adnak-e «erre a kis szőrömrre».
A «jó sűrű szemöldökű embert» megbizhatónak tartják.
Más nyelvekben is vannak hasonló értelmű mondások a
szőrrol, melyek, úgy látszik, nagyon régi eredetűek.

A juhokkal a Tisza vidékén többnyire az ország keleti
széléről beszállingózt oláh juhászok bántak, míg Bihar-
ban, valamint a Duna-Tisza közén magyar juhászok voltak.
A juhokkal, különösen a birkával való elbánáshoz nagy
szakértelem kell, azért a mesterség juhásznál épúgy, mint
a kanászknál is, rendesen apáról fiúra száll. Juhász-
ból vagy kanászból ritkán lesz béres. Máskülönb he-
lyét sűrűn változtatta a juhász, volt benne valami vándor-
természet. Alighanem tölük ered az a mondás: «Ma itt,
holnap Izsákon». A juhásznak nem nagy dolog a félországot
bejárni birkáért; ha el akarja adni, akkor is egyik vásárról
a másikra hajtja. Nyáron, ha a legelő fogytán van, azért
is járja a vásárokat, hogy az úton legeltesse juhait. A régi
juhászok fizetése, számadóé, falkás emberé olyan gazdaság-
ban, a hol 500—1000 birka volt, évenként ötven pengő és
ötven birkatartás, 14 köböl búza, négy köböl árpa, 60 font
szalonna, 60 font só. Ebből a bérből ő fizette a bojtárt,
ennek bére volt élelmezésen kívül 20 pengő forint, hat
bérbarány, 20 birkatartás, meg egy száraz bot. A bojtár

felelős volt az elveszett vagy ellopott birkáért is Arról is felel, ha a juhokat tilosban találják s a kárt meg kell téríteni. Tudok rá esetet, hogy a bojtár így nem akart elállani; nem arról volt szó, hogy nem megy bitangolni, hanem a kárterítést nem akarta vállalni, ha megfogják. Ez ugyan nem esik meg egykönnyen, mert a juhászok imitt-amott legelőt és tarlót szoktak váltani, «ezzel a nessel» onnan csapnak át a szomszédok földjére. A juhászok pénzére tehát nagyon kevés volt, főjövendelmük a jószágtartás; bárányból, gyapjúból pénzeltek. Ha valamelyik juhász megunta a szolgálót, könnyen megélhetett a nélkül is saját birkáiból. Mert olcsó legelőt kapott, a mennyi kellett, pénzt is kapott a gyapjúra előre s így még több birkát állíthatott. Mert a gyapjúra a kereskedő előleget adott a juhos gazdának vagy jobbhirű juhásznak, csak úgy, mint most a búzára, igaz, hogy olyan kamat mellett, hogy a szeme is szikrázott belé, mikor összeszámoltak. Sok még sajtot, bárányt is követelt a kamaton kívül; alig bírta az ember a száját bekötni. Igaz, hogy mindig nyitva volt a kapuja a juhász előtt, talán még ha éjfélkor megszorgette volna az ablakát, akkor is adott volna pénzt. Szokásban volt a feles birkatartás is, rendszeren három vagy hat évre szerződtek, úgy, hogy a juhász birkát hajtott a szerződő gazdához, ki a nyáját szaporulatával együtt három évig díjtalanul ellátta pusztával és takarmánnyal, ezen idő leteltével az egész állományt kétfelé osztották, időközben csak a gyapjút és a mustra-birkát adták el, az árán egyenlően megosztottak. A birkát ősszel, mikor a fűvön megjavult, szokták mustrálni s a mi teleltetésre nem való, eladják. A mustra kifejezést emberre is alkalmazzák, különösen rossz hírű szóbeli asszonyra és leányra; az anya inteni szokta leányát, ne járjon avval a mustrával.

A juhot, mivel nagyon igénytelen jószág s megelégszik olyan takarmánnyal is, melyet a szarvasmarha már nem enne meg, nagyobb gazdaságokban úgyszólván a feleslegesen tartották s így érdemes volt feles juhászt tartani nagyobb uradalmakban is, míg ma már többnyire csak elhanyagolt birtokon tartanak, hol nincs elég nagy jószágállomány. Még

a mult század nyolczvanas évei elején gróf Wenckheim egyik kigyósi gazdaságában is tartottak feles juhászt. Hat évre akart szerződni az uradalom K. J. fiatal juhászszal, ki ötszáz birkát állított, de ő nem akart bealkudni, csak három évre; míg nyers lesz (a míg él) mindig bánja, mert igen jó dolga volt az uraságnál. Temérdek kimaradott takarmány volt s még az ispán biztatta eleinte, hogy csak étessen, a mennyi kell, «tudd meg, hogy grófnál vagy», de később már csak mérve adták a takarmányt, a sok száj annyira elfogyasztotta. A három év elteltével nem is újították meg a szerződést, az uradalom maga állított birkát. K. mikor odament, 5000 frttal tartozott a birkára, a mely nem is igen ért többet, mikor eljött, 11,000 frtot árult az ő részéből. A homoki legelőkről csak a szőlőültetés szorította ki lassankint a juhot. Bebizonyult, hogy jó művelés mellett a homoki szőlő sok és jó bort terem s oly nagy jövedelmet ad, hogy azzal össze sem lehet hasonlítani a legeltetés által elért hasznot, ez az oka, hogy ma már a homokos földek túlnyomó nagy része szőlővel és gyümölcsfával van beültetve. A többi legelőkön a jószágot az eke szorította mindig szűkebb körre. A mint a földművelés haszonhajtó kezdett lenni, mindig több legelőt törtek fel, kivált mióta a közlegelőket is felosztották s mindenki úgy munkálhatta földjét, a mint legjobbnak látta. A közlegelők felosztása a volt úrbéresek birtokában lévő jobbágytelkek és házak arányában történt s hogy az, a mennyire lehet, igazságos legyen, a határ közelebbi és távolabbi részén, valamint a réteken és ártereken külön-külön történt a felosztás. Ennek meg volt az a rossz oldala, hogy a kiosztott földek nagyon messze estek egymástól. A mi föld a gazda két földje, két tartózkodási hely közt van, azt közföldnek hívják és jellemző a földművelő nép gondolkodására, hogy az idő múlását is a föld távolságával fejezi ki s arról ilyenformán beszél: eljár az idő, aztán vissza se jön, «tiz esztendő nagy közföld». A gazdaember mindenféle földet tudott használni, akárhol jutott neki, ha messze esett is, igaz, hogy ide nem járhattak ki szép tavaszi időben vasárnap délutánonkint gyalogszerrel feleségestől a vetést nézni, mint

a közel földre, de azért vigasztalta magát is, feleségét is azzal, hogy «jobb a mi földünk, mint a másé». Mert a «van-tól nem kell megijedni» és «az van messze, a mi nincsen». Nemcsak, hogy kijut az ember a messze földre is, hanem meg is kell élni belőle. A kik azonban nem voltak gazdálkodók, különösen a háztulajdonosok közül sokan, azok bizony kevés hasznát vették a határ külső részén, kivált a rosszabb minőségű szikes földeken kiosztott kisebb részleteknek. Azért ezen kisebb darab legelőket, melyekről néha nem is igen tudta a gazdájuk, merre vannak, igen sokszor olcsó áron eladták. Többnyire juhászok és juhos gazdák szedték össze és volt rá eset, hogy néhány sajtért vagy egy husvéti bárányért is lehetett egy részlet legelőt kapni. A mely juhász jócskán össze tudott szedni ilyen legelőföldet, az ott letelepedett, tanyát épített s utódai már inkább földművelők, mint pásztorok, bár még most is birkatartók valamennyien. A föld javarészét feltörték, mert a szikpados föld és a porszik szántónak is alkalmas, míg a mi mocsárszik, facsaró szik, vagy kemény vakszik, az csak legelőnek való. Van sok tarka föld is, melynek csak egyes részei valók szántónak, de azért többnyire mind fel van törve, az ilyen földet vargateleknek nevezik. Van még úgynevezett szikirdalt föld is, mely nem nagyobb területen, csak a talaj egyes vonalain szikes vegyületű, olyan eres, kissé hasonlít az íráshoz, melynek eredeti alakja a rovás volt. Hasonló jelentésű szavak az irdas szövet, az irombalyúk, irdatlan nagy állat, irdatlan sár; a sütni való halat bevágásokkal meg szokták irdalni. A mezőkövesdi asszonyok nem rajzolják, hanem «írják» a himzések mintáit. A szép gyermek, a szép leány, a szép kenyér olyan, mint az írott kép.

Mostanában a juh- és birkatartás nagyon megcsappant, részint a legelők megfogyatkozása, részint a vámvédelem hiánya miatt. Ugyanis a külföldi gyapjú behozatala vámmentes és így lenyomja a belföldi gyapjú árát, különösen a közönségesebb fajtákét. Ennek következtében nagyon sokan fel is hagytak a birkatartással, a mi már azért is sajnálatos dolog, mert nagyobb arányú juhtenyésztés által a szegényebb néposztályokat legkönnyebben el lehetne olcsó hússal látni.

AZ IDEGENEK BEÖZÖNLÉSE S A NEMZETISÉGI KÉRDÉS SCHWEIZBAN. ★

Schweiz kormányköreit, még inkább azonban sajtóját és társadalmát erősen foglalkoztatja, sőt nyugtalanítja az idegenek beözönlése s ezzel többé kevésbé kapcsolatosan a nemzetiségi kérdés.

Mind a kettőnek sok érdekes részlete van, olyanok is, a melyek bennünket magyarokat közelebről érdekelnek, nemcsak azért, mert a nemzetiségi bajokkal sokat küzdünk, nemcsak azért, mert a mi honossági törvényünknek is számos hézaga van, hanem azért is, mert nemzetiségeink szeretnének államunkból keleti Schweizot csinálni; tanulságos tehát megfigyelnünk azt a bomlási processust, a mely a sokat magasztalt nyugati Schweizban folyik.

Legutóbb egy folyóiratunk (a *Magyar Figyelő*, Herczeg Ferencz tollából) találóan utalt a keleti Schweiz gondolatának abszurdítására s érintette a nyugati Schweiz nemzetiségi bajait is, de ezt annyira röviden, hogy az olvasó alig láthatja belőle, micsoda nagy hullámokat vetett már ez a nemzetiségi vizálykodás.

Mielőtt azonban itt a tanulságosabb részleteket kiemelni, szükségesnek látszik előbb főbb vonásokban ismertetni

★ Források a német és francia nyelvű napisajtó cikkein kívül: Edmond Boisser: *L'assimilation des Étrangers*. Genève, Librairie A. Jullien. — Dr. Fritz Fick: *Gibt es eine schweizerische Nation und Kultur?* Zürich u. Leipzig 1910. Rascher u. Cie. — Dr. jur. Max Jaeger: *Die Frage einer schweizerischen Nation*. Bern, 1909. K. J. Wyss. — Dr. E. Göttisheim: *Die Einbürgerung der Ausländer in der Schweiz*. (Verhandlungen des Schweizerischen Juristenvereins 1910. II. Heft.) Basel 1910. Helbing u. Lichtenhahn. — *Schweizerisches Zentralblatt für Staats- u. Gemeindeverwaltung* XI. évf. 18. sz. (1910 szept. 3.) Zürich, Orell-Füssli.

a Schweizot aggasztó ezen kérdéseknek logikai kapcsolatát és fejlődési irányát.

Czélozni a magyar viszonyokra az elmondandók közben alig szükséges; a figyelmes olvasó maga is meg fogja látni sok részletnél a felöltő hasonlóságot s kieri a tanulságokat, a melyeket a magunk javára levonhatunk.

Az idegenek beözönlése Schweizba évtizedek óta egyre nagyobb s egyes városokban és kantonokban (pl. Genf) már egészen aggasztó mérveket ölt. Schweiz közintézményei, jó kereseti alkalmi, kedvező megélhetési viszonyai csábítják az idegent a letelepülésre, de annak már nem érzi szükségét, hogy honosítsa is magát. A honosítás a kantonok kezében van s nehézkes és költséges is az idegenre; szövetségi törvénnyel enyhítettek ezen, de nem volt eredménye s most a körül folyik a vita, nem kellene-e az idegeneket kényszer útján honosítani, a mint az bizonyos tekintetben Franciaországban fennáll? A kényszerhonosítás ellenzői azt vitatják, hogy nem lesz nyereség, ha a schweizi polgárok száma mesterségesen növekedik ugyan, de azok érzésben, gondolkodásban nem lesznek schweiziak s az erkölcsöknek az a romlása, a melyet az idegenek beözönlése eddig is eredményezett, tovább fog tartani.

Ez az ellenvetés fölvetette azt a kérdést, hogy lehet-e egyáltalán assimilálni, érzésben is schweizivá tenni az idegent, van-e egyáltalán schweizi nemzet, van-e valami nemzeti összetartó kapocs Schweiz háromféle lakossága között? E fölött bőséges elméleti vita indult meg, a melynek nincs egyéb positiv eredménye, mint az, hogy ráirányította a figyelmet a schweizi három nemzetiségnek nagyon is eltérő szokásaira, sokszor ellenséges, széthúzó törekvéseire, a melyek az olasz Schweizban már bizonyos irredentistikus törekvéssé is fajultak. Úgy látszik tehát, nemcsak az idegenek beözönlése fenyegeti Schweizot, hanem az is, hogy törzslakosságában is hanyatlik a Schweizhoz való ragaszkodás ereje, ezzel szemben pedig nő a rokon nagy nemzetekhez, Német-, Francia- és Olaszországhoz való vonzódás.

Az itt röviden vázolt kérdéseknek néhány figyelemre méltóbb részlete alább következik:

1. *Statisztikai adatok az idegeneknek Schweizba özönléséről.* A schweizi népszámlálások adatai szerint az idegenek aránya Schweiz összes népességében az utolsó 60 évben a következő volt:

1850-ben idegen honos az összes népesség	2·99	%-a
1860-ban	4·57	«
1870-ben	5·65	«
1880-ban	7·41	«
1888-ban	7·83	«
1900-ban	11·53	«
1910-ben	15·01	«

Számszerint 565,296.

Ugyanerről az időszakról részletadatok nem állanak ugyan rendelkezésünkre, de más évcsoportokból vett adatok is elég jellemzőek. Így Genfben, a mely várost az idegenek invasioja nagy mértékben sújtja, az 1837-től 1907-ig terjedő 70 év alatt az idegen honosok aránya 20%-ról 40%-ra nőtt. E 70 év alatt Genfben a genfi illetőségűek csupán 32%-kal szaporodtak, az egyéb schweizi honosok 340%-kal, a külföldiek pedig 413%-kal. 1837-ben a genfi illetőségűek még erős absolut többséget jelentettek a városban, 1907-ig pedig már relative is kisebbséggé zsugorodtak mert a viszonylagos többség az idegeneké.

Basel, az a város, a mely a mult évtizedben a legmesszebbmenő könnyítéseket ajánlotta fel azoknak az idegeneknek, a kik ottani honosságot kívánnak szerezni, anyyira nem látta hasznát ennek az előzékenységének, hogy míg 1900-ban 38·88%-nyi idegen honos lakója volt, addig 1909-re ez az arány már 42·36%-ra rúgott.

Ezeken a legjellemzőbb adatokon kívül is számos statisztikai bizonyíték van arra, hogy az egész Schweizban nőttön-nő az idegenek térfoglalása. némely fenyegetettebb városban és kantonban pedig közeli az az idő, a mikor az idegen honosságúak túlsúlyra is vergődhetnek.

Aggasztónak látszik végül az is, hogy a munkaképes korban, tehát abban, a mely egyuttal az ország gazdasági és társadalmi életét is leginkább irányithatja, az idegenek aránya igen magas. 1900-ban ezer schweizi közül 585,

ezer Schweizban lakó idegen közül azonban 687 volt 15—59 éves korú. Jellemző az is, hogy 100 kereső schweizira 116 eltartott jutott, 100 kereső külföldre pedig csak 88 eltartott.

2. *Az idegenek beözönlésének okai és veszedelmei.* Az idegenek beözönlésének okát az e kérdéssel foglalkozó publicisták leginkább a következőkben látják: Schweiz az egyéni szabadságnak tág teret nyitó demokratikus szervezetével az idegen beköltözésére, letelepedésére, boldogulására sokkal jobb talajnak kínálkozik, mint más ország. A kereseti alkalmak igen jók, annyival is inkább, mert a schweizi bizonyos foglalkozási ágakat úgyszólván teljesen átenged az idegennek (úgy látszik, hogy a szállodás-ipar az, a melyet a schweizi leginkább magának tart fenn). A megélhetési viszonyok szintén kielégítőek, nemcsak a schweizi demokratikus egyszerűség miatt, hanem azért is, mert Schweiznak humánus és kulturális közintézményei kitünőek s ezek az idegennek ép úgy rendelkezésére állanak, mint a belföldinek (a közsegélyt kivéve, a miről még alább lesz szó). Ha még megemlítjük, hogy az idegenek bizonyos anyagi terhektől is mentesek s némely adó fizetésére (pl. a *taxe mobiliere*) nem kötelesek, körülbelül felsoroltuk a legfőbb okokat, a melyek az idegeneket a Schweizba özőnlésre s az ott való letelepülésre bírják.

Hogy az idegenek beözönlésében rejlik-e és mekkora veszedelem, arra nézve sok eltérő véleményt olvashatunk, de a legtöbb meglehetősen pessimista hangon ítéli meg a helyzetet és komoly veszedelemtől tart. Az eddigi idegenáradat hatásaként már is constatálják a közerkölcsöknek nagyfokú hanyatlását, a fényűzésnek, játékszenvedélynek, alkohol- (absinth) élvezetnek terjedését s a munkaszünetések szaporodását. A népesedési viszonyokra is kihat az idegen invasio: a francia Schweizban a születések aránya csökken, különösen a törvényes születéseké, míg a törvényteleneké emelkedik; Genfben a természetes népszaporodás mérlege állandóan passiv (ezer lélekre 16 születéssel és 24 halálózással), s a város népessége csak azért szaporodik, mert az idegenek beözönlésének nagyon ki van téve.

A távolabbi jövőben pedig az állam integritását is féltik az idegenektől. Honvédelmi szempontból nem lehet közömbös, hogy ha egy ország lakosságának egyre nagyobb hányada idegen honos, a kit nemcsak semmi benső kötelek nem fűz Schweizhoz, hanem ellenkezőleg épen azokkal a szomszédos hatalmas államok valamelyikével tart fönn érzelmi közösséget, a melyek a kis Schweizra legfenyegetőbbekké válhatnak. Schweiz boldogulását nagyrészt semlegességének köszönheti; de ez a semlegesség könnyen problematikussá válhatik, ha a lakosság egy része kifelé gravitáló, olyan szomszédok felé, a melyeknek terjeszkedési vágyai vannak. Az idegen magával hozza saját hazája jogát, a szerint él, s ezzel a schweizi jogfejlődést, s a schweizi jog egyetemleges uralmát akasztja meg. Utalnak intő példaként a délafrikai köztársaságra, a melyben a betóduló angolok a saját joguk használatát erőltették, majd mikor ebben akadályoztattak, jogfosztásról panaszkodtak s ezzel ürügyet szolgáltatottak Angliának a beavatkozásra, a háborúra s végül az ország elfoglalására.

3. *Az eldijji homositási eljárás és annak eredményei Schweizban.* Schweizzi állampolgár az, a kinek valamely községbeli illetősége van, s így valamely kantonnak polgára. A honositási jog is a kantonok hatáskörébe tartozik, a szövetségi gyűlés csupán általános irányelveket állapít meg. A községek azonban igen terhes feltételeket szoktak szabni az illetőség megszerzésére, s a kantonok nemcsak pártfogolták a községeknek ezt a törekvését, hanem még a maguk részéről is elég súlyos illetekeket róttak ki a honositást kérőkre. Úgy látszik, valami schweizi büszkeség is közrejátszott ezeknek a súlyos föltételeknek a megállapításában, hiszen még most is emelkednek olyan hangok, hogy az idegenre nézve kitüntetés az, ha schweizi polgár lehet; de ezen az önérzetes gondolkodáson túl főleg a gyakorlati aggodásnak van szerepe az illetekek terhes kiszabásában. A polgárjogot keresőkkel ugyanis meg akarták fizettetni azt a koczkázatot, a mely a községre és kantonra hárulhat, ha az illető keresetképtelenné válik és közsegelyre szorul.

A polgárjog megszerzésének ezek a nehézségei okozták

azután, hogy az idegenek nem törekedtek schweizi polgárságra. S a kérdéssel foglalkozó publicisták kénytelenek beismerni, hogy a schweizi állampolgárság csakugyan nem is nyújt oly különös előnyöket, hogy érdemes volna az idegeneknek erre vágyódnok. Politikai jogot nyújt ugyan a schweizi polgárság, de ezzel szemben több közterhet is, mint ha idegen honosként él tovább is Schweizban; a katonai kötelezettség kevésbé súlyos ugyan, mint a szomszéd nagy államokban, de viszont a schweizi állampolgársággal elveszti a contactust régi hazájával, a mely pedig neki magának vagy gyermekeinek esetleg később még adhat teret a boldogulásra, lévén mind a három szomszédállam, Német-, Francia- és Olaszország, erősebb és hatalmasabb, mint Schweiz.

Újabban egyes kantonok — főleg Basel — revisió alá vették a honosítási eljárást, s a minimumra reducálták egyfelől az eljárásnak eddigi hosszadalmasságát, másfelől a fizetendő illetékeket, úgy hogy most már Baselben úgyszólván ingyen kínálják a polgárjogot az idegennek, csak nyúljon érte.

S az eredmény az lett, hogy — nem nyúltak érte. Az új kedvezmények első évében hirtelen föllendült ugyan a honosítások száma, de a következő évben visszaesett, s azóta állandóan stagnál.

Ezzel a helyi kísérlettel egyidőben (1903-ban) a szövetségi gyűlés törvényhozási úton kívánta életbeléptetni a kényszerhonosítás bizonyos nemét. Fölhatalmazta ugyanis a kantonokat olyan jogszabályok alkotására, hogy a kanton területén idegen honosoktól született gyermekek a törvény erejénél fogva schweizi honosságúakká váljanak, ha *a)* az anyjuk is schweizi születésű, vagy *b)* ha szülői a gyermek születése idején legalább öt év óta laknak a kanton területén. Föntartatott azonban az így kényszer útján honosított gyermeknek az a joga, hogy nagykorúságát elérve kijelenthesse régi honosságához való visszatérését. Talán ez a záradék volt egyik fő oka, hogy a fölhatalmazást egyetlen kanton se vette igénybe, mert a szomszéd Franciaország példája mutatja, hogy a nagykorúságukat elért gyermekek

legtöbnyire a korábbi állampolgárságuk mellett nyilatkoznak, s így a kényszerrel honosított ismét csak elvész az állam számára. Különbön is azokat a kantonokat, a melyekben nagyszámú idegen honos él, visszaretentette az, hogy esetleg szegényügyi terheik rendkívül meg fognak nőni; az idegen invasió által kevésbé érdekelt kantonok pedig érthetőleg közömbösök maradtak az egész kérdés iránt.

4. *Törekvések a honosítási eljárás megváltoztatására.* Minthogy a föntiek szerint sem a honosítás tárgyában tanúsított helyi előzékenység nem vezetett eredményre, sem pedig a törvényhozási felhatalmazás, a sajtóban, továbbá schweizi kulturális stb. egyesületek ülésein mind élelkenben tárgyalják a kérdésnek gyökeresebb megoldási módját, sőt a szövetségi gyűlés elé is kerültek már ez iránt indítványok.

Mindez a mozgalom még abból az időből való, a mikor az idegen invasió mértékét csupán az 1900. évi népszámlálás alapján ismerték; csak legújabbán tették közzé az 1910. évi schweizi népszámlálás eredményeit, a melyek az idegenek beözönlésének még erősebb fokozódásáról tanuskodnak: valószínű tehát, hogy ezen új adatok láttára a schweizi közvélemény még sürgetőbben követeli az energikus intézkedéseket.

Az előtérben a következő — sokat vitatott — terv áll: Mondassék ki az idegenek honosításának megkönnyítése s a Schweizban született idegenek kényszerhonosítása, a nélkül azonban, hogy a régi állampolgársághoz való visszatérésnek a joga (az optio) részükre fenntartatnék. Nehogy azonban az így keletkező szegényügyi kiadások az egyes kantonokat aránytalanul terheljék, s nehogy a kantonoknak az a joga érintessék, hogy a kebelükbe való föl vételnek föltételeit maguk szabhatják meg, mondassék ki egy, a kantoni kötelektől független schweizi honpolgárság (indigenatus) létesítése. A kényszer útján honosítandó idegeneknek tehát schweizi állampolgárság adassék meg a nélkül, hogy kantoni kötelekbe kellene lépniök; az ezen új állampolgárok révén fölmerülő szegényügyi kiadások fedezéséről pedig maga a szövetség tanács gondoskadjék.

Ez a terv már a szövetségtanács elé is került, a tanács azonban a kantoni kötelektől független allampolgárság eszméjét nem hajlandó támogatni. A terv pártolói úgy hiszik, hogy az allampolgárság megadása csak az első láncszeme volna az idegenek Schweizhoz fűzésének, s azt reménylik, hogy az így honosított idegenek — vagy azok leszármazói — később maguk fogják kérni a kantoni kötelekbe sorozást is.

Mások viszont féltékenyen örködnek a kantonoknak — úgy mondhatni — souverainitása fölött, a mely szerintük a schweizi államszerkezetnek legjellemzőbb és legértékesebb tulajdonsága, s ezért nem szívesen vennék, ha az indigenatus létesítésével olyan intézmény csúsznék be a schweizi közjogba, a mely a szövetséget mintegy a kantonok fölött álló állami szervül tüntetné föl. S erről a részről a kényszerhonosítást kívánókkal szemben azt vetik föl, hogy nem sokat fog használni Schweiznak az, ha idegen honosságú lakóit kényszereszközökkel formailag schweizi honosokká teszi ugyan, de elmulasztja őket assimilálni s azok a schweizi honosság kényszerű leple alatt érzésben továbbra is kifelé gravitálnak, s az érdekközösséget a szomszédos nagy államok lakóival továbbra is fentartják.

A másik jelszó tehát az assimilálás: ne arra törekedjünk, hogy csak számbelileg növeljük a schweizi honfiak számát, hanem arra, hogy érzelmileg csatoljuk az idegeneket magunkhoz; akkor aztán el fog következni az az idő, a mikor az idegen maga siet az érzelmi kapcsolatot formai honosítás által is megerősíteni és véglegesíteni.

Az iskolákra és a tanítókra appellálnak az assimiláció hívei: az iskolákban, a gyermekkorban kell megkezdeni a beolvasztást, a schweizi történet szép emlékeinek oktatásával kell felebresztetni a gyermekben a szeretetet a schweizi nemzet iránt. Ha az iskola működését esetleg bizonyos határig paralisálja is az otthoni környezet, az idegen szülő más felfogása, az iskolai benyomások egészen ki nem törülhetők. A kik pedig már formai honosítást is nyertek s így Schweizban esnek katonai kötelezettség alá, «azoknál a nemzeti irányban való kiképzést befejezi a hadsereg, ez a kiválóan nemzeti intézmény».

A mig tehát a kényszerhonosítás hívei hatalmi szóval akarják a nőttön-növő idegen áradatot Schweizhoz kapcsolni, addig az assimilatio szószóloi az érzelmi kapesok erősítését sürgetik, Schweiz nemzeti egységébe való beolvasztást.

5. *Az egységes schweizi nemzet kérdése.* Azok a fentebb említett problémák, a melyek az idegenek honosításának és schweizivá tételének kérdéseiből felmerültek, felve tették újra azt a már régebben is tárgyalt vitát, hogy van-e hát tulajdonképen egységes schweizi nemzet, vannak-e a schweiziaknak nemzeti jellemvonásaik?

Több röpirat, jogi, nyelvi és kulturális kérdésekkel foglalkozó tanulmány igyekszik tisztázni ezt a kérdést, és — bár különböző utakon és egymás állításait gyakran tagadva, arra az eredményre jutnak, hogy van schweizi nemzet. Ezek az eredmények azonban a mi szemünk előtt, a kik a nemzet fogalma alatt egészen mást értünk és a magunk többnyelvű országát is azért tartjuk egységes politikai nemzetnek, mert egy többségben levő népfaj, a magyar, viszi a hegemoniát, nagyon elméleti értékűeknek látszanak, s nem látjuk eléggé indokoltnak a schweizi nemzet létezésének bizonyítását. Mint alább látni fogjuk, a Schweizban folyó nemzetiségi torzsalkodások csakugyan arra vallanak, hogy az úgynevezett nemzeti kapocs, amely korábban erősebb lehetett, jelentékenyen lazult.

Az egyik szerző tanulmányában a schweizi nemzet létezését nem történeti alapon bizonyítja, nem is nyelvi alapon, nem is az államalkotás szempontjából, mert mind ezeket illetőleg maga is tagadja, hogy Schweiz népei egységes nemzetet alkotnának, hanem abból a szempontból, hogy a demokratikus gondolat, a conservatív gondolat és a particularis egyetlen európai államformában sincs meg olyan jellegzetes kifejlődésben, mint Schweizban és ezek a vezérlő gondolatok egységes nemzetté fűzik össze Schweiz három, különféle nyelvű lakóseit.

Érdekes, bár a tétel bizonyítására nem túlságosan alkalmas, főleg a conservatív vezérlő eszmének taglalása, a melynek során Tacitus *Germániájából* idéz számos részletet. Tacitus ugyanis a germán népekről való feljegyzéseiben na-

gyon sok olyan intézményt és szokást talált, a melyek felötlőn hasonlítanak Schweizban most is fennálló némely intézményhez és szokáshoz. Különösen súlyt helyez a szerző továbbá a particularis eszmére és Schweiz jellegzetes tulajdonságának tartja a kantonokban igen erősen kifejlődött particularismust, a mely azonban szerinte mégis összetömríti az egész népet egységes nemzetté.

Épen az idegenek honosításának kérdésénél láttuk azonban, hogy ez a particularismus olyan erős, hogy inkább lazítására szolgál az államkapcsoknak, s az egyes kantonok épen azért tartózkodnak az idegenek honosítása körül erősebb rendszabályoktól, mert ezzel más kantonok anyagi terheiben kellene osztozniok. Alább pedig a nemzetiségi torzsalkodások vizsgálatánál látni fogjuk, hogy a kantonok között nem csekély mértékű féltékenykedés, versengés fejlődött ki, a mely szintén az állítólagos nemzeti egység rovására van.

Más szerzők a történelmi fejlődés kutatása nyomán igyekeznek bizonyítani Schweiz nemzeti egységességét és nemzeti különállását. Az csakugyan igaz, hogy Schweiz dicsőséges történelmi multjának bizonyos összekapcsoló ereje van és a szabadabb mozgást megengedő demokratikus szelleme szintén előnyére vált az összetartozandóság érzésének. Napjainkban azonban, a mikor a történelmi emlékek ereje kezd elhalványulni, másfelől pedig a szabadgondolkozásnak és a demokratikus felfogásnak más országokban is nagyobb tere nyílik, már nem olyan éles a különbség ebben a tekintetben a schweizi és más állambeli állapotok között és nagyobb ereje van annak a kapocsnak, a melyet a gazdasági érdekeknek az azonossága és a nyelvnek a hasonlósága létesítnek az emberek között. Szinte szembeötlő a Schweiz nemzeti létét bizonyító tanulmányokon az a kétségbeesett erőlködés, a hogyan az érvek sorozatával igyekeznek támogatni Schweiz nemzeti összetartozásának, úgy látszik, nagyon is veszendő erejét. És ezekkel szemben az idegeneknek a szaporodása, a kikre a schweizi nemzethez való tartozás, a mint fentebb láttuk, semmiféle vonzerőt nem gyakorol, másfelől pedig a nemzetiségi torzsalkodások, a melyek a particularismust már szinte széthuzássá és egymás ellen való

agyarkodássá fejlesztik, szintén azt mutatják, hogy igazi nemzeti élet Schweizban nincs. A schweizi eredetű lakosságot kétségtelenül összekapcsolja bizonyos magasabbrendű localpatriotismus — a mit a schweizi írók náluk érthető túlzással nemzeti érzésnek neveznek (bár ez is lazulóban van), — a honosítandó külföldi azonban semmiesetre sem talál oly vonzó nemzeti eszmére, a melylyel kedvvel azonosíthatná magát, s a melyért elfeledné régi hazáját, a valódi nemzeti élettől duzzadó Német-, Francia-, vagy Olaszországot.

6. *Statisztikai adatok a schweizi nemzetiségek erőviszonyairól.* Bármint bizonyítgatják is a schweizi írók a nemzeti egységet, feltékenyen kísérik figyelemmel a nemzetiségi erőviszonyoknak alakulását s az e téren itt-ott szembeötlő eltolódásokat.

Schweiz lakosságának legnagyobb része tudvalevőleg német. Az 1910. évi népszámlálás előzetes adatai szerint a 3.765,002 főnyi összes lakosságból 2.599,154 volt a német, a népesség 69%-a. A francziák 21·1%-kal részesednek az ország népességében, az olaszok 8%-kal, a rhätorománok 1·1%-kal.

Az utolsó tíz év szaporodásában azonban a németek már a második helyre szorultak. Legjobban szaporodott az olasz, tíz év alatt 36·2%-kal, míg a németiség szaporodása csak 12·4% volt, a francziáké 8·9%, a rhätorománoké 3·1%.

Még jobban szembeötlő az olasz faj aránylagos előnyomulása, ha harmincz év adatait vizsgáljuk: 1880 óta az olaszok 86·1%-kal szaporodtak, a francziák 30·9%-kal, a németek 28%-kal, a rhätorománok 2·9%-kal. Ezt a nép-töredéket, a mely állandóan stagnálnak látszik, s abszolutszámban még a 40,000-et sem éri el, bátran figyelmen kívül hagyhatjuk, mert Schweiz nemzetiségi küzdelmeiben nem játszhatik szerepet kicsinységénél fogva.

Nem régen még az olasz is alárendeltebb tényező volt, s 8%-os arányával még ma sem volna nagyobb súlya, ha meglepő gyors szaporodásával nem irányítaná magára az érdeklődést. Az olasz terjeszkedésnek útját a

Gotthard-vasút nyitotta meg. Így módosítja a közlekedés tökéletesedése a természetes határokról korábban alkotott fogalmainkat: az Alpokat átszelő vasútvonalak olasz invasiót teremtettek Schweizban, különösen annak Tessin nevű kantonjában, a hol a 301,325-öt tévő schweizi olasz ajkú lakosságnak közel fele, 147,790 olasz él. Olaszország nép-fölöslege tudvalevőleg elárasztja az egész világot. Észak-amerika bevándorlóinak legnagyobb hányada már olasz, Délamerikában, különösen Argentínában vannak sokan (a fővárost, Buenos-Airest, olasz polgármester igazgatja), a Földközi-tenger partvidékein mindenütt találkozunk olasz telepekkel, s most Schweiz példája mutatja, hogy a szomszédos államokat is erősen fenyegeti az olasz beözönlés.

Schweiz francia népessége absolut számban több, mint kétszerre erősebb ugyan az olaszoknál, de szaporodása távolról sem közelíti meg amazokét, sőt különösen az utóbbi tíz évben még a németekénél is gyöngébbnek mutatkozott. Ez annál feltűnőbb, mert egyfelől a francia bevándorlás fokozódott (főleg Genfben), másfelől a németek panaszkodnak, hogy a francia Schweizba kerülő németeknek nincs elég ellenálló ereje és elfrancziásodik. Ezek szerint a francziák gyöngé szaporodását nem lehet egyébnek tulajdonítanunk, mint hogy a születések csekély száma lerontja a bevándorlás és a beolvasztás okozta nyereséget.

A németiség helyzete az utolsó évtizedekben történt térvész után még most is igen jó, a mit azonban szintén a Németországból történő bevándorlásnak lehet tulajdonítani: Zürichben, Baselben igen magas a külföldi honosok aránya.

7. *Nemzetiségi torzszalkodások Schweizban.* A nemzetiségeknek egymásra való féltékenykedése Schweizban is eléggé napirenden van, sőt néhány olyan sajátságos jelenséget találunk, a mely szinte meglepő hasonlatossággal utal a mi viszonyainkra. A nemzetiségi féltékenykedéshez még a vallási féltékenység is járul, mert a francia Schweiz protestánsai nem jó szemmel nézik, hogy az idegenek beözönlése révén a katholicismus nagyobb erőre kapott még Genf

vidéken is, a mely pedig a protestantismusnak keletkezése óta fő véd-bástyája volt.

Teljes áttekintést a nemzetiségi torzalkodásokról a rendelkezésünkre álló adatokból nem lehet szerezni. Elég lesz azonban néhány kirívóbb példára utalni, a mely élénken megvilágítja a nemzetiségek viszályát, sőt a mi Schweiz jövője szempontjából még aggasztóbb, kifelé való törekvését is.

Egymás kicsinylése, lenézése, gúnyolása, úgy látszik, napirenden van a schweizi nemzetiségek, sőt ugyanolyan nemzetiséghez tartozó kantonok között is. A német többre tartja magát a francziánál és az olasznál, s ezek szintén nem maradnak adósok a másik két nemzetiség lenezésében s a magukénak magasabbra értékelésében. Nem azok az ártatlan gúnyolódások már ezek, a minők nálunk előfordulnak, mikor az alföldi ember csipkedi a felvidékit, hanem egy mélyebben rejlő ellenségeskedés nyilatkozásai. Egyik publicista munkájából — a ki e példák ellenére vitatja a schweizi nemzet egységét — néhány feltűnőbb esetet idézhetünk. A szövetséggyűlés egy tagja, a ki genfi franczia, kijelenti, hogy olvasatlanul is a törvényjavaslatok ellen szavaz, mert azok a német Bernből jönnek. Egy baseli hölgy megtagadja a beleegyezését hugának kelet-schweizi emberhez való férjhezmeneteléhez, mert nem akar idegent a családba eresztetni. A genfi a schweizi Alpokról mint ellenséges területről beszél, s örvendve olvassa a francziaországi lapokban megjelenő cikkeket, a melyek Genfet Francziaország részére követelik. Egy németországi tudós valamely ünnepi beszédben Schweizot a kultúra szempontjából német provinciának mondotta s egy zürichinek válasza az volt rá: «Sajnos, csak a kultúra szempontjából».

De vannak még felötlőbb jelenségek is.

A franczia Schweizban például többször is előfordultak zászlóviszályok, a mikor tudniillik ünnepélyek alkalmával fel-díszített épületeken középütt a hatalmas franczia tricolor lobogott, jobbról és balról pedig szerényen húzódott meg Schweiznak és az illető kantonnak vagy városnak lobogója. A német lapok keserűséggel említik, hogy a franczia zászló-

nak ez a kiemelése nem csak nem keltett zúgolódást a népben, hanem szinte tetszésre talált. A hatóságok gyöngek voltak a tüntetések megakadályozására, s így ezek a zászlóesetek szerintük kétségtelenül arra mutatnak, hogy a lakosság szívesen tetszeleg a Franciaország iránt való rokonszenvének kifejezésében.

A schweizi német sajtónak különben egyéb panasza is van és pedig az, hogy a francia Schweizba szivárgó nem csekély számú németiség ott assimiláltatik. A németek, mint Schweiznak legerősebb népfaja, valóban terjeszkednek a francia határok felé is, de nem tudják megtartani nyelvi különállásukat és a beszivárgás ellenére is a francia kantonok népességében elfoglalt arányuk jóformán változatlan marad, némely helyeken pedig csökken és csak olyan községekben, mint Montreux, a mely gyógyhely voltánál fogva nemzetközi jellegű, tud a beözönlő németiség megmaradni németnek.

A német lapok még a népszámlálást is ezéltatos eljárással vádolják meg, azzal tudniillik, hogy a számlálóbiztosok meghamisították a németek anyanyelvi bevallásait.

Még élesebb a harcz azonban a németek és olaszok között, különösen Tessin tartományban, a melyen át a Gotthard vasút vezet. Itt kölcsönös és kettős a panasz. Az olaszok azt panaszolják fel, hogy a német vasúttársaságok vasutaik építése alkalmával a személyzet gyermekei részére ebben az olasz kantonban német iskolákat létesítettek és azokat fenntartják most is, a mikor a vasutvonalak már megnyitáltak. A vasuti személyzetet nem kényszerítik az olasz nyelv megtanulására, sőt a vasutaknak közkezelésbe vétele után is ezek a német iskolák állami pénzen fenntartatnak. A németek viszont nem engedik elvitatni azt a jogukat, hogy saját fajuk részére iskolákat tartsanak fenn, olyan gyermekek részére, a kik felnövekedve, minden valószínűség szerint a német Schweizba térnek vissza és ott keresnek alkalmazást.

Másfelől pedig felpanaszolják Tessinnek az olaszok által való előzőnlését, a mi, mint fentebb kimutattuk, az említett vasút megnyitása óta tényleg megtörtént. Felpanaszol-

ják továbbá a tessini olaszoknak azt a türelmetlenségét, a melylyel a kantonbeli közhivatalokban minden állást az olaszok részére kívánnak fentartani. Hivatalos kimutatást is tettek közzé, a mely szerint a kantonbeli közhivatali állások 70—90 %-a tényleg olaszszal van betöltve.

Különösen ez a tessini kérdés az, a mely legjobban elmérgesedettnek látszik és a melyben mind a két fél igen hevesen és kiméletlenül támadja a másikat. Az olaszok agressivitása itt kétségtelennek látszik. Már a schweizi középiskolákban többen követelik az olasz nyelv tanítását az angol helyett, az iskolákat és közhivatalokat le akarják foglalni és a Dante Alighieri Társasággal való összeköttetésük révén is nyilvánvaló az a céljuk, hogy olasz voltukat mentül inkább ki akarják domborítani a schweizi voltuk rovására is. Ezt ápolja, úgy látszik, maga Olaszország is; a Dante-társaságról alább részletesen megemlékezünk, itt elég arra a tényre szoritkozni, hogy a schweizi honos olaszoknak Olaszország actív választói jogot ad. Passiv választói joguk csak abban az esetben volna Olaszországban, ha lemondának schweizi honosságukról, de ezen az elven már is rést ütöttek, s most is van az olasz parlamentnek schweizi honosságú tagja.

Az olasz agressivitás a mi szempontunkból is figyelemre méltó. Dualistikus államformánk mellett a triestvidéki és fiumei olaszok nem képesek nagyobb szerepre jutni; de ha a trialismus szerencsétlen ötlete megvalósíthatnék, az új délszláv államban az olaszok számbelileg már elég jelentékeny kisebbséget tennének, vagyonilag és intelligentia tekintetében pedig vezető elemei lehetnének ennek a harmadik kis államnak, s az elszakadás valószínűsége mindjárt nagyobb lenne, mint mostani államszervezetünk mellett.

Az az ideális egyetértés és egyenlőség tehát, a mely elméletben a három schweizi népfajt összekapcsolja, megszünőnek látszik és kölcsönös feltékenykedésnek ad helyet. A francia példa a zászlóviszálylyal és a tessini példa az iskolák követelésével mutatja már, hogy a francia és olasz Schweiz inkább kifelé gravitál. A német Schweizről ezt

kevésbé lehet mondani (a fõnt említett zürichi példa alighanem szórványos) talán azért is, mert számbeli túlsúlyuknál fogva úgyszólván leginkább otthon érezhetik magukat Schweizban.

De az a féltékenykedõ feljegyzése a francia és olasz elõrehaladásnak, a melylyel a schweizi német sajtóban lépten-nyomon találkozunk, a mellett bizonyít, hogy a schweizi németek, ha egyelőre nem tekintgetnek is Németország felé, féltik a Schweizban elfoglalt állásukat és ettõl már csak egy lépés választja el azokat az irredenta törekvéseket, a melyeket a schweizi francziáknál és olaszoknál látunk.

8. *A Dante Alighieri Társaság.* A schweiziaknak a nemzetiségi kérdés miatt való aggodását újabban az izgatottsággig fokozza az Olaszországban szekelõ Dante Alighieri Társaság mûködésének Schweizra való átterelése is.

A Dante Alighieri Társaság mûködésére annyival is inkább érdekes kitérni, mert azok az olasz irredentikus czélok, a melyeket ez a társaság szolgál, elõbb-utóbb, úgy látszik, magyar területre is át fognak csapni.

A társaságnak bevallott czélja a görög-latin cultura szolgálata. De az alapszabályokban olyan szakaszok is vannak, a melyek egész joggal arra engednek következtetni, hogy ez a társaság a bevallott czélokon kívül feladatának tüzte ki az olasz terjeszkedés propagálását is. Az egyik német schweizi lap állítólag hiteles forrásból szemelvényeket közöl a társaság alapszabályaiból és az ezeket kísérõ hivatalos jellegû társasági commentárokból. A mennyiben ez a közlés alapos, akkor már az alapszabályok elsõ szakasza elárulja az eredeti czélt, a mennyiben a társaság feladatául említi az olasz nyelvnek és culturának a királyság határain kívül való védelmét és terjesztését is.

Ezt a nyelvi és gazdasági terjeszkedéssel igyekszik elõmozdítani, iskolák állításával és pedig, mint a hivatalos commentár megjegyzi, nemcsak ott, a hol más cultura már betört az olasz területre, hanem iskolák felállításával az ország természetes határain is, az olasz cultura õreiként és ezeket a természetes határokat akként értelmezik, hogy más állam területén levõ olasz nyelvszigetek is oda tartozzanak.

Ugyanez a hivatalos commentár őszintén bevallja, hogy az egyesületnek feladata nemcsak az, hogy azokat az olaszokat védje, a kik más európai államoknak — s itt példaként Ausztria és Magyarország is idézve van — alattvalói, hanem Olaszországot ki kell terjeszteni, mert csak egy pillantás is a térképre érthetővé teszi, hogy ez idő szerint olasz területeket foglalnak el egyéb európai államok, köztük Ausztria-Magyarország és Schweiz is.

A hivatalos commentár utal arra, hogy a mint Franciaország Elzász-Lotharingiát visszakövetelni meg nem szűnt, úgy kell az olaszoknak visszakövetelni azt, hogy az olasz irredenta vidékek Olaszországgal egyesíttessenek. Az az öt millió olasz, a ki Itália mostani határain kívül él, ne assimiláltassék, hanem az olasz eszmének megtartassék; ezért kell közöttük az olasz szellemet és nyelvet fentartani, nehogy egy napon arra ébredjünk, hogy azoknak a vidékeknek, a melyek nép- és földrajzilag Olaszországhoz tartoznak, de politikailag most még el vannak tőle különítve, kevesebb olaszszággal kelljen visszatérniök Olaszországhoz, mint a milyennel ma rendelkeznek.

Hogy a Dante Alighieri Társaság Magyarországra kiterjesztette-e már működési körét, arról nincsenek adataink. Bizonyos azonban, hogy Fiumében is van áramlat, a mely az Olaszországgal való minél szorosabb kapcsolatot igyekszik ápolni, s a fiumei községtanács csak nemrégiben változtatott meg számos utca-nevet olyanképen, hogy az eredeti hazai, vagy helyi vonatkozású utcaneveket az olasz irodalomra és történetre emlékeztető utcanevekkel cserélte fel. Így lett a Piazza Adamich-ból Piazza Dante, a Via Clotilde-ból Via Giuseppe Giusti stb.

A schweiziak éber figyelemmel kísérik a Dante Alighieri Társaság működését, különösen, mióta Tessinben szakosztályt állított fel, s mióta a tessini schweizi polgárjoggal bíró olaszok is élénk részt vesznek a társaság működésében. Az a körülmény pedig, hogy a Dante Alighieri Társaságból újabban néhány olasz nyelvű, de elismerten jó schweizi hazafi szinte tüntetőleg kilépett, így pl. Schweiznak római követe és egyes schweizi képviselők is, még inkább felkel-

tették a schweiziakban azt a talán nem is jogosulatlan aggodalmat, hogy e társaság határozottan irredentikus célokat szolgál és Schweiznak integritása ellen tör.

A németek és olaszok között Tessinben dúló nyelvharcz főleg e kérdés körül élesedett ki, s egyes német lapok a legenergikusabb rendszabályokat sürgetik a Dante Alighieri Társaság működésének figyelemmel kísérésére és ellensúlyozására.

BUDAY LÁSZLÓ.

WHISTLER.

De la musique encore et toujours !
Verlaine.

A művészetekben, mint a szellemi élet minden terén, akadnak mindig alkotó geniusok, a kik nem férnek meg a hagyományok szűk korlátain belül; új utakat keresnek, új irányokat jelölnek ki az emberiség kulturális fejlődésében.

Az ilyen törvénybontók soha sem részesülnek és nem is részesülhetnek általános elismertetésben. A czéhbeliék dilettánsoknak, charlatánoknak vagy éppen veszedelmes embereknek tartják őket még akkor is, ha alkotásuk kiválósága előtt kénytelenek meghajolni. Érthető; hiszen az újítók megdöbbentő sikereit nem lehet tisztán ismereteikből megmagyarázni, de még tehetségükből sem. Vannak, a kik náluknál többet tudnak, népszerűbbek, elismert tekintélyek a szakmájukban és mégsem hoznak annyi izgalmat, controversiát, életet művészetükbe, mint éppen azok a rakonzátlanok, kiket unos-untig kiközösített, kivégzett, darabokra tépett, kik felett számtalanszor napirendre tért a felháborodott közvélemény.

Az ily törvénybontók elfojthatatlan hatása pedig terjed, erősödik. Itt is, ott is, nem várt helyeken, kiszámíthatatlan körülmények között csirázik, hajt, kizöldül, akár csak az őserdő, mely Daudet *Woodstoun* című kis elbeszélésében oly ellenállhatatlanul hódítja vissza a letarolt irtást ezerfelé terjedő gyökérzetével, lassan kúszó indáival.

Hogy haladást jelent-e az új irány, vagy visszaesést; ez persze más kérdés. De megvan, számolni kell vele. És számol is vele mindenki, még a legelkeseredettebb ellenfél, még a hivatalos szakértők araeopagja is. Zúgolódik, tiltakozik, kifogásol, de lépésről-lépésre kénytelen engedni az

új áramlatnak, olykor azzal leplezve visszavonulását, hogy most már egyet-mást saját meggyőződése gyanánt állit oda az újonnan felfedezett eszmékből, a maga számára követelve az elsőbbséget az új irány kijelölésében, körülhatárolásában, sérthetetlen dogmává való statualásában.

Annyiszor ismétlődött már ez a folyamat, oly közismertes, hogy manapság némelyek szinte bizalmatlanul tekintenek a hivatalosan elismert tehetségre és viszont mindég akadnak olyanok, a kik minden latorban Messiást sejtnek. Minden újitónak akad pártja, még a legfelelegesebbnek, még a legkülönczebbnek is. Mindig van udvara, mely benne véli felfedezni az eljövendő geniet és a maga számára kívánja biztosítani a felfedező dicsőségét akkor, mikor a közvélemény, a tudatlanság, még gyalázza a lázadót.

A festészetben az úgynevezett haladásnak csak nagyon korlátolt tere van. Mert a festészet végső sorban nem lehet sem több, sem kevesebb, mint a térben létező testek látható képének vetítése a sík felületre. Tökéletesedhetik a látásunk annyiban, hogy a testek egyes tulajdonságát (színét, formáját, távlatát stb.) a művészi képvetítés szempontjából élesebben tudjuk megkülönböztetni, helyesebben visszaadni és a képben megérzékítetteket megérteni. De ez a fejlődés sem állandó. Nem tekintve az egészen primitív korok kezdetleges látását, a művészet bizonyos fejlettségi fokán túl beáll a fluctuatio, melyben az egyes korszakok művészi látása már nem tökéletesebb, hanem csak más lesz. Egyik iskola a linearis rajzban, a formában keresi ideálját, egy másik a színben, a valeur-ben; egyik század a természetet igyekszik a legnagyobb objectivitással követni, a másik tudatosan stylisál; a pedans formalismust szabados naturalismus váltja fel, emezt mysticismus, symbolismus, manierismus stb.

Mindegyik irány hozhat létre mesterműveket, melyek a divat változásával lomtárba jutnak ugyan, de ismét diadalmasan előkerülnek onnan, ha a művészi felfogás megint a régi irányhoz közeledik. Néha azt a sajátságot, melyet korunk termékeiben mint legújabb vívmányt bámulunk, fel-leljük rég elmúlt idők művészetében.

Itt tehát abszolút értelemben vett haladásról beszélni nem lehet. Azonban tagadhatatlanul megvan minden korának a saját művészi iránya, mely néki legjobban megfelel. Azok a művészek, pedig, a kik elsőkül, belefáradva a megszokottba, az elhasznált chablonokba, előre sejtették koruk izlését és megalapították azt saját alkotásaikban, a kik megtanították kortársaikat másként látni, másként érezni, úgy, a hogyan az a korukbeli művelődés fejlettségéhez legjobban illik: az ilyen művészeket méltán tekinthetjük nagy reformatoroknak, habár eszményeik nem újak is.

Mert a gazdag művészlélek megnyilatkozása egyúttal a lelkekben szunnyadó vágyakat ébreszti öntudatra, új lángra éleszti a kifáradt lelkesülést, új fényt gyújt a kialvó világosság helyébe és ezerek számára új lehetőségeket teremt a gyönyörűségre, a lelki megnyugvásra.

* * *

Whistler soha sem akart reformálni; nem is hitt sem a maga reformatori hivatásában, sem a művészet reformálhatóságában. De érzékeny lelkülete nem érezte magát ott-honosan korának művészeti conventiói közepett. Nagy tisztelője volt a régi mestereknek; Tintoretto, Velasquez, Rembrandt voltak ifjúkori ideáljai. A legnagyobb kegyelettel tanulmányozta őket; az ő szellemüket vélte követni, midőn letért a kitaposott országútról és a maga ösvényein járva, kereste a boldogulást. Néhány genialis kortársával egyidejűleg új birodalmakat vélt felfedezni a szépség világában és mikor megtalálta azokat, az igazi művész lelkesedésével, hitével ragaszkodott eszményeihez; következetesen, bátran, rendíthetlen meggyőződéssel kitarzott a maga igazsága mellett, szóval és tettel vallotta, hirdette, tanította azt, mitsem törődve a sok gáncscsal és támadással, melyben ezért részesült.

Talán inkább a hegyeket mozdító hitnek és fellépése időszerűségének, mintsem művei æsthetikai értékének kell tulajdonítani azt, hogy Whistler nem halt meg. Ha egy modern képtárlaton végigmegyünk, ott van Whistler százféle alakban, jóban, rosszban, de ott van. Ha átlapozzuk

a *Studio* vagy bármely más művészeti folyóirat újabb köteteit: rátalálunk Whistlerre az egész világ modern képzőművészetében, izlésében, iparművészetében, æsthetikai életének majd minden ágában. Whistler hatása annyira beleszövődött a művészetbe, hogy nem mentek tőle még azok sem, a kik műveit sohasem látták, iratait soha sem olvasták, talán még nevét sem hallották soha.

Hogy miben állt tulajdonképen tanítása, hitvallása, azt legjobban műveinek kora egyéb művészi jelenségeivel való összehasonlításából ismerhetjük fel, de meg szóban és írásban kifejezett gondolataiból is. Nagy művészek között nem ritkák a nagy gondolkozók. Elég, ha itt Lionardora, Dürerre, Wagnerre emlékeztetünk. A festők közül kevesen voltak a szónak oly kiváló mesterei, mint Whistler.

Mielőtt azonban Whistler művészetével behatóbban foglalkoznánk, lássuk, ki volt Whistler, az ember.

* * *

Azt mondják róla biographusai, hogy két egészen különböző egyéniség lakott benne: a rossznyelvű, élcelődő, szellemeskedő, mindig salonkabátos, mindig elegáns kis emberke és a komoly, a naiv, az ideálját mély meggyőződéssel szolgáló nagy művész.

Én nem hiszek az ilyen megkülönböztetésekből, mert azt tartom, hogy ember és művész csak egy lehet.

Ha nézem Whistler alkotásait, igenis meglátom bennük a szellemes, néha kissé különczködő, keresett egyszerűsége mellett is mindig aristokratikusan, nemesen érző embert. És viszont a gúnyolódó, szellemeskedő «pose»-oló emberke, az «impostor» álarcza mögött meglátom az idealistát, sőt ez esetben épen a választékos öltözékben, az egyenes karimájú kalapban, a monocleban, az udvarias gúnyban, a kényes formaságokban vélem felismerhetni azt a szemérmességet, melylyel az igazi művészlélek érzékenységet, forrongó temperamentumát, elszigeteltségét leplezni igyekezett. Másnak akart látszani, mint a mi volt, de nem jobbnak vagy többnek annál, a mit lelke mélyében rejtgetett és a miről csak képei tesznek tanúságot. Még a

csipő élczek, a szójátékok között is megvillan egy-egy tiszta fényű drágakő a művészlélek rejtett kincséből.

James Mc Neill Whistler 1834-ben született az Egyesült-Államokban. Atyja katona volt és kiváló mérnök, ki a moszkva—szentpétervári vasútvonal kiépítésére nyervén a czártól megbízást, családjával együtt Oroszországba költözött. Atyjának halála után a fiatal Whistler rövid időre ismét Amerikába került, hogy ott magát a katonai pályára kiképezze.

Katonai térképek metszése közben fedezte fel valódi hivatását; kilépett a cadet-iskolából és egészen a művészetnek szentelte magát. Felváltva Londonban és Párisban lakott, hol komoly tanulmányok mellett főkép metszetek készítésével foglalkozott.

A londoni akadémia 1860. évi kiállításán szerepelt először mint festő a *Zongorínál* című arczképcsoportozattal. Alig hiheti el az ember, hogy ez a kép egy félszázaddal ezelőtt keletkezett, megelőzve Manet *Olympiáját*; annyira elüt kortársaitól, annyira ment minden conventiótól, annyira — modern.

Délamerikában tett hosszabb utazás után, melynek eredményeként számos tanulmányt (többnyire tengeri tájat) hozott magával, Whistler 1874-ben rendezte Londonban első collectiv-kiállítását; a művész egyénisége itt már teljesen kifejlett sajátágaival, különösségeivel mutatkozott be a közönségnek.

Egy későbbi kiállítása 1877-ben Whistlerre nézve nagy jelentőségűvé vált. John Ruskin, a hírneves æsthetikus és műbíró, a prærafaelita iskolának nagy pártfogója, kritikájában keményen megtámadta Whistlert.

«Whistler saját érdekében, — írja Ruskin — de a vásárló közönség érdekében sem kellett volna a kiállításba felvenni oly műveket, a melyeken a művész neveletlen önhittsége nagyon közel jár a rosszhiszemű rászedéshez. Már sok arczátlanságot láttam és hallottam, de sohasem hittem volna, hogy egy bohóc (coxcomb) kétszáz guineát (5000 korona) kérjen azért, hogy egy bögre festéket a közönség arczába vágott.»

Whistler ezért pörbe fogta Ruskint és 1000 font kártérítést követelt rajta a művészi reputációján ejtett csorba fejében.

A per nagy izgalomba hozta a művész- és műértővilágot, nemcsak azért, mert két oly kiváló egyéniség állott egymással szemben, mint Ruskin és Whistler, hanem azért is, mert ez a két név a modern művészetnek két ellentétes irányát képviselte; az egyik a pathost, a szépség-ideálokát megvalósítani törekvő írófestők, a prærafaeliták irányát, a másik — az impressionista Whistler — a felület szépségét, a festői festészetet, a «l'Art pour l'Art» végletekig vitt elvét és szabadságát.

Igaz, hogy a két szélsőséges irány között nem perdőntő bíróság volt hivatva itélni; sőt Whistler perével még azt is bizonyítani kívánta, hogy a kritikus, a ki maga nem művész, nem illetékes a művészet kérdéseibe való beavatkozásra és hogy nincsen joga nyilvánosan megbélyegezni egy művészt azért, mert művei véletlenül neki nem tetszenek.

Ruskin nem jelent meg személyesen a tárgyaláson, de Whistler felhasználta a kínálkozó alkalmat, hogy harcias hajlamait kielégítse és szellemes satyrájával a legudvariasabb formában mérges fullánkokat döfjön ellenfelei szívébe. Fegyverzete merő élcz és gúny, de a ki figyelemmel kíséri a harczot, hamarosan fölismeri, hogy itt mélységes meggyőződések körül folyik a küzdelem, a művészetért, mely Whistlernek több a kenyérkeresetnél, több a mesterségnél, mely ő neki élethivatása, vallása.

* * *

Az ellenfél képviselője a következő kérdést intézte Whistlerhez az egyik, Ruskin által leszólott képre vonatkozólag:

— Nos, Whistler, megmondhatná-e nekem, mennyi idejébe került, hogy ezt a képet összecsapja (to knock off)?

Whistler nem érti a kérdést.

Az ügyvéd az «összecsapás» kifejezés helyett, mely — mint mondja — inkább az ő foglalkozására alkalmazható, más alakban ismétli meg a kérdést: mennyi ideig dolgozott Whistler a képen?

— Ha jól emlékezem, körülbelül egy napig.

— Csak egy napig?

— Ezt mégsem akarom határozottan állítani; lehetséges, hogy még néhány javítást tettem rajta másnap, a menyinyiben nem volt még száraz a festék. Inkább mondjuk hát, hogy két napi munkámba került.

— Két nap! Tehát két napi munkáért kér ön kétszáz guineát?

— Dehogy, — egy egész élet tudományáért.

* * *

Egy további kérdés:

— Ön a képeit a kert falára akasztja, Mr. Whistler, vagy a ruhaszárító kötelekre, nemde — hogy lágyabbak legyenek?

— Nem értem a kérdést.

— Ugy-e bár, ki szokta rakni festményeit a kertbe?

— Ó, most már értem. Azt hittem, ügyvéd úr megint olyan kifejezést használ, melyet saját szakmájában szokott alkalmazni. Igen, kiteszem a képeimet a kertbe, hogy a levegőn megszáradjanak, de nem örülnék, ha e közben «meglágyulnának».

* * *

— ... Ön tehát azt véli, Mr. Whistler, hogy a technikai dolgokban járatos szemlélő minden nehézség nélkül megérthette volna az ön művét. De hiszi-e, hogy például *velem* megértethetné ennek a képnek szépségét?

Whistler némán és komolyan hol az ügyvéd arcát nézi, hol a bíróság előtt álló képét és alapos megfontolás után, mialatt a bíróság hallgatva várja válaszát, így szól:

— Nem! Méltóztatik tudni, attól félek, ez ép oly reménytelen vállalkozás volna, mint ha a zenész süket ember fülébe muzsikálna... stb.

A sensatiós per, mely tulajdonképen a toll és az ecset párviadala volt, az utóbbinak erkölcsi győzelmével végződött, a mennyiben a bíróság a megsértett festőnek

egy farthing kártérítést ítelt még és Ruskint a perköltségekben elmarasztalta.

A per lefolyásáról szóló részletes tudósítást, valamint az ellenséges kritikák gyűjteményét hozzájuk fűzött gloszáival együtt Whistler kiadta egy lefordíthatlan című, igen mulatságos, igen gyorsan elterjedt könyvben.*

Ha sokan rossz néven vették is ezt a személyeskedő irodalmat és ha sok komoly érvet lehet is ellene felhozni, annyi bizonyos, hogy a nevetők ezúttal mind Whistler oldalán voltak, ki ily módon nem csak kegyetlen bosszút állott nem mindig lovagias ellenfelein, hanem határozottan befolyásolta is a közvéleményt saját művészi meggyőződése érdekében.

Ugyanebben a könyvben a sok csalán és túske között talál az olvasó nem egy illatozó virágra is. Többek között itt került az olvasó közönség elé Whistler több helyen megismételt előadása a híres *Ten o'clock lecture*, melyben a művészetre vonatkozó meggyőződéseit költői lendülettel mondotta el, oly gyönyörű nyelven, hogy ez a néhány lap szépirodalmi becse révén is igényt tarthat a maradandóságra.

A nyolczvanas években, majd 1892-ben Londonban Whistler ismét külön kiállításokat rendezett műveiből. Nem feltűnési vágy vagy hiúság, még kevésbé anyagi érdek indította őt az ilyen különszakadásra, hanem mindenben művészetének méltósága, a jó izlés kívánalma volt a fődolog.

Concessiókat, oportunitást művészi kérdésekben nem ismert. Igaz, hogy képeiért nagy árakat kért és kapott, bár korántsem oly vagyonokat, a melyekért manapság nálánál kisebb tehetségek is árulják termékeiket; de vagyonokat utasított el magától csupán csak azért, mert képeitől, melyekbe szerelmes volt, nem birt megválni, vagy azért, mert a megrendelők és vásárlók személye nem volt inyere. Az elismerést sohasem kereste és vajmi kevés része is volt benne.

A Velenczében és Franciaországban töltött időt le-

* *The Gentle Art of making Enemies.*

számítva, Whistler London mellett, Chelsea-ben lakott, míg nem 1892-ben Párisban települt le. Egyik régi modeleje, Mme Carmen Rossi, festőiskolát tartott fenn, hová Whistler kétszer hetenkint ellátogatott a növendékek tanulmányait megkritizálni. Itt volt alkalmam vele megismerkedhetni.

Az iskolában is a francia tábornokra emlékeztető külsejű gavallér hajlongott előttünk, fél szemén üveggel, hosszú fekete kabátban, a becsületrend rosettájával gomblyukában, a híressé vált fehér hajfürttel homloka felett. Mi is kapunk kóstolót az epigrammokból és az udvarias gúnyból.

Nem szerette, ha dohányoztak a műteremben. Mikor többszörös figyelmeztetése ellenére egyszer megint szivarral a szájában lepte meg egyik tanítványát, megismételte a dohányzásra vonatkozó tilalmát és ilyképen indokolta azt:

«Megtörténhetnék, hogy a festés annyira igénybe venné uraságod figyelmét dohányzás közben, hogy szivarja ki találna aludni — ez pedig kár volna.»

A tehetségtelenséget, az izléstelenséget kíméletlenül ostorozta, de nagy komolysággal mélyedt el a művészeti problémák taglalásába, a hol azok figyelmét megragadták. Mindig érdekesen, mindig találó kifejezésekben tudott beszélni. És mégis megtörtént nem egyszer, hogy a szavak nagy virtuozának nem volt elégséges a magyarázgatás; kiharagadta a palettát az egyik növendék kezéből és maga kezdett festeni a tanulmányon; úgy elmélyedt a munkába, hogy órahosszat sem tudott attól megválni.

A rue Notre Dame des Champs-ban, magasan fent, egyik festőkaszárnya legfelső emeletén volt tágas, mély műterme.

Modèle-jét messze, az elfüggönyözött ablaktól a terem háttérébe helyezte el, mellé a festendő képet. A paletta, helyesebben az asztal, melyen a használt néhány szín pedans rendben elosztva sorakozott, ott állott az ablaknál, ő maga pedig ide-oda járva, hol a színvegyületeit kevergette, javitgatta, hol a tövig festékebe mártott ecsettel a vászonhoz sietett, hogy egy-egy határozott vonást tegyen rajta. Elve volt, hogy a kép egész szinçalájának ott kell lennie a palettán, készen a használatra. Minden egyes

ülésre szerette primán átfesteni az egész képet, alakot, hátteret; ezért hatalmas szinkészletek voltak felhalmozva palettáján. Maga a festés biztos kézzel, tétovázás nélkül, gyorsan ment végbe, csak a gondos előkészítés került sok időbe. Általában Whistler képei könnyednek, gyakran felületesnek látszó technikája mellett is a legnagyobb megfontolással és szak-ismerettel készültek. Nagy gondot fordított a mesteriségre, a vászonra, a festék minőségére (kötőszereket soha sem használt), a keretekre, ez által biztosítva képeinek tartósságát.

Műterme teljesen üres volt, egyetlen kép sem volt a falakon. De a mester szívesen, szinte naiv elragadtatással mutatta meg műveit a látogatónak, egyenkint, mint a hogyan a japánoknál szokás. Egyik rajz, egyik pastel a másik után került elő a szekrények rejtekéből; egyik «arrangement», egyik «variatio» a másik után helyeztetett el a discret aranyozású keretben. És minden képhez került néhány æsthetikai tanulság, néhány apurisma.

Ott voltak többi között a természetes nagyságon aluli arczképek. És Whistler magyarázta, hogy miért festi ő ily kicsinyre az embereket, mint a hogyan Bellini és Holbein is kicsinyre festették őket. Azért, mert ha bizonyos távolságról nézzük az embert, soha sem látjuk természetes nagyságúnak. «My dear sir» — mondta, emphasissal gyomorba bökve hallgatóját — «kedves uram, csakis a regruta természetes nagyságú, mikor a mérték alatt áll, de a mi modelünk mindig kisebb.»

«A keret pedig, — magyarázta tovább — az az ablak, melyen keresztül modèleünket látjuk. Keret és modèle között annyi tér, annyi levegő képzelendő, mint a mennyi a festő és modèleje között volt. Nincsen művésziatlenebb törekvés annál, mely alakjait a kereten innen, a keretből kilépve akarja plastikusan kidomborítani.

A vászon nem azt a hátteret képviseli, melyből az alakot okvetlenül ki kell fejteni, hanem inkább a nyugodt, egységes felületet, melyre az alak és az őt környező, őt a nézőtől elválasztó atmoszphera vetítve van.»

Ime, Whistlerről, az emberről beszélve, akaratlanul is át kellett térnünk a művész jellemzésére. Ideje tehát, hogy művészetére és annak jelentőségére is rövid pillantást vessünk.

Whistler első fellépésének idején — a hatvanas években — Manet még úgyszólván ismeretlen volt. Angliában pedig virágzott a romanticismus, virágzott Ruskin doctrinair tanaival, virágoztak a prærafaeliták. Ez utóbbiak, bár hadat üzentek az akademikus, chablonos festészetnek és ismét az élő modèlehez, a természethez való visszatérést hirdették, mégsem tudták kivonni magukat koruk befolyása alól. Az általuk ismét trónra emelt természetet nem magáért, hanem azért becsülték csak, mert vele remélték legjobban megérzékíthetni elvont gondolataikat, irodalmi vonatkozású reflexióikat. És a természetet is csak egyoldaluan követték; individualisáltak — már a mennyire ez egyéb céljaikkal összefért — de csupa aprólékos rajzolásuk mellett elhanyagolták a szint. Hiszen Ruskin maga hirdette, hogy a szín nem lényeges. Képeik gyakran aprólékosak, kemények, darabokra esnek; technikájuk nélküli azt a frisséget, mely az olajjal való festésnek természeténél fogva egyik legrokonszenvesebb sajátsága.

Burne Jones ugyancsak a Ruskin—Whistler per tárgyalása alkalmával kijelentette, hogy teljes kidolgozás (finish) nélkül nem ér semmit a festmény.

A prærafaeliták modorában elvész minden közvetlenség és a legapróbb részleteiben legnagyobb præcisióval megfestett természet bizony gyakran a kitömött, porlepte dioráma-képek benyomását kelti. Mesterkéltnai naivsággal elbeszélte történeteik, alakjaik pathosa bizonyos ihletett elfogultságot feltételez a szemlélőben; távol állanak az igazi élettől és a mi szivüinktől is.

Whistler az elsők között volt — és mindenesetre a legbefolyásosabbak között — a kik a világot a cothurnusról leszállni segítették és érvényt szereztek a l'Art pour l'Art elvének. Manap kevesen vannak azok, a kik ezen elvnek helyességét a festészetben kétségbe vonják; Whistler idejében azonban ennek éppen ellenkezője volt ugyanoly általános igazságként elfogadva.

Ha Whistler a heves ellentmondás és dühös láрма által szélsőségekre ragadtatta is magát, azért mégis övé az érdem, hogy a színt, a valeurt, a festői kvalitásokat ismét az őket megillető becsüléshez segítette. Minden anathema ellenére kényszerítette az ellenkező világot annak elismerésére, hogy lehet egy festmény szép akkor is, ha nincsen «kidolgozva», ha nem a gondolat mélységével, nem elvont tartalmával, hanem csakis külső megjelenésével hat a nézőre.

És képei útján megtanította az embereket, hogy a természetet máskép, közvetlenebbül is lehet látni és szeretni; megértette a siető, ideges világgal, hogy a múltó pillanatban, a jelentéktelenben is lehet szépség és hogy a gyorsan elszálló hangulat varázsát is ki lehet fejezni színekkel.

Hogy Whistler a formának, a rajznak is nagy mestere volt, arról korábbi metszetei, lythographiái, pastell-rajzai tanuskodnak. De nála a rajzot csakhamar háttérbe szorítja a tonus, a szín. Mint colorista volt legnagyobb és ezen a téren még legelkeseredettebb ellenségei sem tagadhatták meg tőle elismerésüket, bámulatukat.

Whistler a Goncourt-testvérek után egyike volt a japán művészet újbóli fölfedezőinek, évtizedekkel előbb, semmint a kelet iparművészeti cikkeinek, de kivált festményeinek gyűjtése világszerte divatba jött volna. Nem említve azt, hogy képeiben is gyakran alkalmazott japán motívumokat (The golden screen, The Longe Leizen of the six marks, Princesse du pays de la porcelaine stb.) sokat elsajátított a japánok decoratív művészetéből, különösen a kép egységes síkhatására való törekvést és a finomult színérzéklet. Tudvalevőleg a japánok színérzéke százszorta differentióltabb, kényesebb a mienknél. És Whistler sem tűrhette a nyers, brutális színeket; az ő színcálája végtelenül finom árnyalatokban mozog. A színek harmoniája által előidézett æsthetikai élvezetet tartotta a festészet tulajdonképeni feladatának.

Nemcsak a színek megválasztásában, hanem képeinek elnevezésében is hangsúlyozta, hogy nála nem a kép tárgyának érdekessége a fődolog, hanem a szín, csakis a szín:

«Harmonia zöld és rózsaszínben; Nocturne kék és ezüstben, III. symphonia fehérben» stb.; így szerepeltek portraitjei, hangulatképei kiállításainak katalógusában.

Anyjának gyönyörű arczképét, mely a Luxembourg-muzeum egyik kincse, «Szürke és fekete arrangement»-nek nevezte és így nyilatkozott felőle: «Reám nézve értékes a kép, mint anyámnak képmása; de mi köze a közönségnek az arczkép azonosságához?»

És egy «szürke és arany harmonia» című festményéhez fűzött magyarázatában előbb említett könyve lapjain ekkép írja körül álláspontját:

«Ez a kép — téli táj egy magányos alakkal és ki-világított házablakkal — illusztrálja gondolatomat. Semmit sem törődöm én a fekete alak multjával, jelenével és jövőjével; azért helyeztem oda, mert fekete foltra volt ott szükségem. Csak annyit tudok, hogy a szürke és az arany szín combinatiója volt festményem alapja. Nos, éppen ez az, a mit barátaim nem képesek megérteni...» «A hogyan a zene a hangok költészete, ép úgy a festészet a látás poésise és a tárgykérdésnek semmi köze a hangok és a színek poésiséhez. A nagy zenészek tudták ezt. Beethoven és a többi zenét írt, egyszerűen zenét; symphonia ebben a hangnemben, concerto vagy sonáta amabban... A művészetnek mentesnek kellene lenni minden színházi effectustól, egyedül kellene állania és a szem vagy a fül művészi érzékéhez kellene szólania, a nélkül, hogy összetévesztené ezt a művészettől teljesen idegen érzelmekkel, mint a vallásosság, részvét, szerelem, hazafiság stb.

Mindennek semmi köze a művészethez és ez az oka, ha ragaszkodom ahhoz, hogy műveimet arrangement-oknak és harmoniaknak nevezem.»*

* A hangok és színek közötti analogia és a színeknek zenei természete nem a festők találmánya.

Nem kisebb tudós, mint Helmholtz, tudományos alapon állította fel ugyanezt az elméletet és meghatározta az egész scála hangjainak színét:

G = vörös
C = sárga
C \sharp = zöld
E = kék stb.

Wagner a *Tristán* zenéjét sötét violaszínűnek mondja.

Hogy tényleg mily kevésbé értették meg Whistler «barátjai» ezeket a nézeteket, látszik a *III. symphonia fehérben* című képnek egy bírálatából, mely kifogásolja azt, hogy hiszen ezen a képen nem csak fehér szín látható.

Whistler erre is megfelelt.

«Bon Dieu! — mondja — tehát a bölcs kritikus fehér hajat és meszelt arcokat kíván látni? És azt hiszen talán csodálatos következetességében, hogy egy *B-dur*-ban írt symphoniában nem fordul elő más hang, csak örökösen ismételt *B, B, B?* . . . Bolond!»

Nagyszámú portrait (*Carlyle, Sarasate, Miss Alexander, Rosa Cordler* stb.) és figurális «arrangement» mellett Whistler sok «impressiót» is festett, épületek silhouettejét, eget és különös előszeretettel vizet. A «tájkép» elnevezés nem alkalmazható ezen természet tanulmányokra; a művész maga a leghevesebben tiltakozott ellene, hogy bennök valamely táj hű képét keresse valaki. Csak egy holdvilágos est a Themse partján, Battersea Bridge-nél; vagy szürkület valamely kikötőben, hol a nyugvó tenger olajos hullámain titokzatos vitorlás bárkák ringatóznak (*Crépuscule, Valparaiso, Nocturne szürke és ezüstben, Chelsea kikötője* stb.); vagy egy tűzijáték káprázata; vagy Velence — de nem Ruskin márvány-Velenczéje, hanem szűk canalisok derengése vagy a lagunák vizének gyöngyház-ragyogása.

Teljesen értjük, hogy Whistler kortársai consternálva, értelem nélkül állottak az ilyen festmények előtt. Hiszen nem találtak meg bennük semmit a megszokott képekből; sem a compositiót, sem az érdekes gondolatot, sem részleteket, fákat, vizeséseket, hegyeket, sem a kidolgozást. Az igazi természetet pedig nem figyelték meg, nem látták még így soha. Egy öreg matróz elfogulatlansága és közvetlensége kellett hozzá, hogy Whistler festményeiről úgy nyilatkozzék: «Szeretem őket, mert valahogyan inkább hasonlítanak a tengerhez, mint az igazi kepek».

Whistler nem szerette a kék eget, a napsütést; «csak az ünnepnapi kirándulók örülnek annak, — mondja — a festő elfordul és behunja szemeit. De mikor az est költészettel takarja a folyam partját, mint egy fátyollal és a

magas kéményekből campanilék lesznek és a raktárakból paloták az éjszakában és az egész város úszik a légben és tündérvilág van előttünk, akkor a vándor siet haza; a munkás és a culturember, az okos és a korhely megszűntek érteni, mint a hogyan megszűntek látni; és a természet, mely ez egyszer tiszta hangon énekel, bájos dalát egyedül a művésznek énekli, a ki fia és mestere --- fia, mivelhogy szereti őt, mestere, mivelhogy megérti».

A leggyöngédebb átmenetek mestere manupropria helyett egy pillangó képével szokta műveit megjelölni.

Csakugyan lepkéhez hasonlított ő, azok közül a gyorsröptű Sphinx-ek közül, melyek az esthomályban szállanak egyik illatozó virágkehelyről a másikra és szívják belőlük az édes mézet.

Whistler küzdött a festészet azon iránya ellen, mely a tisztán művészi kvalitásokat a szellemi tartalomnak alárendeli. De azért ő is elmélyedt modélejeinek egyéniségébe, a természetnek lelkébe és képeivel oly érzelmeket tudott ébresztetni a nézőben, melyeket a színek harmoniája magában véve nem, hanem csak a külvilág és az emberi lélek együtthangzása képes életre kelteni.

Különben nem kevesebb hévvel küzdött és tiltakozott ő maga is a brutális naturalismus ellen, mely nem a szépet keresi a természetben, hanem válogatás nélkül, mindennapi megjelenésében reproducálja azt, csupán csak a reproducálás hűségére és a technikára helyezve a fősúlyt.

«A természet — mondja Whistler — tartalmazza minden kép elemeit színben és formában, a hogyan a zongora billentyűi a zene összes hangjait tartalmazzák. A művész arra született, hogy kiszemelje, kiválaszsa és csoportosítsa ezen elemeket, hogy az eredmény szép legyen; mint a hogyan a zenész kiválasztja a hangokat és megszólaltatja a húrokat s így a chaosból dicső harmoniát hoz létre».

«Azt mondani a festőnek, hogy a természetet úgy kell visszaadni, a hogyan van, olyan, mintha a zongoraművésznek ajánlanánk, hogy üljön a zongorára».

«Hogy a természetnek mindig igaza van, művészileg

valótlan állítás, melynek helyessége azonban általánosan el van fogadva. A természetnek csak nagyon ritkán van igaza, olyannyira, hogy azt mondhatnánk, rendszerint nincsen igaza a természetnek; vagyis azon körülmények, melyek képre érdemes tökéletes harmoniát hoznak létre, a természetben nagyon ritkák és éppen nem közönségesek.»

A közönségesben (vulgarity) Whistler a művészetnek — szerinte a kevesek és ritkák kiváltságának — legnagyobb ellenségét látta. Őt magát mindenben bizonyos választékos, kényes előkelőség (refinement) jellemzi. Gyűlölte a parlagiasat, az olcsót, a gyári productumot; finomult ízlése nem szoritkozott a szoros értelemben vett művészetre, hanem kiterjedt az élet egész formavilágára. Nem volna érdektelen felkutatni, hogy az Angliából kiindult modern lakásberendezési elvek és azoknak széles elterjedettsége mennyiben vezethető vissza Whistler befolyására. Annyi tény, hogy a czifraság, a sallang kiküszöbölése, a kevés, de jól megcsiszolt butorzat, az egyszínű festett falak (tarka tapéták helyett), melyeket csak egy-egy jól megválasztott kép díszít, a színharmoniak keresése, a finom nuance-ok és a legkisebb részletre kiterjedő figyelem: mindez modern ízlés és mindez Whistler ízlése, mint a hogy' a keleti szőnyeg-sátrak és száritott pálmaágak Makart-ot dicsérik.

Whistler maga is szerepelt mint szobafestő és decorateur (Peacock-room). Az ő kezdeményezése volt, hogy a képkiállításokon nagy gondot fordítottak a falak színére, a képek előnyös és a környezettel harmonizáló elhelyezésére.

Whistler különben meddőnek tartott a művészet fejlesztésére, népszerűsítésére irányuló minden törekvést, csapásnak, katastrophának a dilettáns, az amateur, a fecsegő aesthetikus fellépését.

«Art happens», — mondja — «a művészet megeshik; nem biztos tőle a gunyhó, a koronás fő nem számíthat reá, a legnagyobb lángész sem képes művészetet létrehozni és az általánosítását akaró erőlködés csak mesterkelt komédiát, otromba bohózatot eredményezhet.»

De hitt a művészen, a nagy tehetségben; attól várt minden jót, A művészet szerinte minden idők óta egy és

oszthatatlan, a korommal barlangja falára körvonalakat rajzoló ősembertől Velasquez-ig; ment minden helyi és időbeli korlátoktól.

* * *

Whistler tisztelői a művész halálát követő második évben (1905) összegyűjtötték műveit és Párisban nagyszabású kiállítást rendeztek azokból. A közönségnek ritka alkalom nyílt itt egyesítve láthatni Whistler sokoldalú tevékenységének eredményeit és áttekinteni az ő egész eredeti, subtilis művészetét.

Tagadhatatlanul az «impressionista» gyűjtőnéven ismert festők közé sorolható ő is és mint ilyent, kivált mint irányának egyik legjelentékenyebb, legbátrabb előharcosát, felelőssé teszi őt is a műkritika mindazért a kárért, melyet — némelyek hite szerint — az impressionismus a festészetben okozott.

Ilyen kárnak mondják — hogy pusztán a festészeti kérdéseknél maradjunk — a monumentális, nagyszabású festészet hanyatlását, a technikai ügyesség túltengését a tartalom rovására és ezzel kapcsolatosan a formaérzék, a rajz mindinkább lábra kapó elhanyagolását, a művészeti önkényt és anarchiát.

Mindez a gáncs igaz lehet, sőt igaz nemcsak az impressionistákra általában, hanem részben magának Whistlernek művére is.

Csak hogy Whistler minden hibája és túlzása mellett telivér nagy művész is volt, nemcsak virtuóz. Mit tehet ő arról, hogy néki is, mint minden nagy geniusnak, akadtak kis epigonjai, a kik őt utánozták, a kik felekezetet csináltak az ő hitvallásából, dogmát az ő meggyőződéseiből, a kik csak az eszközöket vették át tőle a magasan szárnyaló eszmék nélkül; a kik az ő aranyigazságaiból csak az aranyat iparkodtak biztosítani, igazságok nélkül, az ő túlzásain pedig százszorosan túltettek nagyzási hóbortjukban.

Ugyancsak bámulnának az impressionismus haragosai, ha valamely csoda hirtelen megfosztana bennünket mindattól, a mit művészetünk az impressionismusnak köszön-

het; ha kiállításaink egyszerre visszanyernék ötven év előtti képüket, csupa mély tartalmú, jól megcomponált, a hagyományoknak megfelelően kifestett és kidolgozott képpel. Az elődök iránt táplált minden tisztelet mellett akkor éreznénk csak igazán, hogy mennyi conventionális kölöncztől, mennyi unalomtól szabadított meg bennünket az impressionismus játszó, könnyed műzsája és hogy a mosolygó, de nem kevésbé igaz művészetnek, a gyönyörűségnek mennyi új forrását nyitotta meg előttünk.

Még ha nem ismernénk is el, hogy a modern művészet minden fogatkozása mellett igenis hozott és hozhat létre remekműveket, vigaszt meríthetnénk a *Ten o'clock* utolsó szavaiból:

«Várjunk tehát, míg az istenek jegyével homlokán, ismét közibénk jó a választott, hogy folytassa a mult idők művét. Örvendve, hogy, bár soha sem jelennék is meg többé, a szépnek története immár beteljesült, belevésve a Parthenon márványába, behímezve a madarakkal Hokusai legyezőjébe, a Fusiyama tövében.»

VÉGH GYULA.

A NEMZETI ERŐ VILÁGTÖRTÉNELMI HATÁSA.

Történet-politikai vázlat.

Harmadik és utolsó közlemény.*

XII. A nemzeti állam és a socialista törekvések.

A korunkban oly nagy erővel fellépett socialis mozgalmak és a nemzeti erő egymásra hatásának megérthetése végett foglalkoznunk kell ennél fogva röviden a gazdasági, politikai és társadalmi viszonyokban beállott változásokkal. Foglalkoznunk kell annyival is inkább, mert e változásokkal kapcsolatban állapíthatjuk meg leghívebben a nemzeti eszme jelentőségét az emberiségre nézve.

A nemzeti eszme, mint az emberi erőknek tudatos egyesítése és irányítása egy sajátos életfelfogás összes céljainak és feladatainak megvalósítására, a mint az ókoriak mondták, önelégült életre, két főirányban hat. Az egyik a nemzet belső szervezése, a másik külső vagy nemzetközi szereplése, élete irányában, mely utóbbi által az egyén nemzete közvetítésével az emberiségnek válik tagjává.

A mi a nemzet belső szervezését illeti, a nemzeti eszme útja arra vezet, hogy a nemzetben rejlő összes erők akadálytalanul érvényesülhessenek addig a fokig, a míg ez az egésznek egysége szempontjából kívánatos. Ezen a határon belül minden egyén, minden osztály becses a nemzeti államra, de viszont nincs létjogosultsága azon társadalmi alakulatoknak, melyek a nemzeti államon túlmenő célokat vallanak, vagy az államot csak külön érdekeik eszközéül tekintik.

* Az előbbi két közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 427. és 428. számában.

Ezért törekszik minden nemzet öntudatra ébredésétől kezdve eltávolítani a nemzeti élet teljességét gátló azon korlátokat, melyeket a vallás- és jogkülönbség az idők folyamán testében létesítettek. Megszünteti tehát a túrt felekezeteket és a jobbagyságot, valamint az uralkodó egyházat és a kiváltságos rendeket és összeforrasztja valamennyit a hazafiságban s a nemzeti jogok és kötelességek egyenlőségében. Vallás- és jogegyenlőség, közteherviselés és általános védkötelesség lépnek az évszázados privilegiumok és előítéletek helyébe.

Az egyén szívét megkapja a nemzeti eszme érzelme, mely Széchenyi szerint «a halandó port félistenné magasíthatja». Újjászületnek a nemzetek s az emberiség lassú haladását olyan fölpezsdülés váltja fel úgy szellemi, mint anyagi téren, a minőt nem látott még a világ.

Természetesen a nemzeteknek ez az újjászületése nem mindenütt ment egyszerre és ugyanolyan körülmények között végbe. Hol gyorsabban, hol lassabban, hol simán, hol pedig csak véres forradalom árán a nemzet politikai, gazdasági és kulturális viszonyainak és temperamentumának megfelelőleg. Legszerencsésebb az az ország, a mely kellő átmenettel jutott a nemzeti élet teljességéhez, illetve, a melynél a nagy átalakulás vagy forradalom nem rombolt többet a kelleténél, hanem meghagyta a nemzeti létnek a multban bevált oszlopait, intézményeit úgy, hogy az újabb fejlődés szervesen ráilleszkedhetett a régi s a változás által nem érintett szilárd alapokra. Ilyen szerencsés körülmények között alakult át Anglia a nagy forradalomban és forradalom után. Ez adja meg bámulatos föllendülésének magyarázatát. Mert mialatt a többi ország hosszas belső küzdelmek árán eljutott a consolidatió útjára, Anglia már rég nyugodtan szedhette a nemzeti eszme által megérlelt gyümölcsöket. Így lett a kis szigetországból első világhatalom.

Ellenben ott, a hol gyökerestől kiirtották a multaknak minden alkotását, sőt emlékét is, az alapozás tömérdek áldozatot kívánt. Franciaország erre a legtalálhatóbb példa. Főbb vonásokban e minták után ment végbe a többi európai nemzet újjászületési folyamata.

Egy vonás azonban valamennyinél közös. Mindenhol a szabadság és az egyenlőség azok a vezéreszmék, melyek a nagy átalakulást irányítják, mert nemzeti sajátosságukban természet szerint egyik s annak érvénye által szabadok kívánnak lenni.

A nemzet öntudatra ébredése szükségképen kihat az emberi lét minden intézményére, hisz az az egész életnek sajátos felfogásában áll, mindenek fölött pedig az állami intézményekre. A fejedelmi absolutismus helyébe a nemzet önelhatározásának szervezeteként a parlament, a nemzet választott képviselte lép és miután ennek szelleme a ministeri felelősség joga által kiterjed a végrehajtó hatalomra is, létrejön a nemzetszemélyiség öntudatának, akaratának és ez akarat külső megvalósulásának megfelelő összhangja is. És mivel a nemzeti versengés és féltékenység következtében a nemzeti érdekek fokozottabb védelmet kívánnak, szélesebb alapokra, az egész nemzet közreműködésére kell helyezni a hadsereget is. A militarismus ép úgy jellemzi a modern nemzeti államot, mint a parlamentarismus.

Mindez azonban tömérdek pénzbe kerül. És a mint egykor a hatalmukban gyarapodó dynastiák katonaságának, hivatalnoki karának és udvartartásának egyre fokozódó költségei szükségessé teszik, hogy az államok a terménygazdaságról átmenjenek a pénzgazdaságra, azonképen válik szükségessé most, hogy az államok az egyoldalú földművelésről lassankint áttérjenek a természettől, az időjárás viszontagságaitól függetlenebb és így biztosabb, jövedelmezőbb iparra.

Közismert dolog, hogy ugyanakkor a felszabadult jobbagyság, melynek azelőtt nem ritkán még költözködési joga sem volt, most a maga gazdája lesz. De kellő képzettség, tőke és hitel hiányában jó része nem tud boldogulni és tömegestül tódul a városokba, a hol a fejlődő ipari élet egyelőre biztos megélhetést nyújt számára. Így születnek meg a modern nagyvárosok, a kápráztató vagyonok és az ijesztő szegénység közös fészkei.

Az átmenet sokkal gyorsabb volt, senhogy a visszahatás elmaradhatott volna. A városokba özönlő munkások

növekvő száma leszállítja a munkabért, * de emeli a tőke jövedelmezőségét ugyanakkor, a midőn a földbirtok a volt jobbágyok elköltözködése folytán beállott munkáshiány miatt mindig kevesebbet és drágábban termel. Alacsony munkabér, drága élelem, nyomor és pauperismus egyfelől s a folyvást gyarapodó tőke másfelől, szülik a jelenkor legnagyobb és legnehezebben megoldható kérdését: a socialismust.

Nagyjából ugyanaz a helyzet állott elő, a mely a régi Rómában a patriciusok és plebejusok közötti rendi különbség elenyészttével az optimaták és a proletariátus közötti áthidalhatatlan vagyoni és culturalis ellentét következményeként kifejlődött.

Az újkorban, hogy némileg mégis emlékezetbe idézzük a gazdasági és társadalmi alakulás menetét, Angliában érnek meg legkorábban a viszonyok. Itt azonban a gabonavámok eltörlésével, megfelelő munkásjóléti intézményekkel és a szabadkereskedelmi irányzattal aránylag rövid idő alatt sikerült a fokozatosan emelkedő munkabérek mellett olcsó kenyeret biztosítani az alsóbb néposztályoknak. A szabadkereskedelmi elv ugyan nemsokára Európaszerte alkalmazásra talált, de a mi bevált Angliában, ugyanaz nem orvosolhatta a bajokat a többi országokban, jórészt ép Anglia sokkal fejlettebb ipara és kereskedelme miatt.

És míg így Angliának sikerült kihúznia a munkáskérdés méregfogát, a continensen, kivált az előrehaladottabb Francia- és Németországban, nőttön-nőtt a helyzet veszedelme. A munkások a socialismus zászlója alatt egyre nagyobb hévvel és erővel támadnak a tőke ellen, melyben nyomorúságuknak legtöbb okát látják; sőt mivel úgy találják, hogy a capitalismus az államra és intézményeire támaszkodik, gyűlöletük csakhamar az állam és intézményei, valamint a polgári társadalom ellen fordul.

Most már csak egy lépés kell a munkásoknak, a socialismusnak a nemzeti államok fölötti, nemzetközi szervezkedéséhez.

* Ezt a folyamatot legérdekesebben szemlélhetni a Smith, Ricardo és Marx munkabérialap-elméleteiben.

A nagy gazdasági fellendülésnek másik folyománya, hogy a tőke is az egyes országok határait átlépő, nemzetközi szervezetet nyert.

A nemzeti államot tehát egyre súlyosabb veszedelem kezdi fenyegetni a nemzetközi socialismus s a nemzetközi tőke részéről ugyanakkor, midőn fokozódó szükségletek miatt maga a nemzet is mindig nehezebb feladatok elé került. Tetézték a nehézséget az 1857., 1866. és 1873. évi válságok is.

A nemzeti termelés függetlenítése lesz a jelszó s az 1870-es évek végétől a szabadkereskedelem rövid uralmát a védvamos irány váltja fel.

Az ipari vámokhoz csakhamar agrárvámok is járultak, s ezzel a védvamos politika teljes diadalt arat minden vonalon. Egyidejűleg a gyarmatosítással is megpróbálkoznak az államok, hogy olcsó nyersterményekhez és iparczikkeik számára biztos piaczhoz jussanak és hogy népességük fölöslegét levezethessék.

Mert a védvamos irány legalább átmenetileg súlyos terheket ró a nemzetekre. A védvamosokkal járó magasabb árak nyomában ugyanis megnehezülnek a megélhetési viszonyok. Egy pillantás az európai államok kivándorlási adatainak hullámvásására, elég ahhoz, hogy bizonyos kapcsolatot állapíthassunk meg a szabadkereskedelmi és védvamos politika változása, valamint a kivándorlás csökkenő és emelkedő iránya között. Akár az iparüző Német- és Franciaországot vagy Ausztriát nézzük, akár a túlnyomólag földmivelő Oroszországot, vagy hazánkat, vagy Olaszországot, a védvamos életbeléptetése mindenütt növekvő kivándorlásban érezteti hatását, tekintet nélkül a népsűrűségre. Az államoknak ez a vérvesztesége addig tart, míg a falu természetes népfölöslege a sokkal termelékenyebb iparban meg nem találja megélhetésének feltételeit. Könnyen megérthető ezekből, miért sújtja a kivándorlás inkább a mezőgazdasági országokat.

A nemzeti államnak tehát kellő egyensúlyba kell hoznia a mezőgazdaságot az iparral.

A nemzeti politika csak akkor lehet eredményes, ha a

nemzet valamennyi rétegének érdekét felöleli s a nagy tömegeket is magával tudja ragadni. Ebből következik, hogy semmi sem oly veszedelmes a nemzeti államra, mint ha polgárainak egyes nagyobb csoportjai nem találják meg otthon boldogulásukat, mert ezek, főleg ha a műveltségnek alacsony fokán állanak, akár a dynastiák, akár önző népvézerek által bármikor felhasználhatók a nemzeti politika letörésére vagy megbénítására. Biztosítani kell tehát a legalsóbb néposztályoknak is a tisztességes megélhetést, de másfelől a jogban rejlő fölemelő és conserváló erőt is fel kell használni olyan formán, hogy az alkotmányos életbe a lehetőség határain belül ők is bevonassanak.

A socialismus addig a legveszedelmesebb, míg képviselői által szóhoz nem jut a parlamentben; mert jelenléte állandóan figyelmezteti a törvényhozást ama kóros állapotra, mely a nemzeti élet egyik tényezőjének, a munkás-ságnak a nemzeti czélok és eszmények iránti gyűlölködő viselkedése és egyoldalú törekvései által súlyosan érinti a nemzeti lét egységét és egészséges fejlődését, de meg azért is, mert figyelmezteti a törvényhozást ebből folyó kötele-ségeire, és végül azért, mert a parlamentarismus iskolájá-nak nevelő hatása alól a munkásvezérek sem vonhatják ki magukat, sőt a munkástömegek is hozzászoknak ahhoz, hogy törekvéseik a parlament útján valósíttassanak meg.

Ez a változás nemcsak abból a szempontból fontos, mert a nemzetközi socialismusnak nemzetek szerinti differenciálódását idézi elő*, hanem azért is, mert a munkás-osztálynak a parlamentben való érvényesülésért, a politikai jogokért folytatott küzdelme, a mennyiben belsőleg igazolt, egyúttal a nemzeti létnek, öntudatnak, erkölcsi emelkedés-nek magasabb foka.

Az alkotmányos fejlődés legújabb iránya az általános, egyenlő választói jog jelszavát írta zászlajára. Ha a követ-

* L. Michels Róbert, David Eduard, Pernerstorfer, Bebel és Jaurès hazafias hitvallásának érdekes bizonyítékait Jancsó Benedek: *A nemzetköziség és a nemzeti eszme* cz. előadásában 67. és k. lapok. (Értekezések a társ. tudományok köréből, 1909.)

kezmény a nemzeti és benne az emberi eszmének még teljesebb kimélyítése volna, akkor nem lehetne habozni a megoldásban. A történelem azonban, akár a régi görög demokrátiát nézzük, akár például a modern Franciaországot, nem oly megnyugtató. Az eredmény mindig ugyanaz: a nemzet országló hatalmának, az államnak egyetlen osztály, még pedig a legalsóbb népréteg értelmi és erkölcsi színvonalára sülyedése s a legnyersebb osztályuralom. A nemzeti állam is, ha az általános választójog egyoldalú uralmára alapítja alkotmányát, más elvi intézmények nélkül, visszaesik a legsötétebb rendi uralom korába. Csakhogy benne nem a felsőbb rendek uralkodnának, hanem a demokrácia igaz eszményét megrontó demagógia, mely a nemzeti létnek csak alsóbb rendű szükségletei, a mindennapi kenyér iránt van érzékkel, ellenben közömbös legmagasabb szellemi és erkölcsi céljai iránt.

Valóban súlyos dilemma előtt áll a nemzeti állam. Ha a haladás elől elzárkózik, ez annyit jelent, hogy nincs elég ereje a legalsóbb néposztálynak emberséges létszínvonalra biztosításához, más szóval elveszítette saját polgárai előtt becsét, s az emberiségre nézve értékét és ezzel letjogosultságát.

De viszont ép oly veszedelmes volna az átmenet nélküli teljes jogkiterjesztés is, mert ez által a nemzeti állam merőben hatalmi eszközzé válnék a legalsóbb osztály uralmának megvalósításához, a mi egy társadalmi réteg alá temetné a nemzetet a feltámadás reménye nélkül.

XIII. Pótolhatja-e a nemzeti erőt a gazdasági tényező?

Elég erős-e a nemzeti eszme ahhoz, hogy a széthúzó társadalmi csoportokat összetartsa és hogy a bennük rejlő értékes energiát a maga, vagyis az emberi eszme eredeti, sajátos alakulatának szolgálatában egyesítse, vagy a fejlődés jelenlegi stadiumáról szólva — ismételjük — elég erős-e ahhoz, hogy a legalsóbb néposztályt is beillesse a nemzeti lét tényezői s a nemzeti munka és eredményeinek osztályosai közé?

Ezen fordul meg most az emberiségnek nemzetek szerinti életében az egyes nemzetek sorsa, ép úgy, mint egykor a valláson, a melyhez csatlakoztak, vagy később azon körülményen, hogy mennyire sikerült a polgári- és jobbágy-elemeknek bevonása a nemzeti életbe.

A mely nemzet erre nem képes, annak el kell buknia, mert az emberiségnek erős nemzetekre van szüksége. Erősök pedig azok a nemzetek, melyek az emberiségnek felmerült s a világ öntudatára jutott szükségleteit képesek felismerni és ki is elégíteni, mert ez által az emberiséget is közelebb hozzák szellemének végtelenségében kifejezésre jutó lényegéhez.

Egy nemzetnek elbukása, lehanyatlása mit sem jelent azonban arra nézve, vajon az emberiség nemzetek szerint vagy más alapon csoportosuljon. Sőt ha valamikor, úgy valóban most, az egyoldalú társadalmi törekvések korában kell a nemzeti eszmének az emberiség egyetemes érdekei szempontjából való szükségességet fölismerni és megmutatni, hogy a nemzeti államokra válás és az alsó osztálynak társadalmi követeléseiben rejlő általános emberi érdek nem kiegyenlíthetetlenek. A társadalmi állapot, ha mélyére tekintünk, mindig többé-kevésbé a kezdetlegességnek és a bomlásnak, az ellentéteknek és küzdelmeknek, a feloszlásnak vagy az erőgyűjtésnek állapota. Az egész emberiség maga is csak ily nagy társadalom, telve faji, földrajzi, gazdasági, lelki ellentétekkel. A haladás ellenben mindenkor csak egységben, nagy közösségben lehetséges s mint ilyen van a nemzeti léttel összekötve; mert egy-egy nemzetben ez ellentétek mégis bizonyos összhangba olvadnak a nemzeti sajátosságnak, a czéloknak relatív közössége által.

A történelem tanulsága szerint a természet segítő és kártevő erőinek fölismeréséből fakadó hit, vallás az, a mi szertartásaival és intézményeivel szervezni kezdi az emberiséget és ezáltal meggyűjtja a cultura első szerény világát. A vallás tehát, ha még oly tökéletlen is, lényegében nem más, mint az emberi végességnek, korlátoltságnak fölismérése és ebből folyólag ama viszony, mely a hívő lelket a nála magasabb erőkhöz, az Istenhez fűzi. És így az eszme,

mely a vallásban kifejezésre jut, örök érvényű, mert az ember soha meg nem változtatható lényegének következménye.

Ez az oka annak, hogy a vallás a leghatalmasabb társadalmi tényezővé válik, mely a fejlődésnek magasabb fokozatán már nemcsak az egyént vonja születésének pillanatától kezdve a maga szabályozó hatása alá, hanem a törzsi, illetve családi életet, a gazdálkodást, a termelés és fogyasztás rendjét s a kezdetleges tudományt és művészetet is, szóval a társadalomban érvényesülő összes többi tényezőt. Épen ezért természetesnek találhatjuk, hogy a vallás, mihelyt a keresztyénségben elérte legtökéletesebb formáját, az egész emberiségnek egybekapcsolására törekedett.

De viszont természetesnek találhatjuk azt is, hogy ez nem sikerült. Mert a vallás lehet egyetemes, valójában annak is kell lennie, de külső szervezete, az egyház, a mint azt Faguet helyesen megjegyzi, már kénytelen alkalmazkodni az embercsoportok sajátosságaihoz. Az egyetemes vallás tehát intézményeiben nem tudja fentartani egységét.

A vallás továbbá lényegében belső hatalom, a belső motívumok irányzója. A külső kényszer alkalmazása kívül esik birodalmán. Ezért ereje és bensősége akkor csökken, mikor valódi hatáskörét átlépve, világi hatalomra igyekszik szert tenni. És mivel ilyenformán meggyöngül a leghatalmasabb társadalmi tényezőnek ereje, a világi élet irányzását át kell vennie olyan erőnek, mely az összes társadalmi erők fölött tulsúlyban van.

Minő lehet ez erő? Lehet egy rendnek, a vitézi, a kereskedői, az iparos, avagy a paraszti rendnek, avagy egyetlen hatalmas embernek, családnak ereje.

Vajjon lehetne-e, — hogy napjaink közállapotára tekintsünk s a mai nemzeti államok felbomlásának eshetőségét mérlegeljük — a munkásosztály ereje, mely a többi társadalmi erőket irányozná és mint egykor a nemesség, vagy a városi patriciatus vagy a patrimonialis dynastiák, pótolná-e a nemzeti államot?

Napjainkban ugyanis a társadalmi tényezők közül a gazdasági tényező emelkedett túlsúlyra. Ez most a társadalmi különbségeknek a világ nagy részében a legfőbb oka

s e gazdasági tényezők között a tőke nélküli munkások lépnek föl azon igényvel, hogy a nemzeti államok helyére lépve, vegyék át az emberi élet külső irányítását.

De vajon megszüntetheti-e egy gazdasági tényező, egy társadalmi osztály, a nemzeti erő hatalmát? S ha igen, emelkednék-e, boldogabb lenne-e ez által az emberiség?

A munkásosztály igényének támogatására egy senki által nem tagadható igazsággal hozakodik elő, mely szerint a gazdálkodó tevékenység, a munka az, a mi a természeti erők igénybevételével az ember fentartásához, táplálásához szükséges anyagi javakat előállítja.

De ez igazságról átugrik minden közvetítés nélkül arra a tévtanra, mely az összes többi tényezők figyelmen kívül hagyásával a társadalom fogalmát a gazdaság fogalmával azonosítja. A további lépes pedig e társadalomnak világtársadalommá való kiszélesítése, a külön államok, nemzetek mellőzése volna. Mert ha az emberi társadalomban minden a gazdálkodó tevékenységen fordul meg, minthogy az emberiség gazdálkodása tekintetében csakugyan egy társadalmat alkot, hisz világgazdaságot folytat, meg kellene szünnie a nemzeti államoknak.

A történelemnek, a társadalomnak ily materialistikus felfogása nemcsak a tudományon hagyta nyomait.

A művészetek naturalismusa, verismusa, impressionismusa és ezekkel kapcsolatban a testnek, az érzékiségnek cultusa, a hedonistikus vallás, mind a materialistikus gazdasági elv talajából taplálkoznak. Ebből szívja éltető nedvét korunknak legdivatosabb tudománya, a sociologia is. A gazdasági, a naturalistikus szempontok érvényesítésével valóban óriási terület vár itt feldolgozásra a tárgyilagosan gondolkozó kutatók számára, de viszont az is igaz, hogy kevés tudománynyal élnek úgy vissza, napjainkban különösen, mint e tudománynyal, melyet találóan nevez Tarde a modern conquistadorok Amerikájának.*

* «La sociologie est en ce moment à la mode . . . Il n'est pas difficile de prévoir que sur cette science naissante et déjà un peu bruyante, au nom naguère proscrit, maintenant inscrit en tête de

A társadalom materialistikus fölfogásának zászlóvivője, a socialdemokratia — hogy először subjectiv szempon-
tokkal végezzünk — saját kárán tapasztalja a gazdasági
elv túlhajtásainak következményeit. A socialdemokratia
idestova meghaladott álláspont lesz a saját kebeléből nem-
régiben kivált syndicalismussal szemben. Ez az új irány
a proletariátus szakszervezeteiben találta fel a gazdasági
harcz legmegfelelőbb alapjait és ezekből készül megostro-
molni a polgári, nemzeti társadalmat, sőt magát a social-
demokrata pártot is, melyről azt tartja, hogy a politikai
jogokért folytatott küzdelme opportunussá és a polgári
osztályokhoz alkalmazkodóvá tette. Ha ez nem egészen igaz
is, az az egy bizonyos, hogy a fejlődés útja — ha nem
tévedünk — ide vezet, minek következtében a munkásosz-
tály javarésze idővel hozzá fog simulni a ma még általá-
ban megtagadott nemzettesthez és azt az erjesztő erőt,
melyet eddig a socialismus jelenlegi formájában képviselt,
átveszi egy újabb formája, a syndicalismus.

A socialista, nemzetellenes államfölfogás hanyatlása
jelének tekinthetni a socialista írók tisztultabb nézeteit a
nemzetről. Bauer Ottó a socialdemokratia ifjúkori világállami
ábrándjairól csak mint «naiv kosmopolitismus»-ról beszél,
sőt azt is ki meri mondani, a miért valamikor megkövezték
volna, hogy tudniillik az «érett» munkásság sem tekinti a
nemzetiséget többé «polgári előítélet»-nek (Marx-Studien,
II. Bd. *Die Nationalitätenfrage und die Socialdemokratie*.
Von Otto Bauer. Wien, 1907. 310. l.)

De minthogy szerinte a nemzeti társadalom vezető
osztályai a munkásság kizsákmányolása, munkabérjövédelme
egy részének kisajátítása által jutottak a magasabb cultu-
rára (i. m. 318. l.), melyből azonban a dolgozó nép széles
rétegei ki vannak zárva, a munkásságnak oly társadalmi
alkotmányért kell küzdenie, amely minden munkást része-
sévé tesz a nemzeti culturának (u. o. 525. l.). Ezt pedig

tant de livres et de revues, vont se précipiter les esprits aventuriers
conquistadores de cette Amérique, et plus propres à la ravager qu' à
l'explorer.» Tarde: *Études de psychologie sociale*. Paris, 1898. 1. l.

csak a socialdemokratia valósíthatja meg, mert csak a socialistikus társadalom fogja a nemzeti culturát az egész nép tulajdonává és ez által az egész népet nemzetté tenni» (u. o. 164. l., továbbá 101. l. és másutt is).

Ezért követeli a proletariátus nemzeti államokban a nemzetiségi autonómiát, mert «minden nemzetiségnek szabadon, saját erejéből, önmagának kell culturszükségeit kielégítenie, önmagát kell kormányoznia; az államnak pedig a nemzetiségileg közömbös, minden nemzetiségre nézve közös érdekeknek megóvására kell szorítkoznia.» (i. m. 319. l.) Ennek megfelelően a következőkben foglalja össze nemzetiségpolitikai nézeteit: «Minden nemzetiség a természet fölötti közös uralomra egyesülve, az összesség azonban nemzetiségi közületekben tagozódva, melyek önálló fejlődésre és nemzetiségi culturájuknak szabad élvezetére vannak hivatva — ez a socialismus nemzetiségi alapelve» (u. o. 521. l.).

Nagy haladás ez a multtal szemben és erős közeledés a nemzeti állásponthez, mely szerint a nemzeti élet csak akkor teljes, ha a legalsóbb rétegek is bevonatnak a nemzeti munkának nemcsak részesei, hanem eredményeinek osztályosai közé is!

Más lapra tartozik annak eldöntése, lehet-e külön nemzetiségeket egy államban egyesíteni s ez államot minden nemzeti jellegtől megfosztani.

A socialdemokrátiának Bauer munkájában nyilatkozó, de a gyakorlati életben is mutatkozó simulása a nemzeti élethez elég nyomatékos jel arra nézve, hogy a társadalmi érdekeknek csak nemzeti határok közt lehet érvényesülniök.

A gazdasági tényező s annak bármelyik hordozója, így a munkásosztály sem képes a nemzeti állam szerepét átvenni. Mint a vallás, a gazdasági munka is társadalmi tényező és az emberi eszmének egy-egy nélkülözhetetlen darabja, egyik alkotó eleme. Innen ered egyoldalúságuk s erre alapított integráló, mindent vagy csak a vallás, vagy csak a gazdaság szempontjából néző irányzatuk, melylyel szemben a differentiatíót, a többi értékeknek kifejlesztését, szóval a haladást az egész emberiségre nézve a nemzeti eszme

képviseli, mely mint az összes emberi szükségletek sajátos összefoglalása az egyes nemzetek szerint egyszersmind mérséklő és szabályozó erejével összhangot hoz létre a folytonosan változó és egymással versenyző társadalmi erők között az egyes nemzeteken belül. Ez erőkre bízni az emberiség sorsát a nemzeti eszme nélkül, annyi volna, mint tengerre bocsátani a hajót kormány és iránytű nélkül.

Mert a társadalmi erők viszonya sohasem állandó. Mindenkor az a leghatalmasabb, mely bizonyos időpontban az emberiség legerősebben érzett szükségletének felel meg. Majd kiváltkép vallás kell a népnek, majd jog, végül kenyér. Így változnak a fogalmak is: a vallás a hívő lélek viszonya az Istenhez, a jog az ész vallása, a gazdasági elv pedig Proudhon szerint a «nyomor vallása», vagy a gyomor joga a megélhetéshez. De változnak a célok is. Előbb a vallás-egyenlőség a végső cél, majd a jog-egyenlőség, legujabban a gazdasági egyenlőség. És ha tömérdék küzdelem után megvalósul az egyik, már föltűnik az új eszme, s a miért ma még vért ontani is érdemes volt, holnap már meghaladott álláspontra. A jog a racionalizmus, a materialista fölfogás a szabadgondolkozás nevében üz gúnyt a vallásból, a melyet a nemzeti eszmével együtt üres ideológiának tekint. Előbb a vallás hatja át az egész emberi életet, majd a jog próbálja szabályozása alá vonni a vallást is és végül a gazdasági elv igyekszik áthatni a két előbbit, valamint az egyházi átok után jött a statarium, ezután pedig a munkaszüntetés és kizárás. Ép így váltotta föl a vallásukban háborgatottak kivándorlását a jogfosztottak, a politikai száműzöttek és végül a kenyértelenek kivándorlása.

És vajon, ha a darwinizmusra, neomalthusianizmusra, anarchizmusra gondolunk, ki tudná megmondani, hogy a jövőben nem a fajföntartás, vagy épen az egyéniség válik-e a legfontosabb társadalmi tényezővé?

A társadalmi erőknek e váltakozása és folytonos küzdelme korántsem fölösleges. De hogy mindenik érvényesülhessen oly mértékben, a mennyire azt a kor szükségletei megkívánják, ahhoz a nemzeti eszme, vagyis az embereket egyrészt közös és másrészt különböző sajátságaik

szerint csoportosító teremtő elv mérséklő, conserváló és a fejlődést irányító ereje szükséges. Mert benne vallás, jog, gazdasági haszon, költészet, művészet sajátos módon mind együtt vannak, lévén a nemzet — a mint Palágyi Menyhért mondja — «oly közösség, mely a saját egyéni módja szerint az emberiség összes életföladatainak megoldására vállalkozik» *Magy. Társ. tud. Szemle* I. évf. 32. l. *A nemzeti gondolat philosophiája* cz. tanulmányában). És így míg a társadalmi tényezők viszonya mindig változik, a nemzeti eszme eredeti, teremtő magva, lényege változatlan és örök, mint az általános emberi szükségletek folytonos kielégítésére irányuló sajátos erő.

A haladás és nemzeti lét ilyenformán párhuzamos fogalmak. A mely nemzet nem tud megküzdeni a társadalmi erővel, nem bírja kielégíteni az általános emberi szükségleteket, az nem lehet tényezője a haladásnak és nem lehet nemzet sem. Annak vissza kell sülyednie a népi állapotba, vagy be kell olvadnia egy más nemzetbe, hogy a mi értékes volt benne, termékenyítő elemévé, hajtó erejévé váljék ez utóbbinak, a mely nemcsak érzi és felismeri a magában rejlő sajátosságok becsét, hanem akarja és tudja is értékesíteni azt az egész emberiség javára. Ezzel a megszorítással elfogadhatjuk Palágyinak azt a tételét, mely szerint «minden nemzet kiválasztott nemzet, a mennyiben mindenik ki van szemelve arra, hogy az emberiségi eszmét a maga egyéni módja szerint ő valósítsa meg úgy, a hogy ezt csakis ő teheti meg és a miben semminemű más nemzet, ha még oly hatalmasnak és kiválónak is látszik, nem helyettesítheti.» (i. h. 39. l.).

Örök igazságot fejeznek ki Széchenyinek e sorai: »Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait, mint ereklyét megőrizni s szeplőtlen mineműségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végeztéljához, az emberiség fel-dicsőítéséhez vezetni, kérdem, lehet-e ennél minden keservtől tisztább érzés?» (*A kelet népe*. 18. l.)

Ezért mindig szomorú az emberiség szempontjából, ha egy-egy nemzet elvész, elenyészik. De legszomorúbb az a

kor, a midőn csak egyetlen nemzet képviseli az egyetemes emberi eszmét és ez is pusztulásnak indul, a nélkül, hogy méltó örököse volna. Innen a középkor vigasztalan sötétsége Róma bukása után, melybe csak a keresztyén vallás volt képes fényt árasztani.

Ezért volt szükséges első lépésül az emberiség további haladásához, hogy az ó világ alkotásai újra éledjenek hamvaikból, mert a történelem hiába nem ismétli magát.

XIV. Nationalismus, internationalismus, solidarismus.

Hiú ábránd, sőt szerencsétlenség lenne, ha az emberiség valaha egyetlen szervezetben egyesülne. Valamikor a legmagasabb eszmének, a vallásnak, a keresztyén vallásnak nevében törekedtek erre. De a terv nem válhatott valóra. épen e vallásnak nagyon is általános, a világi élet konkrét viszonyait fel nem ölelő voltánál fogva és mert ahhoz emberi erőt meghaladó képességű alanyokra lett volna szükség, kikben semmi földi nincs. Újabban az ember gazdasági szükségletei által ösztönözve tűzött ki hasonló célokat. Míg azonban a vallás túlsokat követelt az embertől, a gazdasági törekvés nagyon keveset tételez fel róla.

És ha ideiglenesen sikerült is némileg a multban vagy ha sikerülne is a jövőben egyik vagy másik iránynak, hogy az egész emberiségre kiterjedő szervezetet alkosson, mihelyt az ember a hitnek ama felsőbb régióiból a valósághoz lejjebb száll, illetve az anyagiasságnak amaz alacsony látköréből fölemelkedik, mindkét esetben az igaz emberhez jut, a melyen megtörik minden ilyen egységesítő törekvés. Más szóval: a legtisztább vallás épügy, mint a legegyszerűbb materialismus csak addig foglalhatja össze egy táborban az emberiséget, a míg azt az elemet, a mely a teljes, az egész emberit teszi, ki tudják zárni magukból. De ez huzamosabb ideig nem tarthat, mert az ember nem csupán lelki üdvösségét munkálja a földön, de nem is csak azért él, hogy itt kellemesen, jól éljen, hanem arra is hivatva van, hogy akarata, szelleme a világban, másként is testileg-lelkileg, mint teljes ember érvényesüljön, hogy

uralkodják a természet erői fölött, tudománya, költészete, erkölcsi, fajföntartó, gazdálkodó energiája által, szóval, hogy szabad legyen.

Világ-egyházhoz, mely az egész emberi életnek minden oldala fölött uralkodják, vagy világ-társadalomhoz, mely állam is legyen, tehát nem emberekre, hanem angyalokra, illetve állatokra, vagy gépekre volna szükség. A szabadság pedig konkrét formát csak az államban ölthet.

A szabadság ugyanis nemcsak uralomtól való mentesítést, hanem uralmat is jelent. Ez a kettő pedig csakis ott lehet egyszerre jelen, a hol az egyéni és a közszabadság egyaránt érvényesülnek. De minthogy a közszabadság nem az egyének szabadságának egyszerű foglalatja, hanem az egyénnek a közre és a köznek az egyénre gyakorolt befolyása, kölcsönhatása, a melyben egyfelől az érvényesülési vágy, másfelől az önmérséklet, a megnyugvás mások hasonló törekvéseivel szemben egyformán fontos alkotó elemek, csakis szűkebb körben fejlődhetik ki azok között, a kiket a közös nyelv, vallás, jog, földterület, leszármazás, mult stb. is már kisebb-nagyobb közösségben egyesített, néppé, nemzetté tett vagy nemzetté lenni segített.

Tisztára lehetetlenség azt várni, hogy a közszabadságban rejülő önmérséklet, áldozat az egész emberiséget összekösse; mert nem véges és korlátok között élő emberekre, hanem félistenekre volna szükség, a kikből azonban hiányoznék mindaz, a mi az embert igazán emberré, szelleménél fogva végtelen, de létében véges lénynek teszi.

Ebből következik, hogy az emberiség szabadsága nem mint világszabadság, hanem csak mint nemzetek szabadsága valósítható meg. Mert valamint az egyéni szabadság közszabadság nélkül csak az erősek szabadsága a gyöngék fölött, ép úgy a világszabadság is a nemzetek szabadsága nélkül a legerősebb elem uralma a többi fölött. A világszabadság és világpolgárság eszméi ugyan hevithetik a legutolsó és a legelső nemzet lelkét egyaránt, de csak azért, mert amott már pusztulóban a nemzeti erő, emitt pedig, mert a nemzeti eszme leginkább megközelíti az egyetemes emberit.

Ilyenképen nem csupán a vérségi köteléknek, az eredetnek, multnak, nyelvnek, vallásnak stb. közössége az a talaj, a melyben a népi, a nemzeti különlet gyökerezik. Az ok sokkal mélyebben fekszik: magukban az emberi egyedekben, a kiknek nem-, kor- és tehetségbeli különbségeiből folyó egymásra utaltságuk már a legkezdetlegesebb korban is lehetetlenné teszik a teljes egyéni életet. Ezért válik az egyén társas lénynek, majd később népnek és legfejlettebb fokon nemzetnek tagjává, mert csak mint ilyen lehet szabad és egyenlő.

Hasztalanul ostromolja tehát a gazdasági külön érdek az emberiségnek azt a nagy vívmányát, melyet százados harcok után a XIX. században a nemzetközi jognak nemzeti alapra fektetésével elért. A nemzetköziség Don Quixote-jai szélmalom-harcot folytatnak a nemzeti lét külső ismertető jegyei: a nyelv, a vallás, az állam és intézményei (pl. hadsereg) stb. ellen, mert előbb az ember végességét kellene végtelenségévé változtatni ahhoz, hogy a nemzetek közötti választófalak — mint Hervé kívánja — leomoljanak és egy hazában egyesüljön az egész emberiség. Csak az a különös, hogy ő a nemzetnélküliségnek ezt az állapotát nemzetköziségnek hívja. Szerinte ugyanis «a nemzetköziség nem más, mint a modern világnak ösztönszerű vagy tudatos vágyakozása a jelenlegi országoknál tökéletesebb politikai formák iránt; az a törekvés, hogy elhagyassanak a történelem folyamán kifejlődött összes határok s a megbékült emberiség éljen egyetlen hazában, mely kiterjed az egész földkerekségre, a hol a mostani nemzetek nem lesznek egyebek, mint az általános nagy hazának tartományai és közigazgatási beosztásai.» (G. Hervé: *L'internationalisme*. Páris, 1910. 5. l.) Ez tehát olyan világállam volna, a minőről egykor a stoikusok álmodoztak, majd az egyház, avagy Dante és a XVIII. század bölcselői.

Ennél egészségesebb a magva Bauer nemzetközi solidarismusának, mert egyfelől a nemzeti különbségek alapjából indul ki, másfelől pedig, mert többé-kevésbé gyakorlatilag is megvalósítható. Minthogy azonban e solidaris-

mus a munkásosztály, tehát a társadalom egy osztályának érdekközösségén épülne fel, tekintve, hogy nincs olyan erős érdek, a melynél még erősebb nem volna feltételezhető, ez a solidarismus is csak addig tarthatna, míg beáll az a könnyen elképzelhető eset, mikor a legerősebb nemzethez tartozó munkásosztályra terhessé, vagy a leggyöngébb nemzethez tartozó munkásságra veszélyessé válik az összes érdektársakkal való szövetség.

De egyébként is a nemzetközi solidarismus értékét, minőségét és alapszínezetét a legerősebb nemzet munkáságának nemzeti egyénisége adná meg ép úgy, mint az úgynevezett nemzetköziség maga is eddig tapasztalt összes formáiban nem más, mint a leghatalmasabb nemzet szellemi, gazdasági és physikai fölénye a többi fölött. Ezt szemlélteti akaratlanul Hervé is a nemzetköziség történetének vázolásában.

Mert szép multa tekinthet vissza ez is. Hogy csak az ismertebb példákat említsük, ugyanaz a görög szellem, melyel Nagy Sándor hellenizálta a barbár keletet, befolyása alá vonja a világbíró Rómát is, vagy amint Horatius mondja: «a leigázott Görögország meghódítja a vad győzöt és műveltséget visz a durva Latiumba» (*Epist.* II. 1., 156 és k. sor). A középkor és részben az újkor latin nyelve ép úgy a római cultura túlsúlyának következménye, miként a renaissance-ot követő időkben az olasz műveltség fejlettsége vitte be az olasz nyelvet és szellemet Franciaországba, vagy Mátyás királyunk udvarába. Ugyanezt mondhatjuk a spanyol, francia, majd az angol s jelenben az amerikai vagy még inkább a német szellemnek uralmáról, melynek hatását mi is annyira érezzük. És ugyanez áll a socialismus nemzetköziségéről is, mely utopistikus irányban ép úgy francia, a mint mostani divatos formájában és phrasisaiban tipikus német. Nem ok nélkül nevezi Lamprecht, a chauvinista német történetíró, Marxot a XIX. század legnagyobb német és leghatalmasabb európai socialista gondolkozójának. (*Deutsche Geschichte* II. Ergänzungsbd. 1. Hälfte, 510. l.)

Az igazi nemzetköziség azonban nem abban áll, hogy

egy nemzetnek culturális és külső hatalma uralkodjék a többi fölött, hanem abban, hogy számos, egyformán erős és egyaránt hivatásának magaslatán álló nemzet találkozzék az emberiség nagy és szent értékeinek ápolásában, törekvéseinek, céljainak támogatásában és megvalósításában úgy, a mint eddig is találkoztak a tudományok művelésében, a művészetek kincseinek élvezetében, bizonyos jogi elvek egyenlő alkalmazásában, az emberiség javát szolgáló találmányok felhasználásában stb. Ha valami, úgy csakis az emberiség közös céljainak, érdekeinek hathatósabb kielégítésére irányuló törekvés lehet az, a mi a nemzeteket a nemzetköziségben egyesíti.

De épen ehhez nagy és erős nemzetekre van szükség, melyek nemcsak szenvednek, hanem maguk is adnak és közvetítenek kölcsönhatásokat. Ezt kívánja az erők egyensúlyának helyesen értelmezett elve is. Csak az ilyen nemzetek juthatnak arra az eszményi magaslatra, hol a legtisztább nemzetköziségben akadálytalanul érvényesíthetik összes tehetségeiket a maguk és az egész emberiség javára. Mert a nemzetekre is áll Eötvösünk gyönyörű hasonlata. «Több ember közül, — úgymond — kik egy hegynek legmagasabb csúcsára törekszenek, néhányan elbuknak, mások kifáradtan megállnak s megfordulnak, de azok, kiknek ereje s bátorsága a küzdelemben el nem fogyott, bármi különböző oldalról indultak is ki, mentől magasabbra emelkednek, annál inkább közelednek egymáshoz s végre találkozni fognak.»

Lényegében Stein Lajos is az internationalismus vizein evez, midőn azt hirdeti, hogy a nemzetek fejlődésének az internationalismus az eredője. (L. *Cosmopolitismus, nationalismus és internationalismus* című tanulmányát az Alexander Bernát 60-ik születésnapja alkalmából kiadott emlékkönyvben. 627—637. l.) A kosmopolitismus az ősálapot, vagy a Spencer Herbert kifejezésével élve, az integratio, a határozatlan egyformaság állapota, melyből a haladást a differentiatio, a nationalismus, a határozott különféleség képviseli. Ezek után csak a hegeli dialektikára van szükség, hogy az internationalismus helyét is megjelölhessük az emberiség életének folyásában. A kosmopolitismus

a thesis, a nationalismus az antithesis és az internationalismus a synthesis. «A kosmopolitismus a maga ellentétébe csap át és nationalismussá lesz, hogy aztán az internationalismusban meggyarapodva térjen vissza» (i. m. 633. l.).

E dialektikai játék közben el is feledi mélyebben elemezni az internationalismust s a mit még róla mond, az prófétai ihlet alakjában jelenik meg, melyre a philosophia professorának hivatottságát külön kellene igazolnia. «... A vallásos sejtések, — úgymond — melyek egy harmadik birodalmat hirdettek, ép oly kevéssé csaltak meg bennünket, mint a poéták álma, kik az aranykort a multból a jövőbe költötték át.» Továbbá «Zarathustra és a mózesi próféták látomásszerű sejtései, a legendák és mythosok, az emberi nem jövője boldogságáról és tökéletesedéséről szóló mondák és mesék és végül a nagy költők sóvárgó álmai a jövőről, melyek az «arany gyapjút» és a «harmadik birodalmat» hirdetik, élénk visszhangra találnak első sorban a bölcselők hatalmas fogalomköltészetében, továbbá napjaink történeti valóságában, mert nyilvánvaló, hogy a mennyire élünk az általános közlekedés jegyében, ép annyira élünk az internationalis egyezségek jegyében is» (i. m. 636., 637. l.).

Még nyilvánvalóbb azonban, legalább a mi szemünkben az is, hogy az «internationalis egyezségek» mit sem érnek erős nemzetek nélkül, melyek azokat megtartani és másokkal is megtartatni képesek. Ezért kár, hogy a lendületes munka nem méltányolja a nemzeti erőt, az emberiség haladásának legfőbb konkrét tényezőjét.

Az emberiség jövő fejlődésének irányát ezek után egyfelől a nemzetiségi eszme, mint további differentiatio, másfelől pedig a nemzeti eszmében rejlő azon törekvés fogja megszabni, mely minden életerős nemzetet az elsőségnek, a viláгурalomnak elnyerésére, kivívására serkent. E törekvésekből folyó verseny biztosítja egyúttal az emberiség haladását és ebben a socialista törekvésekből is mindazt, a mi a legszegényebb osztály emberséges színvonala érdekében elodázhatatlan. Mert e verseny mindig azt a nemzetet állítja az emberiség élére, mely legközelebb jutott az egye-

temes emberihez, vagy a mint Eötvös mondja: «Minden egyes nemzetnek állása és jövője azon erélytől s képességtől függ, melylyel az emberiség közös céljainak előmozdításán dolgozik».

Ezért kell — mint azt Vörösmarty a szónak egész hatalmával s mégis oly egyszerűen kifejezte, — az egyének nemzetinek, a nemzetnek pedig világpolgáriának, egyetemes emberinek lennie. (L. Concha: *Pulszky Ferencz.* 22. l.)

NAGY MIKLÓS.

GRÓF TELEKI JÓZSEF ÉS ROUSSEAU.

Gróf Teleki Józsefről, a M. Tud. Akadémia első elnökének nagyatyjáról akarok szólni. Ő a *második* magyar ember — az *elsőről*, Sauttersheimről maga Rousseau bőven emlékezik *Vallomásaiban* (XII. könyv) — a ki tudomásunk szerint Rousseauval beszélt, vele vallásphilosophiai témákról értekezett, s a kit Rousseau mind egyénisége, mind emelkedett vallásos és philosophiai felfogása miatt nagyrabecsült. Most, a Rousseau születésének kétszáz éves jubileumi ünnepe alkalmából, illő azzal járulnunk e jubileum megüléséhez, hogy Rousseaunak első sorban hazánkkal, hazánk fiaival való összeköttetését igyekezzünk kipuhatolni, földeríteni. Sauttersheimmal szemben már sikerült e feladatot megoldanom; lássuk most a gróf Telekivel való összeköttetés szálait.

Gróf Teleki József 1738 december 21-én született Huszton, mint széki gróf Teleki László és gróf Ráday Eszter (a Ráday Pál leánya és Gedeon nővére) fia.* Gymnasiumi alsó osztályait Losonczon, Kármán András professor vezetése alatt végezte, a hol szorgalmával és előhaladásával osztályának disze, tanárainak csodált kedvence lön. Ezután otthon folytatta magánúton tanulmányait; 16 éves korában atyja Bod Péter magyarigeni lelkész, a híres tudós és irodalomtörténetíró házához küldötte, a kinél harmadfélévet töltött, tőle a theologiában, philosophiában, hazai történelemben alapos oktatást nyerve. Olykor egész éjszakákon át ott virrasztott könyvei mellett, az ó- és új-kori classikusok

* Életrajzát eléggé bőven megírta fia, gr. Teleki László, a *Siebenbürgische Quartalschrift* VII. évf. (1801.) 110—140. lapjain.

műveit tanulmányozva. Miután egy-két évet otthon töltött atyja oldala mellett, 1759-ben Mária Terézia királynő engedelmével a baseli egyetemre ment, a melyet ekkor a Bernoulli tudománya oly híressé tett. Itt egy év alatt kiváló előhaladást tett a matematikai tudományokban s a két Bernoulli kedvence lön.*

A két Bernoulli, fiatal tanítványaik fejlesztése, művelése céljából, törekvő, jóra való ifjakkól egy kis tudós társaságot alapított, a mely minden pénteken tartotta összejöveteleit, s a melyen most egyik, majd másik ifjúnak kellett valamely fölvetett kérdéstről francia nyelven dolgozatot előterjesztenie. Gróf Teleki József is tagja volt az ifjak ezen önművelő társaságának, az összejövetelekben gyakran szerepelt a föladott kérdésekre készített dolgozataival, úgy hogy lassankint egy egész kis munkát állított össze, a mely *Essai sur la faiblesse des Esprits-forts* címet kapta s a két Bernoulli tetszését igen megnyerte. E művecskét Teleki, mikor 1760-ban Hollandiába utazott, Leydenben, Luzac János kiadónál, nyomtatásban is közrebocsátotta. Majd ugyanez év december havában Párisban egy barátjának, Voissinnek rábeszélésére elhatározta, hogy — tekintettel arra, hogy az első kiadás nagyon hiányos volt — új, második kiadást rendez művéből. E második kiadás Rey amsterdami kiadónál Bernoulli Dániel baseli tanárnak ajánlva, 1761-ben meg is jelent.** Bernoulli, a szerzőhöz intézett levelében, gratulált neki a műhöz. «Ha sajnálatra méltó — úgymond —

* Bernoulli Dániel (1700—1782.), az anatómia, physika és botanika tanára. Hydrodinamikája az első mű, mely a cseppfolyós testek mozgását mathem. analysis által tárgyalja; ő oldotta meg először a húrok rezgésének nagy problémáját; ő fedezte föl az élő erő megtartásának mechanikai elvét. A valószínűségi számítás is sokat köszönhet neki. Testvére, Bernoulli János (1710—1790.), a retorika és matematika tanára.

** Teljes címe: *Essai sur la faiblesse des Esprits-Forts* par J. T. de Sz. C. d. S. E. R. A Amsterdam, chez M. M. Rey. MDCCLXI.—XVI + 128 kis 8. r. lap. — A sárospataki főiskolai könyvtár példányán, a mely a szerző ajándéka lehet, Teleki sajátkezűleg írta oda a nevét jelölő betűk után: «Joseph Teleki de Szék, Comte de S. Emp. Rom».

hogy Istennek ügye védelmezőkre szorul, önre nézve dicsőséges dolog, hogy oly jól védelmezte ezt az ügyet. Az ön argumentumai meggyőzők, magasan járók, szellemesek».

Gróf Teleki műve 11 fejezetre oszlik. Az *Esprits-Forts* alatt (I. fej.) az állítólagos felvilágosultakat, a száraz észszerűség híveit, a hitetleneket érti. A babona és hitelenség a keresztyén vallás két ellensége; de míg az előbbi fogyóban, az utóbbi erősödőben van s egyre merészebben lép fel. Hívei azt állítják, hogy csak ők tudnak okoskodni, míg a többi emberek a tudatlanság vagy előítélet rabjai. A keresztyén vallás minden barátjának kötelessége sikra szállani ellenök s megszabadítani az emberi nemet e csalóka bálványképtől. E czélból írta Teleki kis művét, a melyben annak kimutatását tűzte maga elé, hogy a hitetleneket nem illeti meg az «erős szellem» csillogó czíme, a mivel kapcsolatban áll a keresztyén vallásnak, illetőleg annak a tételnek védelmezése is, hogy a biblia Isten kijelentése. Az egyes fejezetek czímei elárulják, hogy milyen irányban mozog a szerző gondolatmenete. II. fej.: Nem lehet kimutatni, hogy a keresztyén vallás hamis; a csodák és a szentháromság mysteriumának lehetősége; III. fej.: A megváltás mysteriumának lehetősége; IV. fej.: E mysterium erkölcsi lehetősége; V. fej.: Az ész megmutatja nekünk, hogy a kijelentés szükséges volt; VI. fej.: A megváltó feltámadása igazságának kimutatása; VII. fej.: A keresztyén kijelentés igazsága, az ész és a kijelentés összhangzásából bizonyítva; VIII. fej.: Nem vagyunk kötelesek felelni a hitetleneknek, miután a kijelentés igazságát kimutattuk; IX–XI. fej.: A keresztyének előnye a hitetlenek fölött.

Teleki a művében sehol sem említi meg névleg azokat az állítólag erős, de valójában gyöngé, mert hitetlen szellemeket, a kik ellen támadását irányítja, de könnyű sejtenuünk, hogy első sorban Voltaire, azután az egész encyclopædia — Diderot, D'Alembert, Helvétius, Holbach — az, a kiknek álláspontját, érveit lerombolni törekszik. Egy pár czélzata nyilván elárulja, hogy Voltaire-t tartja szem előtt. Így a X. fejezetben e nyilatkozat: «Hasztalan beszélnek nekem az önzetlen plátói szerelemről s neveznek en-

gem szép versekben gyáva keresztyénnek (A Sans-Souci-beli philosophus művei, Epistola Keith-hoz), mivel nem hagyom azt helyben, mert ez a szeretet csak ábrándkép, a melyet a természet lépten-nyomon megczáfol». Hasonlóképen a XI. fejezetben arról szólván, hogy a hitetlenek nem lehetnek bátrak, holott e bátorság nélkül nem lehet valakit az erős szellemek közé sorolni, mivel épen ebben kell a lélek erejének tündökölnie, így folytatja: «Ez a bátorság szerintem sokkal határozottabb jele az igazi lelki erőnek, mint egy csinos könyvecske, a melyet azonnal betiltanak, mihelyt megjelent, (ez történt, mint tudjuk, Voltaire számos művével s Helvétius *De l'Esprit* című művével), mint az illetlen tréfák, mint a szabadosság, s mint bizonyos elevenség, helyén kívül összecserélve a szellemmel, a melyet a józan ész megtagad, s a melyet a balga megbámul, míg a bölcs megmosolyog». «Sajnálom — mondja folytatólag — a hitetleneket, a kiket bogaras eszméik és a halál félelme megakadályoznak abban, hogy ez élet ártatlan örömeit ép annyi megelégedéssel élvezzék, mint a vallásában hívő keresztyén... A hitetlen soha nyomorultabb képet nem mutat, mint a midőn elkezd öregedni, vége felé közeledni. Akkor a közeli halál bizonyossága, a jövő félelme és borzalma, hóbortjainak megbánása, egykori gyönyörűségeinek szomorú emléke, a melyeknek egy végzetes pillanat örökre véget fog vetni: minden egyesül arra, hogy őt gyötörje és sodrából kihozza, és semmi nincs, a mi őt vigasztalna. A legkisebb dolog, e kritikus pillanatokban bátorságát szegi és az erős szellemből nagyon gyöngé szellemmé teszi őt. A mai legnagyobb erős szellem, a kit mindenki fog ismerni, ha nem nevezem is meg, az első lázrohamra gyávává valik egy keresztyén vénasszonyhoz viszonyítva, a kit vallása alapelvei fentartanak (tessék Genfben információt szerezni)».

Teleki műve, erőteljes argumentálásával, mély keresztyén szellemével a tudós világban mindenfelé tetszést és elismerést aratott, mint a külföldi tudósok elismerő levelei bizonyítják. Tetszett a munka Rousseau-nak is, a kinek azt Teleki párisi barátja, Voissin, Montmorencyba elküldötte, úgy hogy ez «méltónak nyilvánította arra, hogy saját fel-

ügyelete alatt új kiadást rendeztessen belőle.»* Nagy tetszéssel fogadta azt Mária Terézia királynő is, a ki a szerzőt nemcsak annak bővebb kidolgozására buzdította, hanem e célból engedélyt adott neki arra is, hogy a tiltott könyveket minden censura nélkül behozhassa. Franciaországból Lotharingia érintésével — a hol Lescinszky Szaniszló lengyel király jóindulatát is megnyerte — tért vissza 1761-ben hazájába. 1762-ben megnősült, 1767-ben, mint kir. táblai bíró Erdélybe költözik; 1768—69-ben, midőn több időt töltött Bécsben, a királynő annyira megkedvelte, hogy egyike volt a monarchiában azon férfiaknak, a kiket leginkább becsült. Ugyanez időben Itália egy részét beutazta. Visszatérve sokat fáradozott protestáns hitsorsosai érdekében. Nővére, gróf Thoroczkay Zsigmondné halálára írta 1778-ban az *Atyafiúi barátság oszlopa* című emlékversét, a melyben a fenkölt gondolatok oly mély érzéssel párosulnak, hogy a kritikus Bajza is elismeréssel emlegeti.** 1781-ben főispán, 1795-ben koronaőr lett, de már a következő év szeptember 1-én meghalt. Az irodalom és annak munkásai iránt mindig nagy becsületet érzett, az írókat, költőket buzdította, pártfogolta.

Lássuk most közelebről Rousseauval való összeköttetését. Rousseau sehol, sem *Vallomásai*-ban, sem leveleiben nem tesz említést Telekiről, vagy ennek munkájáról. A Teleki fiának, gróf Teleki Lászlónak a *Siebenbürgische Quartalschrift* 1801. (VII.) évfolyamában közzétett s főntebb ismertettét életrajzi adatai alapján elindulva kutattam, vajon nem találnék-e gróf Teleki József hátrahagyott iratai, levelei közt olyanokat, a melyek erre az összeköttetésre világot derítenének. S a M. Tud. Akadémia Teleki-kéziratai közt

* *Siebenbürgische Quartalschrift*, VII. p. 117.

** «Ez elégia 1778-ban s így ezelőtt 66 évvel íratott, s még ma is, nyelvünk és költészetünk roppant haladása mellett, nagy érdekekkel bír s gyönyörűséggel fog olvastatni azok által, kiknek izlése nem félszegen van mívelve. Mennyi érzés, mennyi gondolat, életbölcsetség és magasabb szemlélet ez egyszerű beszédben, s mi könnyű verselés, mi kerekded numerosus szólas!» *A Telekik tudományos hatása.* (Bajza J. *Összegyűjtött Munkái.* 3. kiadás, III. köt. 205. l.)

csakugyan találtam — a főkönyvtárnok úr szíves útbaigazítása nyomán — három olyan levelet, a melyek Teleki és Rousseau érintkezésére, Rousseaunak a könyvecske új kiadására irányuló szándékára némi világot vetnek. E levelek jóval későbbi időből, 1777—78-ból valók.

E levelek (mind a három ívrét-alakú papírra írt, számtalan igazítást, törlést, pótlást felmutató eredeti fogalmazvány) idői sorrendben a következők:

1. Gróf Teleki Józsefnek egy párisi barátjához: Voissinhez* 1777 február 17-én, Pesten kelt levele, melynek befejezése így hangzik: «Mendez-moi, mon cher ami, que fait notre Rousseau; comment s'est-il rétabli de la morsure de chien dont on a parlé dans les gazettes? D'— l'aurais quelque envie de lui écrire, au sujet de mon Livre dont je voudrais faire une nouvelle édition considérablement augmentée. Il m'avait dit en votre présence à Montmorency qu'il tâchera de donner lui-même une nouvelle forme à mon livre sans y rien changer au fond, et mettre par la la partie Métaphysique du Livre plus à la portée des Messieurs de Paris. Mais les *Lettres de la Montagne* n'étaient sûrement pas une nouvelle édition de mon Livre». *Magyarul*: «Adjon hirt, kedves barátom, mit csinál a mi Rousseauunk; vajon meggyógyult-e már a kutya-harapásból,** a melyről az ujságok szólottak. Kedvem volna neki

* *Voissin* kilétéről semmi felvilágosítást nem sikerült szereznem.

** Bernardin de Saint-Pierre, a ki 1772—78-ig Rousseau bizalmas barátja volt, e balesetről a következőket írja a Rousseau emlékének szentelt följegyzéseiben: «1775- vagy 1776-ban, az ősz végén, mikor egy este a menilmonti lejtőn lefelé ereszkedett, egy nagy dán kutya, a melyet a gazdagok hiúsága szokott az utcán, a gyalogosok szerencsétlenségére, kocsijuk előtt futtatni, oly durván feltaszította őt a kövezeten, hogy teljesen eszméletét veszítette; egyes jószívű járókelők fölemelték: felső ajaka behasadt, bal hüvelyk-ujja egészen lehorzsolódott; magához tért, kocsit akartak számára keresni, de ő nem engedte, attól tartva, hogy meg talál hűlni. Gyalog ment haza; orvos sietett hozzá, ő megköszönte szívességét, de visszautasította segélyét; meglegedett azzal, hogy megmosta sebeit, a melyek néhány nap múlva teljesen behegedtek. *A természet — úgymond — nem pedig az emberek gyógyítanak meg minket.*» (La vie et les ouvrages de J. J. Rousseau. Ed. critique. Paris, 1907. p. 49.).

írni könyvem ügyében, a melyből szeretnék új, jelentéke-nyen bővített kiadást rendezni. Ő azt ígérte nekem az ön jelenlétében Montmorencyban, hogy igyekezni fog ön maga új formát adni könyvemnek, a nélkül, hogy azon alapjában bármit változtatna, s ez által a könyv metaphysikai részét jobban a párisi uracsok felfogásához alkalmazni. De a *Hegyi levelek** bizonyára nem tekinthetők könyvem új kiadása gyanánt».

2. E levélre Voissin márczius 17-én válaszolt Telekinek s buzdította őt, hogy írjon e tárgyban Rousseunak. Voissin levele nincs meg, de megvan gróf Telekinek erre adott, 1778 február 27-én kelt válasza, melynek ide vonatkozó része így hangzik: «Uram! Egyetlen oka az ön múlt évi márczius 17-én kelt levelére való válasznak az a levél, a melyet Rousseau J. J. úrnak írnom javasolt. Eleinte nehezen bírtam magam elhatározni arra: irjak-e neki vagy ne, azután meg a fölött haboztam, hogy micsoda czélt tűzzek magam elé e levélben. Miután ez az úr megígérte nekem az ön jelenlétében, a nélkül, hogy neki ez iránt szólottam volna, hogy igyekezni fog új kiadást rendezni az én kis könyvemből, eleinte nem tudtam magamat elhatározni, hogy többet ér-e őt arra emlékeztetni, vagy pedig magam rendezzek — bármennyire el vagyok foglalva — abból új kiadást és arra szorítkozzam, hogy megkérjem őt könyvem ellen irányuló ellenvetéseinek megtételére, a melyek nekem igen nagy hasznomra volnának e dologban. Mert azt remé-

* A *Hegyi levelek* (*Lettres écrites de la Montagne*), válaszúl Tronchin genfi főügyész *Lettres écrites de la campagne* című művére, 1764 decz. 20-án jelentek meg. E művében R. azon ítélet ellen fordul, a melylyel őt és művét (*Emil*) Genfben sújtották. Kíméletlen erővel támad a genfi papság ellen, a mely őt, a ki az evangélium szerint reformált vallás elveit követi, a ki vallásához a katolikusok közt is hű maradt s azt könyveiben hirdette, elítélte. Vádolja a papságot, hogy eltért a reformatió elveitől; ostromozza türelmetlenségét, orthodoxiáját. Megtámadja a városi tanácsot, annak despotikus eljárását, s buzdítja polgártársait, hogy ne tűrjék annak zsarnoki uralmát. Műve a modern polemika remeke; benne vallásos tekintetben ugyanaz a felvilágosult, liberális szellem uralkodik, mint *A szavoyai vicarius hitvallásában*.

lem, az ő nagy ékesszólással és logikával előadott ellenvetései csak arra fognak szolgálni, hogy engem képessé tesznek jobban megvédelmeznem magam, mert a jó ügy bátorságot ad a felsőbb erők ellen is. Végre elhatároztam, hogy őt ez alternatíva elé állítom és rábízom a választást, mint ön az ide zárt levélből láthatja, a melyet nyitva hagytam, hogy ön elolvashassa. Legyen szíves azt neki, miután lepecsételte, átadni és jelezni nekem legközelebbi levelében, hogy miként fogadta leveletem, és bővebben leírni látogatását.*

3. Graf Teleki József levele Rousseauhoz; kelt 1778 február 26-án Pesten.

«Uram! Mindíg utazásom kellemes percei közé számítottam azokat, a melyeket az ön társaságában volt szerencsém tölteni Montmorencyban 16 évvel ezelőtt, midőn Du Voissin úr, a kit megkértem, hogy e levelet önnek adja át, engem önhöz vezetett, s midőn ön minket megvendégtelt egy philosophusi ebéddel, a mely fűszeresebb és kedvesebb volt nekem az önök párisi Lucullusai nagy részének ebédjeinél. Ön bizonyára annyi ostromnak volt kitéve efféle látogatások részéről vártornyában,** hogy megbocsátom, ha az én látogatásomról megfélekedett. De a mi engem illet, én eléggé jól emlékezem még reá s bátor vagyok önt is emlékeztetni arra az ígéretre, a melyet nekem akkor Voissin úr jelenlétében tett. Remelem, hogy midőn ezt teszem, a legrosszabb esetben is csak azt kockáztatom, hogy ön elutasít és ön mindig sokkal méltányosabb, semhogy megharagudjék reám azért, ha önt erre emlékeztetem. Néha jogunk lehet arra, hogy fölmentsük magunkat szavunk megtartása alól, de soha nincs jogunk elítélni, ha valaki ezt eszünkbe juttatja, különösen ha — mint itt is — az illetőnek buzgalma egy vallás iránt, a melyről azt tartja, hogy végső célja az

* Rousseau ekkor, 1770 június óta, Párisban lakott, a Platrière-utca egyik házának negyedik emeletén.

** Rousseau Montmorencyban gyakran dolgozott a kert végén levő egészen nyílt őrtoronyban, mely a sétány végén volt s a montmorency-i völgyre nagyon szép kilátást nyújtott. Többek közt itt dolgozta ki a *Színházakról írt levelét* (1758).

emberek örök boldogsága, oly erősen érdekelve van ennek megtételénél.

Még Baselben történt 1759-ben, hogy egy kis baráti társaság megbizott engemet a vallás védelmével. Így készült el az *Essai sur la faiblesse des Esprits-Forts*; ezt a következő évben, midőn Hollandiába utaztam, kiadtam, de csak kevés számú példányt nyomattam belőle barátaim számára; mikor Párisba érkeztem, Voissin annyira ösztönzött, hogy kénytelen voltam belőle egy második kiadást rendezni. Ő küldött önnek abból egy példányt. Néhány nappal ezután elmentünk önhöz látogatóba, hogy szerencsénk lehessen önnel megismerkedni. Ez volt egyetlen célunk és semmi egyebet nem vártam kevésbé, mint midőn azt hallottam, hogy ön helyesli kis művemet, mivel úgy képzeltem, hogy az a tárgy, a melyről ott szó van, nem nagyon volt önnek inyere és az én erőim kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy az ön kritikáját kiálljam. De alig szálltunk meg önnél, midőn ön az első üdvözlések után maga kezdett beszélni munkámról és pedig olyan módon, a mely reám nézve nagyon megtisztelő volt. Valóban, ön azt oly dicséretekkel halmozta el, a melyek annyival inkább zavarba ejtettek, mivel azokat nem vehettem egyszerű bókok gyanánt, miután azok egy oly ember részéről származtak, a kinek nem szokása azt tenni és a ki jól ismerős a tárgygyal. Ön többet tett, ön megígérte, hogy igyekezni fog e füzetből új kiadást készíteni és új formát adni azon argumentumoknak, a melyekben nagyon sok metaphysika van, hogy azt alkalmasabbá tegye arra, hogy a párisi piperkőczök megértsék, mint a hogy' ön őket nevezte. Fölösleges volna mondanom, hogy az ön kedvező véleménye, Bernoulli úr véleményével együtt, szememben végtelen sok mással fölért és hízeltt önszeretetemnek; nem mintha önnél helyesebb szempillantást tételtem volna fel, mint azon tudósnál, a ki az ő mennyiségtani szabatosságát mind arra átviszi, a mihez hozzányúl. Hanem azért, mivel ő barátom nekem épúgy, mint annak az ügynek, a melyet védelmeztem, és a kinek szíve nem érzéketlen a barátság kissé erős benyomásai iránt, tudja, mennyire elvakíthat az bennünket né-

melykor. Ellenben ön előtt teljesen idegen voltam, és a mi az ügyet illeti, önnek az iránt nem volt meg a baráti lelkesedése és elfogultsága. Rám nézve tehát nagy dicsőség volt az ön ítélete és ígérete, nem is annyira magamért, mint a vallásért. Micsoda diadal erre nézve, mondtam magamban, hogy kiengesztelődhetett egy félelmetes ellenséggel,* a ki annyi eszességet helyez mindabba, a mit írt, úgy hogy az emberek hajlandók voltak azt hinni, hogy mindig igaza van, — és a kinek férfias ékesszólása annál csábítóbb és veszedelmesebb volt, mivel rossz ügyet akart szolgálni és azt az igazság egyszerű külszínével tudta bevonni. Mit fog mondani, mondtam magamban, a hitetlenek tömege, mikor majd látni fogja, hogy egy ember, a kinek eddig teljhatalma volt az észre, megadja magát és tollának varázsát arra használja, hogy megvédelmezze a vallást, a mely — mihelyt megjelent — megvilágította az észet, megszelidítette az erkölcsöket, és az emberi nem boldogságát munkálta, mikor az emberek következetesen követték elveit, és csak véletlenül okozott szerencsétlenséget, vagy pedig követőinek következetlenségéből!

«De ezek a remények, a melyekkel magamat csalogattam, egy csapásra szétfoslottak, mikor a vallás védelmére irányuló könyv helyett a *Hegyi levelek* megjelentek, a melyeket — az igazat megvallva — nem tudtam elolvasni és csak az ujságokból ismerem. De meglehet, hogy csak egy bizonyos időre foslottak szét. Minthogy Montmorencyban folytatott beszélgetésünknek minden részletére figyeltem, emlékszem, ön azt mondotta akkor, hogy nem lehet azt követelni az emberektől, hogy mindig az igazat mondják, mivel a halandók sorsa felett áll, hogy azt mindig megtalálják; azt se lehet tőlük követelni, hogy mindig következetesek legyenek, mivel ez még kevésbé fér össze az emberi allhatatlansággal és tökéletlenséggel; mindössze csak

* Rousseau *A szavoyai vicarius hitvallásában* erősen megtámadta az írás inspiratójáról, a kijelentésről, a csodákról szóló egyházi tan-tételeket. (L. *A szavoyai vicarius hitvallása*, ford. dr. Rác Lajos, Sárospatak, 1912. p. 84—103.).

azt lehet és van jogunk követelni, hogy igazak legyünk, vagyis higgyük azt, a mit mondunk, abban az időben. Így, kiindulva az ön saját megjegyzéséből, talán szabad remélnem, hogy ön, a mióta a *Hegyi levelek* megjelentek, megváltozott és hajlandóbbá lett főntemlitett ígérését beváltani. Hogy ezt világosan megtudjam, bátorságot vettem magamnak, hogy e levéllel önhöz forduljak. Ha ön képes erre, a nélkül, hogy megszűnnék igaz lenni, kérem önt, uram, az igazság és erény nevében, hozza helyre ily irányú kijelentéssel mindazt a hibát, a melyet az ön művei — a melyek különben telve vannak kitünő dolgokkal — okozhattak a vallásnak, és mutassa meg ez által az egész világegyetemenek, hogy az igazság szeretete minden igazi tudósnál és igazán nagy embernél fölötte áll azon szegyennek, hogy magának ellentmond. Vizsgálja meg ezt a vallást előítélet nélkül, vagyis kezdje vizsgálatát a saját magáén és főként emlékezzék arra, hogy a legnagyobb, legveszélyesebb és mégis a legáltalánosabb előítélet az, hogy mi az alól ki vagyunk véve, vagyis nekünk nincsenek előítéleteink, mihelyt nem úgy gondolkozunk, mint a nép, vagy mint gondolkoztak atyáink, mintha nem volnának másféle előítéletek, mint csupán a nevelés vagy tekintély előítéletei. Sokrates, a ki oly jól gondolkozott és a ki 24 óráig mozdulatlanul állott egy helyben, hogy legyen ideje gondolkozni, azt mondotta, szükséges volt, hogy Istennek küldöttje megjelenjen a földön, hogy az ő akaratát nekünk kijelentse. Méltó önhöz, Uram! hogy ennek a tételnek demonstratióját adja, mint a hogy' Newton egy astronomiai igazság bizonyítását adta, a melyet előtte már Keppler sejtett. Vizsgálja meg hát megbízó-levelét, kutassa ki e tan értékét és csodáinak igazságát. Ez a rendkívüli személyiség előre bejelenti halálát és feltámadását; tanúk bizonyítják, hogy ez a jövendölés beteljesedett. Egy vallás, a mely e rendkívüli tényen alapszik, hihetetlen gyors előhaladásokat tesz az egész ó-kor legbölcsebb századában és helyén. Magával ragadja a philosophusokat, felforgatja a rómaiak uralkodó vallását, új törvényt állít a jeruzsálemi zsidók törvénye helyére, a hol halála és feltámadásának érdekes jelenete végbement. Vizsgálja meg

és ítélje meg a körülményeket; nem lett volna-e nagyon könnyű e népnek, a mely oly féltékeny törvényére, meggyőzni az egész világot ezen elbeszélés hamis voltáról, ha az nem bírt volna minden bírálatot kiállani? Alkalmazza a valószínűségi számításokat ezekre az eseményekre (itt T. példákat hoz fel a valószínűségi számításokra, így Amerika létezését). — Különös jelenség, a mely megérdemli a philosophusok figyelmét. Megmagyarázni ezt, vagyis teljes okát adni a valószínűségi számításokkal és ennek elemzésével kivonni az erkölcsi bizonyosság általános törvényeit: oly foglalkozás, a mely méltó egy mély elméhez, a mely a számításokat a metaphysikával tudja egyesíteni.

«Ime, ezek a nagy okok voltak azok, a melyek engem arra indítottak, hogy megkérjem önt ezzel a levéllel, hogy vállalkozzék egy ilyen természetű munkára és ez által váltsa be ígéretét. De ha várakozásom ellenére komoly okok önt megakadályoznák ennek megtételében, ez esetben arra szorítok, hogy önt megkérjem: legyen szives velem közölni azon ellenvetéseket, a melyeket a legerősebbeknek vél, a keresztyénség ellen; miután én föltettem magamban, hogy azon esetre, ha ön megmarad a mellett, hogy fölmenti magát ígérete alól, magam rendezek füzetemből bővített új kiadást. Az ön ellenvetései abba a helyzetbe hoznának engem, hogy megvédelmezzem a keresztyén vallást arról az oldalról, a honnan ön azt a legmegtámadhatóbbnak véli. Remélem, ön sokkal igazságosabb, sem hogy e kérések közül az egyiket vagy másikat ne teljesítse. Kivált az utóbbi, úgy tetszik nekem, önnek oly kevésbe fog kerülni, hogy igen rossz véleménynyel kellene lennie a keresztyén vallásról, ha annak ezt a kis szolgálatot meg nem tenne. Addig is, míg ön válasza által megerősítene engem reményemben, van szerencsém önnek minden jót kívánni és a legmélyebb tisztelettel maradni, az ön alázatos és nagyon engedelmes szolgája

Joseph le Comte de Teleki.»

E levelet Voissin személyesen kézbesíthette Rousseau-nak Párisban, a Platrière-utczában levő lakásán; az a körül-

mény, hogy a levél nem maradt fenn Rousseau hátrahagyott levelezései, kéziratái közt (a melyeket a neuchâтели könyvtár őriz), kevéssé bizonyít az átvétel ellen. Kapott-e gróf Teleki József levelére választ Rousseautól, nem tudjuk. Iratai közt semmi nyoma nincs, sem Rousseau hagyatékában nem maradt fenn a válasz fogalmazványa. Nem hisszük, hogy Rousseau írásban válaszolt volna; 1778-ból alig egy-két levele maradt fenn. Sokkal valószínűbb, hogy élő szóval, Voissin útján adta meg a feleletet. E válasz az lehetett, hogy ígéretét, a melyről ő már megfeledkezett, mihelyt egészségi állapota engedi — 1778 tavaszán többször betegeskedett — s mihelyt *Réveries d'un promeneur solitaire* cz. művét, a melyen ekkor dolgozott, befejezi, be fogja váltani. E válaszra enged következtetni gróf Teleki László nekrológjának ez a kifejezése: «Az új kiadás e nagy férfiú közbejött betegsége miatt nem készült el». Tudjuk, hogy május 20-án Rousseau Ermenonvillebe költözött s ott hat hét múlva, július 2-án hirtelen meghalt.

Gróf Teleki József nem rendezett művéből újabb kiadást sajtó alá. Ellenben fenmaradt az Akadémia kéziratárában egy francia munkának tervezete, a mely, úgy tetszik, az *Essai*-ben kifejezett gondolatnak és iránynak újabb, részletesebb kidolgozása akart lenni. A mű, a tervezet szerint, két kötetre terjedt volna. Az első kötet fejezeteinek czimpei: I. Azon különböző benyomások okairól, a melyeket ugyanazon argumentumok az emberek elméjére gyakorolnak; II. Az atheistákról; III. A természetes vallásról, az ész világánál; IV. A természetes vallásról a pogányok közt; V. Nem lehet à priori kimutatni a keresztyén vallás hamis voltát, ellenvetések a mysteriumok és csodák lehetsége ellen; VI. A kijelentés általában nem lehetetlen és nem összeférhetetlen Isten tökéletességeivel; VII. A kijelentés szükséges, hogy minket a jövő élet felől bizonyossá tegyen; VIII. A kijelentés szükséges, hogy nekünk kijelentse az eszközöket bűneink levezeklésére; IX. Általános megjegyzések az igaz kijelentésről; X. Ezen általános megjegyzések alkalmazva az ó- és új-szövetségre; XI. Az ó-szövetségi könyvek régisége és hitelessége; — további fejezetek: jö-

vendölések, a feltámadás igaz volta, Pál apostol megtérése, a sacramentumok, az új szövetség, a keresztyén tan. A második kötetben: I. Általános válasz a keresztyén tan ellen intézett ellenvetésekre; a többi fejezetek: különös szempontból való válaszok. E tervezet után következik külön íven az I. kötet I. fejezetének kidolgozása 1778 márczius 19-iki kelettel. Itt a munka megszakad. Mi tartotta vissza Telekit a mű kidolgozásától: atyjának, majd nővérének közbejött halála-e, hivatalos elfoglaltatása-e, gyakori betegeskedése-e — nem tudjuk. Valószínű, hogy mindezek együttvéve. Fia azt írja nekrológiájában: «Ez a két haláleset (t. i. atyja és nővére halála) erős benyomást gyakorolt kedélyére. Különösen nővérének halála oly erősen hatott mélyen érző szívére, hogy valóban nem minden alap nélkül aggódtak egészsége miatt!»

Gróf Teleki József érdemes, tiszteletreméltó alakja hazánk XVIII. századi történetének; hűséggel, szeretettel, bölcs munkával, anyagi, szellemi és erkölcsi áldozattal szolgálta hazáját, egyházát, a magyar irodalom és közműveltség ügyét. Rousseauval való összeköttetése, az a munka, a mely ez összeköttetés alapjául szolgált s a melyben sok ismerettel, erős meggyőződéssel és kiváló dialektikai ügyességgel védelmezi a keresztyén vallást, védelmezi az emberiség legszentebb vallásos és erkölcsi érdekeit, úgy hogy a sok tekintetben eltérő gondolkozású Rousseau rokonszenvet, becsülését, és elismerését is megérdemelte, — újabb babérral övezi nemes homlokát. Illő volt e koszorút most, Rousseau születésének 200 éves jubileuma alkalmával felújítanunk; illő volt arról a második magyar emberről, a ki Rousseauval érintkezett, benne maga és eszméi iránt tiszteletet gerjesztett, kegyelettel megemlékeznünk.

RÁCZ LAJOS.

ÉLET ÉS ÁBRÁND.

Kilenczedik közlemény.*

NEGYEDIK KÖNYV.

I.

Nincs nagyobb ellentét, mint Figueira-piacz épületei és azon városrész között, hol egy előfokon Belem kolostor áll s part-hosszan halászkunyhók terülnek szét.

Tekintsünk körül, nem feledve, hogy a XVI. századból kell a tájrajzot és színezetet kölcsönözni!

Oh Lisboa, minden zónák gyöngye, te kaczer és bánatos hölgy, fejedén gyémánt párta és szalmavirág-füzér van.

Ha São Jorge fellegvár párkányára lépek és szemem a Rocio- s Figueira-piaczok és a velök összeforrt utcák tömkelegében zarándokol, hol találhatok reád, egyszerűség és igény nélküli kényelem?

Palotái a grandoknak, kúpjai és oszlopsorozata az imahelynek, ti büszkék vagytok, de minden fényetek egy álgögnék hiúságából áll.

A grand nem mert mély alapot vetni és tömött falakat építeni, mert Lisboa földje szeszélyes, mint Andaluzia méne és lerázza hátáról az alkalmatlan terüt. Lisboa csalfább, mint a tenger, mert Velenceze aristokrátiája meghódította a lagunák sós vizét és erős faoszlopokra állandó és nehéz műveket emelt, míg a portugál fidalgo reszket azon földerezetektől, melyekben láva készül és a rengések anyaga forr. Ő Madonnáját nem kísérti meré-z követelésekkel és megelégszik, ha ékköveit közel a szintérhez lerakta, s ha

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 421., 422., 423., 424., 425., 426., 427. és 428. számaiban.

carrarai fehér márvány helyett mészkőből oly arkádokat készít, melyek hazug színekkel elámitják a szemet és homlokaikon az állandóság csalfa belyegét hordozzák. De aztán hová vesztegesse kincsét, melylyel neki Goa és Brazília adózik, mely rabmunkából került és irigyelve s megátkozva lőn a koldus tömegtől? Oh, Portugália főnökei szintűgy ösmerik a fényűzést, mint a genuaiak s a többi olasz nobilek, s szintűgy, mint más szerencsekegyenczek, kiknek egy szeszélyéért ezek vívnak éhhalállal. Ők aranyozott czirádákkal és csodás domborművekkel terhelik az arkádok olesó anyagát, míg a művészet elsápad az izlés nélküli pazarlás fölött.

És az egyházak! Ezek minden utczaszögleten, minden piaczhomlokon kaczerkodnak az áhíthatossággal. Oly számosak, harangjaik ércznyelve egy ország imájára adhatna jelt. Széles kúpok és törpe tornyai gyakran költségesek, mint a Münster és Szent István-templom; de ezek homlokáról egy leélt korszak lelke szólamlík meg. építési modoruk maga a történeészet, míg Lisboa templomai csak a király és egyház tömött tárczájáról tanuskodnak.

São Jorge fellegvára, te elvezetél a házsorokhoz, hol a dúsak élnek; szemem káprázik a fénytől, de szívem üres és lelkesedésem táplálék nélkül maradt. Isten hozzád! Én már Belem kolostor előtt állok.

Azon hegyfok, hol Gáma egy kised kápolnában elindulásakor segédért esdeklett Madonnához, az egyház földesúri hatósága alatt volt.

A hegy párkányán oly végetlen térre, mint egy költő álma, melán tekint szét Belem. Szirtalapját merészebb hánykódásai közt megközelíti a hullám, s a zárdaablakokig föl szárnyal a tengermoraj és vészmadár.

Itt majd vad és sivár a láthatár, mint Emánuel király szelleme, majd regényes és tündéri, mint Camoens éneke, mert a szerzetesek kardalát néha elnémitja a vihar orgonája s az örvényekben triton fürdik, hajótöredék és iszony; míg viszont máskor a hold világos éjsátrát rezgő tengersillám tükrözi vissza s az ezüst fátyol redői közt halk szellő enyelg és sóhajt.

Lépünk ki a zárdából, hol a domborművek és kőfaragványok Kelet-India meghódítását hirdetik, s hol a nagy királynak, kinek agyában merült föl ezen óriási eszme, hamvát ezüst koporsó és emlékét legszebb sírirat őrzi!

A kolostor mellékajtaja keskeny utcákra néz.

Szorosan a körfalak mellé a hegy oldalára házak építvék, kicsinyek, mint egy vércse- s galambfészek, dugárusok és az egyház védelme alatt álló szegénység tanyája.

Lejjebb rondábbak a sikátorok, ferdebb a nép és bünösebb arcvonala.

Ha találni akarsz férjre, ki rabol, hogy nője ünnepnapokon egy sor klárist kapcsoljon nyakára, alamizsnát osszon, gyónjék és keceit áruba bocsássa; ha látni vágyol mátkát, ki fél évig kalóz, hogy a lakodalmi estvén megvendéghesse ösmerőseit s kéjmámorba sülyeszse lelkiösmertét; ha beszélni óhajtasz oly koldussal, ki szárazon is rablott, tengeren is gyilkolt, dugárus és napszámos volt, halászott és hátán öszvérként hordott terüt, égtől és pokoltól kért munkát, mely veritékezéséért fizessen, míg ég és pokol éhhalálra kárhoztatá; ha ezen tarka jeleneteket ösmerni akarnád: mulass egy hetet itt, és te dús leendesz tapasztalatokban, mint Croesus gazdag volt kincsekkel.

Alatt házaló kereskedők, kétséges foglalkozású emberek, matrónók és szünetlen sarczolt zsidók laknak. A szikár izmú és rézszinű nép közé rendőr nem jelen meg, mert ezer véres hagyomány és sötét monda elrettentik.

Az előváros végrésze összefoly Lisboa nyiltabb utcáinak utósoraival.

* * *

— Ő nem ismer engemet. — Sójajta Catharina, hófehér kezével eltakarván arczát, melyen imént a találkozás szorongásai, a szenvedély rózsatüze és a bánat sápadt színe, mint a büvlámpa árnyjátékai bontakoztak volt ki, s melyen most két égő könny reszket és egy csálalom haldoklik. — Ő nem ismer engemet.

Azon roskatag ház, hová a néger Gironnét vezette,

sik téren feküdt az előváros szegélye körül. Háta mögött a hegyfok alján szennyes tanyák tömkelege, hol nyomor szövetkezik a bűnnel és a bűnnek kétségbeesés köszörüli elméjét, hogy csempészszen, csaljon, gyűlöljön és bosszuljon. Ablakai Belem kolostorral rekesztik be a kilátást, míg homloka oly utczára nyílik, melynek hosszú szalagja a belvároshoz közeledve, vetkezik az inség rongyaiból és élenkebb mozgás s függetlenebb lét zajával kezd ösmerkedni.

A szoba, hol egy kórágó legtúlzóbb nélkülözés között is nemét a csinnak megörzé, kopasz, meszeletlen és feltört padlázatú volt. A törpe ablak, míg regényes tájakra vezette a szemet, sem függöny, sem zsalu által nem zárta ki a napot és az égalj rekkenőségét.

Éles törű sugárösszeg nyugvék egy agg falóczán, mely az ágy melletti karszékkal és kisedé asztallal tett minden bútorzatot.

A mocskos falon feszület s néhány durva kép függött — legendák s kalóztörténetek.

Camoens éles fekete szemével, melyen idegen fény varázsa égett, kémlette Catharina arcát. Homlokredőin visszaemlékezés és láz küzdött. Az antik arczél, a könyökre támaszkodó fő sápadt és mozgékony vonalaival Phaëthonéhoz hasonlított, kit a nap szekere tön bágyadttá és egy fél-isten erejét túlszárnyaló merény.

Az ég kedveli a költőt, ki e világon legjobb ember és egyedül jós. A dalárnak, a lét talányait fürkészőnek, előjoga van a menny iránt. Midőn őt az élők névtárából kihuzni akarja a gondviselés, illő volna, hogy a fellegek kárpitjairól egy villám tévedjen halántékaira és az agyidegek tömkelege közül kiszabadítsa a szellemet a nélkül, hogy a testet, mely fölfedezte a mindenség összhangját, elferdítené. Tudatik, miként a mennyek nyila rögtön öldököl és a létege általa működését veszíti, de nem a megjegedett vonalak arányát és szépségét.

S ha csakugyan szeszélyes az ég ily kegyével csupán költője számára fukarkodni, legalább követelhetnök tőle, hogy a halál fegyvertárából mindig oly betegséget küldjön

reá, mely gyilkol, azonban egy ronda görestől, az arczizmok aránytalan összehuzódásától és a fölöszlás előjeleinek szennyétől megkiméli őt.

Camoensnek viaszfehér arca meghatóbb vala, míg rejlő tűzszikrák tomboltak vérerezeteiben, mint hajdan az ifjúkor rózsapiros napjaiban.

Barna fürtei dús árnyat vetének halántékaira és az alabástromarcz s két szem, hol a forroláz szövétneke égett, kétkedőn nyugvék Donna Catharinán.

— Ő nem ismer engemet, — rebegette a nő.

Camoens kezében tartá Gironné kezét s lassú és szellemszerű hangon szóla.

— Hol találjalak föl tégedet, égi látvány, emlékeim között? Ujjaidon rubin gyűrű, homlokodon gyémánt diadém, kezed fehér, mint a serrak hava. Te vagy-e a szánakozás? — Ekkor tagadólag rázta fejét és emelkedettebb hangon folytató. — Én jól ismerem a nemtőt. Ormusz barlangjaiban egy indus nő sötét színével jelent meg, midőn kórágóban fekvém; keze feltört a nap és fáradság miatt; ékkövek voltak szemében könnyei. Te nem vagy a szánakozás.

— Catharinád, Catharinád vagyok.

— Te volnál-e egy gondolat azon mondából, — sóhajta Luis — melyért mindig fájtsz szívem? Velem történt-e, vagy tündérek beszéltek el álmaimnak; dúlt kebellem hallgattam-e regét, mint a vándor egy távol kápolna falai közül az Ave neszt, viharban és zivatar alatt; vagy életemnek volnál-e lelke, emlékeimnek egy megszentelt lapja s e kebel húrjainak állandó és bánatos rezgése? Mit tudom én? S ki mondhatná nekem meg? De te szép vagy, mint a szobrász vésőinek remekműve, melyet ő nyomor közt alkotott és istenihlettel, s melyet a könyörülő föld sűrű rétegekkel takart le, hogy századok mulva fölfedezve és bámulva legyen. Rejteztsz tehát el, te gondolat, te költői ábránd, te jelenség vagy lény, rejteztsz el, bárki volnál, hogy majd egy szelidebb nemzedék megleljen és imádjon! E világnak most több nem kell, mint a vad erők Gorgo-feje és egy bacchansnő szilaj szépsége.

Camoens még néhány összefüggés nélküli szavakat rebegett, míg szemének fénye hamvadozni és a szempillák közé vonulni látszék; bágyadság mákonyköde lengett égő orczáin át s feje lassan lehanyatlék az ágy durva vánkosaira.

Catharina önös keblével nem vette észre e küzdést, nem hallá e tört és tévedező sóhajt, nem figyelt a megjejedő vonalakra, a nehéz lélekzésre és a nesz nélküli álomra. Lelkét azon gondolat töre sebzé és zsibbasztotta el, hogy Luis, annyi vágy és bűnbánat tárgya, Luis, az első szerelem eszménye, Pedro Giron neijében Catharina d'Ataydera nem ösmert.

— Senhora! — szólítá meg nyájasan Catharinát egy idegen, kinek sajátságos sötét öltözte az orvostan emberét árulta el, s ki tisztelgő bókjai mellett is észrevétlenül lépven a szobába és a kórágymellé, már az ösmeretlen urhölgy fölött kezdé aggódni.

A nő, kihez e részvékeny hang intézve volt, rezzenve emelte fel könyökéről arczát, hattýnyakán egy könnyű hajlítást tön és nagy fekete szemei álomszerűleg merengtek az idegenen.

De e jelenet csak néhány másodpercznek volt műve.

Catharina egy erősebb szívdobbanás által szétszakítva azon ábrándkődöt, mely körülbebegett, csaknem hideg arczki fejezéssel viszonzta a tanár főbókját.

Éber szelleme sejtelmileg — mert itt inkább ösztön, mint tisztán fölmerülő gondolat munkált — átérté helyzetének igényeit és nemével a részvétnek, mely inkább könnyört árult el, mint mélyebb szenvedélyt, tekintett a beteg Camoensre, s midőn nézelete a költő csendes álmával és halk lehével találkozék, a száanalom azon mértékével, mely köztulajdona minden gyengéd idegzetű néembernek, tudakolá a tanártól, — veszélyes-e e szender, s el van-e a beteg fölött a koczka vetve, vagy talán szabad még reméleni.

Orvosunk, ki előszeretettel viseltetéki foglalkozása iránt, aggódva kémlte az érdoobbanásokat, segítségül hívta Hippokratéstől kezdve minden tekintélyek véleményét s miután burnótszelenczéből, mely Tabago sziget felfedezése

után szerzett új életet a műveltebb rangosztálynak, erősítést vőn, lassú, de ünnepélyes hangon válaszola.

— Azon tárgy, melynek sorsa iránt, senhora, ön és én részvétellel viseltetünk, oly merészen van megtámadva az élet ellenségeitől, mint egy erős sziklavár. Az ostromlók kérkedően állítják, hogy capitulálni fog. De én, ki tapasztalt várnagy vagyok, bátran vetek keztyűt azon remények ellenébe s minden értelmes tanárok s jogszerű bírák nézeteire támaszkodva, merem állítani, miként e vár szét nem dőlend, mert, ha a föld rétegei közé — s itt a vérerezeteket értem — löporos aknákat akarnátok ásni, én vállalataitokat egy merész megtámadással — s itt én czélzok azon hüvesítő vegyletre, melyet kegyed, senhora, a kiseded asztalon lát — meghiusítani tudom. A diadalra tehát csak egy út tárul, ha t. i. a várvédők elcsüggedés vagy szeszély által korbácsoltatva, rögtön fölemésztenék minden élelmüket. De ez nem valószínű, miután tudják, hogy a szomszéd vidékekről csalahatatlanul fog elégséges proviant érkezni. Vagy más szókkal — mert véleményemet szükség népszerű kifejezésekbe öltöztetni — én nem kétkedem, miként ezen érdekes tárgy, t. i. a beteg egyén, a forró lázt legyőzendő, ha semmi szenvedély nem fogja felizgatni kedélyét. Ő most csendes szendergése közt új táplálékot gyűjt magának és fordulaton áll. Fölebredésekor az életerők működése erősbülend, ha oly véletlen nem jön közbe, mely a természet tartaléktárát, nem várván új erőgyarapodásra, rögtön megemésztené. Itt tehát minden a beteg fölocsudása utáni nyugalomtól függ. Én bizton remélek.

Catharina a tudákos értekezésből csak a remény syrenhangját leste ki. Ezen kétes szó elég volt, hogy alapjaira a szerelem légvárát építse.

Egy hosszú percz következék, hallgatag és néma.

S miről nem álmodott e divathölgy?

A jövődő nemtője lebegett szivárványszárnyakkal ábrándjai fölött, méla halántékait illeté szellemujjaival és midőn a nő tengerét az érzésnek, tűzagnáit a szenvedélynek két fekete szem könnyével és vágysugaraival e ködalak felé fordította, az suhogva gördíté le a következő évek

pergamentekercsét, melyeken Catharina titkos betűket s rejtélyes hieroglyphokat látott lefestve, melyek olvashatatlanok voltak és minden vonalaikkal szívetől kértek magyarázatot, de a bűnös szív már sejté, hogy azok részegítő kéjkekről fognak szólni, Camoens hő szerelméről, melyet az udvarlók vallomásai és álszenvedélyei ki nem pótolhattak, s mely a kebelűrt, mit hosszas évek unalma nyitott, egészen betölteni fogja és egy koros nő hű ragaszkodását rózsautakon vezérlendi a sír sivár párkányáig.

Oh ez álmok ragyogtak, de lélekszennyezők voltak.

Catharina miattok feledé a bűnbánatot, feledé a kéjmámort, melyet az egyház gótivei, a szentek kőképe, a művész áhítatos vászna, az oltár feszülete és szentségei s a szertartások komoly ünnepélye benne csak imént fölébresztettek; feledé, vagy egy új érzés jelenkezésének hitte, mely az idegek elzsibbadása, a kebel felhői és a könnyek tört fénye közül bontakozék ki, hogy villanyerejével kitisztítsa a lomha és rekkenő eget s élesztő nedvével az avar szívre friss zöldéletet vonjon.

A tanár rövid tétovázás után szükségesnek látta a mély csendet megszakítani.

— Senhora! — szólott suttogó hangon. — A beteg már szabályosan lélezkik. Nincs kétségem felüdüléséhez. Ezen én örvendek; először, mert ő veszélyes kórbán sinylett, melynek legyőzése tanunk diadala; aztán másodsor — engedelmet őszinte nyilatkozatomért — ő egész Lisboában a legjobb ember.

Az orvos végszavait oly hangnyomattal ejté, mely talán igen éles volt a forroláz könnyen szétoszló szenderét tekintve, de szívének durva foglaltványba rejtett kincseit teljesen föltárta. A tanár saját nyers hangjától megrémülve, aggódva pillantott Camoensre, ki e nesz daczára is csendesen alvék.

Catharina, kit az idegen végszavai egy könnyre csábítának, tudakolá:

— Kegyed rég ösmeri őt?

— Épen azóta, midőn nála egy nagy katastropha állott be s tanértő ápolást tett szükségessé. Én a kórházban

segédorvos vagyok. Őseim mind Hygiat szolgálták. Apám, egy tudós rabbinak, ki a növények gyógyhatalmát ösmerte, egyetlen gyermeke, agyára keresztvizet hagyott önteni, mert Emánuel rögtön harmincezer zsidót üzött ki országából. Ez a királytól — mint mondják — politika volt, oly tudomány, melyhez én nem értek, azonban eszközeit metsző késeinknél élesebbnek tartom.

Catharina türelmetlenül közbeszólt.

— De mégis mióta ösmeri ön Camoenst?

— Senhora, szavaim önt legott felvilágosítandják. Tehát atyám keresztyén és portugál polgárrá válván, Emánuel házi orvosa lőn és kigyógyítá oly nyavalyából, melyet a tanárgyűlés halálosnak tartott, s mely a trónörökös közbejött kimulása által még fenyegetőbbé alakult. Ő felsége iránta, mint egyén, háladatos volt; de mint király, szívére vevén azon körülményt, hogy az egyház buzgó tagjai botránynak nézték a vallás leghőbb védőjének egy új hívő általi megszabadítását, erkölcsileg kénytelen volt apámat udvarából elutasítani. Apám büszke vala, mint Camoens; ez nálunk családhiba. Kivándorlánk tehát Portugáliából, hol a gyógyszer méregnek tekintetik, ha páriakézből jön. Ő dicsértetni hallá Cadix szirtjait, Galera olajerdejet és Granada mór romjait. Oda költözénk, mert serrái közt és völgyeiben berber utódok laktak, kik csupán külsőleg keresztyének. Apám t. i. undorral tölt el ezen türelmetlen hit iránt. Itt jól folyt dolgunk és már gazdagok lettünk volna, ha Aben Humeya föl nem lázadna. A forradalom, mely marokkoi segédsereggel mozdították elő, vallásos háború színezetét hordozta és alkalmat nyújtott Don Juan d'Austrianak teljes hatalmú biztossá kinevezetésére. Mi visszavándoroltunk Lissabonba, mert miért tévedznénk azon rónákon és hegygerinczek közt, hol a hadimének patkója széttiprá Hygia szelid növényeit? Sebastian szívesen fogadott s megengedte, hogy atyám tetemeit, ki portugál földön halt meg, oly díj lefizetése után, mely szerzeményünket fölemésztette, tisztességesen temessük el; sőt engem kórházi segéddé tőn s öcsémet, ki most Afrikában van, táborigorvossá nevezé ki. — A kórházban láttam először Camoenst és...

— És ön kiszabadítá őt — szólott közbe Catharina élénken — a zsarnokkény bérszolgáinak körmei közül?

— Senhora, én ily bérszolgákról semmit sem hallottam. A főorvos — folytatá tanárunk még lassubb hangon, felvén a beteg fölébredésétől — Camoenst örülnek nyilatkoztatá, mert Sebastiannak nyugpénzről szóló leiratát szétszakította. «Ez a tébolyra nem elég jel — vitattam — mert a tan agyrendszerünknek szenvedély által perczekig zavarba hozott működését nem tartja örülségnek.» — «Ő eléggé nem tiszteli a trónt. Ez az ember tébolyodott.» — válaszoló. — «Tagadom.» — szólék. — «Az észvesztettek honába kell vinni őt!» — parancsolá a főorvos. — «Ellenmondok, — kiáltottam — mert ha ezen tárgy tébolyodott, akkor atyám is örült volt, midőn Emánuel ajándékát nem fogadta el, a királyi udvarbóli kiutasításért bosszankodva, holott — áldassék emléke! — ő mindig értelmesen készített labdacsokat és vegyet. Sőt kábult volt Ben Ali, ki dühösen széttépte Don Juan kegyelmi levelét, de aztán a Sierra Nevadanál megverte Sessa herczeg egész táborát. Örülség volt e ez? Tagadom.» — «Az ön atyja és Ben Ali nem vala orvosi felügyeletem alatt. Velök semmi közöm. Ezen dühöngőt örültek házába kell vinni.» — Én elnémultam, de titkon föltevém, hogy rajta mégis győzedelmeskedni fogok. Odahagyva a kórházat, tudakolódtam, miként lehet egy minister színe elébe jutni, mert a grandok előszobáit nem ismerem. Orvosszerekkel léptem be hozzájuk, kérelemmel soha. Tudatik, hogy e tények közt nagy különbség van. — «Alcaçova grófhoz, ki mindenható országférfiú, lehetetlen férközni.» — kaptam válaszul. — «Ábrahám szakállára, vagy lissaboni stíl szerint Szent Antalra, ez terhes körülmény.» — sóhajtám. De miután az embert többnyire legjobb ötlet szidalmi közt lepi meg — e jelenség az idegrendszer izgékonyaságából következik — nekem is rögtön eszembe jutott, hogy testvéremnek, ki Afrikába ment a sereggel, egyik pártfogója Alcaçova meghitt barátja. Hozzá siettem. Hideg udvariassággal fogadott. Elbeszélém a történetet. Ő mosolyga és a «Camoens» névre csóválta a fejét. — «Ez a kalandor nyomor közt akar meghalni — válaszolta nyá-

jasan — ez jelleméből foly. Semmi kifogásom hozzá. De a kormányzóságnak illik megóvni népszerűségét. Minket egy királyi rendelet ruházott időközi hatalommal föl, nem hoszszas megszokás és ősi intézmények. Nekünk figyelni kell a közhangulatra. A nép kedveli a szemfényvesztőt, a kötéltánczost és költőt. Tömegünknek szórakozására van szüksége. Még holnap átveheti Alcaçova grófnak kiszabadító levelét». Ezzel meghajtván magát, beltermeibe távozott. «Öcsém Pedro Gironja arany rámába méltó ember — isméltém ezerszer magamban — mert megvédte a tant köntáraink lelketlenségétől». — Senhora! — végzé az orvos — így jutánk: Camoens e halászlakba és én ösmeretségébe.

Catharina még küzdött azon megvetéssel, melyet férjének szívtelen modora benne fölébresztett, midőn a néger egy iszony kinyomatával belépett.

— Sebastian — s itt eltikkadott, míg hólyagos szemei még inkább kiemelkedének s éles arcizmai eltorzultak — Sebastian megöleték. A főváros, a nép, a banditák és grandok megtébolyodtak. Utczákon szalad a halásznő, matrózmatka és senhora; mert az egész sereg levágták: tábornok és közvitéz. Alcaçova ő nagyméltósága gyalog jár; találkoztam vele. Tavora grófné zilált fürtökkel rohant azon fregatta felé, mely a tábor maradványait haza hozta; férje elesett. Nincs többé úr; minden grand Afrikában maradt. Itt önhöz egy levél — s átnyujtá az iratot. — Tanárunknak testvére él, mint egy matróz mondá, s Tangerben fekszik sebekkel.

Az orvos gépileg ragadta meg és szakította föl a tudósítást, homlokán nehéz cseppek törtek ki és jegedtek el. Talán már az imént rekkenő lég is egy iszony hideg áramjaival volt terhes.

— Senhora! — szólott néhány percz után Catharinához, kit e rémületes hír, mint északi szél a nyárlevelet, reszketete és hervaszta. — Senhora! Jeroboám Istene, őseim Jehovája megszégyenité a kaczer babyloniai hölgyet, Lisboát. Azon nagyok, kik palotákban laknak és perzsa szőnyegeken a nép veritékeit tapodják, nincsenek többé. Ők Lukkos mocsaraiba merültek, mint a lesujtott gögös

Eblis kénkötavakba. A trón üres, de él a nép. A tömeg gyűlölsége tudatlanságnak előitélete és nem önös üldöző politika. Azt a közintézetek megváltoztatják; ez századokig következetes maradott volna. — Öcsém írja -- szólott a tanár, kinek jelleméről a véletlen leszakította a közöny rétegeit, hogy kitarhassa egy üldözött izraelitának és demagognak kedélyét — Nathael, a tábori orvos írja, mikép a cratoi prior, Luis infansnak törvénytelen ágybóli sarjadéka, kimenekült a mézárítások közül és trónt követel. Ő — erősíti öcsém — nép embere; éljen tehát a prior, mert a tömeg közel áll hozzánk Juda gyermekeihez fájdalomban és üldöztetésben, míg a nagyok kegyelme por és hamu, melylyel fejét szokta behinteni Izrael szerencsétlenségei közt!

Catharina köszoborként állott, melyet a művész vésője hallgatás és fájdalom jeléül sarkophag fölé emelt.

— Csalatkozik ám ön, — rezgő egy ünnepélyes hang — Castilia széttiprandja Portugáliát s II. Fülöp a cratoi priort. Lisboanak e században nem fog lenni több trónja és Batalhanak több sírköve; a szellem Madridba költözik és a halott Escuriálba.

Catharina éles sikoltást tön.

A tanár, kiben az orvosi szerep rögtön legyőzte a demagog hajlamát, kétségbeesőn tekintett betegére, kit a zaj fölébresztett és az események híre végveszély örvényéhez sodort.

— Csalatkozik ön, — ismétlé Camoens, félig felemelkedve kórágéból, túlvilági fény sugaraival szemeiben és látnoki arczezal — mert én hallom a szél zúgását, mely idegen vitorlákat feszít, látom a felhőket, mint a régi skaldok az ellenséges hajóhad árnyait. Oh Lisboa, oh hon! — Ekkor könnyek akaszták el szavait, hogy föltartóztatott rohamának több erőt adjon. — Belem kolostor, tépd le homlokodról a kúpokat, mint egy fertőztetett lány pártáját; udvarköveiden bogáncs tenyészszzen, repedt falaidat fedezze zöld iszalag halottleple, még mielőtt az idegenek révedben kiköthetnek, hozván magukkal gyilkot a grandok, bilincset a nép számára! Te, ki Kelet-India meghódításáért születted, miért élnéd túl Portugalia becsületét és hivatásodat? —

Donna Catharina! mert ha nem álmodtam, e kékült ajak a tiéd, tiéd a vértelen fehér arcz és e szilárd fürt. Donna, tépd szét *Lusiadomat*, melyet e nemzedék nem értett, a jövőkor méltatlan bámulni! Én hűn szolgáltam hideg hazámat s téged, hűtlent, hön szerettelek. Sem a honfibú, sem a csalt szenvedély ábrándja e rab nemzedéknek nem való, mely a romba dőlt haza sírján fog élni s gyermekeket nemzeni remény, álom s érzés nélkül. Catharina, nemde szét fogod tépni a *Lusiadot*, mert én téged mindig szerettelek?

A költő végpillanatot vetett azon zárdára, honnan Gáma Kelet-India fölfedezésére indult, hogy azt később a brittek elfoglalhassák, és végpillanatot Catharina d'Ataydera, kit ő szeretett, hogy Pedro Giron nőül vehesse. — A következő perczben egy halott feküdt a nyomor durva vánkosain.

II.

A néger által hozott hír — fájdalom — nem volt túlzás.

Mulei Moluk julius végén táborával Lukkosnál megtámadta a portugál serget. A csata négy órát tartott elszántság és kétségbeesés közt.

Tizennyolcezer mór halt meg mocsárok közt és forró homokban, de a keresztyén ezrek tönkre jutottak és az ország aristokrátiája vagy kimult vagy rabságba esett.

Ha a marokkoiak nem kedvelték volna inkább a váltáságbért, mint a fogoly grand gyakorlatlan kézmunkáját és kinoztatását, akkor Lisboanak nem maradna annyi főnökje, mely a lovagrend hajdani fényét, történelmi múltját és jelenkori romjait a tömeg által tiszteletben tartathassa; akkor Portugáliában a nép uralkodnék, mert nem volna oly egyén és testület, mely a kormánygyeplőt állandóan és szilárdul vezethesse. A Braganza-ház és a többi hercegek s grófok sarjadékai aranyhalmazzal vásárolták meg szabadságukat, hogy a hon narancserdejét, fényes arkáidait és vonaglását megláthassák.

S minő csodálatos! Mind a mór, mind a keresztyén uralkodó Lukkosnál lehellette ki életét.

Az agg Mulei Moluk palankinon vonatta magát a tábor helyére, elrendezte a csatát s reszketeg kézzel összehuzta hordszékének függőnyeit és ősei közé költözék. A vezérek egy holttetemhez jártak haditanácsért, mint Sziget ostromakor történt; egy váz hideg kővonalai tartóztaták fenn a rendet és lelkesedést; mert keleten az egyéniség oly hatalmas, mint Európában az eszme, hol a legörjögőbb küzdest, a forradalom vérsznapjait gondolatok szülik, melyek rendszerint a fegyvercsattogások közt és a szenvedély gőzkörében kihalnak, de mint múmiák hadi jelszóul és győzelmi eszközül használtatnak.

Mulei Moluk sorsa egy epos volt, Sebastiané dráma; az a világeseményeket bilincselte egyéniségéhez, ez a kebel részvétét.

Midőn Portugália ifjú királya látá, hogy dicsőségének csillaga elhunyt, négy kísérővel a mór tábor közepébe vágatott. Lová megöleték, társai elhullottak, ő rabbá lőn. Az ismeretlen fogoly drága öltözte a mórok közt versenyzésre adott alkalmat. Már a berber török és görbe szablyák egymás ellen villongtak, midőn egy kapitány dühösen kiáltá: «Ti gyáván vitatkoztok martalék fölött, holott gyaurokat kellene üldözni. Én osztozásbírótok fogok lenni.» Ekkor bárdjával ketté hasítá a fogoly koponyáját.

III.

A trón kérdése kitörölte Portugáliát a nagy nemzetek sorából.

Henrik bibornok királylyá neveztetett, hogy néhány hónapig kórágynban feküdjék, a szerénység föloldását várja, menyegzőről és utódokról ábrándozzék, a következési jog fölött országgyűlést és tanárokat hallgasson ki s temetkezését gondosan elrendezze.

Halála után kitört a vihar, megoldatának a rossz szenvedélyek s véglobbot vetett a honfiszív hamvadó tüze.

A Braganza-ház az aristokrátiára támaszkodék, a cratói

prior Santaremben a pór nép által királylyá kiáltatott; II. Fülöp az ország határszélein sergeket vont össze.

Az arisztokratia rövid időn spanyol pénzzel vásároltatott meg; a nép hű maradott, de a fegyver használatát nem ösmerte; ő gyűlölte és rettegte Castiliát, míg megtámadni gyáva volt.

Fülöp fölszólította Alba herczeget, kit börtönbe zárt vala, seregvezérlésre.

Az agg tábornok hitte, hogy könnyebb és díszesebb egy független ország oszlopsorait megdönteni, mint hosszas kínok közt szétválasztani a tömlőcz vasrostélyát. A történetészet már bíralt szenvedései és nagyravágyása fölött. Elég említenem, miként végperceiben inkább vágyék hódító lenni, mint vértanu, s akarta Lisboát oly sivárrá tenni, minő ő és II. Fülöpnek irántai gyűlölsége volt.

Míg vezérlete alatt a szárazföldi erő Portugália várait fölprédálta és lerontá, addig a hajóhaddal Santa Cruz Belem kolostorhoz evezett. A zárda falai közül néhány ágyugolyó röpült az idegenek árboczáihoz, s midőn Lisboát páni félelem zsibbadásai nyomták, a spanyol grand naszádokon szállítá ki ezredeit, kik egy magas hegyfokon erős sánczokat vontak.

A főváros végvonaglásai közt ütközetet kísérlett szerencse nélkül; ez alig tartott két óráig és teméntelen vérbe került. Midőn a spanyolok kipihenték magokat, a cratoi prior jelent meg, hogy széttiportassék.

Lisboa elővárosait az idegen grand, Belem kolostorból adván három napi engedélyt, kizsákmányoltatta és fölégeté. Ekkor Figueira- és Rocio-terek néptelen palotái királylyá választák II. Fülöpöt és hűségi esküt tettek le, míg a priorpárt híveit a bakók vérpadra hurczolták.

Szóval: betelt Pedro Gironnak, az országlat emberének számítása, ki a legközelebbi események irányát éles elméjével felfogta és a magányban elő Henriknél rokonszenvei daczára hizelgett.

De betelt a költő jóslata is, ki a távol jövőendő végkárpitját haldoklásakor fölemelte; mert az ország szívében spanyol dúlt, Belem szűzpártája széttépeték, Batalha sokáig

nem gazdagodott sírkövekkel és Portugália örökre elveszté gyarmatait s befolyását.

Hol a politika elnémul, megszólalnak a költő, mint Dodona érczének nyelve.

IV.

Kevés, mit még közlenem kell.

Catharina és Fernando kanonok egy szerény szobrot emeltek Camoens sírjára. A sápadt márvány, a nemtők szunnyadó fáklyája, a mákfüzérre és a hamvvederre borult fájdalom jelképe csak a rokonszenv búkőnyzeit tanusíták s hallgattak a dicsőség felől, mert a kanonok megvetette a tömeget, mely jeleseit nyomor közé dobja, hogy utóbb fél-istenként imádhassa. És Catharina miért hitt volna a hír örökzöldjében, miután a szerelem rózsabokra elhullatta koronáját?

Fernando, kinek kezébe kerültek Camoens kéziratjai, midőn hivatala untatá, az élet kedvetleníté és a zaj ingerelte, csüggeteg fővel várta a nap leáldozását. Ha az éj fátyolt vont a világ gözkörére s zivatart indított útba, hogy a szenvedő sóhaját elnyomja; ha a szélvesz gyáva volt az idegenek hajóit szétszórni és azon apaként, ki mérgében háznépét szidja, a mafrai kolostor kúpját és szirt alapját csapdosta: ekkor Fernando keskeny szobájában meggyújtá mécsét, íróasztaláról leszedte a feszületet, a halálfőt, az olvasót, a breviariumot, mindazon jeleket, melyek a föld hívságaira és a hit ígéreteire emlékeztettek, s midőn szeme elől visszavonult a világ, kinyitotta *Lusiad* lapjait és — olvasott. A rímek tajték szövege, a dal ezüst hullámai megragadták kedélyét, hogy egy szebb lét partjaira kiemeljék. Ő a költészet smaragdzöld terén tévedett, midőn Alba herczeg fölégette Collares és Cintra ért vetéseit. Ő látta Inez halotti ágyait, látta az áruló udvaroncok halvány színét és hódolati csókját, midőn a lelketlen grandok megtagadták a hont és koporsója fölött II. Fülöpöt királylyá kiálták. Ő hallá Gáma hajóján a felfedezési jelt, látta a hős tengerészt ágyudörgések közt Kelet-Indiába érkezni, midőn Santa Cruz Belemet

ostromolta és Portugália fényes multját e zárda romfalai közé temette. Szóval: a kanonok *Lusiad* ábrándvilágában lélekzett s megvetette a nappalt, mint Bulwer *Rajna vándorá-*ban a német ifjú, és sovárogt a sötétséget, hogy háboríthatatlanul tovább szöhesse áloméletét. — Halála után nyerheték ki Camoens munkáját a művészet néhány barátai, azt sajtó alá bocsátandók.

És Catharina d'Atayde? Miért keresnétek a csalogányt, miután a tavasz zöld ernyője elhervadt?

Catharina élményei bevégeződtek.

A divathölgy levonta homlokáról és ujjairól az ékszerket; öltözete sötét volt s boudoirjában Magdaléna képe függött.

Mig Pedro Giron gyorsan nyargalt a hatalom lépcsőzetein fel s II. Fülöp ügyéért küzdve a lisboai és santaremi országgyűlésen, feledte a háztűzhely melegét és szelid igényeit, addig nője reggeli harangozáskor és Avera a karmeliták oltársámolyain térdelt. A könyörülő Madonna elfoglalá keblét, a márványszentek kiolták földi szenvedélyét és az áhitatban többé nem új izgalmakat talált, mint régen, sem vigasztalást az életért, hanem — életet.

Később II. Fülöp meghódította egész Portugáliát; s miután az elnyomott nép gyűlölte Castiliát s a legszelidebb spanyol grand igazgatása is forradalomra ingerelte volna a tömeget, egy honfira volt szükség a honfiszvedélyek elnyomása végett.

Ily szerepre Pedro Giront nézte ki az élesszemű zsarnok és őt ministerei tanácsának ellenére kormányzóvá nevezé.

Már a pergamen aláíratott és a hajó kedvező szelekkel ragadta Lisboa felé, midőn Pedro Giron véletlen meghalálozott.

Senki se mondja nekem, hogy egy szellemkéz jóslatokat ír a menny ivére, ha a népeket politikai veszély fenyegeti! Midőn Giron kormányzói rangra emelteték, Lisboa égsátra vidor és derült volt, nappal nem bontá ki viharszárnyait az orkán és éjjel egy meteor, egy tűzbolygó, egy villanyárboz sem repkedett.

A fölöttünk szétterült légkör érdektelen szemtanu.

Catharina — férjének halála után — kolostorba költözött s még hosszasan élt, sok alamizsnát osztva, gyakran imádkozók és szentnek tartatott.

A Szent Anna-zárdának, — mely egyszersmind apácza-kolostor is volt — fejedelemasszonya diszes halotti ágyat készíttetett hült tetemének, fejére mirtusfüzért aggatott és kebléről le nem vette az arany foglalványt, mely Camoens fürteit őrzé.

— Ki az, ki a sírnál kesereg? — kérdezte gyakran a halászgyermek apjától.

— Fiam, — szolt az agg — ez a költő hű négere.

A gyermek egy pillantatot vetett a fekete alakra és játszótársai közé vegyült.

Sokan ismerték a hű négert, de a költőt kevesen.

A tömeg hasonlít az argonautákhoz, kik a tengeröblöket, a part széleit mérőónaikkal megvizsgálták és bátran végighajózáztak.

Ők az erkölcsi világ delejtűjét, mely tájékoz, hol a puszta és fegyverezett szem egyaránt eltévedne, még most sem fedezték föl.

Hogyan nyomozták volna tehát a XVI. században egy költő szenvedélyének mély s végetlen óceánját, korall- és gyöngykinceseit?

Ők érték egy rab érzését és áldozatait.

Tőlük ez elég volt.

Catharina vagyona és széles urodalmi Rodrigora szállottak.

B. KEMÉNY ZSIGMOND *kéziratából közli*

PAPP FERENCZ.

GOETHÉBŐL.

Tavon.

S új kedvet, új vért önt belém
Ez a szabad világ;
Itt, a természet kebelén,
Boldog gyönyör hat át!
Hullám himbálja evező-
Csapásra csolnakunk,
S magas felhők közé vesző
Bérczek felé futunk.

Szem, szemem, le mért csukódom?
Arany álmok, jöttök újból?
Arany álom, el, el véled,
Szerelem van itt is s élet.

Lenn játszva lebeg
Ezer úszó csillag;
A messzi hegyek
Lágy ködöt isznak;
Hajnali szél szállja
Be az árnyas öbölt,
S mását veti rá a
Gyümölcsteli föld.

Czigánydal.

Ködpermetezéskor, mély hó közepett,
 Vad erdön, téli éjszakán,
 Hallottam üvölni éh-farkasokat,
 Hallám, hogy sí a bagoly.

Ville vau vau vau!

Ville vo vo vo!

Vito hú!

Fekete macskát löttem sövényen,
 A Panna boszorkány kedves cziczusát;
 Felém ime éjjel hét ordas üget,
 Hét asszony az — a faluból.

Ville vau vau vau!

stb.

Mind ösmerem én, jól ismerem én,
 A Pannát, az Orsát, a Katát,
 A Lizit, a Borsát, Évit meg a Bettit;
 Rám körben üvöltöze mind.

Ville vau vau vau!

stb.

De én valamennyit nevén nevezém:
 Hát Panna, mi kell? Mi Betti, neked?
 S egyet serdültek, egyet perdültek,
 S futottak üvöltve tova.

Ville vau vau vau!

Ville vo vo vo!

Vito hú!

Szélcsend.

Mozdulatlan áll a tenger,
Rá mélységes csönd terül,
S a hajós oly aggó szemmel
Néz a sik vízen körül.
Még csak egy szellő se lebben!
Szörnyű e halotti csend!
Szerteszét a végtelenben
Egyetlen hullám se reng.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Pompeji-melléki római villa.

Pompeji közvetlen szomszédságában, a Porta Ercolanese előtti sírok útjától alig 100 méternyire, egy római villa került napfényre, melynek sajátos dispositiója és díszítményeinek stylusa sok tekintetben elüt nemcsak a pompeji-i rendes szokástól, hanem általában a campaniai városok szokott építési és díszítési stylusától is.

A napfényre hozatal érdeme egy magánemberé. Az ásátásokat vezető és intéző igazgatóság ugyanis az ásatási jogot ezen a területen — az olasz intézményeket jellemző következetlenséghez és rendszertelenséghez híven — Aurelio Item nevű magánembernek adta meg az 1902. évtől kezdve az 1910. év januárjáig tartó időszakra, fenntartva azonban magának a főfelügyeleti jogot. Item az ásatási munkálatokat csak az 1909. év április havában kezdte meg és legott rábukkant ezen érdekes épületcomplexumra. Az igazgatóság májusban azonban azon a czímen felfüggesztette a további ásatásokat, hogy előbb az eddigi eredményeket akarja megállapítani, a föld kihordásával elmúlt az ősz is, a tél beálltával pedig lejárt Item engedélye és az ásatási jog visszaszállt az államra. Az épület most sincs még teljesen kiásva, csakis a déli oldala; az éjszaki rész még teljesen föld alatt van. Ennélfogva sem a főbejárata nem állapítható meg, sem az egész épület besosztása át nem tekinthető és csakis részletenként érthető meg. Az állam, pénz híján, egyelőre nem is folytathatja az ásatásokat és a conserválással kell megelégednie.

A hivatalos ásatási jegyzőkönyv, a *Notizie degli Scavi*, pontosan beszámol az eddigi eredményekről. A mennyire az épületcomplexum áttekinthető, láthatólag két főrészre oszlik: az úri lakásra és a gazdasági részre. Az úri lakás falai, egyetlen helyiség kivételével, a II. pompejii stylusban vannak díszítve. A tulajdonos a nagy katasztrófát közvetlenül megelőző időben nyilván nagyobb átalakításba fogott, melyek még folyamatban voltak, mikor a nagy elemi csapás minden emberi törekvést

megakasztott. A munka félbenmaradásának itt is nyilvánvaló nyomai láthatók (mint a Venus Pompejana templomában és a pompejii nagy centralis fürdőknél): a peristylum egyik sarkában ott van az oltott mész; egyik fal pedig vakolatlan maradt a pompásan díszített szomszédság mellett. A csekély házi bútor és felszerelés arra vall, hogy a ház az átalakítás idején lakatlan volt. Ez az átalakítás nem mondható minden tekintetben szerencsésnek; az újabb beosztás és díszítés gyakran az eredeti rendeltetés és stíluszerűség rovására megy.

Az egyes lakosztályok közül felismerhető egy atrium tetra-stylum az impluviummal; az itt felhalmozott föld bizonynyal virágtenyésztésre szolgált. A falak itt is vakolatlanok, egyik sarokban azonban a korábbi stucco nyomai láthatók. Az atrium körüli cellák szintén vakolatlanok; az egyikben van az emeletre vezető, három tagban forduló lépcső. A laconicumban egy épen olyan melegítő serpenyőt találtak, mint a pompejii forumi fürdőben; ezen helyiség betetőzése, a többitől elütőleg, kupolás, felül terracotta dolium fenekével elzárva. Egy másik, fehér mozaik padozatú szoba teteje pedig boltíves. Az utolsó helyiség az atrium mögött egy kétalcove-os hálószoba; a fülkék betetőzése szintén íves, egyébként a szoba teteje lapos. A két fülke közt a falban szekrény volt, melyben a deszkapozzoknak még némi maradványai vannak.

Az atrium a körülötte csoportosuló mellékhelyiségekkel az eddig kiásott épület déli részének közepét foglalja el. Ettől északra a peristylum következik, melynek azonban csak déli oldala van teljesen kiásva. Az atriumtól keletre a gazdasági rész van, egy falusi udvar, mely azonban — az eddig kiásott részekből következtetve — nem olyan nagyszabású, mint a boscorealei villa gazdasági udvara. Ez nem külső gazdasági munkákra, hanem csak háztartási célokra van berendezve. Az udvar északi oldalán egy ara pulvinata van felállítva, fölötte a falban larariummal, azaz házi kápolnaszerű fülkével, melyben egy kis terracotta istennő fejét és egy Hercules-szobor szakállas fejét találták. Az udvar nyugati oldalán van a konyhai emelvény, a falában egy kis házi kápolnával és egy kisebb kemencével; mellette még egy nagyobb kemence is van a kenyérsütéshez. A konyha-kápolna stuccóval van bevonva, helyenként azonban a vakolat lehullása következtében néhány régibb, kissé rusticus ízü, de fölötte érdekes dipinti került napvilágra, melyek a házi istenségekre vonatkoznak. A házi isteneknek szoros kapcsolata a konyhával ezen

feliratok által határozott megerősítést nyer. Házi kápolnák a pompeji-i házak konyháiban is előfordulnak helylyel-közzel. Koboldfejekkel szokták ékesíteni a kemence tetejét és a lepénysütő készülékeket, melyeknek apotropaikus jelentőségük van, hogy tudniillik a sütemény el ne égjen. A kemencevédő koboldokról egyébként már a homerosi Kamminos-dalban is van szó, hol neveik is fel vannak sorolva. A lavarium alatt a falon díszes felvonulás van ábrázolva: elől két lovas, mögötte a polgárok tömege; az oltárhoz balról egy fuvalás, tibicin, közeledik, jobbról egy áldozó fiú, camillus és még egy alak áll. Kisebb dipinti: egy Lar, egy sisakos Minerva és egy Vulcanus. Vulcanus szintén kemencevédő istenség, a konyhában ennélfogva helyén van; Minerva ellenben, legalább harcziás mivoltában, kevésbbé illik ebbe a környezetbe.

Az atriumtól nyugatra egy nagy porticus van, melyet Samo-melléki kőből készült oszlopsor vesz körül és melynek közepén alacsony kút van. Az oszlopcsarnokot körülvevő helyiségek körül különösen egy tágas terem vonja magára a figyelmet, melyet az utóbbi időben két egyenlő részre osztottak; a választófal a maga vakolatlan mivoltában élesen elüt a főfalak pompás építészeti díszítményeitől. A többi szobák faldecoratiói is a II. stylus építészeti motívumaiból vannak összeállítva; az egyik helyiségben azonban ezen alapmotívumokhoz egy új decoratív elem járul. Ez egy kettős alcoveos szoba, melyben a fülkék falain a festés talapzaton álló szobrokat és szoboresoportokat utánoz. Az egyik fülke díszítményei: egy álló ifjú, ki balkezét ernyőszerűleg szeműhez emeli, védelműl a napsugarak ellen; egy félig lefátyolozott mænas; egy másik mænas, átlátszó lepelbe burkolózva; egy satyrra támaszkodó, álló Dionysos-szobor. A másik fülke faldíszei: egy mezitelen, részeg Silenus, ki botra támaszkodva is alig bír állni a lábán és kit a mellette álló satyr köpenyegébe akar betakarni; egy komoly, méltóságosan lépkedő nő, fején koszorúval, nyilván papnő; egy mezitelen tánczó satyr. Magasan a falon, mindegyik fülke fölött még egy kép van: az egyikén két ifjú kerek edényt visz egy öreg ember felé, ki fején nagy kosarat tart; a másikon Priaposnak mutatnak be malaczáldozatot. Ezen képek keretét a festés úgy tünteti fel, mintha fából készült fali szekrénykében állnának, melynek mindkét szárnya nyitva áll.

Az összes helyiségek közül azonban legérdekesebb a porticus mögötti triclinium, melynek falfestményei különösen figyelmet

érdemelnek. A sötét talapzat fölött a cinóberszínű mező nagy négyyszögekre van osztva, melyeket egyenlő közökben gesztenyeszínű, karcsú oszlopok választanak szét. Ezek a táblák — az ablak- és ajtónyílást és egy kis oszlopos bejáratot leszámítva — körülbelül 17 méter hosszú övet tesznek és festményeik egymással szoros tárgyi kapcsolatban vannak. A képsorozat a Dionysos-cultus terjedését ábrázolja az asszonyok körében. Silenus hirdeti az asszonyoknak azt a boldogságot, melyben a dionysosi mysteriumba beavatottak részesülnek. Egy részük közönyös marad, egy másik rész azonban hívő lélekkel megy a templomba, hogy a felavatást megelőző próbatételnek magát alávesse. E két csoport közt a válaszfal egy bacchikus csoport: maga Silenus, kezében lyrával, pillérhez támaszkodva, egy ifjú satyr két fiatal szarvas kíséretében és egy syrinxes Pan. Ezen csoporttól balra azon nők vannak, kik nem hajolva Silenus rábeszélésére, megmaradnak nyugodtan mindennapi foglalatosságaik körében. Egy ülő nő, kezében összegöngyölt tekercset tartva, gyermekét tanítja olvasni; a gyermek két kezébe fogva a középen nyitott tekercset (tudniillik két vége van felgöngyölve), magasra, csaknem szájáig emeli a tekercset, tán hogy a közelséggel könnyítse az olvasás nehézségeit; az anya jobb kezét biztatólag gyermeke vállára teszi és egy barátnőjének látogatását fogadja, ki előttük állva beszélget. Egy másik nő, fején olajággal, kezében nagy tálczával egy nagyobb női csoporthoz közeledik, kik egy papnő vezetése alatt italáldozatot mutatnak be valamely istenségnek. Ezeket a nőalakokat egyszerű báj, finom nyugodtság jellemzi.

Annál mozgalmasabbak azon jelenetek, melyek a bacchikus csoporttól balra, a próbatét különböző mozzanatait ábrázolják. A próbatét mivolta e képsorozatból világosan kitűnik és megadja Pausanias erre vonatkozó, eddig érthetetlen szövegének magyarázatát. Az ókori Bædecker ugyanis (Pausanias, VIII., 23., 1.) említi, hogy az argotisi Akra városában a nőket Dionysos templomában megostorozták. Ezen falképek jelenetei is bizonyonyal Dionysos templomában játszódnak le, noha a templom nincs semmi módon sem jelezve. Ott van azonban maga Dionysos, a mint Ariadne karjaiban pihenve végignézi a próbatét különböző phasisait; kíséretében három satyr látható: egy öreges satyr, ki egy fiatal, kis satyrnak ad inni; a gyermeksatyr gyermekes mómóhósággal iszik, két kézre fogva a nagy öblös edényt; a háttérben egy harmadik satyr nagy álarczot emel magasra. Ezen csoportból hiányzik Silenus; ő azon bacchikus csoport középpontja,

mely a nők két csoportját, a nyugodt, köznapi életkört és a dionysosi világot egymástól szétválasztja; tekintete azonban Dionysos felé irányul.

Egy mezítelen, karcsú, finom lányalak már szerencsésen kiállotta s próbát; örömeben ujjongva, lábujjhegyeire emelkedve tánczol; magasra emelt két kezében ott csattog már a bacchans-nők jelképe, a krotalos. Egy másik, szintén mezítelen fiatal nő térdre borulva várja az ostorozást; úgy látszik, a válságos perczben elhagyta a bátorsága; karjait kérlelőleg nyújtja az ostorozásra kirendelt nő felé; ez azonban fejének elfordításával jelzi kérlelhetetlen voltát és magasra emeli az ostort. Az ostorozó nő szárnyasan van ábrázolva, mint a győzelem istennője; ez jelzi diadalmas katechumena voltát. Egy karcsú fiatal lányka, az egész képsorozat legbájosabb alakja, feltételezhetően egy beavatott nőhöz menekül és térdre borulva, ölébe hajtja sötét fürtös fejét. Ruhája övéen alulig van lebecsátva, látszik, hogy az utolsó perczben hagyta cserben elhatározottsága. A beavatott nő gyengéden simogatja fejét és biztatja, hogy ne féljen. A rémületnek még fokozottabb mértékét fejezi ki az a fiatal lány, ki átlátszó chitonban, lobogó fátyollal, vad futásban menekül balfelé, a bacchikus csoport felé, hogy azon át visszatérjen a mindennapi élet nyugalomába; tekintete azonban riadtan jobb felé mered; bal kezét, tiltó mozdulattal, ujjait rémülten szétterpesztve, szintén jobb felé nyújtja, míg jobbjaival lobogó fátyolát fogja össze. A többi jelenetek a beavatottak boldogságát ecsetelik. Egyik nő, pompás faragott széken ülve, egy másik nő segítségével haját rendezi; a beavatott nőnek Eros is szolgálatába szegődik, kis nyitott szekrénykét hoz neki, melyben bizonyynyal pompás ékszerek vannak; egy kisebb szárnyas Eros is feléje röpül. Egy másik beavatottat boldog szendergésben látunk az ajtó előtt ülve.

A képsorozat művészi értéke körülbelül egyenlő a pompejii jobb falképekével. Látszik, hogy valamely nagy compositio halvány másolata. A finom, életteljes mozzanatok mellett — mint a beavatott fiatal lány bájos tánca, a megijedt leányka megható félelme, az elszaladó fiatal nő vad rémülete — annál feltűnőbb a kivitel durvasága, nehézkessége. A kezek el vannak rajzolva, a szemek elhelyezése nagyon sajátságos, változó; nagyon is közel- vagy távolesők, túlmélyen vagy túlmagasan felvők; a fül és száj elhelyezése sem mindig szerencsés. Az idomok is gyakran aránytalanok; a szép tánczó lánynak finom természetéhez képest csipői aránytalanul szélesek, magasra emelt keze feje

nagyon is tömzsi. A színhatás sem kielégítő. Czinóberszínű alapon barnasárga, rózsaszín és zöld foltok váltakoznak, melyek azonban sem egészben, sem részletenként nem olvadnak egységes harmoniába.

A művész nyilván azon eljárást követte, mely az ókori művészetben szokásos és jogosult, a mi művészi felfogásunktól azonban merőben idegen, hogy tudniillik valamely eredeti nagy compositio nyomán dolgozott ugyan, de saját felfogása és egyéni izlése szerint önkényes változtatásokat engedett meg magának, úgy hogy eljárása nem is annyira másolásnak, mint átételnek nevezhető.

A görög festészet történetére azonban ezek a falképek még ezen travestált mivoltukban is nagy fontosságúak, mivel fejlődésmenetének megállapításánál jóformán csakis indirect adatokra, a campaniai falképekre és a vázaképekre támaszkodhatunk. A classikus-kori vázaképek azonban, mint a nagy festészeti alkotásoktól technikailag merőben különböző formák, kevésbé megbízható adatokat szolgáltatnak, mint ezek a későkori falképek. Közvetlen adatokat a görög classikus festészetre vonatkozólag csakis az utóbbi években a thessaliali, Pagasai-öböl melléki ásatások szolgáltatottak. Az itt talált festett sírkövek, stelák, az egyedüli classikus-kori festett műemlékek; azonban ezek, tárgyuk egyhangúságánál fogva, nagyon egyoldalú és szűkkörű adatokat szolgáltatnak.

A görög festészetre vonatkozólag máig is még a leggazdagabb, ha nem is legtisztább forrásunk a campaniai falfestészet. Ezen legújabb pompeji melléki leletnek is ezen körülmény adja meg legnagyobb fontosságát és értékét.

Láng Margit.

É R T E S I T Ő.

Két emlékkönyv.

Békefi-emlékkönyv. Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Írták tanítványai. Budapest, Stephaneum-nyomda r.-t., 1912. N. 8-r. 437 l. — *Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről.* Szerkesztette Gragger Róbert. Budapest, Hornyánszky, 1912. N. 8-r. VII+387 l. Öt melléklet.

Ez a két vaskos kötet két nagyérdemű, alkotó és tanítványokat dologra serkentő munkában egyaránt tevékeny tudós pályájának fordulóján tesz bizonyosságot nevelő munkásságuknak, melytől tanítványaik e kedves formában búcsúztatják őket, eredményekben gazdag voltáról. Egyikük Békefi Remig, kit a budapesti egyetem művelődéstörténeti tanszékéről clairvauxi szent Bernát magyarországi fiainak élére szólított az egyetemesen megnyilatkozó bizalom; a másik Heinrich Gusztáv, ki az Akadémia főtitkári székével cserélte föl egyetemi katedráját. Tanári munkájuktól való búcsúzásuk alkalmát használta föl mindkettejük tanítványainak nagy serege arra, hogy a mesterükhöz legméltóbb módon ünnepeljék meg ezt a búcsúvételt s adjanak kifejezést hálájuknak és hűségüknek.

A *Békefi-emlékkönyvet* Pintér Jenő szerkesztette, a másikat, mely csak ajánlásában árulja el ünnepi rendeltetését, Gragger Róbert. Az előbbi csak tanítványok dolgozataiból van összeállítva, míg Gragger a német philológiának egy pár nevesebb külföldi művelőjét is megnyerte munkatársaiul. Nem vitatjuk, melyik a helyesebb elv (a célznak, úgy hisszük, az előbbi a megfelelőbb), nem vállalkozhatunk a dolgozatok részletesebb megbírálására sem, megelégszünk nagyon rövidre fogott tartalmi ismertetésükkel.

A *Békefi-emlékkönyv* 31 dolgozatot foglal magában. A cikkek értéke, a dolog természete szerint, nem egyenletes. Vannak köztük gyengébb, fölfogás tekintetében sekélyesebb, kidolgozás-

ban kevésbé sikerült munkák, de vannak igen alapos készülségről s mélyebbre szántó fölfogásról tanuskodók is. Általánoságban inkább összeállító, az adatokat szorgalmas munkával, lelkiismeretes gonddal összehordó, mintsem új szempontok után induló, az események lelkebe éles kritikával belevillantó munkálatok. Legtöbbjének írója fiatal ember, kinek szeme még nem eléggé éles a történeti élet rejtettebb kapcsolatainak meglátására, a művelődéstörténeti jelenségek sodrába szakadó patakok pontos végignyomozására. De módszertani tekintetben mindnyájan jeles iskolázottságnak s lelkiismeretesség és pontosság tekintetében teljes megbízhatóságnak adják bizonyosságát.

Tartalmi tekintetben a dolgozatok részint művelődéstörténetiek, részben irodalomtörténetiek, bár legtöbbjüknel ez a megkülönböztetés nehéz és önkényes. A tanulmányok sorát Békefi Remig irodalmi működésének egybeállítása előzi meg. Ehhez csatlakozik s ezt egészíti ki Perepatits István dolgozata (*A «Művelődéstörténeti Értekezések»*), mely Békefi Remig tanári működésének, tanítványait biztató, gyámolító lelkes ügyszeretetének egyik értékes, egész kis könyvtárnyi eredményét méltatja, melylyel képzett és buzgó csoportot nevelt a magyar művelődés történetének kutató, búvárkodó és feldolgozó munkájára.

A művelődéstörténet körébe vágó dolgozatok mind magyar tárgyúak Czakó Ambró tanulmányának kivételével, ki *Bresciani Arnold és Abelard* bölcséletének egymáshoz való viszonyáról értekezik. Balogh Margit (*A dunai hajózás történeléhez*) a dunai hajózásnak honfoglalás-előtti korára vonatkozó adatokat állítja össze; Hóman Bálint (*A társadalmi osztályok Szent István államában*) a magyarság ősi egységes társadalmának osztályokra bomlását rajzolja meg, Bruckner Győző (*A soltészység intézménye a Szepességen*) a szepesi erdőirtók érdekes életét és szervezetét ismerteti; Danninger József *A középkori városi élet* vázlatos képét nyújtja. Bártfai Szabó László (*János kalocsai érsek származása*) III. Endre halála után a szabad királyválasztásért küzdő magyar párt vezérének származását nyomozza s egyes történetírókkal szemben nem az Ürményi-, hanem a Forgách-család tagjának bizonyítja. Marczinkó Ferencz (*Középkori francia utazók Magyarországon*) főként Bertrandon de la Brocquière-nek hazánkra vonatkozó adatait állítja egybe, míg Fögel József (*Husišteini Lobkovic Bohuslav a magyarországi humanisták között*) a «csehek Janus Pannoniusá»-nak II. Ulászló budai udvarában időzését világítja meg s eleven képet fest arról a magyar huma-

nista körről, melyben itt élt. A magyar-lengyel érintkezések körébe két dolgozat vág: Divéky Adorjáné (*Magyar hatások a lengyel multban*) s Czobor Alfrédé (*Hazánk és a krakkói egyetem bíráskodási joga*). Érdekes adalékokat nyújt a régi jogszolgáltatásra Iványi Béla (*András brassai deák lefejeztetése Eperjesen 1515-ben*) s Závodszy Levente (*Sztrányay contra Pongrácz*). Nagy Béni (*Eger ostroma 1552-ben*) Eger híres ostromának lefolyását mondja el, gondos tanulmánynyal megrajzolván előbb a vár állapotát, felszerelését s hadi népét. Molnár István *A homonnai várkastély történetét* írja meg s urinak nemzedékrendi tábláját állítja össze. Relkovič Néda a *Városi életet* írja le *Ujbányán az 1664-ik évi török pusztítás után*. Két dolgozat erdélyi viszonyokkal foglalkozik. Kiss István (*II. Rákóczi Ferencz erdélyi hadi élelmezési bizottsága*) egy, Erdélynek a nemzeti küzdelembe szervezett hadakozásra való beiktatását célzó eredménytelen kísérletről szól, Miskolczy István (*Az erdélyi felekezeti viszonyok Bajtay püspöksége alatt*) az erdélyi kath. restaurációnak egyik szakát írja le. Vargha Zoltán (*Péter Ferencz családkönyve*) egy halasi kéziratot családtörténetet méltatja Buday Károly *Fessler Ignác Aurél* helyét és jelentőségét ismerteti a művelődéstörténelemben. Végül Görög Imre (*A nemzeti reformkorszak előzményeiről*) azt vizsgálja, hogy milyen jelentősége van a XVIII. századnak a reformkor gazdasági előkészítésében, majd Teschedik Sámuel szarvasi pap ez irányú működését méltatja.

Az irodalomtörténeti értekezések során Domanovszky Sándor (*Kézai codexéről*) Kézai codexének sorsát ismerteti s előkerülésére Horányi életrajzi adatainak összegyűjtésétől és hagyatékának rendezésétől vár esetleges eredményt. Vargha Damján összeállítja *Az ősi nyolczas versformát codexaink bibliafordításában* s függelékül közli a Te Deumnak és Te Mariamnak codexeinkben megőrzött fordításait. Gondán Felicián (*Kinizsyné Magyar Benigna imádságos könyvei*) a Kinizsyné nevéhez fűzött Festetich- és Czech-codex pálos eredetére vonatkozó bizonyítékait s a Magyar Benigna életére s imádságos könyveire összegyűjtött adatait ismerteti. Holub József *Istvánffy Pálnak*, a Volter és Grizeldisz költőjének életét mondja el. Prónai Antal (*Az iskolai színjáték a XVIII. század társadalmának életében*) nálunk egészen új szempontból vizsgálja iskolai színjátásunk virágkorát, nagy körültekintéssel jelöli meg azokat az elemeket, melyek épenséggel nem pædagogiai vonatkozásúak, hanem a kö-

zönség kedvéért valók s végső eredményül azt állapítja meg, hogy ez az iskolai színjátszás első sorban a közönség mulattatására szolgált s a világi színház hiányát pótolta nálunk. Dézsi Lajos (*A czegei névtelen*) a Kalilah és Dimnaht Zoltán Józseffel együtt fordító Czegei névtelenben Csehi Andrást ismerte föl s a felőle ismeretes adatokat közli. Pintér Jenő *Kármán Józsefről* ír, úgy látszik, készülő nagy irodalomtörténete egyik fejezeteként. A pontosan összeállított, elevenen megírt tanulmány igen szigorú Kármánnal szemben a nélkül azonban, hogy értékesállításának minden kétséget megszüntető alapot adna s lezárná a Kármán pályájának és költészetének megítéléséhez fűződő controversiákat. Madarász Flóris (*Időszaki sajtónk történetéhez*) Horváth János veszprémi kanonok folyóiratáról, az *Egyházi Értekezések és Tudósításokról* szól, melyben ő a nyelvújítás eredményeit a profán tudományokról a kath. theologia terére is át akarta vinni, majd Verseghynek e folyóirathoz való viszonyát tárgyalja. Végül Tordai Ányos *Kalocsay Alánnak*, a magyar cziszterci rend egyetlen költőtagjának ifjan szenvedésekbe hanyatlott pályájáról s vallásos költészetéről ír meglehangú ismertetést.

A *Heinrich-emlékkönyv* 40 tanulmányt közöl. Közöttük kilencz német nyelvű s szerzőik a német irodalomtörténet legjelesebb munkásainak sorából valók. Bármily készséggel ismerjük is el azokat a tiszteletreméltó okokat, melyek e dolgozatoknak német nyelvű közlését javalták, mégis kívánatosabbnak tartottuk volna közlésüket gondos magyar fordításban.

A tanulmányok, időrendbe sorakoztatva, mind azon a téren maradnak, a mely téren legjelentősebb érdemeit aratta az ünnepe, sok kérdésnek tisztázásával hálára kötelezvéen irodalmunk történetét s a mely körbe vágó dolgozatai legteljesebb mértékben mutatják tudós egyéniségében a széleskörű tanulmánynak s a logikus, elmés, ötletes okfejtésnek szerencsés összeolvadását. Mindannyian arra a hatásra világítanak rá, melylyel a német szellem volt a magyarra s melyet viszont, bár hasonlíthatatlanul kisebb mértékben, ez gyakorolt a németre. A dolgozatok tárgykörének ez a megszorítása kétségtelenül szerencsés gondolat volt, de van egy hátránya is: az, hogy philologizáló pepecselésre vitte egy pár munkatársát.

Teljes elismeréssel kell megállapítanunk, hogy a könyv egészében komoly, lelkiismeretes philologus-munka eredménye, s Heinrich Gusztáv tudományos és tanári munkásságának ez

irányra nevelő hatását igen meleg méltánnyalással kell kiemelnünk, mikor azt látjuk, hogy e philologiai iránynak valóságos discreditálói szólalhatnak meg egyik komoly folyóiratunk hasábjain olyan betűrágó dolgozatokkal, melyek caricaturái minden komoly és jóhiszemű philologiai munkának.

Ez elismerés mellett nem von le semmit a könyv ügyes szerkesztőjének érdeméből egy pár jelentéktlenebb kifogás. Mindjárt maga a cím nem látszik eléggé szabatosnak. A tanulmányok elé szükséges lett volna Heinrich Gusztáv munkáinak, ha nem is teljes bibliographiai összeállítása, de legalább az e tárgykörbe vágó dolgozatainak, sőt még czikkeiből is az idevonatkozó helyeknek fölsorolása. A dolgozatok nyelvében sűrű a germanismus, pedig ilyen documentálására a magyar-német érintkezéseknek igazán nem volt szükség.

Az első dolgozatok a magyar mondák kérdéséhez fűződnek. Riedl Frigyes (*Csaba és berni Detre a magyar mondában*) a húnok történetéhez kapcsolt mondaszerű elbeszélésekben régi népköltészeti és mondai maradványokat látó irodalomtörténeti elméletet Niebuhr hatására vezet vissza. A mondai hagyomány mellett legerősebb bizonyítékul szereplő Csaba-történetben sem lát folkloristikus nyomot, hanem az Aba-család összerző törekvésétől sugallt krónikás combinatiót. Ellenben berni Detre alakjában talál bizonyos folkloristikus utalást. A haláltalan hőst a magyar nép az osztráktól átvette mint mese-alakot s ezt belehelyezte a zeiselmauri avar ütközet történetébe. Petz Gedeon *A magyar krónikák német szavainak hangtani és helyesírási sajátosságairól* ír s végső eredményül arra jut, hogy ezek a sajátosságok a felső német nyelvjárásterület hatására vullanak s ezen a szűkebb területen belül a keleti, a bajor befolyás mellett szól a nagyobb valószínűség.

A magyar mondák legelhanyagoltabb csoportjának, a királymondáknak tüzetes, philologiai módszerességgű átvizsgálására hívja fel a figyelmet Négyesy László (*Árpádkori motívumok a Buda halálában*). E mondáknak egyik, egészen epikai jellegű részlet, a magát megadó Nándorfehérvárnak s a görög követségnek Géza herceg előtt történt meghódolása miatt kitörő viszálykodás mintaszerű motivációját emeli ki. Arany compositiójának is főerőssége a motiválásnak ebben az összetett módszerében van. Kétségtelennek látja, hogy ez egymásba kapcsolódó indokolásban erős hatással volt a krónika a *Buda halálát* concipiáló Aranyra. Detre szerepeltetése is Vidre emlékeztet. A magyar kró-

nikák szerzőségének kérdéséhez nyújt adalékot Fóti József Lajos (*A német történelmi kutatás és az Anonymus-probléma*), ki Franz Rühlnek Anonymus bevezetésére vonatkozó föltevését igazolja párhuzamos helyekkel.

Karl Lajos *Szent Erzsébetnek* a British Muzeumban őrzött *Dent-breviáriumban* levő miniature-képét írja le. Horváth Cyrill (*Luther énekei és első prot. énekszerzőink*) Luther énekeinek protestáns zoltárköltészetünkre gyakorolt hatásáról szól; Travnik Jenő (*A győri Hartlieb-codex*) a győri püspöki papnevelő-intézet könyvtárának egy kéziratát ismerteti, mely Hartliebnek Nagy Sándorról szóló regényes műve egyik kéziratául bizonyult. Weber Arthur (*Szenci Molnár Albert Németországban*) Sz. Molnár marburgi életére vonatkozó két levelet közöl; Angyal Dávid (*Gryphius András magyar színpadon*) Gryphius Papiniusának eperjesi előadását ismerteti, melyben Thököly Imre is játszott.

Irodalmunk újabb korára Császár Elemér dolgozata (*Ányos és a német sentimentalismus*) vezet át. Hozzákapcsolja Ányos költészetét a német sentimentalis lyrához, főként a Göttinger Bund tagjainak költészetéhez s polemizál azzal a felfogással, mely Ányos költészetében a világfájdalom hangját hallja. Morvay Győző *Berzsenyi és Sulzer* æsthetikai dolgozatainak kapcsolatát állapítja meg; Czeizel János *Goethe és Kazinczy* viszonyát ismerteti, azonban Goethe kétségtelenül több volt Kazinczyra nézve, mint e dolgozattól látjuk. Bayer József a *«Käthen von Heilbronn»* első előadásait a magyar színen állítja össze; Ge-deon Alajos *Egy német Hunyadi-dráma* címen Kalchberg osztrák drámaírónak Ullrich Graf v. Cillijét ismerteti; Verő Leo *Gaul Györgynek* főként a magyar és német szellem érintkezését illető munkásságával foglalkozik; Miklós Ferencz (*Pyrker költészetének magyar vonatkozásai*) Pyrkernek három teljesen elfeledett, magyar tárgyú drámáját vizsgálván, kimutatja, hogy a későbbi magyar főpap ezek tanúsága szerint is teljesen idegen szellemű volt érzésben és gondolkodásban s így méltán érte magyar kortársainak vádja. Bleyer Jakab (*Kotzebue és a pesti német színház megnyitása 1812-ben*) a pesti német színház megnyitását ismerteti s közli a megnyitó darab írására fölkért Kotzebue két levelét. Galamb Sándor (*Grillparzer és Magyarország*) Grillparzernek irántunk az ő nemzetiségi felfogásából következő ellenséges érzületére állít össze bizonyítékokat költészetéből és följegyzéseiből.

A könyv szerkesztője, Gragger Róbert, Lenaunak haláláig elevenen élő magyar érzését bizonyítja, majd *Mischka an der*

Marosch című költeményének forrásait jelöli meg Vörösmarty *Szép Ilonkájában*, Beck K. *Jankójában* és Paganini alakjában a *dæmoni* hegedűs rajzát illetőleg s végül a költemény szövegkritikájával zárja be dolgozatát. Leffler Béla (*Henszlmann Imre dramaturgiája és a németek*) a német romantikusok hatását fejtegeti Henszlmann dramaturgiájára; Alszeghy Zsolt dolgozata (*Garay Kun László-darabja*) forrástanulmány Garay *Árboczának* egy közbülső átdolgozásához, a *Jösigéhez*. Szidon G. Károly *Hebbel és Magyarország*, Györy Lujza *Hebbel és a magyar politika* kapcsolatáról értekezik.

Irodalmunk virágkorának a német szellemmel való viszonyára vetnek fényt a következő dolgozatok. Zlinszky Aladár (*A bajmóczy fordós mondája*) megjelöli Tompa költeményének forrását Vályi András *Magyarországnak leírása* című munkájában s ismerteti a mondának egyik, Mednyánszkytól németül közölt változatát s ennek verses földolgozását Castelli osztrák költőtől. Voinovich Géza *Arany János kiadatlan Goethe fordítása* címmel az Erlkönig öt versszakának próbaként készült fordítását közli s Goethe két balladájának Arany balladaköltészetére gyakorolt, inkább alaki árnyalatokban sejthető, mint pozitív jelenségekben kimutatható hatását elemzi. Tolnai Vilmos (*Adalék az Ember tragédiájához és a Faust viszonyához*) Ádámiban a tipikus embert, Faustban a magyarazók többségével ellentétben a kiváló egyént, magát a költőt látja, kinek céljai is egyéniék. Tekintetbe véve a nőnek a *Faustban* epizódszerű, az *Ember tragédiájában* tényező szerepét is, végső eredményül arra jut, hogy «Goethe költeményének hőse egy kiváló férfiú, az *Ember tragédiájának* hőse pedig maga az ember». Gálos Rezső (*A bolygó zsidó mondája és Madách*) czáfolja azokat a német irodalomtörténetírókat, kik az *Ember tragédiájában* a bolygó zsidó mondájának földolgozását látják; Reichard Piroska (*Madách német nyelven*) az *Ember tragédiájának* német fordításairól s a német közönség előtt tett pályafutásáról szól. Bittenbinder Miklós *Jókai Trenck-regényeinek* forrásait ismerteti, de legtöbbjüknél még le nem lőtt madarat koppaszt s kétes értékű tapogatózásokat foglal apodiktikus mondásokba.

Az utolsó két magyarnyelvű dolgozat legújabb irodalmunk mozgalmaihoz fűződik. Benedek Marcell *A modern német drámának* Magyarországon tett útját kíséri végig; Kelecsényi János *Az újabb német æsthetika hatásait* tekinti át Magyarországon. Először a német æsthetika új útját törő Fechner tanait tovább fejlesztő Beöthy

Zsolttal és a szintén őt követő Pekár Károlylyal foglalkozik s különösen kiemeli az előbbi æsthetikai tanításainak Fechner művét tovább építő elemeit s benne a német tudós tanításának egy igazi művészlélek finom elemzéseivel, eleven synthesisével megteremkenyítését és lélekkel teljessé tételét. Majd Lange, Lipps és Groos elméletének hatását nyomozza Dénes Lajos és Alexander Bernát dolgozataiban s a Sempertől megindított művészet bölcséleti irányét Lyka Károlyban. A mystikus irány kevés értékű gyümölcseit Lukács György dolgozataiban látja, a normatív irányú, értékelméleti æsthetikának egyik becses termését Medvezky Frigyesnek egy dolgozatában jelöli meg.

Átfutva e két nagy kötetnek gazdag tartalmán, tisztelettel és elismeréssel gondolunk annak a munkásságnak culturális jelentőségére, melyért halájukat óhajtották kifejezni mesterük iránt e dolgozatok szerzői. A kiknek nevével útnak indul e két könyv: büszkén tekinthetnek vissza arra a vetésre, melynek aratása ily bőségesnek ígérkező eredméllyel gazdagítja művelődési életünket.

Kéki Lajos.

A romanticismus.

P. Van Tieghem: *Le mouvement romantique (L'histoire par les contemporains.)* Paris, Hachette, 1912. 8-r. 116. l.

Sajátos egy könyv, mely egészen különleges fölfogással van megszerkesztve. Történeti kézikönyv, még pedig a vállalat egyetemes főcímének megfelelően az egykorú szereplők önvallomásai-ból van egybe állitva. Irodalomtörténeti kézikönyv, a romantika költészetéről szól; de nem a szerző egyéni összefoglalásában kapjuk e korszaknak áttekintését, hanem a legnevesebb romantikus írókat halljuk megszólalni, a mint vezérelveiket (előszavaikban, önálló értekezésekben) kifejtik előttünk.* Nem a nagy romantikus költők munkásságának, főbb műveinek jellemzését: nem az ő arcképeiket nyújtja tehát Van Tieghem, hanem a romantika elméletét, ez elméletnek leglényegesebb pontjait ismerteti rövid szemelvényekben, melyeket pár sorra terjedő tájékoztatás előrebocsátásával fűz egybe és illeszt be a keretbe.

* Szerző utal Vial és Denise művére (*Idées et doctrines littéraires du XVII-e siècle*), mint a melytől nyerte az első ösztönt. Viszont kiemeli, hogy nem volt rá hatással Stuart és Tilley új könyve, mely a francia romantika textusainak gyűjteményét tartalmazza.

Bizonyára csak töredékes jellegű így e mű, és noha az egyes fejezetek előtt hosszabbacska bevezetések is állnak, bizonyára erősen mozaikszerű anthologia marad. A ki először óhajt a romantika költőiről népszerű és általános áttekintést nyerni, annak nem való ez a könyv. Azonban igenis haszonnal forgathatja az irodalomtörténet tanulmányozója, kinek annál értékesebb repetitorium gyanánt szolgálhat, mert az így össze- és rendbe-szedett idézeteknek-e nem resumálva, de eredetiségükben közölt textusoknak hangjában oly közvetlenség van, minőt egy rendes irodalomtörténeti műben nem találhatni. Aztán a kitünő kritikai érzékkel, a roppant nagy anyagra terjedő irodalomtörténeti ismerettel egybeválogatott passzusoknak, e rövid fejezeteknek sorozata rendkívül elevenné, színessé és változatossá teszi a művet. Nem egyszer így kiszakítva olvasván e szövegeket, olyan részletek ragadják meg figyelmünket, melyeket addig, ilyen vagy olyan oldalukról, ennyire élesen megvilágítva tán még nem szemlél-tünk, nem figyeltünk meg. Kétségtelen, hogy úgy, a mint van, magának az előszónak bevállása szerint is csak «elemi» jellegű Van Tieghem könyve; de a romantika theoriái (ha nem épen maguk az alkotások) felől igen jóra való kezdő tájékoztató, a gyakorlott szakember által sem megvetendő haszonnal forgatható.

Bár más irányban és sokkal változatosabban, mégis épen úgy, mint a Brandes kötetekre terjedő, különben kevésbé megbízható és mindenesetre kevésbé világos *Hauptströmungen*-je, a romantika fejlődését a nyugateurópai irodalmakban mutatja be, evolutiójának összefüggő folyamatában és, mint Brandes, az irodalmakat egymás mellé állítja, egymás után tárgyalja. Tulajdonképen az angol, német, olasz (emerről Brandes külön nem szól) és francia irodalmakat öleli fel. (Utóbbit a legrövidebben, mint a francia olvasók előtt aránylag legkevésbé ismeretlent.) Mellőzi a spanyolt, mely francia import, mint mellőzi a német hatás alatt álló skandináv irodalmakat. Emezek úgysis csak másodrendű jelenségek, mindazonáltal inkább azért tért ki a velük való foglalkozás elől, mert nem érezte magát illetékesnek: maga vallja, hogy sajnálattal hallgat egy Larráról, meg egy Öhlenschlägerről. (Miért említi épen csak Larra nevét a spanyol romantikából, melynek még nagyobb, még hírnevesebb képviselői is akadnak?)

Mint érintettem, Van Tieghem is nemzetek szerint, egyiket a másik után, sorban elővéve, tárgyalja a szóban levő irodalomtörténeti periodust. Ez a rendesen szokásos és a kétségkívül könnyebb tárgyalási mód; szerző, mintegy mentségül, maga

figyelmeztet, hogy van tudomása a másik, a nehezebb módról is, mely a nemzeti határokat nem tekintve, «csak a különböző eszme-és elmélet-csoportok szerint osztja fel az anyagot». Ha mégsem próbálkozott meg azzal, hogy ez utóbbi eljárás módra vállalkozzék, nem ambitio hiányából tette, hanem más, fontos, méltánylást érdemlő, sőt helyeselhető okokból. «Ezt a csábító tervet, úgymond, miután gondolkoztam rajta, kevésbé találtam igazoltnak. Ugyanazon szavak alatt, melyeket mindenfelől ismételnék, nem foglaltatnak mindig ugyanazon dolgok; az iskolák alapjukban véve különböznek egymástól és az azonosság tetszetős látszata alatt lényeges eltérés rejlik. Félreismerve vagy szándékosan fátyol alá rejtve a nemzeti elemeket, mesterségesen prædominálni engedték azokat a jellemvonásokat, melyek az egyetemes irodalom jellemvonásai.»

Szerze mégsem hanyagoita el az összehasonlító szempon- tot; az illető résznél mindig utalni iparkodik a másik fejezet rokon helyére, összeköttetésbe hozza egymással a különböző országokban hirdetett elveket és rámutat «a nyelvek egyezése vagy eltérése alatt a nézetek analogiájára vagy különbözőzésére». Mind e közben pedig a logikai rend mellett a chronologiai rendet is érvényesíti.

Ismételjük: szó sincs róla, hogy e könyvecske, melyet néhány érdekes, authentikus illustratio is ékesít, kimerítő volna. De hézagosságai mellett is, csak elismerés illeti a szerzőt, hogy ily felette rövid térre lévén bár szorítva, a romantika mozgalmát annyiféle oldalról tudta tárgyalni, a nélkül, hogy zsúfolttá, vagy épen zavarossá tette volna a tárgyalást. Kétségtelen, hogy becses anyagot hordott össze, melynek egymagának irodalom-történeti, a conclusiókat levonó, mondjuk: elméleti irányú fel- dolgozása is már hasznos értekezésnek szolgálhat megírására. Annnyira hasznosnak, hogy óhajtandó volna, bárcsak alkalma nyílnék Van Tieghemnek arra, hogy az itt felölelt irodalmaknak romantikáját, külön-külön, rendkívüli fontosságának megfelelőbb arányú terjedelemben is tárgyalja ugyanilyen irányban.

a.

